

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE KADIN SORUNU

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Seda SARIKAYA SARİDEMİR

İZMİR - 2023

ÖZET

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE KADIN SORUNU

II. Abdülhamid Dönemi'nde kadın sorununun konu edildiği bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Türk, Ermeni, Yahudi ve Rum kadınların toplumsal hayat içerisindeki “hak eşitliği, eğitim hakkı, çalışma ve birey olduğunu kabul ettirme” gibi temel sorunları ve durumları ele alınmıştır. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasal, askerî ve kültürel değişim kadınların talepleri olan “hak eşitliği, eğitim hakkı, çalışma ve birey olduğunu kabul ettirme” taleplerini yazarak dile getirmelerine sebep olmuştur. O halde “kadın sorunu” olarak ifade edilen olay kadınların ataeril yapıya ve egemen güce karşı birey olduğunu ve erkeklerle eşit haklara sahip olmak istediklerini kabul ettirme mücadelesidir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde kadınların toplumsal ve kültürel talepleri onların birey olma mücadelesinin bir ürünüdür. Tanzimat'tan itibaren Rum ve Ermeni kadınların, 1860 sonrasında ise Türk ve Yahudi kadınların modernleşmesi süreci başlamıştır. Modernleşme olgusu Türk, Ermeni, Yahudi ve Rum kadınların basın yayın faaliyetlerine ek olarak eğitime ulaşmalarının sonucunda gerçekleşmiştir. Kadınların modernleşmesini amaçlayan aydınlar kültürel ve toplumsal alanda kadınların etkin bir biçimde faaliyet göstermesini arzu ederek bunun için çaba göstermişlerdir. Nihayetinde kadınların düşünsel açıdan değişimi onların eğitimden eğlence alışkanlıklarına kadar birçok alanda değişimi de beraberinde getirmiştir.

Bu çalışma ile II. Abdülhamid Dönemi'nde kadın sorunu olarak ifade edilen olgu çok yönlü bir biçimde ele alınarak kadınların tarihinde önemli bir eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelime: Feminizm, Gazete ve Dergiler, II. Abdülhamid, Modernleşme, Osmanlı'da Kadın.

ABSTRACT

THE PROBLEM OF WOMEN IN THE REIGN OF ABDÜLHAMİD II.

This study, which focuses on the women's issue during the reign of Abdülhamid II, examines the situation of Turkish, Armenian, Jewish and Greek women in social life, living in the Ottoman Empire in social life, such as "equality of rights, right to education, work and recognition of the individual" have been discussed. The political, military and cultural changes in the Ottoman Empire in social life, such as "equality of rights, right to education, work and recognition of the individual", have been discussed. The political, military and cultural changes experienced in the Ottoman Empire in the 19th century caused women to write and express their demands for "equality of rights, the right to education, work and to be recognized as an individual", which are the demands of women. In that case, the event referred to as the "women's problem" is the struggle to make women accept that they are individuals against the patriarchal structure and the dominant power and that they want to have equal rights with men.

The social and cultural demands of women during the reign of Abdulhamid II were a product of their struggle to become individuals. The process of modernization began for Greek and Armenian women after the Tanzimat, and for Turkish and Jewish women after 1860. The phenomenon of modernization was realized as a result of Turkish, Armenian, Jewish and Greek women's access to education in addition to press and broadcasting activities. Intellectual women and men who aimed to modernize women, wanted them to be active in the cultural and social spheres. Ultimately, the intellectual transformation of women caused them to change many things from their clothing to their entertainment habits.

With this study, which is aimed to explain an important deficiency in the history, by addressing the issue of women in a multifaceted manner during the reign of II. Abdulhamid.

Keyword: Feminism, II. Abdulhamid, Modernization, Newspapers and magazines, Women in the Ottoman Empire.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	ix
TABLO LİSTESİ.....	xi
RESİMLER LİSTESİ	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KADININ KONUMU VE DURUMU

1.1. XIX. YÜZYILA KADAR KADINLAR	19
1.2. III. SELİM VE II. MAHMUT DÖNEMİ'NDE KADINLAR.....	32
1.3. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE KADINLAR	35

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VE OSMANLI'DA KADIN HAKLARINI SAVUNAN REFORMCULAR (31 AĞUSTOS 1876 - 27 NİSAN 1909)

2.1. KADIN HAKLARINI SAVUNAN TÜRK VE MÜSLÜMAN REFORMCULAR.....	52
2.1.1. Ahmet Midhat.....	53
2.1.2. Ayşe Sıdika Hanım	54
2.1.3. Emine Semiye Hanım.....	56

2.1.4. Fatma Aliye Hanım.....	58
2.1.5. Fatma Makbûle Lemân Hanım.....	61
2.1.6. Fatma Nigâr Hanım	63
2.1.7. Gülistan İsmet Hanım.....	65
2.1.8. Halide Edib Hanım	67
2.1.9. Halit Ziya	69
2.1.10. Hüseyin Rahmi.....	70
2.1.11. Leyla Saz Hanım.....	71
2.1.12. Mizancı Murat.....	73
2.1.13. Müfide Kadri Hanım	75
2.1.14. Namık Kemal	76
2.1.15. Samipaşazâde Sezai.....	78
2.1.16. Şemseddin Sâmî.....	79
2.1.17. Zafer Hanım.....	81
2.2. KADIN HAKLARINI SAVUNAN ERMENİ REFORMCULAR.....	82
2.2.1. Elbis Gesaratsyan.....	83
2.2.2. Hayganush Mark	84
2.2.3. Hovsep Vartanyan/Vartan Paşa.....	86
2.2.4. Hovhannes H. Balıkcıyan	86
2.2.5. Hovsep Maruş.....	86
2.2.6. Mari Beyleryan.....	87
2.2.7. Sırpuhi Dussap	87
2.2.8. Vahan Malezryan.....	89
2.2.9. Zabel Asadur.....	90
2.2.10. Zabel Yesayan.....	92
2.3. KADIN HAKLARINI SAVUNAN YAHUDİ REFORMCULAR	94

2.3.1. Aaron de Yosef Hazan	96
2.3.2. Madame de Leon Sidi.....	97
2.3.3. David Cazés	97
2.3.4. David Fresko (Fresco).....	98
2.3.5. Dudu Sonsino	98
2.3.6. Félix Bloch.....	98
2.4. KADIN HAKLARINI SAVUNAN RUM REFORMCULAR.....	99
2.4.1. Emilia Ktena Leondiadas	99
2.4.2. Eufrosyne (Marou) Samartzidou.....	99
2.4.3. Kornilia Preveziotou.....	100
2.4.4. Sapho Leondias	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KAMUSAL ALANDA KADINLAR

3.1. KADINLARIN EĞİTİMİ.....	103
3.1.1. Okullarda Verilen Eğitim.....	104
3.1.1.1. Türk Kadınlarının Eğitimi	105
3.1.1.2.Ermeni Kadınlarının Eğitimi	125
3.1.1.3. Yahudi Kadınlarının Eğitimi.....	128
3.1.1.4. Rum Kadınlarının Eğitimi	132
3.2. GAZETE VE DERGİLER ARACILIĞI İLE VERİLEN EĞİTİM	134
3.2.1. Kendi Kendine Terzilik.....	135
3.2.2. Genel Kültür Eğitimi	137
3.3. KADINLARA SUNULAN SAĞLIK HİZMETLERİ	138
3.4. KADINLARIN KURDUĞU VE/VEYA KATILDIĞI YARDIM DERNEKLERİ/CEMİYETLERİ.....	142
3.4.1. Türk Kadınların Kurduğu ve/veya Katıldığı Dernek ve Cemiyetler	143

3.4.1.1. Malül ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti Osmaniyesi	143
3.4.1.2. Osmanlı Hanımları Cemiyet-i Hayriyesi.....	143
3.4.1.3. Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyye.....	143
3.4.1.4. Şefkat-i Nisvan Cemiyeti.....	144
3.4.1.5. Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi.....	145
3.4.2. Ermeni Kadınların Kurduğu ve/veya Katıldığı Cemiyetler.....	146
3.4.2.1. Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti.....	146
3.4.2.2. Kadınlar Cemiyeti.....	147
3.4.2.3. Öğrenimsever Ermeni Hanımlar Cemiyeti.....	148
3.4.2.4. Ulusal Ermeni Kadınlar Cemiyeti	148
3.4.2.5. Hokadar-Vorpakhnam Ingerutyun (Yetimleri Himaye ve Yardım Cemiyeti)	147
3.4.3. Yahudi Kadınların Kurduğu ve/ veya Katıldığı Cemiyetler	148
3.4.3.1. Hayırsever Hanımlar Cemiyeti	148
3.4.3.2. Talmud Tora Kadınlar Komitesi	149
3.4.3.3. Ozer Dalim (Fukaraperver Cemiyeti)	149
3.4.3.4. Lazaretto.....	150
3.4.3.5. La Dansa.....	150
3.4.3.6. Mohar u Matan.....	150
3.4.3.7. Ezra la-Yeladot (Kız Çocuklarına Yardım)	150
3.4.3.8. Kadınlar Komitesi	150
3.4.3.9. La Buena Veluntad (İyi Niyet).....	151
3.4.4. Rum Kadınların Kurduğu ve/veya Katıldığı Dernek ve Cemiyetler	151
3.4.4.1. Pera Hanımlar Fukaraperver Cemiyeti (Filoptohos Adelfotis Kirion Stavrodromiu)	151
3.4.4.2. Fener Fukaraperver Kadın Cemiyeti.....	151

3.4.4.3. Beyoğlu Rum Kadınları Fukaraperver Cemiyeti	152
3.4.4.4. Hayırsever Kadınlar Cemiyeti (Agathoergos Adelfotis Kyrion)	152
3.4.4.5. Athena Kadınlar Cemiyeti.....	152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KADINLARIN KÜLTÜREL VE SOSYAL FAALİYETLERİ

4.1. BASIN YAYIN FAALİYETLERİ.....	153
4.2. GAZETELER VE DERGİLER	159
4.2.1. Vakit/ Mürebb-i Muhadderat.....	159
4.2.2. Âyîne.....	160
4.2.3. Aile.....	162
4.2.4. El Amigo de La Familiya (Aile Dostu).....	163
4.2.5. Hanımlar.....	164
4.2.6. İnsâniyet	165
4.2.7. Mürüvvet.....	167
4.2.8. Şükûfezar.....	168
4.2.9. Dzağig/Çiçek	170
4.2.10. Parça Bohçası	170
4.2.11. Hanımlara Mahsus Gazete.....	171
4.2.12. Bosporis/Vosporis*	173
4.2.13. Vizantis	175
4.2.14. Demet	175
4.2.15. Mehasin.....	176
4.2.16. Kadın/Selanik	177
4.2.17. La Guerta De Flores (Gülistan).....	178

4.2.18. El Messerret.....	178
4.2.19. El Comercial.....	178
4.3. EVLENME ÂDETLERİ.....	179
4.3.1. Türk Düğünleri.....	181
4.3.2. Ermeni Düğünleri.....	184
4.3.3. Yahudi Düğünleri.....	188
4.3.4. Rum Düğünleri.....	189
4.4. MODANIN KADINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	190
4.4.1. Çarşaf ve Ferace.....	194
4.4.2. Ayakkabılar.....	200
4.4.3. Korseler.....	201
4.4.4. Eldivenler.....	203
4.5. TAKILAR VE KADINLARIN GÜZELLİĞİ.....	204
4.5.1. Mücevherler.....	204
4.5.2. Yelpazeler.....	206
4.5.3. Makyaj Malzemeleri ve Saçlar.....	207

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE FEMİNİZM VE OSMANLI'DA ÇALIŞAN KADINLAR

5.1. FEMİNİZM.....	219
5.2. FEMİNİST KURAMLAR.....	228
5.3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FEMİNİZM.....	234
5.4. ÇALIŞAN KADINLAR VE FEMİNİZM.....	246
5.4.1. Muallimeler/Öğretmenler.....	249
5.4.2. Terzilik yapan kadınlar.....	251
5.4.3. Pazarcılık yapan kadınlar.....	252

5.4.4. Ebe (Kaabile) kadınlar.....	252
5.4.5. Sütannelik/Sütninelik yapan kadınlar.....	255
5.4.6. Bohçacılık yapan kadınlar.....	256
5.4.7. Hizmetçilik yapan kadınlar	257
5.4.8. Gardiyanlık yapan kadınlar.....	258
5.4.9. Çiftçilik yapan kadınlar	259
5.4.10. Dokumacılık yapan kadınlar	261
5.4.11. Kolculuk yapan kadınlar	263
5.4.12. Fahişelik Yapan Kadınlar	264
5.4.13. Sahne Sanatlarında Çalışan Kadınlar	267
5.4.14. Fabrikalarda işçi olarak çalışan kadınlar	268
SONUÇ	271
KAYNAKÇA.....	275
EKLER.....	313

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda "hakanların en ulusu" sıfatı ile tanımlanan III. Selim Dönemi'nde "yenilenme ve yeniden yapılanma" olarak bilinen nizam-ı cedid ıslahatları ile başlayan modernleşme hareketi Tanzimat Fermanı sonrasında yeni bir boyut kazanmıştır. Fermanın ilanından I. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen bu süre Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmış olup bu dönemde gayrimüslimlerin kazandığı haklar kapsamında Ermeni ve Rum kadınların eğitim süreci başlamıştır. Ermeni ve Rum kadınlar erkeklerle eşit haklar talebine Tanzimat Dönemi'nde başlamış olsa da taleplerin güçlendiği dönem olan II. Abdülhamid devrinde Türk kadınlarının da talepte bulunmaya başladığı görülmektedir.

II. Abdülhamid devri sadece gayrimüslim kadınlar için değil Müslüman ve Türk kadınlar için de yeni bir başlangıçtır. Özellikle romanlara ve öykülere konu olan kadınların yaşantıları, eğitimleri, ahlakları sorgulanırken aynı zamanda giyimleri ve dış görünüşleri de gündeme getirilmiştir. Kadınların gelişimi konusunda söz söyleme arzusunda olan erkekler, kadınların çocuklarını yetiştirecek eğitimli bir anne olarak modernleşmesini arzu ederken kendileri için de eğitimli bir eş beklentisi içine girmişlerdir. Ve böylece kadınlara kontrollü bir özgürlük tanıyarak "salon kadını" veya "modern kadın" yaratmak çabası içine girmişlerdir. Böylece ilk eğitimlerini annelerinden alan çocuklar nitelikli bir gelişim gösterecek vatanlarını seven bireylere dönüşeceklerdir. Erkekler kadınların eğitimli anne ve eğitimli eş olmasını tartışadursun kadınlar eğitimden, gazeteciliğe, kurdukları derneklerdeki faaliyetlerinden, savaş meydanlarına hemen her yerde varlık göstermek istemiş ve erkeklerle eşit haklara sahip olmayı talep etmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk, Ermeni, Yahudi ve Rum kadınların eğitim hakları konusunda başlattıkları talepler devamında çalışma taleplerini de getirmiştir. Nihayetinde feminizm XIX. yüzyılın sonunda

Osmanlı kadınları tarafından konuşulmaya, tartışılmaya başlanmıştır. Kadınlar yaşama hakkını talep ederken erkeklerle eşit olma hakkını da talep etmiş ve sonraki yüzyılda Osmanlı topraklarında güçlenen kadın hareketinin temellerini atmışlardır. Kadınların var olma mücadelelerinin temellerinin atıldığı II. Abdülhamid Dönemi'nde en temel problemlerin eğitim olduğu göz önünde bulundurulursa bunun sadece kadınların değil onların kontrolünü elinde tutmak isteyen erkeklerin de temel problemi olduğu anlaşılabılır.

Giriş bölümü dışında beş bölümden oluşan çalışmamızda “kadınların hak eşitliği taleplerinden, kamusal alanda var olma çabalarına; eğitim taleplerinden çalışma taleplerine kadar pek çok konu ele alınmış ve kadınların çalıştıkları ya da çalışmak zorunda kaldıkları meslekler” hakkında bilgi verilmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde kadın sorunu başlıklı bu araştırmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin desteğini gördüm. Öncelikle, tüm araştırma sürecinde yakın ilgi ve desteğini benden esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Leyla Torcu Kırkpınar'a teşekkür ederim. Her konuda yardımını benden esirgemeyen hem arkadaşım hem de tez izleme komitesinde bulunan hocam Doç. Dr. Hasan Taner Kerimoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam sırasında İzmir Yahudi Cemaati Vakfına, Ceki Hazan'a, G. Ender Hazan'a, Hrant Dink Vakfı'ndan Lara Taş'a ve Rumvader'den Danai Palakoğlu'na verdikleri destekten dolayı minnettarım. Elbette bu çalışma sırasında sabrını, fedakârlığını ve yardımlarını hiçbir zaman eksik etmeyen eşim Haki'ye çocuklarım Mirza Ekin ve Miray Ada'ya sonsuz teşekkürler.

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İstanbul'daki Rüştiyeler.....	112
Tablo 2: Kız Rüştiyelerinde okutulan dersler	113
Tablo 3: 1893'te İnas Mektepleri Listesi	115
Tablo 4: Dârülmuallimât'tan mezun olan öğrencilerin listesi.....	120
Tablo 5: Dârülmuallimât'taki öğretmenler ve okuttukları dersler	122
Tablo 6: 3 Ocak 1884'e ait arşiv belgesinde yer alan nizamname.....	124
Tablo 7: Kıs Sanayi Mektebinin haftalık dersleri	131
Tablo 8: Alliance Kız Okulları.....	134
Tablo 9: 1893'te Rum İnas Mektepleri	144
Tablo 10: 25 Ocak 1909'da yapılan piyango çekilişi.....	266

RESİM LİSTESİ

Resim 1: XVIII. yüzyılda Osmanlı kadınlarının iç mekân kıyafetleri	30
Resim 2: Güllü Agop.....	40
Resim 3: Kâğıthane’de eğlenen kadınlar.....	43
Resim 4: Ayşe Sıdıka Hanım	55
Resim 5: Emine Semiye Hanım	57
Resim 6: Fatma Aliye Hanım.....	59
Resim 7: Fatma Makbule Leman	62
Resim 8: Fatma Nigâr Hanım.....	64
Resim 9: Halide Edib Hanım.....	68
Resim 10: Leyla Saz Hanım	72
Resim 11: Müfide Kadriye Hanım	75
Resim 12: Aşk-ı Vatan Kitabı	81
Resim 13: Elbis Gesaratsyan.....	83
Resim 14: Hayganush Mark ve Hay Gin dergisi.....	85
Resim 15: Madam Sırpuhi Dussap	88
Resim 16: XIX. Yüzyılda Ermeni Aydınları.....	89
Resim 17: Madam Zabel Asadur.....	91
Resim 18: Zabel Yeseyan.....	94
Resim 19: Eufrosyne (Marou) Samartzidou.....	100
Resim 20: Kornilia Preveziotou	101

Resim 21: Sapho Leondias	102
Resim 22: Kadın Eğitimi / Sıbyan Mektepleri	110
Resim 23: Eyüp Rüştîyesi	114
Resim 24: Dârülmuaallimat	116
Resim 25: Surp Nersesyan Mektebi	126
Resim 26: Zapyon Kız Okulu.....	133
Resim 27: Hasköy Kadın Hastanesi Verem Servisi	140
Resim 28: Or-Ahayim Hastanesi.....	141
Resim 29: Gitar Dergisi.....	154
Resim 30: Kypseli/Petek Dergisi	155
Resim 31: Terakki Gazetesi.....	156
Resim 32: Evridika Dergisi	158
Resim 33: Vakit Gazetesi	159
Resim 34: Aile Dergisi	162
Resim 35: Hanımlar Dergisi.....	164
Resim 36: İnsaniyet Dergisi	166
Resim 37: Mürüvvet Dergisi	167
Resim 38: Şükûfezar Dergisi.....	169
Resim 39: Dzağig/Çiçek Gazetesi	170
Resim 40: Parça Bohçası Dergisi	171
Resim 41: Bosporis/Vosporis	174
Resim 42: Demet Dergisi	175
Resim 43: Mehasin Dergisi	176
Resim 44: Kadın Dergisi	177
Resim 45: Ermenilerde çeyiz verme töreni Van (1900).....	186
Resim 46: Ermeni gelin.....	187

Resim 47: (Soldaki): Taşradaki kadın dış mekân giysisi	197
Resim 48: (Sağdaki): İstanbul'daki kadın dış mekân giysisi	197
Resim 49: Kadın ayakkabıları	201
Resim 50: Korse örneği	202
Resim 51: Yeni yelpazeler	206
Resim 52: Krem Pertev	215
Resim 53: Saç modelleri.....	217
Resim 54: Fransız Devrimi'nde kadınlar	220
Resim 55: Théroigne De Mericourt.....	221
Resim 56: Olypes de Gouges	222
Resim 57: Mary Wollstonecraft	229
Resim 58: Küçük Çekmece Osmanlı Kibrit Fabrikası	249
Resim 59: İncir kurutan kadınlar.....	259
Resim 60: Kuru inciri ebatlarına göre ayıklayan kadınlar.....	260
Resim 61: Van'da lavaş yapan kadınlar	261
Resim 62: Van'da ip eğiren kadınlar.....	262
Resim 63: İzmir'de halı dokuyan Yahudi kızlar	263
Resim 64: İstanbul'da tiyatroda çalışan kadınlar	268
Resim 65: Bursa'da İpek Fabrikası'nda çalışan kadınlar	270
Resim 66-67-68: İstanbul'da etkili olan Paris Modası	313
Resim 69: Türk kadını	315
Resim 70: Türk kadını	316
Resim 71: Osmanlı kadınları	317
Resim 72: Milas'ta lahitin yanında bir kadın ve kız çocuğu	318
Resim 73: İğ eğiren (ayaktaki kadın), yün çırpan (en öndeki kadın)	319
Resim 74: Van: Gakavyan ailesi: Pamuktan iplik hazırlama esnasında.....	319

Resim 75: Urfa'da Ermeni kadınlar ve kızlar işlemecilik yaparken	320
Resim 76: Hacınlı kadınlar halı dokuma esnasında.....	320
Resim 77: Yozgat 1907-Şınorhig Berberyan ve Arakel.....	321
Resim 78: Peruz Süzmeyan	322
Resim 79: Üsküdar Kız Sanayi Mektebi	322
Resim 80: Vartuhi Bahaduryan'a ait gelinlik.....	323
Resim 81: Muş Ovası, Ermeni kadınları	324
Resim 82: Muş Ovası iki Türk kızı	325

KISALTMALAR LİSTESİ

A. DVN. MKL	: Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısım
A. MKT MHM	: Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı
BEO	: Bâbîâli Evrak Odası Evrakı
a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
ATAUM.	: Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi
b.	: Baskı
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
b.t.y.	: Basım tarihi yok
b.y.y.	: Basım yeri yok
C.	: Cilt
C.DH	: Cevdet Dâhiliye
C.MF	: Cevdet Maarifi
Çev.	: Çeviren
DH. İD	: Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı
DH-MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
Der.	: Derleyen
Düsbet.	: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Ed.	: Editör

ERZSOSDE	: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
İ. TAL	: İrade-i Taltifaat
MF. MKT	: Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
MF. İBT	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi
ML. EEM	: Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti
MSGSÜ	: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
SBF.	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
SUTAD.	: Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi
ŞD	: Şura-yı Devlet
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Toplumsal hayat içinde kadınların özgürleşmesi, yaşadığı toplumun zenginliklerinden hangi oranda pay alabildiği ile doğru orantılıdır. Bu bağlamda ele alınan “kadın sorunu” gelişmişlik, geri kalmışlık, şehirlilik, köylülük ve iş hayatına katılabilme gibi pek çok faktör çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Tarihsel süreç içinde ortaya çıkan inanç sistemlerine, yönetim biçimlerine ve toplumsal hayatın getirdiği yaşayış özelliklerine göre kadınlar eşit yaşam koşullarına ulaşmakta sorun yaşamışlardır. Ataerkillik sistemi üzerinden düzenlenen hukuk normları kadınları bazı dönemlerde görmezden gelirken bazı dönemlerde “varmış” gibi kabul etmiştir. Kimi zaman bu sürecin içinde yer alamamış kadınlar Avrupa’da Fransız Devrimi’nde, Amerika’da bağımsızlık savaşında var olduklarını göstermeyi başarmışlardır.

II. Abdülhamid Dönemi’nde Kadın Sorunu başlığını taşıyan bu tezin amacı, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Türk, Ermeni, Yahudi ve Rum kadınlarının hak eşitliği, eğitim, basın yayın, giyim, moda, güzellik ve iş hayatı içinde kendilerine koyulan sınırlar, karşılaştıkları sorunlar, onlar için belirlenen görevler doğrultusunda nasıl varlık göstermeye çalıştıkları hakkında bilgi vermektir. Tezin başlığının tespiti ise o dönemin Osmanlı Türkçesi ile yazılan gazete ve dergilerin taranması sonucunda belirlenmiştir. Gazete ve dergilerde kadınların hak eşitliği, eğitim, basın yayın, giyim, moda, güzellik, aile, çocuk bakımı ve iş hayatı ile ilgili olan yazılar genellikle kadın meselesi ya da kadın sorunu olarak ele alındığı için bu başlığın kullanılması, dönemi yansıtmaları açısından uygun bulunmuştur. Çalışma sırasında bazı sınırlılıklar oluşmuştur. Osmanlı Türkçesi ile yazılan kadınlara özgü gazete, dergi ve kitaplara doğrudan ulaşılabilirken Ermenice, Ladino ve Rumca gazete, dergi ve kitaplara ulaşamamış onlar için ikincil kaynaklara başvurulmuştur.

Bu bağlamda araştırma giriş bölümü dışında beş bölümden oluşurken ilk bölümde kuruluşundan II. Abdülhamid dönemine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların konumu ve durumu üzerinde durulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların yaşayış özellikleri ele alınarak egemen gücün ve ataerkil yaklaşımın kadınlar üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. İkinci bölümde kısaca II. Abdülhamid'den bahsedilmiş ve ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın haklarını savunan reformcular incelenmiştir. Kadınlardan ve erkeklerden oluşan bu reformcular kısaca tanıtılırken “otoriter modernleşme” dönemi olarak adlandırılan II. Abdülhamid Dönemi'nde kadınların “hak eşitliği” taleplerine reformcuların nasıl katkı sundukları, yaklaşımlarının ne olduğu ele alınmıştır. Üçüncü bölümde kamusal alan içinde kadınların yer alma çabası üzerinde durulurken kadınların aldıkları eğitim, eğitimin niteliği ve aldıkları sağlık hizmetlerine yer verilmesinin yanı sıra kendileri için “kamusal alan oluşturmak” amacı ile kurdukları ya da katıldıkları dernek ve cemiyetler tanıtılmış; bu dernek ve cemiyetlerin çalışma alanları incelenmiştir. Dördüncü bölümde II. Abdülhamid Dönemi'nde kadınların kültürel faaliyetleri aktarılmış, kadınlar için çıkarılan ya da kadınların yayınladığı gazetelere ve dergilere yer verilmiştir. Gazete ve dergiler üzerinden kadınlara yönelik moda konusu ele alınırken yine gazeteler ve dergiler aracılığı ile kadınların giyim kuşamlarının nasıl şekillendirildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Son bölüm olan beşinci bölümde ise feminizm hakkında bilgi verilerek II. Abdülhamid Dönemi'nde feminizmin Osmanlı İmparatorluğu'nda yansımaları ele alınmıştır. Ayrıca kadınların çalışma koşulları incelenmiş, yaşamlarını idame ettirmek için yapmak zorunda kaldıkları meslekler hakkında bilgi verilmiştir.

Tezin araştırmasında, doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, konuların veya olayların bütüncül bir şekilde ele alındığı nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışma, konu ile ilgili dokümanın toplanması, gözden geçirilmesi, irdelenmesi ve analiz edilmesine dayanmıştır. Bu doğrultuda II. Abdülhamid Dönemi'nde kadın sorununu değerlendirebilmek için öncelikle konuya ilişkin arşiv belgelerine ulaşılmış ve çevirisi yapılmıştır. Ardından II. Abdülhamid dönemine ait kadın gazeteleri ve dergilerine ulaşılmıştır. Bu gazetelerin ve dergilerin tasnifi yapılmıştır.

Gazete ve dergilerin ulaşıldığı kütüphaneler İstanbul Kadın Eserleri Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Ankara Millî Kütüphane ve Erzurum Seyfettin Özege Kütüphanesi'dir.

Ayrıca Hırant Dink Vakfı'ndan Lara Taş'a, İzmir Yahudi Cemaati Vakıf'ından Ceki Hazan'a ve Rum Cemaati Vakıfları Destekleme Derneği'nden Danai Palakoğlu'na ulaşılarak kaynaklara erişim konusunda kütüphanelerinden yardım alınmıştır. Ek olarak seyahatnameler, araştırma kitapları, akademik dergiler, ansiklopediler taranmış; uluslararası elektronik kaynaklara erişilmiştir.

Diğer yandan ulusal tez merkezinde yapılan araştırmada "II. Abdülhamid", "kadın", "feminizm", "toplumsal cinsiyet", "hak eşitliği", "kadın sorunu", "eğitim" gibi konular taranmıştır. Tarama sonucunda tespit edilen tezlerin bazılarında istifade edilmiştir.

Kavramlar

Toplumsal cinsiyet kavramı her ne kadar günümüzün tartışma konularından biri olsa da insanlık tarihi boyunca kadınların ve erkeklerin rolleri "kadınlık" ve "erkeklik" kimlikleri ve birbirleri ile olan ilişkileri üzerinden şekillenmiştir. Geçmişten günümüze kadar cinsiyete bağlı olarak kurulan iletişim sonucunda kadınlar erkekleri; erkekler kadınları öteki olarak görmüştür. Kadınların kendilerini hiçbir zaman ve hiçbir durumda ilk sıraya koymamaları onların fedakârlığından ileri gelmiştir.¹ Kadınların "arketipsel"² ya da tarihsel kimlikleri üzerinden yapılan değerlendirmeler sonucunda onların yaratıcılıkları, bilgi ve donanımları kabul edilmez ve görmezden gelinirken, erkek bilgisi ve becerisinin öne çıktığı tespit edilmiştir.³

XIX. yüzyıldan önce de "öteki" olarak görülen kadınlar uygarlık kavramının ortaya çıktığı süreç içinde de aynı şekilde nitelenmiştir. Bu noktada toplumsal ve bireysel açıdan uygar ve uygarlık kavramlarının tanımlanmasında fayda görülmüştür. Türk Dil Kurumuna göre bir ülkenin uygar olması o ülkenin fikir, sanat ve zanaat alanlarında sağladığı gelişmeyi ifade ederken bireyin uygar olması ise gördüğü

¹ Clarissa P. Estés, **Kurtlarla Koşan Kadınlar Vahşi Kadın Arketipine Dair Mît ve Öyküler**, (Çev. Hakan Aralay), 51.b., Ayrıntı Yay., İstanbul, 2020, s.16.

² Carl Gustav Jung, **Dört Arketip** (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), 2.b., Metis Yay., İstanbul, 2005, s.17. Arketip: "Büyük Ana" kavramı olarak kullanılırken aynı zamanda da din tarihi kökenli bir kavram olarak veya anatanrıça olarak ifade edilmiştir.

³ Clarissa P. Estés, **a.g.e.**, s.16.

eğitim ve öğretim sonucunda toplumsal kurallara ayak uydurması demektir.⁴ Server Tanilli uygarlığın bireyin yaşam şekli olduğunu, kullandığı araç ve gerecin özelliklerinin, fikirsel ve sanatsal çalışmalarının ayrıca toplumsal ve politik örgütlenme biçimlerinin tamamını kapsadığını⁵ belirtirken insanın yapıp ettiklerinin tümünü ele almıştır.

Uygarlık kavram olarak Avrupa'da XVIII. yüzyıldan itibaren “civilisation” olarak kullanılırken medeni sıfatının kullanımı daha eskiye dayanmaktadır. Suat Sinanoğlu, Tanrı korkusu duyan bireylerin, toplumsal yapıyı yasalarla düzenlemesi sonucunda her türlü barbarlığın ortadan kaldırmasının amaçlandığı toplulukların “medeni” ya da “civil” olarak adlandırılması üzerinden yorumlamıştır.⁶ Sinanoğlu Homeros’un *Odyseia*’da bahsettiği Tepegözler’i hatırlatarak “Tepegözler doğruluk nedir bilmeyen, kaba-saba, insanlar mıdır? yoksa tanrıyı seven ve ona saygı duyan, misafirperver insanlar mıdır?”⁷ soruları üzerinden yaptığı sorgulamada uygar ve ilkel insanlar arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır. Benzer bir tanımlamayı kadın vurgusu ile *Gılgamış* destanında da görmek mümkündür.⁸ Vahşi hayvanlarla yaşayan Endiku’nun bu yaşam şeklini değiştirmesi saçının kesilmesi, banyo yapmasının sağlanması onun uygar bir insana dönüştürülmesi gibi yorumlanıp uygarlaştığı düşünülmüştür.⁹ Vahşi hayvanlarla yaşayan Endiku yabani olarak görülmüş; giyimi, yaşam şekli ve öz bakımı tamamlandıktan sonra uygar bir insan olarak kabul edilmiştir.

Batı’da uygarlık kelimesinin karşılığı “civilisation”dır ve bu kelimeyi ilk kez Kont Mirabeau kullanmıştır. XVIII. yüzyılda yaşayan Kont uygarlık kelimesini kullanırken aslında dönemin koşullarından etkilenmiştir.¹⁰ Bu yüzyılda özellikle Avrupa’da ekonomik ve sosyal yapı kapitalizmle paralel gerçekleşmiştir. Dolayısıyla uygarlık kapitalizmden etkilenmiş, birey ve bireycilik öne çıkmıştır. Rönesansın etkisi ile ahlaki değer yargılarının zaman içinde değişmeye başlaması bireyin tek

⁴ <https://sozluk.gov.tr>. Türk Dil Kurumu uygar olma halini de kültürlü eğitimli görgü kurallarına uymak olarak ifade etmiştir. (E.T. 9.01.2023)

⁵ Server Tanilli, **Uygarlık Tarihi**, 23.b., Alkım Yay., İstanbul, 2006, s.13.

⁶ Suat Sinanoğlu, “Uygarlık ve Çağdaşlaşma”, **Belleten**, C.48, S.189-190, 1984, s.249.

⁷ Homeros, **Odyseia** (Çev. Azra Erhat - A. Kadir), 21.b, Can Yay., İstanbul, 2008, s.168. A. Kadir: İbrahim Abdülkadir Meriçoğlu’dur.

⁸ Stephen Mitchell, **Gılgamış Destanı** (Çev. Tülin Törüner), Mitoloji Tarihi Yay., İstanbul, 2016, s.98-99. Endiku’nun uygarlaştırılabilmesi için Shamhat adlı kadının kullanılması ve Sahamhat’ın Babil mezhep fahişesi olarak değerlendirilmesi de dikkat çekicidir. Bu yaklaşımdan hareketle Tanrılar ilkel erkeğin medeni veya uygar hâle getirirken kadını kullanmışlardır.

⁹ Stephen Mitchell, **a.g.e.**, s.98-99.

¹⁰ Server Tanilli, **a.g.e.**, s.14, 33, 82.

başına hareket etmesine ortam hazırlarken; ekonomiden sanata, siyasetten gündelik hayata kadar hemen her alanda birey öne çıkmış, toplum yararı ikinci plana itilmiştir.¹¹ Siyaset felsefesine göre devletin temel görevi bireyin var olmasını sağlamaktır. Bundan dolayı toplumsal kurumların ve yapıların birincil görevi bireyin hakları ve öncelikleri olmuştur. Etik değerler açısından düşünüldüğünde ise bireycilik ananeleri eleştiren, bireyin ahlaki sorumluluklarını kendisinin gerçekleştirebileceğine inanan anlayıştır. Bu bağlamda birey toplumsal kuralları reddetmiştir. Çünkü kendi kurallarını toplum kurallarından öncelemek gibi bir zaafa düşmüştür. Bu anlayışın Rönesans itibarıyla başlaması Coğrafi Keşiflerle ilişkilendirilebilir. Coğrafi keşiflerin sonucunda yeni yerler keşfeden insanlar aynı zamanda doğayı gözlemlemiş buna göre tespitlerde bulunmuştur. Ernest Bloch'un "Rönesans Felsefesi" başlıklı eserinde de ifade ettiği gibi Rönesans'ın getirdiği değişimlerden etkilenen insanlar bu dönemin insanıdır ve onlar yeniden doğuşu gerçekleştirmiştir.¹² İcatların yapıldığı insanın doğayı gözlemleyerek doğanın sırrına ulaşmaya çalıştığı bu çağ, yeni insanı yani bireyi oluşturmuştur. J.J. Rousseau ise birey kavramından ziyade bireyin eleştirisi üzerinde durmuştur.¹³ O, bireyin iradesini vatandaş olarak dâhil olduğu genel iradeye uygun olması gerektiğini savunmuştur. J.J. Rousseau bireyin kişisel çıkarlarının öne çıktığı için toplum yararını göz ardı edebildiğini ifade etmiştir. Hareket noktası bireyin kendisi olan, öncelikli olarak kendi çıkarlarına yönelen, onları düşünerek hareket etmeyi tercih eden bireylerin olduğu toplumlarda yozlaşmanın başlaması kaçınılmaz olabilir. Bu bağlamda devletin görev ve sorumluluğu devreye girer ve toplumsal birliği sürdürmek isteyen devlet, bireye karşı zorlayıcı tedbirlerde bulunabilir. Dolayısıyla bir taraftan devlet birey için anlayışı yaygınlaştırırken bir taraftan da devletin devamlılığı için bireyin kontrolünün gerekliliği kaçınılmaz hale gelir. Bireyciliğin en büyük zaferi Fransız Devrimi olmuştur. Devrimi ile geleneksel toplum yapısından kaynaklanan bağlar ve

¹¹ Ahmet Cevizci, **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, 3.b., Paradigma Yay., İstanbul, 1999, s.150. Felsefe sözlüğüne bakıldığında bireyciliğin farklı kategorilerde tanımları olmakla birlikte siyaset felsefesi ve ahlaki açıdan tanımlamaların yapılması araştırmanın bütünlüğü açısından daha anlamlı görülmüş sadece bu iki tanım üzerinde durulmuştur.

¹² Ernest Bloch, **Rönesans Felsefesi Üzerine** (Çev.Hüsen Portakal), 1.b., Cem Yay., İstanbul, 2002, s.7-8. Ernest Bloch'un aktardığına göre Kapitalizm'in ilk olarak İtalya'da ortaya çıkmasının sebebi feodal dönemin baskılarının ilk kez burada ortadan kaldırılmasından kaynaklanmıştır. Böylece Rönesans İtalya'da başlamış ve beraberinde de iki yeni olguyu getirmiştir. Loncaların kapalı ekonomisine son verilirken bireysel kapitalist ekonomi gelişmiş bu da birey bilincini oluşturmuştur.

¹³ J.J. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi** (Çev. Alpagut Erenuluğ), Öteki Yay., (B.y.y.), 2014, s.51.

bağımlılıklar ortadan kalkmış onun yerine özgürlük alanı oluşmuştur.¹⁴ Doğan haklardan dolayı bireyler kendi kendine yetebilen insanlara dönüşmüş, bireycilik öne çıkmıştır. Devrimle birlikte kişi hak ve özgürlükleri noktasında önemli bir adım atılmakla birlikte büyük ailelerin gücü ve etkisi kırılmıştır. Celal Nuri Fransa’da aile kurmak için varlıklı olmak gerektiğini belirtirken, yoksulların aile kurmasının mümkün olmadığına değinmiştir.¹⁵ Zira aile kurabilmek için kadınların ve erkeklerin sosyal yaşam içinde bir araya gelmesi çalışma sürelerinin uzunluğundan dolayı mümkün olamamıştır. Bu da evliliklerin azalmasını neden olan etkenlerden biri olmuştur. Evliliklerin azalmasının bir diğer sebebi de pahalılığın artmasıdır. Dolayısıyla evin geçimini sağlayabilecek ekonomik güce sahip olmayan erkekler aile kuruma fikrini ertelemiştir. Kadınların iş hayatına dâhil olması ile birlikte onların sorumluluğu altında olduğu varsayılan evin idaresi, çocuk bakımı, yemek ve temizlik gibi işlere zaman yetiştirememeleri ve/veya bu işleri yapmak istememeleri sebebiyle de evlilikler azalmış olabilir. Ayrıca iş hayatına dâhil olan kadınlar ekonomik anlamda özgür olurken, kadının görev ve sorumluluğu olarak atfedilen işlere vakit ayıramamaları ve/veya ayırmamaları onların aile kurmak için tercih edilmemelerine yol açmış olabilir. Görülüyor ki kadınların birey olma çabası öncelikli olarak Fransa’da başlamıştır. Daha sonra diğer ülkelere yayılmıştır. Çin, Amerika, Arjantin, Hindistan, Japonya ve Kuzey Afrika’da pek çok kadın “hak eşitliği” talebinde bulunmuştur.¹⁶ Özellikle XIX. yüzyılda basının yaygın bir biçimde kullanılmasına bağlı olarak toplumlar birbirinden etkilenmiştir.

Kadının birey olma çabasından kaynaklı “insan”ın ne olduğu sorusunu sormaya başlaması onun da bir insan olduğuna karar vermesini sağlamıştır. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nde yer alan insan kelimesinin hem kadını hem erkeği içermediğini anlayan kadın, kendisinin de insan olduğunu kabul ettirmek için Kadın Hakları Bildirgesini hazırlamıştır.¹⁷ Kadınlar özgür doğar, erkeklerin sahip olduğu hakların tamamına kadınların da sahip olma hakları vardır. Haklar bakımından eşit

¹⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları, “Fransız Devrimi’nde Birey-Devlet İlişkisi” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C.44, S.3, 1989, s.195-196. Devrimciler bir taraftan bireyci kaygılarla hareket etselerde toplumun birliği ve bütünlüğü düşüncesine sıkı sıkıya sarılarak, ulusal çıkarın ve ulusal iradenin gerçekleşmesi ve siyasal birliğin oluşmasının önündeki en büyük engelin birey olduğunu düşünmüşlerdir.

¹⁵ Celal Nuri, **Kadınlarımız** (Çev. Özer Ozankaya), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s. 50-54.

¹⁶ Ebru Pektaş, **Kadın Kurtuluş Hareketi Ütopyalar ve Devrimler**, Yordam Kitap, 1.b, İstanbul, 2021, s.37. Latin Amerika’da 1832 yılında Kadın Hakları ve Erkeklerin Adaletsizliği metni yayınlanırken, Hindistan’da eşi ölen kadının yakılması geleneğine karşı çıkılmaya başlanmıştır.

¹⁷ Ebru Pektaş, **a.g.e.**, s.39.

olan kadınlar erkeklerle eşit yaşamalıdır. Kadın ile erkek arasında var olabilecek sosyal ayrımlar ancak ve ancak kamu yararı çerçevesinde olabilir. Bu durum dışında siyasi birlik gereklidir. Birliğin amacı ise kadınların ve erkeklerin doğal ve kazanılmış haklarının korunmasını sağlamaktır. Bu haklar özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme haklarıdır. Her türlü egemenlik ilkesi kadın ile erkeğin birliğinden ibaret olup hiçbir kurum ya da hiçbir birey bir nüfuz veya bir ayrıcalık kullanma hakkına sahip olamaz. Şayet herhangi bir hakkı devlet bireye ya da bireylere vermişse ancak o zaman birey ya da bireyler o haklardan yararlanabilir.¹⁸

Vatanım için ve yoksul halkım için yazdım diyen Olympe de Gouges Aralık 1788'de "Vatansever Düşünceler" adlı eserini yazmıştır.¹⁹ Bu eserinde vatan, vatandaş ve vatan sevgisi sorgulamasını yapan De Gouges, devletin desteğini felaket zamanlarında bile halkına vereceğine inanmıştır. Kadınların ve erkeklerin yurttaş olarak devlete ve diğer bireylere karşı var olan yükümlülükleri konusunda kendisi veya kendisinin ve diğer vatandaşların seçtiği temsilcilerinin kendi adına ve diğer kadınlar adına karar verme hakkına sahip olduğunu söyleyen Olympe De Gouges kadınların vatandaşlık görevleri üzerinde durmuştur. Kadınların hem seçme, hem seçilme hakkının olması gerektiğini savunan De Gouges, her durumda kadınların erkeklerle eşit olması gerektiğini de savunmuştur. Kadınlar idam sehпасına çıkıyorsa kürsüye çıkma, kendi fikirlerini savunabilme hakkının da olması gerektiğini savunan Olympe De Gouges bu fikrini açık bir şekilde ifade etmesinden kısa bir süre sonra idam edilmiştir. De Gouges'a verilen bu ceza onun fikirlerini yok edemediği gibi onun feminizmin önemli temsilcilerinden biri haline gelmesini de sağlamıştır.

¹⁸ Olympe de Gouges, **Kadın Uyan! Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirgesi** (Çev. Berna Günen), 1.b, Kırmızı Kedi Yay., İstanbul, 2019, s.32-34. Olympe de Gouges bildirgesinin son sözünde kadınlara seslenmiş onların hakları için mücadele çağrısını sürdürmüştür. "Kadın uyan artık! Kadın, uyan; artık, evrenin her yerinde duyulan mantığın seslerindeki haklarını yeniden tanı. Doğanın güçlü egemenliği ön yargı, fanatizm, hurafe ve yalanlarla çevrili değil artık. Gerçeğin yanan meşalesi budalalık ve zorbalık bulutlarını dağıttı çoktan [...] Ey kadınlar! Kadınlar ne zaman kör olmaktan kurtulacaksınız?"

¹⁹ Olympe de Gouges, **a.g.e.**, s.7-10, 45, 135; Mehmet Ali Ağaoğulları, **a.g.m.**, s. 223. Saint-Just cumhuriyetçi kurumların amacı, ailelerin birliğini, yurttaşların dostluğunu sağlamak; bütün özel çıkarların yerini kamusal çıkarlara bırakmak; doğallığı ve saflığı bütün yüreklerin tutkusu haline getirerek bir vatan kurmak olması gerektiğini savunmuştur. Cumhuriyetin, demokrasinin kurulması için insanların yüzlerce yıldan beri var olduğunu bildikleri kötülüklerden kurtarılacak iyiye, doğruya yani "ahlaksal gerçekler"e yöneltilmesi gerektiğine inanılmıştır. Bunu yapacak olanlar ise cumhuriyetçi kurumlardır, erdemli yöneticilerdir, yasa koyuculardır, yasaların kendisidir yani kısacası devletin ta kendisidir.

XIX. yüzyıldan itibaren kadının modernleşmesinin başlangıcı Fransa’da olmuştur. Ardından ise diğer ülkelerde sürmüştür. Modernleşme ve yaşanan siyasal gelişmelerden dolayı kadınların örgütlenmesi hız kazanmıştır. Bunun neticesi olarak oy hakkı talebinde bulunan kadınlar “hak eşitliği” taleplerini uluslararası düzeye taşımayı başarmışlardır. Başlangıçta eşitlik talepleri erkekler tarafından desteklenen kadınlar Amerika’daki iç savaştan sonra aynı desteği bulamamışlardır. Kendisini hem devrimci hem demokrat olarak tanımlayan erkeklerin, kadınların hakları konusunda verdikleri sözleri hatırlamamaları²⁰ iç savaş sonrasında kadınlara ihtiyaçlarının kalmamasından kaynaklanmıştır. Çünkü savaş sırasında kendilerini destekleyecek olan kadınların fedakârlığına ve coşkularına ihtiyacı olan erkekler savaştan sonra kadınlardan yeniden anne, eş ve ev hanımı olmalarını beklemişlerdir.

XIX. yüzyılda kadınların “hak eşitliği” olarak başlayan kadın hareketi feminizmin birinci dalgasını oluşturmuştur. Mary Wollstonecraft’ın “Kadın Haklarının Savunusu” adlı eseri birinci dalga feminizmin temellerini atarken kadınların eğitimde fırsat eşitliğinden, mülkiyet hakkına kadar pek çok talebi toplum tarafından duyulmaya başlanmıştır. Kadınlar toplumsal hayata katılmak, çalışmak ve serbestçe seyahat etmek, istediği zaman istediği yere gidebilmek gibi hakların kabulünü sağlamışlardır.²¹ Birleşik Krallık ve Amerikan basını, “hak eşitliği” talebinde bulunan kadınların cinsiyet ayrımına karşı olmalarından ve seçme-seçilme hakkını talep etmelerinden dolayı onlara “süfrajat” adını vermiştir.²² Ağırlıklı olarak orta sınıfa mensup olan bu kadınlar, hedeflerine ulaşabilmek için pek çok eylem yapmış olsalar da bazı erkekler tarafından “evde kalmış, ahlaksız ve anne olmayı becerememiş bir çeşit varlık” olarak tanımlanmışlardır.²³

Osmanlı coğrafyasına giren modernleşme ile beraber İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selanik gibi ticaretin ve etkileşimin yoğun olduğu büyük kentlerde kadınların “hak eşitliği” talebinde bulunması kadın haklarının Osmanlı coğrafyasında

²⁰ Aleksandra Kollontai, **Toplumsal Gelişmede Kadının Konumu** (Çev. M. Ali İnci), 1.b., İnter Yay., İstanbul, 2000, s.135.

²¹ Gün Taş, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, **Akademik Hassasiyetler**, C.3, S.5, 2016, s.167.

²² Evrim Şencan Gürtuna, “Süfrajist Harekette Bir Cumhuriyet Kadını: Latife Bekir Çeyrekbaşı”, **Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)**, S.24, 2020, s.57. Süfrajat: Seçme seçilme haklarını arayanlar için kullanılmış bir kavramdır. Süfrajist, bu hakkı talep eden bütün kadın ve erkekler için; süfrajat ise radikal, militan yöntemlerle ve eylemlerle bu hakkı talep eden kadınlar için kullanılmıştır.

²³ Melisa Tekeli, “Avrupa’da Kadın Hareketleri: Süfrajatler”, **ATAUM e-bülten**, Yıl 8, S.90, Nisan 2016, s.14.

da tartışılmaya başlanmasını beraberinde getirmiştir.²⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda "hak eşitliği" talebi önce gayrimüslim kadınlar arasında başlamış ardından Türk ve Müslüman kadınlarda yayılmıştır. Özellikle İstanbul, İzmir, Selanik gibi kentlerde "hak eşitliği" talebinin öne çıkması bu kentlerin güçlü sosyo ekonomik yapısı, kozmopolit nüfusu ve basın yaygın olarak faaliyet göstermesi ile ilişkilendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme sürecinde kadınların ve erkeklerin rolleri toplumsal cinsiyet çerçevesinde şekillenmiştir. Kentlerde kadınların yaşam alanları "harem"den ibaretken XIX. yüzyılda yaşanan toplumsal değişmeye bağlı olarak kadınların toplumsal açıdan değişimi ve gelişimi eğitimin de etkisiyle mümkün olmuştur. Kadınların eğitim hakkını fikir olarak kabul eden erkekler bunu içselleştiremedikleri için bu eğitimin sadece evin idaresi için gerekli olabilecek bilgi ve donanımla sınırlandırılmasını istemişlerdir. Dolayısıyla kadınların "ahlaklı anne" "eğitilmiş anne" ve "dindar anne" olmaları onlar için yeterli olmuştur. Bu durum sadece Türk kadınlarının problemi olmamış aynı zamanda Ermeni, Rum ve Yahudi kadınların da problemi olmuştur. Özetle erkeklerin kadınları modernleştirme çabası yine erkeklerin belirlediği sınırlar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Kadınların modernleşmesi için okullar açılmasını, gazeteler basılmasını talep eden erkekler; gazetelerde yer alan bıçkı dikiş, ev ekonomisi ve yemek tariflerini kadınların anlamasının yeterli olacağına inanmışlardır. Onlara göre kadınların eğitimi ve öğretimi, basılan gazete ve dergilerin içeriği hatta basılan kitapların içeriği bu yönde olmalıdır. Toplumun bilgili annelere ve bilgili ev kadınlarına ihtiyaçları vardır. Kadınların modernleşmesi bunun için gereklidir.

Modernleşmeyi savunan erkeklerin bir bölümü kendi istedikleri kadın tipinin oluşumunu sağlamayı amaçlarken diğer bölümü "yarı modernleşmenin"²⁵ toplumun gelişmesine yeteri kadar katkı sağlamayacağını düşünmüştür. Serpil Sancar'ın aktardığına göre erkeklerin kadınların geri kalmışlığından şikâyetçi olmasının temel sebebi modern ve toplumsal alanda kendilerinin yalnız kalmalarından kaynaklanmıştır. Özellikle dünya ile bütünleşmiş modern bir toplum yapısı hayal

²⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (Haz. Ahmet Kuyaş), 7.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, s.469. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 1991. Osmanlı Modernleşmesi XIX. yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın karşısında durabilmek ve Avrupa'ya siyasi-teknolojik açıdan uyum sağlayabilmek, toplumlar arasında genişleyen sosyal ve kültürel dinamiklerin yaklaşmasını sağlamak amacıyla yapılan düzenlemelerin genel adıdır.

²⁵ "Yarı modernleşme" ile kastedilen bir kadının çocuklarını yetiştirebilecek ve evini idame ettirebilecek kadar eğitim alması, onun dışındaki değişime ve gelişime katılamamasıdır.

eden erkekler “Modern kadın nasıl olur?” veya “Modern kadın nasıl olmalıdır?” soruları üzerinde tartışarak sonuca ulaşmış, kadınlar için “hürriyet ve eşitlik” talebinde bulunmaya başlamışlardır.²⁶

Toplumun gelişimini sağlamak için kadınların eğitimini planlayan tek ülke Osmanlı İmparatorluğu olmamıştır. Örneğin İran’da da kadınların eğitimi önemsenmiş ve savunulmuştur.²⁷ Orada da kadınların gördüğü eğitim sonrasında kendilerinden sonra gelecek nesilleri bilgili ve ahlaklı bir şekilde yetiştirebileceklerine inanan erkekler, kadınların eğitimini savunmuştur. Anneleri tarafından ahlaklı ve bilgili bireyler olarak büyütülen bu kız çocukları aynı zamanda vatanın koruyucuları olarak toplumun ilerlemesine de sağlamıştır. Okumuş kadınlar bilgilidir ve onlar âlimler, yazarlar, filozoflar öğretmenler yetiştirirler. Fakat eğitim görmemiş kadınlar bilgiden mahrum oldukları için cahil insanlar yetiştirirler.²⁸

Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşuna Kadar Kadınların Genel Durumu

İnsanlık tarihinin her aşamasında kadınların erkeklere; erkeklerin de kadınlara yönelik davranışlarına bağlı olarak gelişen ve süreci şekillendiren pek çok kural koyulmuştur. Bu kuralları hem kültürel yapı üzerinden hem de din buyruğu olarak uygulamak isteyen erkekler kadınların karşısında dirimsel üstünlüklerini kullanarak toplumsal yapıyı oluşturmuşlardı. Dolayısıyla oluşan toplumsal yapı erkeklerin ön plana çıktığı kadınların ise geride kaldığı bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur.

Paleolitik ve Mezolitik Çağ toplumları henüz çekirdek aile olmamakla birlikte küçük sosyal gruplar hâlinde yaşamışlardır. Bu gruplar içinde evlilik bağının kurulması ilk olma özelliğini gösterirken²⁹ bazı toplumlarda ise avcılık ve toplayıcılığın getirdiği zorluklardan dolayı kadınların ve de erkeklerin iş bölümü yaparak yaşanan zorlukların üstesinden gelmeye çalıştıklarından bahsedilmiş kaynaklar mevcuttur.³⁰ İlkel çiftçi toplumlarda kadınlar doğurganlıklarından dolayı

²⁶ Serpil Sancar, **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkeklere Devlet Kadınlar Aile Kurar**, 5.b., İletişim Yay., İstanbul, 2020, s.84-85, 89.

²⁷ Afsane Najmabadi, “Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak” **Vatan Millet Kadınlar** (Der. Ayşe Gül Altınay), (Çev. Tansel Güney- Elçin Gen), 6.b., İletişim Yay., İstanbul, 2016, s.159-165.

²⁸ Afsane Najmabadi, **a.g.e.**, s.161-162.

²⁹ Yüksel Arslantaş, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.24, S.2, Elazığ, 2014, s.334.

³⁰ Leyla Kırkpınar, “Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Kadın”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1998, s.28; Neyir Kolankaya-Bostancı, “Paleolitik Çağ Kadınları”, **Armizzi-Engin Özgen’e Armağan. Studies in Honor of Engin Özgen**, (Ed. Atilla Engin, Barbara Helwing, Bora Uysal), Asitan Kitap. Ankara,

toprağa benzetilmiş ve kutsal sayılmışlardır.³¹ Kur'an-ı Kerim'de yer alan Bakara Suresi'nin 223. ayetinde de "Kadınlar sizin ekinliğinizdir, onlara nasıl isterseniz öyle davranabilirsiniz." ifadesi yer almıştır.³² Bu yaklaşım hem erkeklerin egemenliğini hem de kadınların doğurganlığını göstermektedir. Her kadının anne olacağı ve bunun kadınların görevi olarak tanımlanmıştır. Toplumsal çevre tarafından kadınlara yüklenen en büyük görev çocuklarını yetiştirmeleri olmuştur. Yani cinsiyete dayalı bir rol biçilmiş, kadınların en önemli işlerinin erkekler için kadınlık, çocuklar için annelik olduğu topluma dolayısıyla kadınlara kabul ettirilmiştir.³³

İlkçağ uygarlıklarında ve semavi dinlerde kadınlar doğurganlıklarından dolayı doğaya ve toprağa benzetilmişlerdir.³⁴ Gebe kalan kadınların kendi gücünün farkında olması ve bu özelliğinin doğaya benzetildiğini görmesi onları bereketin simgesi haline dönüştürmüştür. Fatmagül Berktaş da Aiskhylos'un fikrine atıfta bulunarak erkeklerin can verme yetisinin kadınlar üzerindeki hâkimiyet kurma sebebi olduğundan bahsetmiştir.³⁵ Cinsiyete dayalı olan bu bakış açısı; "Tohum ve toprak" ile "kadın ve can veren erkek" benzetmesi ataerkilliğin göstergesi olurken erkek kadın bedeni üzerinde kontrol sağlamayı ve bunu sürdürmeyi amaç edinmiştir. Diğer bir üstünlük sebebi de yaşam şeklinin değişmesi olabilir. Yerleşik yaşama geçen toplumlar hayatta kalabilmek için üretime yönelmiş ve tarım üretimini başlatmıştır. Bu noktada üretim gücünün kendilerinde olduğunu düşünen erkekler, kadınlar karşısında üstünlüklerini kurmaya devam etmişlerdir.³⁶ Ataerkil toplum yapısı ve özel mülkiyete dayalı bir şekilde kurulan toplumsal düzen aile sistemini etkilerken, erkeğin merkezde yer aldığı hukuk kuralları oluşturulmuş, kadınların yaşam

2014, s.191. Cinsiyete dayalı iş bölümünün olduğu avcı ve toplayıcı topluluklarda kadının yeri büyük ölçüde ekonomide oynadıkları rol ile ilişkili olmuştur. Kadınlar tarafından gerçekleştirilmiş olduğu düşünülen toplayıcılık aktivitesi Paleolitik Çağ insanların beslenme ekonomisinin % 65'ini oluştururken, erkekler tarafından sağlanan av ürünleri ise bu ekonominin yalnızca % 35'i olmuştur.

³¹ Recep Yıldırım, **Eskiçağ'da Anadolu**, Meram Yay., İzmir, 1996, s.19; Lynn E. Roller, **Ana Tanrıçanın İzinde Anadolu Kybele Kültürü** (Çev. Betül Avunç), 1.b., Homer Kitabevi, İstanbul, 2004. Çatalhöyük'te bulunan şişman kadın heykelleri doğurganlığın ve bereketin simgesi olarak yapılmış ana tanrıça heykelleridir.

³² Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, **Kur'an-ı Kerim Meâli**, 11.b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006, s.34.

³³ Genevieve Lloyd, **Erkek Akıl: Batı Felsefesinde Erkek ve Kadın**, (Çev. Muttalip Özcan), 1.b., Ayrıntı Yay., İstanbul, 1996, s.24.

³⁴ Camille Paglia, **Cinsel Kimlikler Nefertiti'den Emily Dickinson'a Sanat ve Çöküş** (Çev. Anahid Hazaryan ve Fikriye Demirci), 2.b., Epos Yay., İstanbul, 2014, s.24-25.

³⁵ Fatmagül Berktaş, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın (Hristiyanlıkta ve İslamiyette Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Bakış)**, 7.b., Metis Yay., İstanbul, 2019, s.65.

³⁶ Leyla Kırkpınar, **a.g.t.**, s.29.

alanlarını belirlemek için düzenlenen kurallar devreye girmiştir.³⁷ Diğer taraftan bazı toplumlarda kadınlar ile erkekler eşit kabul edilmiştir. Afet İnan'ın aktardığına göre Anadolu'da kurulan Hitit uygarlığında hem kralın hem de kraliçenin imzasının bulunması kraliçenin ne kadar yetkili olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir. Ayrıca tarihteki en eski antlaşmada Hitit kraliçesinin imzasının olması kralın ve kraliçenin eşit haklara sahip olduğunu göstermektedir.³⁸ Bir başka örnek ise Türk Devletleri'nden biri olan İskitler'dir. İskitler'de kadınlar erkeklerle beraber asker olarak yetiştirilmiş, savaflara erkeklerle beraber katılmışlardır.³⁹ Eren Karakoç'a göre ise İskitler'in bir boyu olan Sarmat kadınları "erkek öldüren" adı ile tanınmışlardır. Bu kadınlar savaşçıdır ve geleneklerine göre düşman erkeği öldüremeyen bir Sarmat kadını evlenme hakkına sahip değildir.⁴⁰ Görüldüğü üzere İskit kadınlarının toplumsal statüleri yüksektir. İskitlerin, Asurların ve Antik Yunan uygarlıklarının karşılaştırmasını yapan Karakoç'un vardığı sonuç, bu uygarlıklarda yaşayan kadınların farklı hakları olduğu gibi farklı imkânları olduğudur. Örneğin, Asurlu kadınların erkeklerle olan iletişimleri sınırlanırken akrabalık ilişkilerinin bulunmadığı erkekler ile yalnız kalmaları da yasaklanmıştır. Ayrıca kadınların siyasi ve ekonomik olanaklar açısından imkânlarının yetersiz olması onların erkeklerle nazaran daha kötü bir yaşam standardına sahip olduklarını, hatta erkeklerin olanakları ile kıyaslanamayacak kadar kötü koşullarda yaşadıklarının kanıtı olarak aktarılmıştır.⁴¹ İskitler ve Hun İmparatorluğu'nun kadınları ise hakları bakımından öne çıkarken, erkeklerle aynı işleri yapmış, erkekler gibi toplumsal varlık göstermişlerdir. Yapılan başka bir araştırmada da Göktürk ve Uygur devletlerinde kadınların erkeklerle eşit haklara sahip oldukları üzerinde durulmuştur. Örneğin soylu sınıfa mensup bir kadın sıradan bir erkekle evlenemezken, sıradan bir kadın da soylu sınıfa mensup bir erkekle evlenme hakkına sahip olamamıştır. Toplumun kabul ettiği genel kural sadece cinsiyete dayalı bir eşitlik değildir. Aynı zamanda statülerin

³⁷ Beral Alacı, "Cumhuriyet Halk Partisi ve Kadın 1923-1980", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2014, s.2.

³⁸ A.Afet İnan, **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**, 4.b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s.11, 26.

³⁹ A.Afet İnan, **a.g.e.**, s.26.

⁴⁰ Eren Karakoç, "İskit Türklerine Kadınların Önemi", **Akadmik Bakış Dergisi**, S.61, Mayıs-Haziran 2017, s.524; Emine Sonnur Özcan, "İskitlerden Bâciyan-ı Rûm'a, Türk Kadınının Dönüşen Yaşam Tarzı", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 29, 2018, s.178-179. At binen, ok atan, kement kullanan, güreşen Bâciyân-ı Rûm'un savaşçı kadınlarının öncüleri İskit, Türk ve Tatar kadınlarıdır. Kahraman kadın savaşçı karakterler Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde destanslaşmıştır. İskitlerden Bâciyân-ı Rûm'a, Türk kadınlarının dönüşen yaşam tarzına rağmen her iki devletin savaşçı kadınları pek çok açıdan benzerlik göstermiştir.

⁴¹ Eren Karakoç, **a.g.m.**, s.530.

de eşit olması gerekmiştir. Araştırmanın devamında önemli bir noktaya daha değinilmiştir. O da Orhun kitabeleridir. Orhun kitabelerinde anlatıldığına göre Kutluk Han'ın ölümünden sonra onun yerine geçen ve yönetimde söz alan kişi Bilge Hatun olmuştur.⁴² Görülüyor ki toplumsal tabakaların içinde eşitlik varken, cinsiyetler arasında da eşitlik uygulanmıştır.

Antik Yunan'da ise kadın bedeni saklı ve kutsal bir mekân olan temenos olarak kabul edilmiştir. Kadın bedeni tanrılara adanmış,⁴³ kadınların kendi bedenleri için hiçbir yasal hakkı olmamıştır. Kadınlar eşlerini seçememiş, ne zaman evleneceklerine karar verememiştir. On yaşını doldurduktan sonraki yıllarda babası tarafından evlendirilen kadınlar⁴⁴ bazı efsanelerde kötülüklerin kaynağı kabul edilmişlerdir. “Yunan ve Roma Mitolojisi” adlı eserde yer alan “Tufan efsanesi”ne göre kadınlar erkekleri baştan çıkaran, her fırsatta cazibesini kullanan bir varlık olarak tasvir edilmişlerdir. Bu efsanede Zeus kadın bedeninin bir tanrıça bedeni gibi topraktan yapılmasını Hephaistos'a buyururken bu bedeni cazibeli ve çekici kılmasını da istemiştir. Athena'ya verdiği görev kadın bedenlerini süslemesi olurken Afrodite'e verdiği görev kadınların yüzüne zarafeti ve cazibeyi serpiştirmesi olmuştur. Böylece kadınlar erkekler tarafından arzu edilen, cinsel bir varlık gibi tasvir edilmişlerdir. Hermes ise kadınlara şeytani bir zekâ ve kandırma yeteneği üflemiştir. Kadınlar bu yetenek sayesinde istedikleri zaman erkekleri baştan çıkarabilecek, konuşarak ve cazibelerini kullanarak amaçlarına ulaşabileceklerdir.⁴⁵ “Tufan efsanesi”ne göre bütün kötülüklerin kaynağı kadınlardır. Çünkü akıllarını, güzelliklerini, cazibelerini ve zarafetlerini kullanan kadınlar bu özellikleriyle erkekleri baştan çıkararak onları felaketlere sürükleyen varlıklardır.

Antik Yunan'da yaşayan kadınlar hiçbir hakka sahip değildir. Ayrıca her açıdan erkeklere tabi davranmak ve itaat etmek zorunda kalmışlardır. Evlilik birliğinde de aynı yapı söz konusu olmuştur. Kadınlar statü olarak erkeklerin

⁴² A.Afet İnan, **a.g.e.**, s.28; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 16.b., Ötüken Yay., İstanbul, 1997, s.269-270; Abdülkadir Özcan, “Hatun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.16, Ankara, 1997, s.499-500. Hatun (kadın), Türk hükümdarının karısı, Türk kadını, saygın kadın, yönetici kadın anlamlarıyla geçmiştir. Hükümdarın tören yapılarak unvan almasıyla birlikte onun eşinin de törele hatun ünvanını aldığı ve bu geleneğin Hunlardan itibaren var olduğunu belirtmek gerekir. Türk devletlerinden hatunların söz sahibi olması, devlet yönetimine katılarak siyasete ortak olması söz konusu olmuştur. Bazı hatunların naiplik yaptığı da tespit edilmiştir.

⁴³ Camille Paglia, **a.g.e.**, s.36.

⁴⁴ Colette Estin ve Helene Laporte, **Yunan ve Roma Mitolojisi** (Çev. Musa Eran), 25.b., Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2008, s.58.

⁴⁵ Colette Estin ve Helene Laporte, **a.g.e.**, s.130-131.

karşısında ikinci belki üçüncü sınıf olarak görülmüş, alınıp satılabilmektedir. Bu durum mülkiyete dayalı statünün sonucudur çünkü herhangi bir kadının evlenmesine veya boşanmasına “kyrios” karar vermiştir.⁴⁶ Burada kullanılan “kyrios” mülk sahibi ve mülkü kontrol eden, otorite kurarak onları yöneten kişidir. Hak veya statü erkeklerle özgü olarak görülürken kadınların erkeklerle saygıyla davranması istenmiş ayrıca kadınlara “kyrios”a karşı gelmemeleri öğretilmiştir. “Kyrios” kadını alabilir, satabilir, kiminle evleneceğine karar verebilir, kimden boşanacağına karar verebilir. Özetle kadınların hangi erkeğin hâkimiyetine gireceğine karar verebilir.⁴⁷ Antik Yunan’da yaşayan kadınların kendi yaşamları üzerinde söz hakları yoktur. Her kadın evlenme hakkına sahiptir lâkin eşini seçme hakkına sahip değildir. Erkeklerin kadınlardan beklediği ise onların çocuk doğurmasıdır. Çocuk doğuramayacak kadınlar ile evlenilmezken bu kadınlar köle olarak kabul edilmiştir.⁴⁸ Kadınlar çocuk doğuran, büyüten bir varlıktan başka bir şey değildir.⁴⁹ Toplum tarafından kendilerine verilen görevleri yerine getirmek zorunda olan kadınlar adeta erkeğin malı olarak görülmüştür. O halde mülkiyet hakkı erkeklerle verilmiştir. Burada “Kadın ve Aile” adlı kitabı hatırlamakta yarar var. “Kadın ve Aile” ye göre erkeğin yönetimi ele geçirmesi onun kadın ve çocuğun mülkiyetine sahip olması demektir.⁵⁰ Kendi emek gücünü tasarrufa dönüştürmüş erkekler kadınlar üzerinde baskı kurarak onların emek gücünden faydalanmışlardır. Bu durum sonucunda cinsiyetten kaynaklı iki sınıf oluşmuş ve sınıflardan biri diğeri üzerinde baskı kurma hakkını kazanmıştır.⁵¹

Roma uygarlığının kadınlara bakış açısı hem önceki hem de çağdaşı olan toplumlarla paralellik gösterdiğinden, ataerkillik orada da devam etmiştir. Fakat kadınlar eve kapatılmamış kocaları ile birlikte eğlencelere, toplantılara, gösterilere gidebilmiş; yemekli toplantılarda ev sahipliği yapabilmektedir.⁵²

⁴⁶ Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi** (Çev. Çağdaş Sümer), 1.b., Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.138.

⁴⁷ Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, **a.g.e.**, s.137-138.

⁴⁸ Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, **a.g.e.**, s.302.

⁴⁹ Beral Alacı, **a.g.t.**, s.3.

⁵⁰ Karl Marx, Friedrich Engels ve V. İlyic Lenin, **Kadın ve Aile** (Çev. Öner Ünalın), 1.b., Sol Yay., (b.y.y.), s.18.

⁵¹ Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, **a.g.e.**, s.135.

⁵² Özlem Söğütü Erişgin, “Roma Toplumunda Kadının Konumu”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.4,S.2, 2013, s.4,7.

Roma hukukuna göre evlenme de boşanma kadar doğal kabul edilmiş fakat boşanma hakkı sadece erkeğe ait olmuştur.⁵³ Roma hukuku'ndan bahseden bir çalışmada kadınların sıklıkla evlenip boşanmasından bahsedilmiştir. Bir kadının yirmi üç defa evlenip boşanması üzerinde durulmuş bazı erkeklerin aşağı tabakadan kadınlara yöneldiği aktarılmıştır.⁵⁴ Bu da Roma'da boşanmaların yaygın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Görülüyor ki ilk uygarlıklarda kadınlar toplumun inancı çerçevesinde yerini alırken semavi dinlerden itibaren ise kadınların konumu bu semavi dinlere göre belirlenmiştir.⁵⁵ Hristiyanlıkta kadınların kocalarına itaat etmeleri beklendiği için kadınların konumu erkeklere göre geri plana itilmiştir. İlk çağ uygarlıklarında olduğu gibi kadınlar kocalarına itaat ederken kendilerinden beklenen yegâne şey çocuk doğurmalarıdır. Kadınların bu çocukları tanrı sevgisi ile yetiştirerek onların inançlı bireyler olmasını sağlama vazifesini yerine getirmesi gerekmiştir.⁵⁶ Hristiyanlık inancına göre erkekler kadınlara hükmedebilecek özelliklere sahip olarak yaratılmışlardır. O halde kadınlar erkekler için erkekler de tanrılar için yaratılmıştır. Bundan dolayı erkeklerden beklenen şey tanrının ulu olduğunu kabul etmesidir. Kadınlardan beklenen ise erkeğe itaat etmesidir. Bu bağlamda erkeklerin görevleri arasında kadınları sevmesi, onları koruması ve onlara doğru yolu göstermesi de yer almıştır.⁵⁷

Bertrand Russell Hristiyanlığın en kötü yanının cinsiyete dayalı yaklaşım olduğunu ifade etmiş, dinin kadını sürekli baştan çıkartıcı olarak gördüğünü aktarmıştır.⁵⁸ Kilisenin baskısının büyüklüğünü göstermek isteyen Russell şunları aktarmıştır: Kiliseye göre kadınlar evlenmemelidirler. Şayet bu olanaksız ise sadece o zaman evlilik en iyi şey olarak kabul edilmiştir. Bu durumu St Paul desteklemiştir.

⁵³ Özlem Söğütlü Erişgin, **a.g.m.**, s.14.

⁵⁴ Türkân Rado-Basman, "Eski Roma Hukukunda Bazı Evlenme Şekilleri" **İstanbul Üniversitesi Hukuk fakültesi Mecmuası**, C.8, S.3-4, 1942, s.543.

⁵⁵ Server Tanilli, **a.g.e.**, s.51.

⁵⁶ Ömer Faruk Harman, "Hristiyanlık'ta Kadın Algısı", **Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Faaliyetleri Merkezi Kur'an ve Kadın Sempozyumu**, Ankara, 4-5 Haziran 2010, s.59.

⁵⁷ Ömer Faruk Harman, **a.g.m.**, s.59; **İncil**, "Efesliler 5: 22-28", 1.b., Yeni Yaşam Yay., İstanbul, 1995, s.419. "Ey kadınlar, Rab'be bağımlı olduğunuz gibi, kocalarınıza bağımlı olun. Çünkü Mesih bedeninin kurtarıcısı olarak kilisenin başı olduğu gibi, erkek de kadının başıdır. Kilise Mesih'e bağımlı olduğu gibi, kadınlar da her durumda kocalarına bağımlı olsunlar. Ey kocalar, Mesih kiliseyi nasıl sevip onun uğruna kendini feda ettiyse, siz de karılarınızı öyle sevin. Mesih kiliseyi suyla yıkayıp tanrısal sözle temizleyerek kutsal kılmak için kendini feda etti. Öyle ki, kiliseyi üzerinde leke, buruşukluk ya da buna benzer bir şey olmadan, görkemli biçimde kendine sunabilsin. Amacı kilisenin kutsal ve kusursuz olmasıdır. Aynı biçimde kocalar da karılarını kendi bedenleri gibi sevmelidir. Karısını seven kendini sever."

⁵⁸ Bertrand Russell, **Neden Hristiyan Değilim** (Çev. Ender Gürol), 1.b., Cem Yay., (b.y.y.), 1996, s.26.

St Paul'e göre "Yanmaktansa, evlenmek yeğdir."⁵⁹ Kilise kadının cinselliğinin denetlenmesi için Hıristiyanlığı kullanmıştır. Cinselliğin utanç verici olduğu fikri kadın bedeni üzerinden kadına yansıtılmış, kadının aşağılık bir varlık olduğu fikrinin meşru gerekçesi olarak kabul edilmiştir.⁶⁰

Âdem ve Havva'nın cennetten kovulma hikâyesi Yahudilik inancında da dile getirilmiş ve ayrıca dünyadaki kötülüklerin nedeni bu mite dayandırılmıştır.⁶¹ Bundan dolayı kadınlar erkelerden geride görülmüşlerdir. Yahudi erkekler dua ederken kadın yaratılmadığı için şükredip erkek olarak doğmanın verdiği mutluluğu yaşamışlardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki kutsal kitapların tümünde kadınlar anne olarak saygı görmüşlerdir.⁶² Yahudi kadınlar M.Ö. I. yüzyıldan itibaren sadece ailede etki alanına sahip olmuştur. Yani Yahudilere göre kadınlar kendisi için belirlenen alanda yaşayan ve erkeklere yardımcı olmak için yaratılan varlıklardır.⁶³

Yahudi kadınların miras, evlenme ya da boşanma hakkı olmadığı gibi evlendirildikleri sırada kadınlar için babaları 'onları yetiştirmesinden dolayı' başlık parası alma hakkına sahip olmuştur.⁶⁴ Evleneceği kadın için başlık parası ödeyen erkekler ise o kadını adeta satın almış ve ilk çağ uygarlıklarında olduğu gibi kadın üzerinde bir egemenlik hakkına kavuşmuştur. Evlenmeden önce babasına ait bir varlık gibi düşünülen ve o şekilde davranılan kadınlar, evlendikten sonra da kocalarına ait bir varlık olarak kabul edilmişlerdir. Bu kadınlar babalarının ya da kocalarının egemenli altına girmiş ve onların isteklerine göre hareket etmek, onların sınırlarına göre yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Zira kadınların boşanma hakkı yoktur. Boşanma hakkı sadece erkeğe aittir.⁶⁵

⁵⁹ Bertrand Russell, **a.g.e.**, s.27, 66.

⁶⁰ Fatmagül Bertay, **a.g.e.**, s.24, 105. Aziz Augustinus tanrının kadını neden yarattığı konusunda kafa yormuştur. Kadın eğer erkeğe yoldaş olsun diye yaratılmışsa bunun doğru olmadığına başka bir erkeğin yoldaşlığı daha iyi üstleneceğine karar vermiştir. Kadın erkeğe yardım etmek için de yaratılmış olamaz çünkü Aziz Augustinus'a göre kadının çocuk doğurmak dışında bir meziyeti yoktur.

⁶¹ Özlem Topcan, "Yahudilik ve Hıristiyanlık Din Geleneklerinde Toplumsal Cinsiyet (Geleneksel Dinler Otoritesine Feminist Bakış)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2010, s.23.

⁶² Fatmagül Bertay, **a.g.e.**, s.94-96.

⁶³ Salime Leyla Gürkan, "Yahudi Gelenğinde Kadın Algısı" **Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Araştırmaları VIII**, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay., 2012, s.631. Eski Ahit'te ve Rabbanî literatüründe kadının sadık bir eş ve iyi bir anne rollerine vurgu yapılmış ayrıca erkeğin yardımcısı olarak değerlendirilmiştir. Aksi takdirde kadının yoldan çıkarıcı bir varlık olduğu vurgulanmıştır.

⁶⁴ Fatmagül Bertay, **a.g.e.**, s.94.

⁶⁵ Salime Leyla Gürkan, "Yahudilikte Kadın", **KADEM**, İstanbul, 2021, s.7, 13.

Kadınların eğitiminin gerekli olmadığını düşünen Yahudi inancı kadınların öğrenme kapasitelerinin yetersiz olduğunu düşünerek onlara görev alanları belirlemiş ve onların eğitimlerini bu görev alanlarına göre sağlamıştır. Kadınların sadece görev alanları ile ilgili bilgileri alması ve diğer kadınlar gibi cehaletle mücadele ederek zihinsel kapasitelerinin düşük olmadığını topluma özellikle erkeklere kabul ettirmesi uzun zaman almıştır. Kadınların zekâ kapasitesini yetersiz gören erkekler onlara Tevrat'ı öğretmeye çalışmanın boşa geçirilen zaman olduğuna karar verilmiştir.⁶⁶ Bunun için onların dini bilgileri edinmesine dahi gerek görülmemiştir. Kadınlara tapınaklarda ayrı bir alan oluşturulmuştur. Kudüs mabedinde kadınların erkeklerden ayrı bölümlerde oturduğu bilinmekle beraber sinagoglarda kadınlar için ayrı bölümlerin oluşturulmasının ne zamandan başladığı bilinmemektedir.⁶⁷

Kadınlar ile erkekler arasındaki ilişkilerden, evlilik birliğine kadar pek çok alanda kimlerin hangi görev ve sorumluluklarının olduğuna dair kurallar koyan Kur'an ve sünnet insanların arasındaki ilişkileri düzenlemiştir. Bundan dolayı "İslamiyet bütünsel bir yaşam yasasıdır."⁶⁸ Ayrıca kadınların haklarını koruyan İslamiyet öncelikle kadınlara yaşama hakkı kazandırmıştır. Arap Yarımadası'nda kadınların İslamiyet'ten önceki yaşama şekli İslamiyet'ten sonra tamamen değişmiştir. Kur'an-ı Kerim'in belli ayetlerinde kadınların değerli olduğu vurgulanırken özellikle aile ve toplum düzeninin bozulmaması için kadınların erkekler tarafından bilgilendirilmesi istenmiş, bazı ayetlerde de erkeklerin üstünlüğü üzerinde durulmuştur.

İslam inancına göre özellikle ailenin ve toplumsal düzenin bozulmaması amaçlanmıştır. Aile içerisindeki kadınlar ailenin reisine itaat etmiş, onun sözünden çıkmamıştır. Erkekler de eşlerinin toplumsal ahlâkından ve iffetinden sorumlu tutulmuş, kadınların eksiklikleri kocalarının eksikliği olarak görülmüştür. Kadınların kocalarına tabi olmaları gerektiği üzerinde duran Gazali erkeklerin tüm istediklerini kadınların yapması gerektiğine değinerek itaatin şart olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹

⁶⁶ Salime Leyla Gürkan, **a.g.m.**, s.15.

⁶⁷ Fatmagül Berktaş, **a.g.e.**, s.96.

⁶⁸ Fatmagül Berktaş, **a.g.e.**, s.108-110.

⁶⁹ İlyas Altuner, "İslam Felsefe Geleneğinde Kadın İmgesi" **Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı**, Iğdır, 9 Haziran 2018, s.44; İlhan Arsel, **Kadın ve Şeriat**, 9.b., Kurtiş Matbaası, İstanbul, 1991, s.10; Fatmagül Berktaş, **a.g.e.**, s.123.

Kadınlar ve erkekler İslamiyet'e uygun olarak davranırken aynı zamanda da cinsiyetten kaynaklandığı düşünülen rolleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. İslamiyet'te de evlenmeden boşanmaya, çocukların velayetinden miras hakkına kadar pek çok hak erkeğe ait olmuştur. Bu konularda kadınlara karar verme hakkı verilmezken bunun sebebi kadınların olaylar karşısında duygusal davranması olarak gösterilmiştir. Kadınlar yapıları gereği unutkan olarak nitelendirilmiştir. Bunun için önemli kararları veremeyeceklerine inanılmıştır.⁷⁰ Nisa Suresi'nin 34. ayetinde erkeğin kadından üstün olduğu belirtilmiş, erkeklerin kadınları koruması, kollaması gerektiğinden bahsedilmiştir.⁷¹ Müfessirler ve İslam âlimleri de erkeklerin kadınları koruması yönünde yorumlar yapmışlardır. Kadınların duygusallıkları gereği olaylara gerçekçi bir gözle bakamadıkları bundan dolayı önemli kararlar veremeyecekleri ifade etmişlerdir. Bu nedenle kadınlar ikinci plana itilirken erkekler karar verici olarak nitelendirilmiştir. Örneğin İbn Sînâ kadınların aklının yetersizliğinden dolayı yönetimde yer alamayacaklarını ifade ederken, Nasîruddîn Tûsî'de kadınlara bir köle olduklarının hatırlatılması gerektiğini belirtmiştir. İbn-i Rüşt kadınlara İbn Sînâ, Nasîruddîn Tûsî'den farklı bir gözle bakmıştır. Ona göre kadınlar bir insandır. Bunun için erkekler tarafından yapılabilen pek çok işin kadınlar tarafından da yapılabileceğine toplumun inandırılması gerekir.⁷² Özetle bazı İslam âlimleri kadınları erkekler karşısında ikincil olarak tanımlarken, bazıları da kadınların da erkeklerin de insan oldukları için eşit olmaları gerektiğini savunmuştur.

⁷⁰ Fatmagül Berktaş, **a.g.e.**, s.124; Mahmut Sönmez, "Ayetler Işığında İslam'ın Kadına Verdiği Değer, **Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı**, Iğdır, 9 Haziran 2018, s.524.

⁷¹ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, **a.g.e.**, s.83.

⁷² Gökhan Atmaca, "Müfessirlere Göre Kavvâm Kelimesi (Nisa Suresi 34. Ayet Bağlamında)", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.17, S.1, 2013, s.219-220; İlyas Altuner, **a.g.m.**, s.44-46.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KADININ KONUMU VE DURUMU

1.1. XIX. YÜZYILA KADAR KADINLAR

Kadınların erkekler için yaratıldığına dair yaygın kanaat hem çok tanrılı dinlerde hem semavi dinlerde hâkim olan bir anlayıştır. Ayrıca bazı uygarlıklarda da dinlerden ve inançlardan etkilendikleri için pek çok uygarlıkta da kadınlar erkeklerin yararına hizmet edecek bir varlık olarak görülürken insan sayılmamışlardır. Ancak bazı uygarlıklarda kadınlar erkeklerle; erkekler de kadınlara eşit olarak değerlendirilmiştir. Örneğin eski Türk devletlerinde hakanın hatuna; hatunun da hakana eşit kabul edilmesi nedeniyle devlet yönetiminde hatunlar da görev almışlardır. Bazı durumlarda kadınların erkeklerle birlikte savaflara katılmaları toplumsal açıdan cinsiyete dayalı bir eşitliğin göstergesi olmuştur.⁷³ Kutluk Han öldükten sonra eşi Bilge Hatun'un idareyi ele alması da İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinde kadının devlet yönetimindeki önemini göstermiştir.⁷⁴ Eski Türk devletlerinde kadınların görev ve sorumlulukları hakkında bilgi aktaran bir diğer kişi de Ziya Gökalp'tir. Onun verdiği bilgiye göre kadınlar yönetime katılmış, silahlarını kuşanarak erkeklerle beraber savaşmış hatta devletlerarası ilişkilerin yürütülmesi sürecinde görev almışlardır.⁷⁵ Çin uygarlığının aynı dönemi incelendiğinde ise kadınların ataerkil bir bakış açısı ile eleştirildiği toplumsal yapının hâkim olduğu görülmüştür. Aynı toplumda erkekler kadınları aptal bir varlık olarak görürken yine onların hislerinden dolayı yönlendirilmeye müsait olduklarını düşünmüşlerdir. Bir de kadınların güzelliklerini ve cazibelerini kullanarak erkekleri baştan çıkaran, iffetsiz varlıklar olduklarını düşünen erkekler kadınları ikinci plana itmeyi tercih etmişlerdir.⁷⁶ Ziya Gökalp Türklerin demokratik özelliklerinin güçlü olduğunu ve bundan dolayı cinsiyetler arası eşitliğin söz konusu olduğunu belirtmiştir. Bu noktadan hareketle eski Türklerde yer alan demokrasiden dolayı feminizm XIX.

⁷³ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 45.b., Boğaziçi Yay., İstanbul, 2011, s.15,21,37,41-43.

⁷⁴ Afet İnan, **a.g.e.**, s.28.

⁷⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 1.b., Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2019, s.162.

⁷⁶ Sedef Kapanoğlu, "Çin'de Kadın İmgesi", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2006, s.16.

yüzyılda öne çıkmadan çok daha önce eski Türkler'in yaşam anlayışında vücut bulmuştur.⁷⁷

Semavi dinlerin kutsal kitapları yorumlanırken genellikle erkeklere hitap edildiğinin düşünülmesi onların üstünlüğünün tanınmasına ve kabul edilmesine sebep olmuştur.⁷⁸ Kutsal kitaplar kadınlara ekonomik ya da sosyal hakları sınırlı bir şekilde tanırken dini alanlarda erkeklerin varlık göstermesine imkân sunmuştur. Yahudilik inancı erkeklerin kudretinin, onurunun ve malının, mülkünün korunması gerektiğinden bahsederken bunun yine erkeğin menfaatlerine yönelik gerçekleştirildiği unutulmamalıdır.⁷⁹ Ayrıca Yahudilik inancına göre kadınların üzerindeki erkek egemenliği genellikle mülkiyete bağlanmıştır. Çünkü cemaatin değer yargılarına göre evlenmeden önce babalarının egemenliği altında olan kadınlar; evlendikten sonra kocalarının mülkiyetine tabi olmuşlardır. Başka bir deyişle evlilik akti gelin ile damat arasında yapılmak yerine damat ile baba arasında yapılmış bir protokol olurken kadınlar üzerindeki hâkimiyet hakkı babadan kocaya geçerek el değiştirmiştir

Hıristiyanlığa göre erkek, Tanrı'nın; kadın ise erkeğin yüceliği kabul edilmiştir. Çünkü kadın erkeğin bedeninden ve erkeğin yararı için yaratılmıştır. Pavlus, kadının topluluk içinde konuşmasının doğru olmadığını, öğrenmek istediği herhangi bir şey olduğu takdirde sorularını doğrudan kocasına sormasını ve bunu da evde yalnız oldukları zaman yapmasını salık vermiştir.⁸⁰ Yani kadının kocası aynı zamanda onun öğretmeni sayılmıştır. Kocalarına itaat etmek zorunda olan kadınlar kocalarına karşı yumuşak başlı olmalı ve her ortamda kocalarının sözünden çıkmamalıdır. Kadınların kocalarının sözünden çıkmaları toplumsal açıdan ayıp olarak nitelenirken kutsal kitap tarafından da yasaklanmıştır.

Yahudilik ve Hıristiyanlıkta; Kadınların ruhları var mı? Kadınlar insan mı? Sorularını sorup bunların cevaplarını ararken XIII. yüzyıldan itibaren kadınlar erkekleri baştan çıkaran kötülüklerin kaynağı olarak görülmüşlerdir.⁸¹ İslamiyet'te ise kadınlar ve erkekler tanrı tarafından yaratılmış ve insan olarak ele alınmışlardır.⁸²

⁷⁷ Ziya Gökalp, **a.g.e.**, s.151.

⁷⁸ Beral Alacı, **a.g.t.**, s.5.

⁷⁹ Salime Leyla Gürkan, **Yahudilik**, 4.b., İsam Yay., İstanbul, 2012, s.218-219.

⁸⁰ Ömer Faruk Harman, **a.g.m.**, s.26-27.

⁸¹ Latife Kabaklı Çimen, **Türk Töresinde Kadın ve Aile**, 1.b., IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008, s.74-75.

⁸² Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, **a.g.e.**, s.516.

Cinsiyetler arasındaki farkların doğuştan getirilen özellikler olduğuna inanılmış bu durum hem dinsel alanda hem de toplumsal sorumluluklar bağlamında kadınların farklı davranışlara ve sorumluluklara tâbi olmasına sebep olmuştur.⁸³ Özetle İslamiyet'e göre kadınlar erkeklerden farklıdır. Bunun temel sebebi olarak doğuştan gelen ve cinsiyete bağlı özellikleri gösterilmiştir.

İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devletlerinde hükümdarların eşleri olan kadınlar zaman zaman politik konularda söz sahibi olurken zaman zaman devlet yönetimine katılmışlardır. Örneğin Selçuklu hükümdarının eşleri idari veya askerî görevlerde bulunmuştur.⁸⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde toplumsal hayatta yer alan kadınların pek çok yerde erkeklerle beraber olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. Örneğin "Bâciyân-ı Rûm" Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi'nde kurulmuş olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında da varlık göstermiştir. Fatma baci olarak bilinen bir kadın tarafından kurulan bu teşkilat pek çok alanda varlık göstermiş, üretime katılmıştır.⁸⁵ Fuat Köprülü'nün aktardığına göre ise "Bâciyân-ı Rûm"ların Türkmen kabilelerinin müsellâh ve cengâver kadınları oldukları ifadesi" Osmanlı'da kuruluş döneminde Türkmen kadınların erkeklerle beraber askeri görevlerinin olduğunun da ispatı niteliğindedir.⁸⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluştan itibaren kadının yeri ve konumu incelendiğinde özellikle kuruluş dönemine hem Türk kadınlarının hem de Rum kadınlarının seyyahlar tarafından gözlemlenmesi önemli olmakla birlikte çok fazla veriye ulaşmak da mümkün değildir. Seyyahların verdikleri bilgiler çerçevesinde hem Türk kadınları hem de Rum kadınları sonraki yüzyıllara nazaran daha özgür bir yaşam sürmüşlerdir. Ancak zaman içinde kadının dünyası dinler, kültürler, gelişen teknoloji gibi faktörlerin etkisinde kalmış yaşam alanı sınırlanmıştır. Bu bağlamda imparatorluk henüz Anadolu'nun hâkimiyetini tam anlamıyla sağlamamış olsa da İbn Battûta'nın Anadolu seyahati sırasında kadınlar ile ilgili yaptığı gözlemlerden biri Nilüfer Hatun ile ilgilidir.⁸⁷ Ve onu "Şehir ahalisine hükümdarlık eden erdemli, iyi

⁸³ Mehmet Birekul, "İslam Toplumunda Kadın" (Ed. Saliha Okur Gümrükçüoğlu), **KADEM**, İstanbul, 2021, s.43.

⁸⁴ Ahmet Gündüz, "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, C.5, C.5, 2012, s.140,

⁸⁵ Ahmet Gündüz, **a.g.m.**, s.142.

⁸⁶ Fuat Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, 4.b., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.94.

⁸⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi I**, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, s.430; M. Çağatay Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s.18-19. Çağatay Uluçay Nilüfer Hatun ile ilgili şunları

yürekli bir hanım” olarak tasvir eden İbn Battûta’nın Nilüfer Hatun’dan etkilendiği açıktır. Nilüfer Hatun’un siyasi bir gücünün olduğu İbn Battûta’nın aktarımından da tespit edilmiştir. Pek çok toplumda kadınlar “bütün acıların kaynağı” ve “bütün günahların sembolü” olarak algılanırken, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş döneminde kadınlar yüceltilmiştir. Örneklerden biri olan Nilüfer Hatun, şehir halkına hükümdarlık yapan güçlü bir kadın olarak yaşamını sürdürürken aynı zamanda da yaptığı hayır işleri ile dikkat çekmiştir.

Ancak zaman içinde imparatorluk topraklarında kadınların özellikle kentlerde yaşayan kadınların sosyal hayattaki durumları kısıtlanmaya başlanmıştır. Bu durumun belirgin olarak görüldüğü ilk alan ise kadının giyim kuşamı olmuştur. Yasemin Aktaş’ın aktardığına göre Osmanlı İmparatorluğu’nda XV. yüzyıla kadar kadınlar hemen her alanda etkili iken XV. yüzyıldan itibaren sadece soyun devamını sağlamakla mükellef bir varlık olarak kabul edilmişlerdir. Ayrıca seviye itibarıyla erkeklerden aşağıda tutulan ve oldukça sade giyinen Türk kadınları, boyunları gözükmeyecek şekilde başlarını örtmüşlerdir. Aktaş’ın aktardığına göre bu dönemde kadınların, erkeklerle aynı ortamda bulunması, bir erkekle sohbet etmesi veya ata binmesi yasaklanmıştır. Sadece Cuma günlerinde camiye gidebilen kadınların kendileri için ayrılan özel bölümlerde namazlarını kılmalarına imkân verilmiştir.⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların giyim kuşamları hakkında çalışması olan bir başka kişi de Yavuz Ercan’dır. Ercan, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan II. Selim’e kadar gayrimüslimlerin giyimleri ile ilgili herhangi bir fermanla sınırlandırılmanın gündeme gelmediğini ancak II. Selim’den itibaren durumun değiştiğini belirtmiştir. Bu bilgiye göre gayrimüslimlerin giyimleri ile ilgili olarak tespit edilen ilk ferman 1 Ağustos 1568’de yayınlanmış ve bu fermanla Yavuz Ercan’ın dikkatleri çekmek istediği kısım, gayrimüslim halkın kıyafetlerinin bazı şartlara bağlanması olmuştur. Bu ferman doğrultusunda her iki cinsiyetin de giyim

aktarmaktadır: Yarhisar Tekfuru’nun kızıdır. Adı Holifira’dır. Bilecik Tekfuru’nun oğluna nişanlı olan Holifira’nın düğününe Osman Bey de davet edilmiştir. Düğün sırasında kendisine tuzak kurularak suikast yapılacağı haberini alan Osman Bey düğüne baskın yaparak hem düşmanlarını perişan etmiş hem de gelin Holifira’yı da esir almıştır. Bu güzel esireyi derhal oğlu Orhan Bey ile evlendiren Osman Bey geline Nilüfer adını vermiştir. Bazı kaynaklarda ismi Lulufer ve Ulufer şeklinde geçiyorsa da doğru olmaması icap eder.

⁸⁸ Yasemin Aktaş, “X. ve XV. Yüzyıllar Arasında Coğrafya ve Seyahatname Türü Eserlerde Türk Kadınlarının Tasviri”, **Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı** (Ed. Ömer Subaşı, Asaf Özkan, Ümit Kılıç), Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2022, s.250-251.

kuşamları ayrı ayrı düzenlenmiştir. Gayrimüslim kadınların “ferace”⁸⁹ ve “başmak”⁹⁰ giymeleri yasaklanırken Bursa “kutnu”⁹¹sundan elbise ile gök mavisi renginde “çakşır”⁹² giymelerine; başmak yerine de kundura giymelerine müsaade edilmiştir. Müslüman kadınların giydiği elbiselerin aynısını veya benzerini giymeleri yasaklanan gayrimüslim kadınlar, ince “külâh”⁹³ da kullanamamışlardır. 15 Ağustos 1568 yayınlanmış olana ikinci fermana ise 1 Ağustos 1568 tarihli fermana yer alan hükümlerin aynen uygulanması emredilmiştir. Bu fermanı yorumlayan Yavuz Ercan gayrimüslimlerin kaliteli giysiler satın almalarıyla giysi fiyatlarının arttığını ve bu durumun Müslümanların giydiği kıyafetlerin fiyatını arttırdığı için alım gücünü düşürdüğünü fermanın da bunun için yayınlandığını ifade etmiştir.⁹⁴ Ferman yayınlanmasının ardından Türkiye’ye gelen Stephan Gerlach, Ermeni kadınlarının da Türk kadınları gibi giyindiğini belirtmiş ve şalvarların üzerine ipekten yapılmış gömlekler giyen Ermeni kadınların yüzlerini örttüklerinden bahsetmiştir.⁹⁵ Bu durumun Osmanlı İmparatorluğu’nda cemaatler arasında giyim-kuşam benzerliğinin arttığını gösterirken yayınlanan fermanların dinsel kaynaklı olmadığını, iktisadi kaygılardan dolayı yayınlandıklarının da ispatı niteliğindedir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise pek çok konuda olduğu gibi giyim kuşam konusunda da bazı düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Etek boylarından, dekoltelere kadar birtakım değişiklikler yapılmış ve Osmanlı İmparatorluğu’na moda kavramı girmeye başlamıştır. Modaya karşı devlet birtakım tedbirler alırken aynı

⁸⁹ Hülya Tezcan, “Ferace”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, 1995, s.349; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, 2.b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s.601. Ferace: Kadınların sokakta yaşamakla giydikleri üst elbisesidir.

⁹⁰ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, s.167; Meryem İmre ve Kevser Gürcan Akbaş, “Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Örneklerle Osmanlı Dönemi Kadın Ayakkabı Tasarımları Üzerine Tespitler”, **Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2020, s.78. Başmak: Ayakkabı.

⁹¹ Nevber Gürsu, “Kumaş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.26, Ankara, 2002, s.369; Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, s.333. Kutnu/kutni: Bursa ve İstanbul başka olmak üzere Anadolu’nun pek çok şehrinde üretilen kumaştır.

⁹² Serap Sunay, “Bir Sultan İki Merasim: Saliha Sultan’ın Doğumu ve Düğünü”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.44, İstanbul, 2020, s.147; Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, s.323. Çakşır: Şalvar

⁹³ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, s.338. Külâh: Başa giyilen bir başlıktır.

⁹⁴ Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi dergisi (OTAM)**, C.1, S.1,1990, s.120.

⁹⁵ Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü (1573-1576)**, (Ed. Kemal Beydilli), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2007, s.327; Madeline C.Zilifi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)** (Çev. Ebru Kılıç), 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2020. Osmanlı İmparatorluğuna bakıldığında Müslümanlar ve gayrimüslimler sokaklarda kılık kıyafetlerine göre ayrılabilmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren kadınların da erkeklerin de hangi dine mensup iseler o dinin sahiplendiği giyim normlarına göre hareket etmişlerdir. Madeline C.Zilifi Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk kılık kıyafet kanununun ne zaman çıkarıldığıyla ilgili bir bilginin olmadığını ancak XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren sınırlayıcı bazı kuralların olduğunu belirtmiştir.

zamanda toplumun tutumlu olması için çaba da sarfetmiştir. İmparatorlukta bir taraftan lüks tüketime karşı diğer taraftan da moda da karşı mücadele başlamıştır fakat İstanbul'da açılan elçiliklerin çalışanları modanın Osmanlı coğrafyasına girmesini hızlandırmışlardır. İmparatorluk bu soruna çözüm bulmak amacıyla elçilik çalışanlarına ayrıcalık tanımış onların gösterişli kıyafetler giymelerine, kendi ulusal giysilerini kullanmalarına izin vermiştir.⁹⁶

Lady Montagu'nun XVIII. yüzyılda İstanbul'da kaldığı süre boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadınları gözlemleme imkânı bulmuş, Türk kadınlarının kıyafetlerini denemiştir. Bu kıyafetleri mektuplarında anlatmış şalvarlar, sırmalı terlikler, tül gömleklerden bahsetmiştir. Ayrıca kadınların takı ve elbiselerine göre varlıklı bir aileye mensup olup olmadıklarının anlaşıldığını da ifade etmiştir. Özellikle varlıklı kadınların kemerlerinin elmaslarla süslü olduğu, bazılarının kemerlerinin de işlemeli satenlerden yapıldığını aktaran Lady Montagu kıyafetlerin üzerine giyilen giysinin de ferace olduğunu vurgulamıştır.⁹⁷

Tournefort, İstanbul'un Paris kadar kalabalık olduğundan bahsederken Türk, Rum, Yahudi ve Ermeni kadınların evlerinden genelde çıkmadıklarını, genellikle sokaklarda görünmediklerini aktarmıştır.⁹⁸ Ona göre bu kadınlar dünyanın geri kalanı ile ilgilenmemiştir. Ayrıca kadınların giyimi tasvir edilirken Türk kadınlarının gömleklerinin üzerine kaftan, onun üzerine de bir tür ceket giydikleri aktarılmıştır. Ceketlerin mevsime göre farklı malzemelerden tercih edildiği belirtilmiştir. Bu kıyafetlerin kol yenlerinin parmak uçlarına kadar indiği, kadınların ayakkabıları ile erkeklerin ayakkabılarının pek farklı olmadığı vurgulanmıştır. Kadınların yüzlerine peçe örterken, örülmüş saçlarının genellikle sırtlarına kadar inmiş olduğu ve bu saçların onlara cazibe ve güzellik kattığı üzerinde durulmuştur.⁹⁹ Sadece Türk kadınları peçe takmamışlardır. Selanik'te yaşayan Yahudi kadınlar da aynı şekilde kendi cemaatlerinden ve toplumdan izole edilmiştir. Çünkü hahamlar cemaatlerindeki kadınlara peçe takmayı dayatırken, kadınların yanında bir erkek

⁹⁶ Madeline C.Zilifi, **a.g.e.**, s.60-61.

⁹⁷ Mary Wortley Montagu, **Türkiye Mektupları (1717-1718)** (Çev. Ayşe Kurtluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser 12, İstanbul, (b.t.y.) s.52-54. Lady Montagu, Türk kadınlarının feraceyi giydikten sonra değiştikleri için kocalarının dahi onları tanıyamadığını, bu kıyafetler sayesinde kadınların yakalanmadan bütün ihtiraslarını gerçekleştirebildiğini belirtmiştir.

⁹⁸ Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi** (Çev. Teoman Tunçdoğan) C.II, 4.b., Kitap Yay., İstanbul, 2013, s.17-18.

⁹⁹ Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, C.II, s.70.

olmadan dışarıya çıkmalarına da müsaade etmemişlerdir.¹⁰⁰ Ermeni kadınlar çarşıya çıktıkları zamanlarda üzerlerine siyah, astarsız bir örtü örtmüşlerdir. Rum kadınlarından bahsedilen “İstanbul Mektupları” bu kadınların her bayramda kocalarından yeni elbiseler istedikleri belirtilmiştir.¹⁰¹

Osmanlı padişahı III. Osman’ın adeta kadın düşmanı olduğu ile ilgili örnekler mevcuttur. 1757’de III. Osman’ın çıkardığı fermana göre kadınların çarşıya pazara çıkarken çirkin renkli kıyafet ve/veya ferace giymemesi, yaşmaklarından zülüflerini çıkarmamaları emredilmiştir. Ayrıca kadınların dar ferace giymemeleri, doğru düzgün hanım kadınlar gibi giyinmeleri emredilmiştir. Bir başka örnekte de kendisinin İstanbul’da gezintiye çıkacağı günlerde kadınların sokağa çıkmamasını emreden padişah sadece erkeklerden oluşan bir İstanbul hayal etmiştir. III. Osman’dan sonra padişah olan III. Mustafa da kadınların kıyafetleri ile ilgili fermanlar yayınlamıştır. Kedisinden önceki padişahlardan farklı düşünen III. Mustafa fermanlarda sadece Müslüman kadınların giyimiyle ilgilenmemiş aynı zamanda da gayrimüslim kadınların kıyafetlerini de kendi kontrolüne almak istemiştir.¹⁰² Kadınların nasıl giyinmesi gerektiğine dair yayınlanmış buyruklara göre Hristiyan ve Yahudi kadınların rengi sarı olan terlikleri giymeleri yasaklanmış, bunun yerine siyah terlik giymeleri buyurulmuştur. Böylece Müslüman kadınları gayrimüslim kadınlardan ayırmayı amaç edinen imparatorluk Hristiyan ve Yahudilerin ehl-i islam gibi görünmemeleri ve onlar gibi giyinmemeleri kuralını getirmiştir.¹⁰³

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan kadınlara yasak getiren sadece padişah değildir aynı zamanda din adamlarının da yasaklamalar getirerek kadınları kontrol etmek istedikleri görülmektedir. Patriğin Galata’daki kilisede yaptığı ayinde kadınlar için ayrı bir bölüm hazırlandığını belirten Stephan Gerlach, kadınların ayini izleyeceği bu bölümün çevresine bir paravan yapıldığını da aktarmıştır. Kadınlar yapılan bu paravanın arkasından bir taraftan ayini izleyebilmiş bir taraftan da diğer insanları görebilmiştir. Ancak paravan kadınların diğer insanlar tarafından görülmesini engellemiştir.¹⁰⁴ Hz. Muhammed’in, camilere ibadet için

¹⁰⁰ Mark Mazower, **Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler (1430-1950)** (Çev. Gül Çağalı Güven), 1.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, s.212.

¹⁰¹ Mary Wortley Montagu, **a.g.e.**, s.171, 181.

¹⁰² Madeline C.Zilifi, **a.g.e.**, s. 89-90, 94.

¹⁰³ M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)”, **Milel ve Nihal** C.6, S.2, 2009, s.152.

¹⁰⁴ Stephan Gerlach, **a.g.e.**, s.298.

gelen kadınların kullanacağı kapıların ayrılması temennisinin ardından geçen birkaç yıl sonra camilerde ibadet edecek kadınların içeriye kolayca girmesini sağlayacak sadece ve sadece kadınların kullanacağı kapılar tahsis edilmiştir. Emeviler Dönemi'nde de kadınların ibadetlerini camide gerçekleştirebilmeleri için bölümler hazırlanmıştır. Anadolu'daki Türk-İslam mimarisinde hünkâr mahfillerine ilave olarak kadınlar içinde mahfil oluşturulmuştur.¹⁰⁵ Osmanlı İmparatorluğu kendi hâkimiyeti altında yaşayan bütün cemaatlerin ibadetleri için kararlar almış, fermanlar yayınlamıştır. Müslüman ve gayrimüslim kadınlar göz önünde bulundurularak onların ibadet edebileceği yerler erkeklerin ibadet ettiği yerlerden ayrılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşam ve ibadet alanları gerek kanun koyucu gerek semavi dinler tarafından düzenlenen kadınların yaşamları, yabancılar tarafından merak konusu olmuştur. XVI. yüzyılda İstanbul'un toplumsal yapısını gözlemlene imkânı bulmuş olan Stephan Gerlach, "Türkiye Günlüğü"nde Türk kadınlarının konforlu bir yaşamları olduğunu ifade etmiştir. Kadınların çalışmadıklarını vurgulayan Gerlach, Türk kadınlarının bu yaşam biçimini Rum kadınlarından öğrendiğini aktarmıştır.¹⁰⁶ Türk kadınının kentlerde çalışmadan, kocasının kazandığına bağlı olarak ev yaşamını sürdürdüğünü ve bunu da Rum kadınlarına öykünerek yaptığını düşünen Gerlach muhtemelen İstanbul'da belirli bir çevreyi gözlemlene fırsatına erişmiştir. Hâlbuki belirli bir çevrenin gözlemlenmesi ile İstanbul'un tamamında veya diğer kentlerde ya da taşrada yaşayan kadınların eşlerinin kazancını beklediklerini söylemek gerçekçi değildir.

Kentlerde yaşayan kadınlar arasında da çalışanların olması kaçınılmazdır çünkü sadece kadınlar için kadınların iş görmesi gereken durumlar mevcuttur. Beyazıt Camii çevresindeki dükkânlarda kadınların esnafılık yaptığı, bazı kadınların çamaşırcılık, bohçacılık yaptığı bilinmektedir. Muallâ Kavuncu'nun aktardığına göre 1582'ye ait bir hesap defterinde Beyazıt Camii çevresindeki dükkânlar kadınlar tarafından işletilmiştir.¹⁰⁷ Özellikle kentlerde yaşayan kadınların ya ticareti kendisinin yaptığı ya da malını ortağa vermek suretiyle ticaretin yapılmasına aracı olduğu görülürken kırsal kesimde yaşayan kadınlar doğrudan çalışarak değer

¹⁰⁵ Gamze Tayılga ve Sibel Demirarslan, "Camilerde Kadınlar Mahfili ve Diğer Özelleştirilmiş Mekân İhtiyaçları: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği", **Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl 7, S. 26, 2020, s.46.

¹⁰⁶ Stephan Gerlach, **a.g.e.**, s.451-452.

¹⁰⁷ Muallâ Kavuncu, "Osmanlılarda Aile ve Kadın", **Dini Araştırmalar**, C.2, S.4., 1999, s.166.

üretmiştir. Bursa’da yaşayan Şemsi binti Memi hem ipekçilik hem de kumaş ticareti yapmıştır.¹⁰⁸ Taşrada yaşayan kadınların ise genellikle ziraî üretimde yer alması söz konusu olmuştur. Bir başka örnek de Fatma ve Âmine adlı kız kardeşlerin mukataalı araziyi kiralayarak bu arazide üretim yapmalarıdır. Dolayısıyla bu örnek Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların mukataalı araziyi kiralayabildiğini ve aynı zamanda tarımda kendilerinin çalıştığını göstermesi bakımından önemlidir. O halde imparatorluktaki kadınlardan bazıları gerek mukataalı gerek kendisine ait tarlaları ekip biçerek çalışmış ayrıca elde ettiği ürünü satmak suretiyle ticareti de kendisi yapmıştır.

Kadınlar ticaret hayatında bizzat kendileri yer almış ya da paralarını veya mallarını bir ortağa vermek suretiyle işletmişlerdir. Bu kadınlardan biri olan Esmâ binti Yusuf’un babasından kalan dükkânı kardeşine vererek dükkânın kazancından kazanç elde etmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı İmparatorluğu’nda ebe/kaabile olarak bilinen kadınların eğitimi usta-çırak ilişkisine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu ebe kadınların sadece doğumla ilgilenmedikleri, kelliği tedavi eden ebelerin olduğu ya da fitık ameliyatı yapan kadınların olduğu da tespit edilmiştir.¹¹⁰

İbn Battûta’dan yüzyıllar sonra Evliya Çelebi’nin “Seyahatnâme”sine bakıldığında ise Anadolu’da yaşayan kadınların hem davranışlarında hem de giyim kuşamlarında farklılık olduğunu görmek mümkündür. Evliya Çelebi İstanbul’da Tophane’deki kadınları tarif ederken ferace giydiklerini, başlarına tülbent bağladıklarını ve yüzlerine peçe taktıklarını vurgulamıştır.¹¹¹ Ancak bu yaşam şeklinin İstanbul dışında olmadığını gösterir bir örnek vardır ki o örneğe göre kadınlar adeta bir Ferhat’tır. Sarıgöl kasabasında Yörüklerin yaşadığını aktaran Evliya Çelebi burada yaşayan kadınların yüzlerinin açık, saç örgülerinin perişan

¹⁰⁸ Saadet Maydaer, “Osmanlı Klâsik Dönemi’nde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.15, S.2, 2006, s.40.

¹⁰⁹ Saadet Maydaer, **a.g.m.**, s.41. “H.1006/M.1598 yılının Recep ayında Esmâ binti Yusuf, babasından kendisine ayda 15 akçe icâre-i müeccele ile intikal eden harîr (ipek) dükkânının ½ hissesini, kardeşi Mehmet’e tefvîz etmiştir. Mehmet bin Bostan adındaki kişi ise aynı hissenin 1750 akçe karşılığında kendisine tefvîz edildiğini iddia etmektedir. Nitekim söz konusu davada Yusuf bin Abdullah’ın aylık 15 akçe icâre-i müeccele ile tasarruf hakkına sahip olduğu ipek dükkânı, vefâtından sonra kızı Esmâ ile oğlu Mehmed’e ½ hissesi birinin, ½ hissesi ise diğerinin olmak üzere eşit miktarlarda intikâl etmiştir.”

¹¹⁰ Saadet Maydaer, **a.g.m.**, s.41-44.

¹¹¹ Nureddin Gemici, **17. Yüzyılda Kadınlar Evliya Çelebi’nin Gözlemleriyle**, 2.b., Lamur Yay., İstanbul, 2010, s.217.

olduğundan bahsetmiş onların adeta erkek gibi çalıştıklarını ifade etmiştir.¹¹² Bu yaşam şekli İstanbul'daki kadınların yaşam şeklinden bir hayli farklıdır.

Lady Montagu'nun İstanbul'daki gözlemi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman kadına bakış için önemli tespitlere sahiptir. Özellikle kadının görevinin çocuk doğurmak ve neslin devamını sağlamak olarak görüldüğünden kadınların başka vazifelerinin olmadığı üzerinde durulmuştur.¹¹³ Bundan dolayı Müslüman ya da gayrimüslim fark etmeksizin imparatorluk topraklarındaki kızlar doğdukları andan itibaren aileleri onların evliliği ile ilgili hazırlıkları yapmaya başlamışlardır. Doğumdan itibaren kızın ailesi tarafından hazırlanmaya başlanan çeyizin yanı sıra kızların evlendikten sonra evde vakit geçirebilecekleri beceriler kazanmaları için küçük yaştan itibaren nakış işleme, bir enstrüman çalma veya şarkı söyleme becerilerini kazanmaları arzu edilmiştir.¹¹⁴ Stephan Gerlach de kızların genellikle dokuz yaşında evlendirdiklerinden bahsetmiş bu yaştaki bir kızın çocuk doğurabildiğinden dolayı evlendirildiğini aktarmıştır. Türkler, kızlarını evlendirecekleri zaman, damat namzeti kızları hiç görmez. Damat adeta kör alıcı durumundadır ve evlendiği kadını ancak zıfak gecesinde görebilir. İki bir araya geldiğinde, damat gelinin yüzündeki duvağı kaldırır ve evlendiği kadının yüzünü ilk kez görme şerefine erişmiş olur.¹¹⁵ Aile kuran iki gencin birbirini evlenmeden önce görmemesi ya da görememesi XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Eğitimin yaygınlaşmasına bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal değişim bu geleneğin ortadan kalmasına yol açmış olmalıdır.

Toplumun bakış açısının cinsiyetçi olması Osmanlı İmparatorluğu ile aynı dönemde yaşamış pek çok ülkede var olan bir durumdur. Örneğin aynı dönemde Avrupa'da kadınların kusurlu bir varlık olduğu, sadece ev işleri ile ilgilenmeleri gerektiği gündeme getirilmiş ve bu yaklaşım 1606'da "Cumhuriyetin Altı Kitabı"nda yer almıştır.¹¹⁶ Buradan hareketle erkeğin üstün olduğu düşüncesinin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta Fransa'daki Kalvanistler, evli olmayan namuslu kadınların, akraba olmadığı erkeklerle bir arada

¹¹² Nureddin Gemici, **a.g.e.**, s.261.

¹¹³ Mary Wortley Montagu, **a.g.e.**, s.94.

¹¹⁴ Robert Mantran, **İstanbul'da Gündelik Hayat** (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yay., İstanbul, 1991, s. 158.

¹¹⁵ Stephan Gerlach, **a.g.e.**, s.436, 451-452.

¹¹⁶ Natalie Zemon Davis, "Siyasette Kadınlar", **Kadınların Tarihi Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları C.III**, (Cilt Ed. Natalie Zemon Davis, Arlette Farge) (Çev. Ahmet Fethi), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, (b.t.y.), s.160.

bulunduğu esnada gülmelerinin veya kahkaha atmalarının hoş olmadığını, düğünlerde şarkı söylenmelerinin ve dans etmelerinin yasak olduğunu sadece mezmur okuyabileceklerini ifade etmiştir.¹¹⁷

Cinsiyetçi bakış açısının Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı kesimlerde artmasından kaynaklı olarak kadınların özellikle mesire alanlarına gitmeleri, sandallara binmeleri veya temiz hava almak için yürüyüşe çıkmaları bu kesimleri rahatsız etmeye başlamıştır. Bir kadının edep dışı davranışı olduğunu düşünen “ehl-i ırz”ın şikâyetleri sonucunda fermanlar yayınlanmaya başlamıştır. Bu şikâyetlerden biri Eyüp kadısı tarafından yapılmıştır. Eyüp kadısı, kadınların kaymak yemeyi bahane ederek kaymakçılarda erkeklerle buluştuğunu, bu dükkânların çevresinde ney çalanların ve dans edenlerin olduğu ile ilgili bir şikâyet yazmıştır. Eyüp kadısının bu tutumu karşılık bulmuş ve fermanlar yayınlanmıştır. Madeline C.Zilifi'nin aktardığına göre benzeri şikâyetlerin artması neticesinde polis devreye girmiş kadınların sosyal hayatta görünmesine müdahale edilmiştir. Ancak erkeklerin benzer yerlerde bulunmaları ile ilgili olarak düzenleme, şikâyet veya fermanlara rastlanmamıştır. Hatta erkekler kadınların davranışlarından sorumlu tutulmuştur.¹¹⁸

Kadınlar hangi sınıftan veya cemaatten olduklarının bir önemi olmadan erkeklerin egemenliğini kabul etmişlerdir. Çünkü erkek hanesinin egemenliğini sağlayarak kadına karşı her bakımdan baskın olmuştur. Bu durum kadının erkeğe bağımlı olmasına sebep olmuştur. Erkeğin bakış açısına göre kadın hem fiziksel açıdan hem de ahlâki açıdan narin/kırılgan ve zayıftır. Bundan dolayı erkekler ve egemen güç kadınların ev içinde ve ev dışında nasıl giyinmeleri gerektiğine karar vermeyi uygun görmüştür. “Kadınların İngiliz ve Ankara şalından ferace kestirmeleri yasaklanmıştır.”¹¹⁹

¹¹⁷ Stephan Gerlach, **a.g.e.**, s.245.

¹¹⁸ Madeline C.Zilifi, **a.g.e.**, s.68-70, 81.

¹¹⁹ Mustafa Cezar, **Mufasssal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı)**, C.V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s.2742.

Resim 1: XVIII. Yüzyılda kadınların iç mekân giysileri¹²⁰

Bir taraftan kadın üzerindeki egemen güç kadının kamusal alanda var olmasını engellemeye çalışırken bir taraftan da yabancı bir gözün gördüğü Türk kadınları Avrupalı kadınlardan daha serbest olarak yorumlanmıştır. Bu yabancı göz Lady Montagu'dur ve ona göre kadınlar hangi sınıfa mensup olursa olsun sokağa çıkarken yaşmakla yüzlerini ve saçlarını bir de ferace giyerek vücutlarını örttükleri zaman kocaları tarafından dahi tanınamamışlardır. XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ziyaret eden pek çok seyyah Türk kadınlarını bir esir olarak değerlendirmekle birlikte Lady Montagu imparatorluk topraklarında yaşayan kadınların diğer ülkelerden daha özgür bir yaşam sürdüklerini ifade etmiş Türk kadınları için söylenenlerin yanlış olduğunu ispata çalışmıştır.¹²¹

Lady Montagu'nun "İstanbul Mektupları"nda önemli bir ayrıntı da kendisinden bir Rum cariye satın alması istenmesidir. Günümüz koşullarında bir insanın alınıp satılamayacağı, yani bir meta olmadığı bilinse de o dönemin koşullarında savaş esirlerinin alınıp satılabildiğine örnek olması açısından da önemli bir ayrıntıdır. Mektubunda aktardığına göre Rum, Çerkez ve Gürcü kadınların satıldığından bahseden Montagu, pazarda satılanların kaba ve derbeder olduklarını belirtmiştir.¹²² Joseph de Tournefort ise hem kadının hem de erkeğin esir pazarında satıldığını belirtmiş, güzel kadınların genellikle esir pazarına getirilmediğini onların

¹²⁰ Mustafa Cezar, **a.g.e.**, s.2741.

¹²¹ Mary Wortley Montagu, **a.g.e.**, s.54, 132.

¹²² Mary Wortley Montagu, **a.g.e.**, s.101.

esir efendilerinin evlerinde seçildiklerini vurgulamıştır. Özellikle bu güzel kadınların iyi ücretlerle satılabilmeleri için ise eğitimlerine özen gösterildiğini dile getiren Tournefort dans etmeyi, şarkı söylemeyi, enstrüman çalmayı öğrenmelerinin yanı sıra bu kadınların yumuşak huylu ve şefkatli olmalarının da sağlandığını aktarmıştır.¹²³

Köle olarak satılan erkekler tamamen çıplakken kadınlar ise tamamen giysileri ile tutulmuştur. Kadınları satın almak isteyen kişiler yakında sadece bu iş için kullanılan eve giderek orada kadını çıplak iken inceleyip vücudunun iyi olup olmadığını görmek istemiş, çoğunlukla el ile de muayene etmiştir. XVII. Yüzyılda genç bir bakire kadının fiyatı 800 kuruş, altmış yaşındaki bir kadının fiyatı 290 kuruş olarak belirlenmiştir. 1630'a doğru nakış yapmasını bilen, şarkı söyleyen ve bir enstrüman çalan kadın 500 veya 600 kuruşa satılmıştır.¹²⁴

Türkiye'de kaldığı sürede Beyoğlu'nda yaşayan Montagu bu bölgede yaşayan kadınların okuma yazma bilmemesine rağmen beş altı dil öğrenebildiğini aktardıktan sonra İngiliz kadınlarının Fransızca ve İtalyancayı tam manasıyla konuşamadıkları halde kendilerini bir dahi olarak görmelerini ironik bir biçimde aktarmıştır.¹²⁵

Joseph de Tournefort "Tournefort Seyahatnamesi"nde daha çok Rum kadınlar ile ilgili gözlemlerine yer vermiştir. Kitabına kadınların yufka yürekli olduklarını, mahallelerinde birinin ölmesi halinde adeta yağmur gibi gözyaşı döktüklerini yazmıştır. Bu yufka yürekliliği meslekleri ile birleştirdiklerini ifade eden seyyah, kadınların eski bir gelenek olan ağlayıcılık işini yaptıklarını da aktarmıştır. Ağlayan kadınların bu işin karşılığında para aldıklarını belirtmiş, kadınların aldıkları parayı hak ettiklerini ifade etmiştir.¹²⁶

Tournefort söz konusu seyahatnamesinde Ermenilerden de bahsetmiştir. Özellikle Ermenilerin evlilikleri ile ilgili gözlemlerini aktarmış, dul bir kadının genç bir Ermeni erkekle evlenemeyeceğine değinmiştir.¹²⁷ Ermeni evliliklerini görmeden mal almaya benzetmiş, kadınların peçelerini çıkarmadan önce mutlaka şamdanı söndürdüklerine, gündüz ise yüzlerindeki peçelerini hiç açmadıklarına vurgu

¹²³ Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, s.44.

¹²⁴ Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat** (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yay., İstanbul, 1991, s.113-114.

¹²⁵ Mary Wortley Montagu, **a.g.e.**, s.121.

¹²⁶ Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, C. I, s.113.

¹²⁷ Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, C. II, s.213.

yapmıştır. Ermenilerin geleneklerine göre kadınların ve erkeklerin bir arada bulunmadığını ifade eden seyyah, sadece kadınların bir arada olduğu zaman yüzlerindeki peçelerini açtıklarını aktarmıştır. “Tournefort Seyahatnamesi”nde bebeklerin doğduğu gün sözlerinin kesildiğine, sözlü çiftler evlenene kadar da damadın her yıl paskalya gününde geline elbise göndermek durumunda kaldığına¹²⁸ vurgu yapılmıştır.

1.2. III. SELİM VE II. MAHMUT DÖNEMİ’NDE KADINLAR

Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşmesini başlatan reformcu bir padişahı olan III. Selim’in dönemi Avrupa’da değişim rüzgârlarının estiği zamana rastlamıştır. İmparatorluğun yaşadığı askerî başarısızlıkların da etkisi sonucunda Osmanlı’da değişimin gerekli olduğuna inanan padişah yeni bir düzen kurmak, yenileşmeyi gerçekleştirmek ve böylece devletin bekasını sağlamak istemiştir. Her alanda öneli adımlar atılırken kadınlar düşünülmemiş, onlara yönelik ve onları kapsayıcı yenilikler yapılmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda III. Selim modernleşmesinden bahsedilse de aslında kadınlara yönelik tutumunun kendisinden önceki padişahların tutumları ile bir benzerlik gösterdiği görülmektedir.¹²⁹ Kadınların seyahat esnasında bir araca binip binemeyecekleri, eğer bineceklerse hangisini tercih edebilecekleri; bindikleri araçlarda nerede oturacakları buyruklar arasında yer alırken hangi gün hangi çarşıya gideceklerine dahi “egemen güç” karar vermiştir. Aynı “egemen güç” bu kurallara uymayan kadınları cezalandırırken onlarla birlikte eşlerini de cezalandırmanın gerekli olduğuna inanmıştır.

“Benim vezirim! Kadınların çarşı ve pazarlarda açık renk ferace ile gezdiklerini, edepsizlik ettiklerini duydum ve gördüm. Bundan sonra kadınların açık renk ferace veya büyük yaka giymemelerini, herkesin edebi ile gezmesini tembih et. Terzileri de böyle edepsiz esvaplar dikmekten men eyle. Bunlarla ara sıra meşgul olmak ve büyük yakaları kesmek, edepsizleri sürmek lazımken niçin bakmıyorsun? Bu kusuru işleyen her kim olursa olsun men et ve halkı edebi ile gezdir [...]”¹³⁰

¹²⁸ Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, C. II, s.214.

¹²⁹ Madeline C.Zilifi, **a.g.e.**, s.104.

¹³⁰ Güldal Okuducu, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kadınının Kısa Tarihi**, 1.b, Kaynak Yay., İstanbul, 2014, s.76.

Kadınların giyim kuşamı III. Selim Dönemi'nin de kadın sorunlarından biri olmuştur.¹³¹ Açık yakalı ferace giyen, ince bir peçe örten kadınlara ya dayak/falaka ya da tüm ailesiyle birlikte şehirden sürgün edilme cezası verilmiştir. Dolayısıyla sadece kadınlar değil kocaları ve çocukları da cezalandırılırken giysileri diken terziler de tespit edilmiş onlara da caydırıcı cezalar uygulanmıştır. 1807'de Rum, Ermeni ve Yahudi kadınların, Müslümanlara özgü elbiseleri tercih ettikleri ve başlarını örterken yeşil rengi kullanmaya cesaret ettikleri için Patrik ve Hahambaşılar tarafından cezalandırılmaları istenmiştir. Gayrimüslim kadınlar Müslüman kadınların giydiği kıyafetleri giymemeleri ve kesinlikle başlarını yeşil renkli tülbentlerle örtmemeleri konusunda din adamları tarafından uyarılmışlardır.¹³² Hicri 1233 tarihli fermanla kadınların giyeceği feracenin renginin, yakasının ve boyunun ele alınması kadınların üzerindeki eril etkiyi göstermesi açısından önemlidir. Ferman ile beraber kadınların giyim tarzı önemli oranda değişirken adaba aykırı giyinen kadınların babaları ya da kocalarının sorumlu tutulacağı üzerinde de durulmuştur.¹³³ Eril etkinin aile içinde devamının sağlanması fermanla konu edilmiştir.

İmparatorlukta kadınların kıyafetleri önemli bir sorun olarak görülmüş ve bu konuda yaptırımlar uygulanmış olsa da Osmanlı coğrafyasındaki en önemli gelişme kadınların toplumsal durumlara tepki göstermesi olmuştur. III. Selim Dönemi'nde Bursa'da "Ermeni kilisesinin çok yüksek yapıldığı için dualarının kabul olmadığını ve yağmurun yağmadığını düşünen kadınlar 1794'te kilisenin bu kadar yüksek yapılmasının sebebini kadıya ve ayan-ı beldeye rüşvet verilmesine bağlamış ve eylem yapmışlardır."¹³⁴ Bu önemlidir çünkü rüşvet toplumsal bir sorun olarak görülmüştür.

1808'de IV. Mustafa'nın kısa süren padişahlığı sırasında da kadınların eylem yaptıkları görülmektedir. Bu kez eylemleri daha toplumsal bir sorun olan "kıtlık"tır. İstanbul'da bir konağa giden kadınlar mükellef sofrayı görünce öfkelenmişler; kendilerinin açlıkla mücadele ettiğini her şeyin çok pahalı olduğunu

¹³¹ Madeline C.Zilifi, **a.g.e.**, s.109.

¹³² M. Macit Kenanoğlu, **a.g.m.**, s.152.

¹³³ BOA, **Cevdet Dahiliye Evrakı, 60-2985** (H-19-07-1233); Madeline C.Zilifi, **a.g.e.**, s.112. II. Mahmut Dönemi'nde kadınların şehvet duygusunu uyandırıcı renkleri ve giysileri seçmemesi üzerinde durulmuştur.

¹³⁴ Güldal Okuducu, **a.g.e.**, s.76-77.

belirtmişlerdir.¹³⁵ Bu durum kadınların pahalılık, kıtlık ya da sefalet gibi toplumsal sorunlar karşısında kayıtsız kalmadıklarının göstergesidir.

II. Mahmut'tan itibaren Prusya'dan getirilen uzmanlar aracılığıyla reformlar süreci başlamışsa da “yasal düzenlemeler eril revizyonizmini” sağlamıştır.¹³⁶ Reformlar için getirilen uzmanlar kendi yaşam şekillerini Osmanlı İmparatorluğu'na taşımıştır. Özellikle saraydaki kadınlar adeta şehirli kadınlara benzemiş, Cuma ve bayram alaylarında görünmeye başlamıştır. O döneme kadar mütevazı bir yaşamları olan kadınlar dışarıya açılmış, özellikle İstanbul'da mücevher ticaretinin hız kazanmasına sebep olmuşlardır.¹³⁷ Gelen uzmanların etkisiyle XIX. yüzyılda Osmanlı toplum yapısında artan hareketlilik, genç bürokratları yeni imkânlarla kavuştururken diğer taraftan iktidar kavgasının getirdiği koşullar tekkelerin kalabalıklaşmasına, tasavvufi hayat şeklinin yaygınlaşmasına ortam hazırlamıştır.¹³⁸ Nihayetinde süreç hem batılılaşmayı başlatmış hem de muhafazakâr kesimin modernleşme karşısında durmak için daha organize gruplara dönüşmesine sebep olmuştur. Böylece imparatorlukta bir burjuvazi yükselişi söz konusu olmuşsa da bu yükseliş herkesi aynı oranda etkilememiştir. Modern bir ordu, modern bir bürokrasi görünümü olmasına rağmen kadınların giyimi ile ilgili olarak “ahlak ve inanç” mefhumu geçerliliğini korumuştur. Kadınlar bir önceki yüzyılda olduğu gibi kurallara bağlılıklarını sürdürmüştür.¹³⁹ Hatta Ermeni kadınların tıpkı Müslüman kadınlar gibi ferace giydiklerini, yaşmak örttüklerini ifade eden Nora Şeni, Ermeni kadınların yaşmaklarını Türk kadınlarından farklı bir biçimde kullandıklarından bahsetmiş, Türk kadınları gibi örtünmeleri halinde cezalandırıldıklarını aktarmıştır.¹⁴⁰ Krikor Hagop Basmacıyan'ın Edirne'de yaşayan Ermeni kadınların giyim kuşamları ile ilgili kendi çocukluğundan verdiği örnek Nora Şeni'nin tespitini destekler niteliktedir.¹⁴¹

¹³⁵ Güldal Okuducu, **a.g.e.**, s.77.

¹³⁶ Madeline C.Zilifi, **a.g.e.**, s.110.

¹³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19'uncu Asırda Türk Edebiyatı Tarihi**, 7.b., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988, s.133.

¹³⁸ İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplığı, İstanbul, 2007, s.18. XIX. yüzyıl seçkinleri çocuklarını Fransız mürebbiyelerden aldıkları eğitim ve piyana hocalarına bırakırken aynı zamanda da ailenin bağlandığı tarikat şeyhinin elini de öptürüyordu.

¹³⁹ Madeline C. Zilifi, **a.g.e.**, s.111.

¹⁴⁰ Nora Şeni, **Seni Unutursam İstanbul** (Çev. Saadet Özen-Şirin Tekeli), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2008, s.21. Ermeni Kadınlar yaşmaklarını örterken burunlarını açıkta bırakacak şekilde, Türk kadınları da burunlarını örtecek şekilde bağlamışlardır.

¹⁴¹ Krikor Hagop Basmacıyan, **Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2005, s.175-176.

II. Mahmut, Hristiyanların da Müslümanların giysileri için kullandıkları kumaştan elbiseleri giymelerine, hamamda Müslüman kadınlar gibi takunya kullanmalarına izin vermiştir.¹⁴² II. Mahmut'tan öncesinde gayrimüslim kadınların Müslüman kadınlara benzemesi yasaklanmış hatta böyle bir durum tespit edildiğinde gayrimüslim kadınlar cezalandırılmışlardır. Lakin II. Mahmut'tan itibaren bu ayrım ortadan kalkmıştır. Çünkü padişah Müslümanların ve gayrimüslimlerin eşitliğini savunmuştur.¹⁴³

Giyim kuşam sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda politik bir malzeme olarak kullanılmamıştır. 1830'lar Fransa'sında kadınların nasıl giyineceği erkeklerin tartışma konularından dolayı ile “kadın sorunlarından” biridir olmuştur. Christine Bard, “Pantolonun Politik Tarihi” adlı eserinde kadınların bedenlerinin tümüyle kapatılmasından bahsetmiştir. Ayrıca kadınlar sadece giyimleri konusunda kısıtlanmamışlar ek olarak evli kadınların özgürlüğü de sınırlandırılmıştır. 1831'den itibaren yasak olan boşanma parlamentoya taşınırken Fransız kadınların da katıldığı tartışma konularından biri de tek eşlilik olmuştur. Fransa'da kadınlar için hazırlanan yayınlar 1834'te çıkartılan bir kanun neticesinde kontrol altına alınmıştır.¹⁴⁴ Kadınlar erkeklerin koyduğu çerçeve içinde yaşamlarını sürdürmüş, erkeklerin egemenliği altında yaşamışlardır.

1.3. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE KADINLAR

Tanzimat Fermanı sonrasında beklenen durum hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin aynı haklardan yararlanacağı yönündeyken ferman sonrasında aynı hakları kullanamayacakları anlaşılmıştır. Güldal Okuducu'nun aktardığına göre “Vezirden çobana kadar” herkesin eşit olduğundan bahsedilen fermanla kadınlar ve onların hakları eşitlik kapsamına alınmamıştır. Paris'te yayınlanan I'Univers gazetesinde Osmanlı kadınlarının Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra bekledikleri haklara kavuşamadıklarını, bundan dolayı çok kırıldıkları yazılmıştır. Tanzimat Fermanı ilan edilince kadınlar yaşamlarının değişeceği yönünde büyük bir umuda kapılmışlardır. Fakat kadınların modernleşmesi veya değişimi için en küçük bir vaadin dahi yer almaması, Türk kadınlarının kendilerine güvenlerini kaybetmelerine

¹⁴² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Dinî Cihan Görüşünde Tebeddül” **Tanzimat I (Yüzüncü Yılı Münasebetiyle)**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.630.

¹⁴³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **a.g.m.**, s.629.

¹⁴⁴ Christine Bard, **Pantolonun Politik Tarihi** (Çev. İsmail Yerguz), 1.b., Sel Yay., İstanbul, 2012, s.79-81.

sebepe olmuştur.¹⁴⁵ Böylece kadınların yer almadığı “erkeler arası eşitlik” üzerinde durularak Batı’daki devlet düzeni işleyişi imparatorluk topraklarına girmiştir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte yeni düşüncelerin ve modernleşmenin başlamasıyla kadınlar için köklü adımlar atılmaya başlanmıştır. 1842’den sonra ilk kez Osmanlı kadınları kendilerinin kamusal alanda çalışabilecekleri meslek kollarından biri olan ebeliğin eğitimini görme fırsatına ulaşmışlardır. Tıbbiyenin kapıları kadınlara açılmış, ebelik mesleği öğretilmeye başlanmıştır. Verilen eğitimin sonunda hem Müslüman hem de gayrimüslim pek çok kadın mezun olmuş ve bu kadınlar imparatorluğun belirlediği yerlerde görev yapmaya başlamışlardır.¹⁴⁶

Tanzimat Fermanı’ndan sonra ise imparatorluk topraklarında yaşayan kadınlar görece daha özgür bir ortama kavuşmuştur. Özellikle gayrimüslim kadınların özgürlük alanı Müslüman kadınlardan fazla olduğu için kızların eğitimi öncelikli olarak gayrimüslimler arasında gündeme getirilmiştir.¹⁴⁷ Müslüman kadınlar için eğitim hakkının gündeme geldiği bir nizamname hazırlanmış, kadınlar eğitim görevini üstlenebilmiştir. Çünkü eğitimin vakıfların eline bırakılamayacak kadar önemli olduğunu düşünen imparatorluk temel görevlerinden birinin eğitim olduğunu idrak etmiştir. Özellikle eğitim alanındaki modernleşme askerî alanda olsa da orduda görev yapacak hekimleri yetiştirmek için açılan tıp okulunun bir bölümünde kızların eğitim ve öğretimi planlanmış, kızların devam edeceği ebe okulu açılmıştır. O günün koşulları açısından önemli bir başarı olan ebe okulunda, önceleri erkek ebeler yetiştirilmişse de hekimbaşı tarafından hükümete yapılan başvuru kabul edildikten sonra kadınlar ebe okullarında eğitim görmeye başlamıştır. Eğitimleri mankenler ve modeller üzerinde devam etmiştir. Ebelerin uygulamalı eğitimleri sırasında yanlarında erkeğin bulunmaması şartı ile haftanın bir gününde ebelik eğitimi almaya başlayan kadınlar eğitimleri sonunda mezun olarak görevlerine başlamaya hak kazanmışlardır.¹⁴⁸ Aynı yıl Padişah Abdülmecit tarafından bir irade yayınlanmıştır. Bu irade ile kız çocukları okula giderek eğitim alma hakkı kazanırken, “tesettür yaşına gelen kızların okulu bırakmaması için” 1847’de bir düzenleme daha yapılarak kız ve erkek çocuklarının ayrı ayrı eğitim alması

¹⁴⁵ Güldal Okuducu, **a.g.e.**, s.84.

¹⁴⁶ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi I ve II**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.540

¹⁴⁷ Ayşe Aksu, “Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri (1820-1900)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2010, s.140-141.

¹⁴⁸ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.540-542.

sağlanmıştır.¹⁴⁹ Kadınların eğitimi amacıyla yapılan bir başka düzenleme ise 1858'deki Kız Rüştîyelerinin açılması olmuştur.¹⁵⁰ Eğitimdeki bu gelişme hem toplumsal anlamda kadına bir hizmet sunulmasını hem de uzun vadede kadının eğitim neticesinde mesleki hayatta varlığını göstermesini sağlamıştır. 1869'da yayınlanan eğitim-öğretim tüzüğü sonrasında kız çocuklarının eşit eğitim hakkı kazanması için büyük bir adım atılmıştır.¹⁵¹ 1869'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin sistematik olarak değişmeye başladığını imparatorluk bünyesindeki bütün milletler için ayrı ayrı rüştîyeler açılması ile görüyoruz. Bu düzenlemeyle beraber bütün milletler kendi anadilinde eğitim almaya hak kazanmıştır.¹⁵² Ekrem Işın'ın aktardığına göre Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar için başka bir eğitim yaklaşımı daha mevcuttur ki bu; kızların bir kadın ustanın evinde çırak olarak yerleştirilmesi sonucunda becerikli bir ev kadını olmalarının sağlanacağına inanılması neticesinde kızların bu evlere verilmesidir. Bundan dolayı kızlar bu evlere verilmiştir. Çırak olarak verilen kızlar evlerinde kahvaltısını yaptıktan sonra ustasının evine gitmiş akşam ezanından yarım saat önce kendi evlerine dönmüştür. Bu süre zarfında ustanın evindeki nakış odasında ya oya yapmış ya da nakış işlemiştir. Ayrıca usta kız çocuklarına ev işleri veya görgü kuralları konusunda da bilgi vermiştir. Ev işlerinin tamamı bir düzene göre planlanmıştır. Yatağın nasıl toplanacağı, yorganın nasıl katlanacağı, ütüye nasıl ateş konulacağı, yaşmağın nasıl kolalanacağı bu eğitimlerden bazıları olmuştur.¹⁵³

İkinci adım ise kadınlara yönelik gazetelerin ve dergilerin yayınlanmaya başlanmasıdır ki sadece Müslümanların yayınladığı gazetelerden ve dergilerden bahsedilemez. XIX. yüzyılın ilk yarısında gayrimüslimler tarafından yayınlanan pek çok gazete mevcuttur ve kadınlar için ilk basılan dergi Kypseli adlı Rumca dergidir.¹⁵⁴ Efrosini Samartzidou tarafından 1 Mayıs 1845'te yayınlanan dergi, kadınların ve erkeklerin eşit eğitim hakkına sahip olması misyonunu savunmuştur. Düzenin erkekler tarafından şekillendirildiğini ifade eden dergi kadınların geri

¹⁴⁹ Güldal Okuducu, **a.g.e.**, s.89.

¹⁵⁰ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.668.

¹⁵¹ Şefika Kurnaz, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923**, 1.b., Ötüken Yay., İstanbul, 2011, s.27.

¹⁵² Fanny Davis, **Osmanlı Hanımları**, 1.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006, s.65.

¹⁵³ Ekrem Işın, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", **Tarih ve Toplum**, S.51, 1988., s.22.

¹⁵⁴ Katerina Dalakoura, "İstanbul'da Yayınlanan Rumca Kadın Dergilerinde Eğitim Tartışmaları" (Çev. Gülsün Aivali Aksoy), **Kebikeç**, S.31, 2011, s.34.

kalmasının sebebini erkek egemenliğine bağlamıştır.¹⁵⁵ Basın kadınların dolayısıyla toplumun değişim ve gelişimi için önemli bir adım atmıştır. Eğitimin de etkisi ile modernleşme hız kazanırken yayınlanan gazete ve dergiler de kadınların eğitime katkıda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan gazete ve dergi sayısındaki artış Batıdaki ilerlemenin imparatorluk sınırlarına ulaşmasını sağlarken aynı zamanda Avrupa uygarlığı basın aracılığıyla öğretilmiştir. Yeni imtiyaz alan gazetelerin isimleri duyurulduktan sonra bu gazeteler yayına başlamışlardır.¹⁵⁶ Osmanlı toplum yapısında modernleşmeyi sağlamak isteyen aydınlar gazete ve dergilerin isimlerini seçerken bir taraftan bilime, kültüre ve eğitim-öğretime vurgu yapmış, diğer taraftan da kadınlara yönelik yayınların yapılmasını sağlamışlardır.

Modernleşme hareketi her ne kadar saray içinde ve nazırlıklarda başlamış olsa da sonrasında aydın kesimin de dâhil olduğu bir sürece dönüşmüştür. Özellikle batıdan alınan roman, tiyatro, felsefe, deneme gibi yazılar yöneticilere ders vermeyi amaçlarken aynı zamanda da okuyucuları bilgilendirmeyi hedefleyen bir edebiyatçı kadrosunun oluşmasına ortam yaratmıştır.¹⁵⁷

XIX. yüzyılda Fransız kültürünün etkisinin artmasından dolayı batı roman ve tiyatrolarını Türkçeye çeviren aydınlar modernleşmeyi hızlandırmıştır. Aydınların bir kısmı yabancı eserlerin çevirisini yaparak bu eserleri Türk edebiyatına kazandırmışlardır.¹⁵⁸ Avrupa'dan yapılan çeviri ve uyarlamalarla toplum Schiller, Victor Hugo ve Moliere'i tanımıştır. Çevirisi yapılan tiyatro oyunları Abdülmecid'in padişahlığının sonlarına doğru Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine de taşınmıştır. Avrupalı düşüncüyü ve yaşam biçimlerini tiyatro oyunları ve romanlar aracılığı ile öğrenmeye başlayan izleyiciler daha sonra vatan sevgisi, özgürlük, eşitlik ve adalet kavramlarını benimsemişlerdir.¹⁵⁹

Gösteri sanatları olarak Karagöz, Meddah ve Orta oyunu XIX. yüzyıla kadar imparatorluk topraklarında mevcuttur ancak tiyatro XIX. yüzyılın ilk yarısından

¹⁵⁵ Kornilla Bayvertyan, "İstanbul'da Basılan Osmanlı Dönemi Rum Kadın Dergileri", **İstanbul Kadın Kadın İstanbul Proje Kitabı-Seçki**, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yay., İstanbul, 2010, s.135-136.

¹⁵⁶ Cevdet Kudret, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı" **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.392.

¹⁵⁷ Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II** (Ed. Robert Mantran) (Çev. S. Tanilli), Cem Yay., İstanbul, 1995, s.66.

¹⁵⁸ Berna Moralı "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Roman" **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İletişim Yay., s.409.

¹⁵⁹ Paul Dumont, **a.g.m.**, s.67

itibaren yaygınlık kazanmıştır. 31 Ağustos 1840 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Fransız tiyatrocu Filol'un Beyoğlu'nda Odeon tiyatrosunda komedi, dram veya opera türü oyunlar oynamak için izin talep etmesi üzerine inceleme yapılmıştır. İnceleme sonucunda tiyatro oyunu Türkçe oynanmayacağından dolayı bir tehlike görülmeyle oyunun sahnelenmesine müsaade edilmiştir.¹⁶⁰ Tanzimat sürecinde İstanbul'da tiyatronun izleyiciyle buluşmaya başlaması, izleyicilerin kadın oyuncularını sahnede görmesi toplumsal hayatı etkilemiştir. Zaman içinde “egemen güç” bir düzenleme yapılmasını gerekli görmüştür. Bunlardan biri 1860 yılına aittir. İstanbul Suriçi'nde Yaver Bey adlı bir kişinin tiyatro açma hakkı talebi üzerine “egemen güç” kadınların tiyatroya izleyici olarak kabul edilmemeleri şartı getirmek suretiyle tiyatronun açılmasına izin vermiştir.¹⁶¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca ya da İtalyanca oynanan oyunların yanı sıra Güllü Agop tarafından Türkçe olarak tiyatro oyunları sergilenmek istenmiştir. Güllü Agop İstanbul'da Gedikpaşa Tiyatrosu, Üsküdar'da Bağlarbaşı Tiyatrosu ve Beyoğlu'nda Tophane tarafında yaptıracığı tiyatro binasında oyunlarını Türkçe oynamak istediği için on yıllık imtiyaz verilmesini talep etmiştir.¹⁶² İlk Osmanlı tiyatrosunu kuran Güllü Agop¹⁶³, 1871'de tiyatronun Osmanlı'ya layık bir tiyatro binası olması için bir arzuhal yazmıştır. Bu arzuhalde Çemberlitaş civarında beş bin arşın kadar bir arsa istediğini devlete beyan etmiştir.¹⁶⁴ 1872'de Osmanlı tiyatrosu için kârgir yeni bir bina yapmak isteyen Güllü Agop tiyatroyu bir şirkete dönüştürmeyi de istemiştir.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Resul Köse ve Muzaffer Albayrak, **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları**, BİÖN Matbaacılık, İstanbul, 2015. s.77.

¹⁶¹ Resul Köse ve Muzaffer Albayrak, **a.g.e.**, s.111.

¹⁶² Resul Köse ve Muzaffer Albayrak, **a.g.e.**, s.143.

¹⁶³ Louis Bazın, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Düşünce ve Kültür Yaşamı” **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, Cem Yay., İstanbul, 1995, s.414.

¹⁶⁴ BOA, **Şura-yı Devlet Evrakı**, 2859-5 (H-07-11-1287)

¹⁶⁵ Resul Köse ve Muzaffer Albayrak, **a.g.e.**, s.153.

Resim 2: Güllü Agop¹⁶⁶

Bir taraftan Rumca yayınlanan dergiler, bir taraftan oynanan tiyatro oyunları kadınlara yönelik ilk adımları atarken Terakk-i Muhadderat gazetesinde de kız çocuklarının eğitim alması gerektiği, kadınların eğitim görmesi talep edilmeye başlanmıştır. Terakki-i Muhadderat'ın ilk sayısında yer alan bir makalede kadınların eğitimindeki eksiklik ile ilgili bilgi verilmiş, eğitimden mahrum kalan kadınlara eğitim hakkının verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁶⁷ 5 Eylül 1869'da yayınlanan "Bir Varaka" başlıklı yazıda önceden beri kadınların eğitimden mahrum bırakılarak erkeklere itaat etmeleri gerektiğinden bahsedilmiştir. Pek çok ülkede kadınlarının giyim kuşamlarına karışılmadığı, eğitim haklarının verildiği örneği ile devam eden yazıda eğitim görmüş kadınların öz güvenlerinin yüksek olduğu için daha özgür bir biçimde hareket ettiklerine de yer verilmiştir.¹⁶⁸

Bu yazının ulaştığı her kadın eğitim hakkı konusunda talepte bulunma fikrine zaman içinde alışırken elbette sadece İstanbul'daki kadınların bir kısmından bahsedilmektedir. Eğitim görmek bir hak olarak talep edilmeye başlanmış ve zaman içinde kadınlar arasında yaygınlaşmıştır. Ticaretin yaygın olduğu ve uluslararası etkileşimin güçlü olduğu liman kentlerinde ve özellikle İstanbul, Selanik, İzmir'de kadınlar taleplerini daha güçlü savunmuş, evin veya konağın dışına çıkmak istemişlerdir. Şehmus Güzel ve Zehra Toska'ya göre bu dönemde kentlerde yaşayan

¹⁶⁶ Erdem Belig Zaman, "Güllü Agop: Tiyatro Beyoğlu'na döner mi?", *Şalom*, 14 Temmuz 2021.

¹⁶⁷ *Terakki-i Muhadderat*, "Bir varaka", 5 Eylül 1869.

¹⁶⁸ *Terakki-i Muhadderat*, a.g.m., 5 Eylül 1869.

kadınların bir kısmı okuma-yazma talebinde bulunmuşlardır.¹⁶⁹ Bu taleplerin bir kısmı kadınların aileleri, özellikle babaları tarafından karşılandığı için XIX. yüzyılın sonunda pek çok kadın okuma yazma öğrenmiştir. Ancak ülke geneli düşünüldüğünde bu oranın çok düşük kaldığını belirtmekte yarar var.

İstanbul'da yaşayan bazı kadınların diğer kadınlara nazaran daha ileri bir düzeye ulaşma sebebi, eğitim hakkı talebinin kentteki bu kadınların talebi olmasıdır. Taşra kentlerinde ve köylerde yaşayan kadınlar ise okuma-yazma hakkına ulaşma konusunda İstanbul'daki kadınlar kadar şanslı olamamıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra eğitim öğretim yaygınlaşsa da okuma yazma bilmeyen kadın günümüzde halen az da olsa mevcuttur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların bir diğer talebi de çalışmaktır. Belirli iş kollarında çalışan kadınların kayıtlarına ender de olsa rastlanırken ücretli tarım işçisi olarak çalışan veya kendi ailesine ait tarlalarda, ahırlarda çalışan kadınların çalışmaları kayıt altına alınmamıştır.¹⁷⁰ Bundan dolayı Osmanlı kadın tarihi çalışan pek çok araştırmacı kayıtlara ulaşamadığından özellikle doğru yorum ve değerlendirme yapmakta zorluk yaşamıştır, yaşamaktadır.

Mary Mills Patrick Anadolu köylerinde yaşayan kadınları gözlemleme fırsatı bulmuştur. Kadınların statüsünün oldukça düşük olduğunu ifade eden Patrick, kızların genelde on bir yaşında evlendirildiğini yirmi beşine geldiklerinde ise yaşlı bir kadına dönüştüklerini aktarmıştır. “Bir adam ve kadın çalışmak için sabahleyin tarlalara giderken eğer taşınacak ağır küfeler veya başka herhangi ağır bir şey varsa gayet tabii bunları kadın taşır.” diyen Mary Mills Patrick köylü kadınları bir yük hayvanına benzetmiştir.¹⁷¹ Bu örnek de gösteriyor ki taşrada yaşayan kadınların toplumsal açıdan bir değeri yoktur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan savaşlar, üretimin yavaşlaması, ekonomik yaptırımlar gibi sebeplerden ülkede gıda sıkıntısı baş göstermiştir. Bu nedenle yüzyılın başında olduğu gibi yüzyılın sonunda da kadınların eylemleri görülmüştür. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Orta Anadolu'da yaşanan kıtlıktan o

¹⁶⁹ Zehra Toska, “Çağdaş Türk Kadını Kimliğinin Oluşumunda İlk Aşama Tanzimat Kadını”, **Tarih ve Toplum**, C.21, S.124, 1994, s.6.

¹⁷⁰ Şehmus Güzel, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III ve IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.862.

¹⁷¹ Mary Mills Patrick **Son Sultanların İstanbul'unda Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar** (Çev. Ayşe Aksu), 2.b., Dergah Yay., İstanbul, 2017, s.64.

bölgelerde yaşayan insanların önemli bir bölümü başka köylere ve kentlere göç etmiştir. Geride kalanlar ise aç olduklarını yerel yöneticilere duyururken bir tarafta bu kıtlık felaketi gazete haberlerine konu olmuştur. Kadınların ailelerini doyuramadıkları için yerel yönetimden ekmek istemeleri sonucunda yerel yönetim bu talebi karşılamak üzere harekete geçmiştir.¹⁷² XIX. yüzyılda yaşanan bu kıtlıkta, kadınların ekmek talebinde bulunması o günün koşulları açısından oldukça önemlidir. Bu durum göstermiştir ki kadınlar ortaya çıkan toplumsal sorunlar karşısında kayıtsız değildir. Ayrıca toplumsal sorunları çözmek için seslerini yükseltmekten geri durmayan kadınlar bu taleplerinin karşılığını da bir nebze olsun alabilmişlerdir.

Tanzimat Fermanına kadar kadınlarla ilgili olarak yapılan hukuki düzenlemelerin çoğunluğu onların giyim kuşamları, gezinti yerlerine gidip gitmemeleri ya da hangi günlerde sokağa çıkabileceklerine dairken Tanzimat Fermanı sonrasında 1844'teki nüfus sayımına da konu olan kadınların kadın icmal defterlerine girmesi hem imparatorluk için hem de kadın için önemli bir gelişmedir.¹⁷³ Çünkü artık kadın kamusal hayata dâhil edilmiştir. Ayrıca düzenlenen “Arazi Kanunnamesi” ile yeni haklar kazanmış, miras konusunda erkek ile eşit sayılmıştır.¹⁷⁴ Yani yüz yıl kadar önce sokağa çıkmaları dahî padişahın belirlediği günlerde olan kadınlar daha hoşgörülü bir ortama kavuşmuştur. Haklar öncesinde III. Osman'ın İstanbul'da gezintiye çıktığı günlerde kadınların sokağa çıkamadığı, mesire alanlarına gidemediği Şehmus Güzel'in makalesinde ifade edilmiştir.¹⁷⁵

¹⁷² Şehmus Güzel, **a.g.m.**, s.862.

¹⁷³ Ekrem Işın, **a.g.m.**, s.22. XIX. yüzyılda Osmanlı'nın sarsılan ekonomik dengesini düzeltebilmek için toplumsal tüketimi tespit etmeyi amaçlamış ve ilk kapsamlı nüfus sayımı yapmıştır. Bu sayıma kadınlar da dâhil edilmiştir.

¹⁷⁴ Abdullah Sivridağ, Numan Yekeler ve diğerleri (Yay. Haz), **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu (35 Numaralı Kanun-ı Kalemîye Defter, 40 Numaralı Kanunnâme-i Arazi Defteri)** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2014, s.44.

¹⁷⁵ Şehmus Güzel, **a.g.m.**, s.858; Mustafa Cezar, **a.g.e.**, s.2551.

Resim 3: Kağıthanede eğlenen kadınlar.¹⁷⁶

Ekrem Işık'ın ifade ettiğine göre evlerin sokak kapıları toplumsal mekânlar ile mahrem alanlar arasındaki sınırı çizmiştir. Mahremiyetin ortadan kalmasına sebep olabilecek tehlikelere karşı önce sokak kapıları ardından pencere kafesleri ve bahçe duvarları ile korunmaya çalışılan kadınlar zorunlu haller dışında sokağa çıkmaması gereken grubu oluşturmuştur. Kadının yaşantısı bu sınırlı çerçevesinde ona sunulmuştur.¹⁷⁷ Ancak zaman içinde merak ve toplumsal etkinin neticesi kadınların, Boğaziçi'ndeki mesire alanlarında gezintiye çıkmalarına veya Beyoğlu'na alışverişe gitmelerine vesile olmuştur. 13 Ocak 1851'de yayınlanan iradeye göre Boğaziçi'ndeki yabancı şirketlere ait vapurlarda seyahat edemeyen kadınlar devlet vapurlarına binmeye hak kazanmıştır. Bir şart vardır o da vapurlara binen kadınların tesettüre uygun bir biçimde giyinmeleri kendilerine ayrılan kısımda oturmalarıdır.¹⁷⁸ Kentlerde ulema ya da tüccar konaklarında hayat standartlarının da artmasından dolayı kadınlar konaklarda eğitim almaya başlamıştır.¹⁷⁹ Yöntem bakımından mahalle eğitimine benzemekle beraber amacı ve hedefi tamamen farklı olan konak eğitiminde entelektüel kadın tipi ortaya çıkmıştır. Böylece el becerisinin yerini akıl yürütme ve pozitif düşünce almıştır. Tanzimat süreciyle kadın açısından başlayan bu değişim kadınların kendilerini ifade edebilmeleri için gerekli olan ortamı

¹⁷⁶ Ali Rıza Bey (Balıkhane Nazırı), **Bir Zamanlar İstanbul** (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 191.

¹⁷⁷ Ekrem Işın, "19.yy'da Modernleşme ve Gündelik Hayat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.548.

¹⁷⁸ Ersin Kırca ve Kevser Şeker, **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 2015, s.91.

¹⁷⁹ Ekrem Işın, **a.g.m.**, s.23.Elbeste ki bu dönemdeki konakların hepsindeki yaşam şeklinin standart olduğunu söylememiz mümkün değildir.

yaratmıştır.¹⁸⁰ İstanbul’da yaşayan entelektüel kadınların sayısının artmaya başlaması, bu kadınların duygu ve düşüncelerini, bazılarının bilgilerini gazete ve dergiler aracılığı ile diğerlerine aktarma çabası Tanzimat sürecinin sonucudur.

Osmanlı aydınlarının kız çocuklarının eğitimi için yaptıkları düzenlemeler beraberinde pek çok reformun yapılmasını da sağlamıştır. İşte Osmanlı feminizmi bu noktadan itibaren kendisini göstermiştir. Ancak Batı Feminizmi’nden farklı olan Osmanlı Feminizmi hane içinde şekillenmiştir.¹⁸¹ Osmanlıda yaşayan erkeklerin bir kısmı da kadınların modernleşmesini arzu etmiştir. Çünkü Tanzimat Fermanı ile modernleşmeye başlayan erkekler kızlara da imkân verilmesi gerektiğine inanmış, sonraki nesilleri yetiştirecek olan kadınların ilerlemesiyle toplumun da ilerleyeceğini içselleştirmişlerdir.

¹⁸⁰ Cem Doğan, **Osmanlı’da Cinselliğin Saklı Kıyısı (II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul’da Fuhuş, Frengi ve İktidar 1878-1922)**, 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2019, s.99.

¹⁸¹ Cem Doğan, **a.g.e.**, s.99.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ VE OSMANLI'DA KADIN HAKLARINI SAVUNAN REFORMCULAR (31 AĞUSTOS 1876 - 27 NİSAN 1909)

Osmanlı İmparatorluğu'na otuz üç yıl hükümdarlık yapmış olan II. Abdülhamid XIX. yüzyılın ilk yarısında dünyaya gelmiştir. Altı yaşında annesini kaybeden padişah diğer şehzadeler gibi mükemmel bir eğitim almıştır. Bu eğitimler sonrasında dört dil bilen padişah; İslami ilimler, tarih ve Batı müziği derslerinde başarılı olmuştur.¹⁸² Şehzadeligi döneminde sakin sayılabilecek bir hayatı olan II. Abdülhamid, 1863'te Mısır, 1867'de ise Avrupa gezisinde Sultan Abdülaziz'e eşlik etmiştir. 31 Ağustos 1876'da padişah olduğunda imparatorluğun hem ülke çapında hem de uluslararası düzeyde pek çok sorunu mevcuttur. Avrupa merkezli Sanayi Devrimi sonucunda ortaya çıkan hammadde ve kaynaklarının kontrolünü sağlama rekabetinin en yoğun olduğu dönemde padişahlık yapmıştır.

II. Abdülhamid'in padişahlığı sürecinde geçen otuz üç yılın bir durgunluk ve karanlık dönem gibi görüldüğünden bahseden Niyazi Berkes, aslında değişim ve reformların durmadığını eklemiştir. Çünkü Berkes'e göre bu dönemde yapılan şey "görünüşün üzerine şal örtmek"ten başka bir şey değildir. Dönemin siyasal yapısı ve padişahın batılılaşmaya bakışı bu minvalde şekillenmiştir. Yani Batı'dan "faydalı olanlar"¹⁸³ alınıp böylece hürriyetin kontrolü sağlanacaktır. Çünkü halk cahildir ve "hürriyet kılıcı" ile halk birbirini kesebilir.¹⁸⁴ "Terakki"nin olması gerektiğine inanmış bir padişah olan II. Abdülhamid "din ve fen"e itikad etmenin caiz olduğunu her fırsatta vurgulamış¹⁸⁵, ilerlemenin yolunun eğitim olduğuna inanmıştır. Niyazi Berkes padişahın kendisine "bağlı, sadık bendegân" bir halk yetiştirmeyi arzu ettiğini aktarmıştır.¹⁸⁶ Başka bir çalışmada ise II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim sisteminde yapılan değişikliğin sebebi açıklanmış, 1869'da yapılan tüzük değişikliğinin uygulamaya sokulduğundan bahsedilmiştir. Bu dönemdeki eğitim sistemini

¹⁸² Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, 12.b., Pozitif Yay., İstanbul, 2020, s.17.

¹⁸³ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.370.

¹⁸⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar II**, 3.b., Dergah Yay., İstanbul, 1982, s.678.

¹⁸⁵ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)**, 3.b., Selçuk Yay., Ankara, 1986, s.25.

¹⁸⁶ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.206.

gruplandırmış olan İlhan Tekeli, birinci gruba “seçkin Müslümanların”¹⁸⁷ yaşadığı mahallelerde açılan özel okulları almıştır. Bu okullar yirmi otuz odalı konakların kiralanması sonucunda kurulmuştur ve dersleri memurlar ya da subaylar yürütmüştür. İkinci gruba Abdülhamid Dönemi’nde eğitimin yaygınlaşmasını sağlayan ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarının faaliyetlerini alırken; üçüncü gruba Hukuk Mektepleri’ni, dördüncü gruba da teknik personel yetiştiren Hendese-i Mülkiye’nin açılmasını koymuştur.¹⁸⁸ Bu okullar aracılığıyla Padişah eğitimi toplum geneline ulaştırdığı takdirde mutlak merkezi otoriteyi kuracağına, kendisine itaati sağlayacağına ve devletin parçalanmasını engelleyebileceğine inanmıştır.¹⁸⁹ Padişaha itaat eden bireyleri yetiştirmek için hazırlanan yeni müfredatta yeni dersler eklenmiştir. Derslerde padişaha itaat etmenin yara itaat etmek olduğu vurgulanmıştır.¹⁹⁰ 1893’te Osmanlı İmparatorluğu’nun başkentinde açılan yabancı okullar göz önünde bulundurulursa padişahın kendisine bağlı benedegân yetiştirmesi oldukça güçtür. Çünkü okulların kız öğrenci sayıları 2426, erkek öğrenci sayıları 2259’dur. Ülke genelinde ruhsatlı veya ruhsatsız 383 yabancı okul olduğu düşünülürse¹⁹¹ ve bu okulların her birinin bağlı oldukları ülkenin amaçları doğrultusunda bir eğitim programı uyguladıkları göz önünde bulundurulursa padişaha bağlı Osmanlı vatandaşının oluşmasının mümkün olmadığı görülür.¹⁹²

Osmanlı İmparatorluğu’nda görülen eğitimdeki değişim seyyahların da dikkatini çekmiş ve bu değişimi eserlerinde aktarmışlardır. Georgina Max Müller “İstanbul’dan Mektuplar” adlı eserinde II. Abdülhamid Dönemi’nde tıpkı İngiltere’de olduğu gibi, erkek ve kız çocukların birlikte mektebe gittiğinden söz etmiştir.¹⁹³ Zorunlu eğitimin kabul edilmesiyle beraber kız çocuklarının da eğitim almaya başladığı, bazı yerlerde kız ve erkek çocuklarının aynı sınıfta derse girdiği, bazı

¹⁸⁷ İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, s.471.

¹⁸⁸ İlhan Tekeli, **a.g.e.**, s.471. Rüştiyeler, idadîler ve sultanîler açılmıştır.

¹⁸⁹ Orhan Koloğlu, **a.g.e.**, s.112.

¹⁹⁰ Mehmet Ö. Alkan, “II. Abdülhamid Dönemi’nde Eğitim ve İdeoloji”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim** (Ed. Mehmet Bulut, Muhammet Enes Kala ve diğerleri), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yay., İstanbul, 2019, s.333.

¹⁹¹ Mehmet Ö. Alkan, **a.g.m.**, s.357.

¹⁹² Zeki Tekin ve Enes Göksal, “II. Abdülhamid İstanbul’unda Yabancı Okullara Genel Bakış, **Journal of History Culture and Art Research**, C.6, S.3, 2017, s.331.

¹⁹³ Georgina Max Müller **İstanbul’dan Mektuplar** (Çev. Afife Buğra), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978, s.26.

yerlerde imkânların yeterli olmasından dolayı kız ve erkek çocukları için ayrı okulların yapıldığı görülmüştür.¹⁹⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan itibaren aldığı eğitimle değişen ve modernleşmenin aktörleri olan eğitilmiş kişiler kadınların eğitim görmesi sonucunda gerçekleşecek değişim üzerinde durmuşlardır. Modern bir toplumun oluşması için o toplumun bir parçası olan kadınların da eğitim görmeleri gerektiği ile ilgili pek çok toplantı yapılmış, kadınların yeri ve/veya konumunun nasıl olması gerektiği ele alınmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların giyimi, yeme alışkanlıkları, ev dışındaki yaşayışları, eğitimleri, annelik vazifeleri tartışılmıştır. Bu konularda yeni fikirler üretilmeye başlanmıştır. Öncelikli olarak erkeklerin ve bazı kadınların gündeme getirdiği bu noktalar zaman içinde kadınların taleplerinin yine kadınlar tarafından tartışılan yeni konuları yaratmıştır.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan milliyetçi ayaklanmalarda kadınlar da yer almıştır. Sylvia Walby'nin aktardığına göre kadınlar kurtuluşları için milliyetçi mücadele ile beraber hareket etmişlerdir. Yani feminizm hareketi milliyetçi hareket ile birleşerek hem milli bir kimliği hem de kadınların da dâhil olduğu modern bir toplumu inşaa etme çabası içerisine girmiştir.¹⁹⁵ İmparatorluk topraklarındaki gayrimüslim kadınların eğitim hakkı talebi ve bu talebin yabancılar tarafından karşılanması Anadolu'da ve Balkanlar'da milliyetçi ayaklanmaların hız kazanmasına sebep olmuştur. Çünkü eğitilmiş kadınlar vatana hizmet edecek vatanperver evlatlar yetiştireceklerdir. O halde milliyetçi ideoloji kadınların eğitiminden yana tavır almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak için ayaklanan Bulgaristan'da "Daskalitsa"¹⁹⁶ ve genç kızlar aktif bir biçimde çalışmış, Daskalitsalar çocuklara bazı şarkılar öğretmeye başlamışlardır.¹⁹⁷ Daskalitsa'lardan en bilineni Rayka'dır.¹⁹⁸ Otluk köyündeki kız okulunda görevlendirilmiştir.¹⁹⁹ Otluk köyü geçici hükümetin kurulması için planlanan yer olması nedeniyle Bulgarlar için önemli bir yer olarak kabul edilmiştir. Karlova

¹⁹⁴ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde Kız Eğitimi", **Kebikeç**, S.10, 2000, s.227.

¹⁹⁵ Sylvia Walby, "Kadın ve Ulus" **Vatan, Millet ve Kadınlar** (Der. Ayşe Gül Altınay) 6.b, İletişim Yay., İstanbul, 2016, s.42.

¹⁹⁶ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **a.g.e.**, s. 140, 197. Daskalitsa: Kadın Öğretmen

¹⁹⁷ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar**, 5.b., Toker Yay., İstanbul, 1992, s.140.

¹⁹⁸ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **a.g.e.**, s.197. Daskalitsa Rayka daha sonra Kraliçe ilan edilmiştir.

¹⁹⁹ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **a.g.e.**, s.190.

kızları tarafından altın sırma ile işlenmiş, üzerinde “Ya istiklal ya ölüm” yazılı bayrak hazırlanmış ve Otluk köyüne gönderilmiş, sonrasındaki günlerde de isyan başlatılmıştır.²⁰⁰ Bulgaristan örneğinden hareketle Osmanlı topraklarında yaşayan ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından Osmanlı tebâsı olması istenen kadın yurttaşlar bir devletin yıkılmasına diğer devletin kurulmasına aktif bir biçimde katılmışlardır. Bu bağlamda bağımsızlık için Osmanlı İmparatorluğuna karşı ayaklanan gayrimüslimler kendi kadınlarından annelik rolünün yanı sıra bağımsızlık mücadelelerinde erkeklerle yan yana durmalarını beklemişlerdir. Kadınlar bir taraftan adeta biyolojik bir üretici gibi algılanmış “insan fabrikası” sayılmış; ondan çocuğu doğurması, ona bakması ve aynı zamanda onun ilk eğitimini vermesi beklenmiştir. Diğer taraftan devletlerin bağımsızlık mücadelesi sırasında iyi bir yurttaş olarak erkeklerin belirlediği milliyetçi projelere katılmaları istenmiştir.

Tanzimat’tan itibaren başlayan değişim ve dönüşümün sonucunda kadınların “annelik görevleri”ni doğru bir şekilde yapabilmeleri için iyi bir eğitim almaları gerektiği üzerinde durulmuştur.²⁰¹ İstanbul, İzmir, Selanik gibi önemli liman kentlerinde basılan gazete ve dergilerde kadınların gelişimleri için pek çok öneriler yer almıştır. Bu gazetelerden biri olan Hanımlara Mahsûs Gazete’de şu yazı dikkat çekicidir: “Osmanlı kadınlarının da eğitim görebilmeleri; hafızalarını, belleklerini geliştirebilmeleri; zulmet-i cehaletten kurtulmaları için iptidailer ve rüştiyeler açılmıştır.”²⁰² Aynı yazıda kadınların bilgilerini arttırmalarına ortam yaratan kişinin II. Abdülhamid olduğu ifade edilmiştir. Padişahın tahta geçmesinden sonra imparatorluğun ilerlemesi ve refaha ulaşması için ülkenin dört bir yanında okullar açtığı, kitapların, gazetelerin basıldığı aktarılmıştır.²⁰³ 1883’te İstanbul’da 54 basımevi olduğunu aktaran Bernard Lewis, 1908’de bu sayının yaklaşık 99 olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴ Basın ve yayın teknolojisinin de gelişmesiyle Osmanlı topraklarında çok sayıda kitap basılmış, çeviri eserler yayınlanmıştır. Padişahın ilk on beş yılında basılan kitap sayısının 4000 civarında olduğunu aktaran Lewis, bu kitaplardan yaklaşık 200’ünün din kitabı, 500’ünün dil ve gramer kitabı olduğunu, diğerlerinin

²⁰⁰ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **a.g.e.**, s.194.

²⁰¹ Mustafa Çiçekler ve Fatih Andı, **Yeni Harflerle Hanımlara Mahsûs Gazete (1895-1908)**, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul, 2009, s.72.

²⁰² **Hanımlara Mahsûs Gazete**, “Tahdis-i Ni’met – Ta’yin-i Meslek”, 31 Ağustos 1895.

²⁰³ **Hanımlara Mahsûs Gazete**, **a.g.m.**, 31 Ağustos 1895.

²⁰⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu** (Çev. Metin Kırıtlı), 5.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.186.

de roman, şiir ve tiyatro kitaplarından oluştuğunu belirtmiştir.²⁰⁵ Yapılan başka bir araştırmada 1860-1901 yılları arasında 192 mütercimin onlarca çeviri yaptığı aktarılmış, bunlardan altısının kadın olduğundan bahsedilmiştir. Bu kadınlar Madam Gülnar Olga, Behice Ziya, Halide Edib, Azize Hanım ve “Bir Kadın” mahlası ile yazan Fatma Aliye’dir. “Bir Kız” mahlasını kullanan mütercimin kim olduğu ise tespit edilememiştir.²⁰⁶ Çağdaş Türk Edebiyatı’nın temelleri bu dönemde atılırken²⁰⁷ kadınlara yönelik konular da işlenmiştir. Aydınlar kadınları ve onların sorunlarını romanlarında ele almaya Abdülhamid devrinde başlamıştır.²⁰⁸

Kadınların toplumsal alanda görünür olması ve modernleşmesi için Tanzimat kuşağı yazarlarının neredeyse tamamı çaba göstermiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları kadını insan olarak ele almış kadın sorunlarını tartışmaya açmıştır.

Terakki-i Muhadderat’ta “Varaka” başlıklı makaleyi yazan Kamile, gazetenin çıkmasından ve kadınlarla ilgili yazılar yazmasından memnuniyetini dile getirmiştir.²⁰⁹ İmkânım olursa en azından birkaç saat okula devam etmeyi istiyorum diyen Kamile, yetişkin kadınlar için bir okul veya bir hoca olmadığını belirtmiştir. Kendisinin fakir bir adamın evladı olduğunu, okula gittiği sürede hocanın ona merhamet etmek yerine onu dövdüğünü ve be sebeple validesinin kendisini bir daha okula göndermediğini ifade etmiştir. Kamile dayanın sadece kız çocuklarına değil erkek çocuklarına da atıldığını kaleme almıştır. Mustafa Gündüz’ün aktardığına göre 1847’den itibaren bedensel şiddete dayalı her türlü ceza “kâğıt üzerinde” yasaklansa da uygulanmaya devam edilmiştir. Tanzimattan itibaren modern bir eğitim sistemi kurmayı amaçlayan imparatorluk, bu doğrultuda yönetmelikler hazırlanmıştır. Ancak hazırlanan disiplin ilkeleri uygulamaya geçirilememiş, dayak, falaka gibi cezalar varlığını sürdürmüştür. Çünkü hocalar geleneksel cezaların eğitim için gerekli olduğuna inanırken, hazırlanan yönetmelik doğrultusunda hocalardan beklenen çağdaş pedagojinin yöntemlerini uygulamaları olmuştur.²¹⁰

²⁰⁵ Bernard Lewis, **a.g.e.**, s.187.

²⁰⁶ Yadiğar Türkeli, “Tanzimat’tan Sonra Türkçede Roman Tercümeleri (1860-1928)”, **Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2005, s.177-178.

²⁰⁷ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 1991, s.93.

²⁰⁸ Şerif Mardin, **a.g.e.**, s.33-34.

²⁰⁹ **Terakki-i Muhadderat, a.g.m.**, 5 Eylül 1869.

²¹⁰ Mustafa Gündüz, “Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920)”, **Doğu Batı**, S.53, Mayıs, Haziran, Temmuz 2010, s.127-158.

Kamile'ye göre erkek çocuklar kızlardan farklıdır çünkü erkek çocukları mektepte az bir şey öğrenseler dahi sonraki yıllarda iş için başladıkları kalemelerde bilgilerini arttırabilirler.²¹¹ Ama kız çocuklarının böyle bir imkânı yoktur. Onlar on iki yaşını geçtikten sonra pek çok sorunla baş etmek zorunda kalırlar. Erkeklerin kız çocuklarını on iki yaşından itibaren başka bir mahlûk olarak gördüklerini ifade eden Kamile, Terakki-i Muhadderat gazetesinin kadınları insan yerine koyduğunu, kadınlara yardım ettiğini ifade etmiş ve makalesinde teşekkür etmeyi de ihmal etmemiştir.

Terakki-i Muhadderat'ta başlayan kadının hak talebi aynı zamanda Batı eğitimi almış, aldıkları eğitim neticesinde toplumu etkileme ve yönlendirme gücüne sahip olan erkekler tarafından da dile getirilmiştir. Erkekler hayallerindeki modern toplumu ve bu toplum içerisindeki kadını kurgulamış ve kadınların bazı hakları konusunda destek olmuşlardır. Ayrıca bazıları eserlerinde batılı bir aile, eğitilmiş bir kadın ve anneyi işlemişlerdir. Modernleşme çabasının getirdiği fırsatları sadece kendileri kullanmış oldukları için yalnız kalan erkekler kadınları da modernleştirmenin yollarını aramaya başlamıştır Çünkü onlara göre toplumun ve devletin kurtuluşu için kadınların dolayısıyla ailenin modernleşmesi gereklidir.²¹²

Bundan dolayı II. Abdülhamid Dönemi'nde yayınlanan romanlarda hem Müslüman kadınlara hem de Hristiyan ve Yahudi Osmanlı kadınlarına yer verilmiştir. Bu kadınların bazıları muallime/mürebbiye bazıları çerçi/bohçacı bazıları da düşkün veya fahişe olarak tasvir edilmişlerdir.²¹³ Sema Uğurcan "Osmanlı-Türk Romanlarında Kadın Tipleri" adlı makalesinde kadın karakterleri muhafazakâr kadın, eğitilmiş kadın, cariye, azınlık kadın ve batılı kadın olarak beş kategoriye ayırmıştır.²¹⁴ Uğurcan, Ahmet Mithat'ın romanlarında başlamış olan muhafazakâr kadın karakterlerin Hüseyin Rahmi, Yakup Kadri, Halit Ziya ve Halide Edib romanlarında da görüldüğünü belirtmiştir. İyi eğitim gören kadınlar Fatma Aliye'nin romanlarında yer almış, çalışan kadınlar Mizancı Murat'ın romanlarında kurgulanmıştır. Bir de romanlarda cariyeler işlenmiştir. Genellikle ev işi yapması için satın alınmış olan cariyelerden bahsedilmiştir. Gayrimüslim kadınlar romanlarda

²¹¹ Terakki-i Muhadderat, a.g.m., 5 Eylül 1869.

²¹² Serpil Sancar, a.g.e., s.85.

²¹³ Öznur Özdarıcı Arslan, "Türk Romanlarında Kadın (1878-1900)", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale, 2010, s.161-164.

²¹⁴ Sema Uğurcan, "Osmanlı Türk Romanında Kadın Tipleri", Türklük Araştırmaları Dergisi, S.11, 2002, s.118.

alışan kadınlardır ve varsıl ailelerin hizmetini görerek ve onların iy zlerini bilerek karakterize edilmişlerdir.²¹⁵ Sema Uğurcan romanlarda batılı kadın karakterlerin de yer aldığını aktardıktan sonra, bu karakterlerin hem olumlu hem de olumsuz özellikler taşıdıklarına değinmiştir. Olumlu olarak tasvir edilen batılı kadın karakterler Türk medeniyetine, Türk erkeğine hayranlığı göstermiştir. Örneğin Ahmet Midhat'ın romanlarında Batıya giden Türk erkekleri batılı kadınlarla taşışmıştır. Kadınlar Türk erkeğine hayran kaldığı için onunla evlenmiştir. Ayrıca bu kadınlar Türk erkeğiyle evlendikten sonra hem dinini hem de milliyetini değiştirmiştir. Aynı zamanda da olumsuz olarak işlenen batılı kadınların yer aldığı romanlarda kadınlar Türk ailelerine zarar vermiş fahişeler, şarkıcılar, tiyatrocular ve mürebbiye kadınlar olarak karakterize edilmişlerdir.²¹⁶ Yazarlar yarattıkları karakterler aracılığıyla toplumun değişimine ve gelişimine önemli bir katkı sunmuştur. Batılı kadınlar üzerinden milliyetçiliği işlemeleri, yine batılı kadınlar aracılığıyla uygarlığın önemine vurgu yapmaları sonraki yıllar için dönüşümü aşlatmıştır. Ayrıca kadınların toplumdaki konumları üzerinden cinsiyetler arası eşitsizlik gündeme taşınmıştır.

Romanların dışında gazeteler ve dergiler de “kadın sorunu”nu konu olarak işlemeye başlamışlardır. 1893'te Servet-i Fünun'da yayınlanan “Erkek ve Kadınlarda Hissin Derecesi” başlıklı yazı örnek olarak verilebilir. Bu yazıda kadınların hem bedenlerinin hem de beyinlerinin erkeklere nispeten nazik ve zayıflığı ifade edilirken erkeklerin ise güçlü kuvvetli olmalarının ayrıca bir şeref olduğu vurgulanmıştır.²¹⁷ Kadınların bedensel özellikleri üzerinde durarak cinsiyetler arası eşitsizliği işledikleri de görülmektedir. Bu yazı dönem içinde kadınların erkekler tarafından nasıl algılandığını göstermesi açısından da önemli bir örnektir. Çünkü yazıda cinsiyete bağlı güç, kuvvet ve şeref vurgusu yapılarak cinsiyetler arasındaki dirimsel farklılıkların kadınların güçsüzlüğü ve zayıflığıymış gibi gösterilmesine sebep olmuştur.

²¹⁵ Sema Uğurcan, **a.g.m.**, s.119-121, 124.

²¹⁶ Sema Uğurcan, **a.g.m.**, s.125. Fel t n Bey ve Rakımı Efendi, Acaib-i  lem, Paris'te Bir Türk, Hayret, Demir Bey romanlarında bu konu işlenmiştir.

²¹⁷ **Servet-i Fünun**, “Erkek ve kadınlarda hissin derecesi”, 21 Nisan 1893.

2.1. KADIN HAKLARINI SAVUNAN TÜRK VE MÜSLÜMAN REFORMCULAR

Sanayi Devrimi kadın hakları hareketinin başlaması açısından önemli bir zaman dilimidir. Çünkü devrim kadınların başkaldırısının kişisel de olsa ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Pek çok ülkede öncü kadınlar tarafından başlatılan kadın hareketine bazı yerlerde grupların da destek verdiği tespit edilmiştir. Kadın haklarının tarihsel gelişimi bu kadınların mücadelelerinin ürünü olmuştur. Çünkü bu kadınlara öncü kadınlar adı verilmiştir.²¹⁸

Kadının insan sayılması, toplum içinde bir birey olarak var olabilme gayreti kadınlık idealinden ileri gelmiştir ve gelmektedir. Kadınların gelişimi için verilen mücadele, kadınların kamusal alanda var olma mücadelesidir. Bu çaba “Yeni Osmanlılık” paralelinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların “hak eşitliği” talepleri onların birey olma çabasından kaynaklanmıştır. Mücadelelerini gazete ve dergiler aracılığıyla sürdüren kadınlar²¹⁹ bir taraftan kendi geçimini sağlamaya çalışmış, diğer taraftan iyi bir eğitim almak için gayret göstermiştir. Ayrıca diğer kadınların eğitimini “hak eşitliği” çerçevesinde savunan aydınlar kadınların eğitimini toplumun gelişimi için gerekli görürken bazı aydınlar kadınların anne oldukları için eğitim almaları gerektiğine inanmışlar ve bunu savunmuşlardır.

1870’lerden itibaren pek çok dernek kuran, dergi ve gazete yayınlayan Osmanlı Türk ve Müslüman kadınları, bir hareket başlatmıştır. İstanbul’da başlayarak imparatorluk topraklarına yayılan bu mücadele sadece kadınlar arasında değil erkekler arasında da yer bulmuştur. Özellikle ilmiye sınıfına mensup aydınların kızlarına aldıkları iyi eğitim sonucunda batı modernleşmesini benimsemiş kadınlar ortaya çıkmıştır.²²⁰ Bu kadınlar Osmanlı İmparatorluğu’nun modern, öncü Türk ve Müslüman kadınlarıdır.

²¹⁸ Shulamith Firestone, *Cinselliğin Diyalektiği* (Çev. Yurdanur Salman), 2.b., Payel Yay., İstanbul, 1993, s.27.

²¹⁹ Serpil Sancar, *a.g.e.*, s 92.

²²⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumu’nda Aile*, 5.b., Pan Yay., İstanbul, 2002, s.47. İlber Ortaylı Ulema efendilerinin kızlarının 19. Yüzyılda Türkiye’nin kültürel hayatında “sosyal reformatör” olduğunu vurgularken aynı zamanda da bu kadınların gerçekleştirdiği hareketi feminizm olarak adlandırmakta.

Osmanlı aydınları XIX. yüzyılda kadınların yaşadığı sorunları gözlemleme fırsatı bulmuşlardır. “Kadın sorunu” üzerine makaleler yazan bu aydınlar aynı konuları roman ve şiirlerinde de ele almış ve özellikle görücü usulü evlilik sebebi ile kadınların bir eşya gibi alınıp satılması, kadınların eğitim görememesi, vapurlarda istedikleri yerde oturamaması, istediği renk ve şekilde giyinememesi gibi temel problemlere değinerek “hak eşitliği” üzerinden kadınların hak arayışlarını dile getirmişlerdir.

2.1.1. Ahmet Midhat

Tanzimat devrinin aydınlarından bir diğeri de Ahmet Midhat Efendi’dir. Eserlerinde “millet için sanat” anlayışına bağlı kalan yazar aynı zamanda kadınların yeri üzerinde durmuştur. Yazar cinsiyetler arasında eşitliğin olması gerektiğini savunurken aslında feminizme yaklaşmıştır. Toplumsal hayatta kadınların bir tarafa itilerek “öteki” olmalarına sebep olan anlayışa karşı çıkmıştır. Toplumsal hayatta kadınların layık oldukları mertebeye yükselmeleri gerektiğine inanmış olsa da fizyolojik olarak kadınların erkeklerden zayıf olduğunu ifade etmiştir.²²¹ Kadının iyi bir eğitim alması, kendi geçimini sağlaması, bir meslek edinmesi hatta eşini seçebilmesi üzerinde duran yazar gelecek yüzyıllardaki kadınların nasıl olacağını hayal etmiştir. 1890’da yayınlanan “Diplomalı Kız” romanında gelecekte kadınların cerrah, yazar ya da filozof olabileceklerinden de bahsetmiştir

Ahmet Mithat Efendi “Felsefe-i Zenân” adlı eserinde ise evlilik kurumu üzerinde durmuştur. Eserin kahramanı Fazıla Hanım aracılığıyla kadınların evlenmesinin onları entelektüel açıdan zayıflattığını aktaran yazar, evlilik kurumu içerisindeki kadınların duygusal açıdan yıprandıklarını düşünmüştür.²²² Eserin kahramanı Fazıla, kızlarından evlenmemelerini istemiştir. Çünkü ona göre hayatın en büyük zevki okumak ve kitaplara vakit ayırmaktır. Evliliği ömrün çürütülmesi olarak gören Fazıla kızlarının birlikte oturmalarını, hayatlarından kitapları çıkarmamalarını da istemiştir. Eserin diğeri kahramanı Zekiye, Muhsin Paşa’nın çocuklarına öğretmenlik yapacak ve aylık 500 kuruş maaş alacaktır.²²³ Ahmet Mithat Efendi kadınların çalışmasını, ekonomik özgürlüklerinin yanı sıra sosyal hayatta var

²²¹ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.60.

²²² Ahmet Midhat Efendi, **Felsefe-i Zenân** (Haz. Handan İnci), 2.b., Arma Yay., İstanbul, 1998, s.VI.

²²³ Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.**, s.22, 24-25.

olmalarının gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Bu açıdan “Felsefe-i Zenan”daki Zekiye çalışan bir kadın olarak ekonomik açıdan özgürlüğüne kavuşmuştur.²²⁴

Ahmet Mithat Efendi’nin sonraki yıllarda yazdığı “Dürdane Hanım” romanının kahramanlarından olan Ayşe de ebe olarak çalışan bekâr bir kadındır.²²⁵ Görülüyor ki Ahmet Mithat Efendi kadınların çalışmaları ve erkeklere ekonomik anlamda bağımlı olmamaları konusunda kadınları teşvik etmiştir. Hem bekâr hem çalışan kadın karakterlerin var olduğu iki roman örneğinde de kadınlar tek başına ayakta kalmayı başarmış, ihtiyaçlarını karşılamak için çalışarak kendi kazancını elde etmiştir. Ahmet Mithat’a göre kadınlar her mesleği bir gün mutlaka yapacaktır. Şayet erkeklerle eşit haklara sahip olur ve eğitim alabilirlerse kendi meslekleri olacaktır. Geçinmek için fuhuşa sürüklenmeyeceklerdir. Ahmet Mithat’a göre erkeklerin sorumluluğu vardır. Öncelikli olarak kadınlara mal veya köle gibi davranmamaları gereken erkekler kadınlara kendi kaderini tayin etme hakkını da vermelidir. Şayet bir kadın fuhuşa sürüklenmişse/düşkünse onu kurtarmak görevi de erkeklere aittir diyen Ahmet Mithat Efendi, kadınların eğitimini ve ekonomik özgürlüğünü savunmuştur.²²⁶

2.1.2. Ayşe Sıdika Hanım

1872’de İstanbul’da dünyaya gelen Sıdika Hanım 19 Haziran 1888’de Zapyon Rum Kız Lisesi’nden diploma almış ve öğretmenlik yapmaya hak kazanmıştır.²²⁷ Derece ile mezun olduğu için ikinci dereceden Şefkat Nişanı ile ödüllendirilmiştir.

1891 yılında Darülmualimâtta öğretmen olarak görevlendirilmiş olan Ayşe Sıdika Hanım, kız öğretmen okulunda eğitim ve öğretime dair bir yöntemin

²²⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7.b., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988, s.465.

²²⁵ Ahmet Mithat Efendi, **Dürdane Hanım** (Haz. Nergishan Tekin), 2.b., Halk Kitabevi, İstanbul, 2017, s.40, 43.

²²⁶ Şerif Mardin, **a.g.e.**, s.34.

²²⁷ Ayşe Sıdika, **Usûl-i Talim ve Terbiye: Türkiye’de İlk Eğitim ve Öğretim Yöntemi Kitabı**, (Haz. Mustafa Gündüz), 1.b., Nobel Yay., Ankara, 2020, s.3-4. Ayşe Sıdika Hanım’ın diplomasında şu dersleri aldığı kaydedilmiştir. Elenika (Rumca), kompozisyon, gramoloji, filozofi, matematik, tarih, coğrafya, usul-i terbiye, idare-i umum-ı beytiye(ev işleri idaresi), fizik, kimya, ilm-i mevâlid (tabiat bilgisi), kozmografya, karakalem ve boyalı resim, hüznü hat, piyano, elhan (ezgiler), Lisan-ı Fransavî, Lisan-ı Hutût-ı Osmanî, elişleri.

olmamasını sorun olarak görmüş ve bu sorunu gidermeye çalışmıştır.²²⁸ Bir taraftan derslerine başlayarak kadın eğitimi desteklemiş diğer taraftan eksiklikleri gidermek için bir ders kitabı hazırlamaya başlamıştır. Ayşe Sıdika Hanım ülkenin gelişimi için eğitimin özellikle kadınların eğitiminin çok önemli olduğunu düşünmüş ve bu fikri savunmuştur. Çünkü o anneleri öğretmen gibi görmüştür. Anneler bilgili olduğu takdirde çocuklar da bilgili olacaktır.

Darülmualimâtta öğretmenlik yaparken yabancı dil bilmesi nedeniyle kendi döneminin literatürünü tarayabilmiş olan Ayşe Sıdika Hanım, hazırlık süreci sonrasında “Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri adlı ilk modern pedagoji kitabının ilk kısmını yazmıştır.”²²⁹ Ayşe Sıdika kitabın başlangıç satırlarında “ilerleme”, “medeniyet”, “ilim” ve “fen” gibi özellikle XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu’nda öne çıkan modernist kavramlara vurgu yapmıştır.²³⁰ Kitabın ilk sayfalarında ilerleme ile kadınlar arasında bir ilişki kuran Ayşe Sıdika: “bir memlekette terbiyeli ve eğitilmiş kadınların çoğaldığı görüldükçe o memlekette kemalât-ı medeniye iktizâ” edecektir demiştir.²³¹

Resim 4. Ayşe Sıdika Hanım ²³²

²²⁸ Hamza Altın, “Osmanlı’da Bir Kadın Pedagog Ayşe Sıdika Hanım ve Eseri Usul-ı Talim ve Terbiye Dersleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)*, C.10, S.2, 2017, s.181.

²²⁹ Ayşe Sıdika, *a.g.e.*, s.5.

²³⁰ Ayşe Sıdika, *a.g.e.*, s.11.

²³¹ Ayşe Sıdika, *a.g.e.*, s.11.

²³² Ayşe Sıdika, *a.g.e.*, Kapak resmi.

Kadınların eğitiminin yetersiz olduğu bir dönemde öğretmen olarak görev yapan ve öğrencilere nasıl yaklaşılması gerektiğini kitabı aracılığı ile anlatmak istemiştir. Kitabının başlıkları “Terbiye-i Fikrîye, Melekat-ı Akliye, Kuve-i Hafıza, Kuve-i Hayaliye, Kuve-i Hakeme, Terbiye-i Ahlakiye, Cibilyet ve Terbiye, İrade, Vicdan Ahlakı, Mesuliyet, Vezâif”²³³ olurken öğretmenlerin yeni usullere göre yetiştirilmesi için gayret göstermiştir.

Ayrıca öğretmenlik yaparken aynı zamanda Maarif Gazetesi’nde makaleler yazmaya başlamıştır.²³⁴

2.1.3. Emine Semiye Hanım

Ahmet Cevdet Paşa’nın kızı olan Emine Semiye Hanım’ın Nevsal-i Milli’de 28 Mart 1866’da bir başka kaynaktan ise 9 Şubat 1864’te dünyaya geldiği aktarılmıştır.²³⁵ İyi bir eğitim alan Emine Semiye psikolojiye ve sosyolojiye yönelerek bu alanlarında kendisini yetiştirmiştir.²³⁶ Aldığı eğitim sonrasında çocukların öğretime yönelik çalışmalar yürütmüştür. Bir taraftan öğretmen olarak çalışırken diğer taraftan müfettiş olarak eğitimdeki eksiklikleri tespit etmeye yönelmiştir. Mesleğini devam ettirirken aynı zamanda da gazetelerde yazılar yazmaya başlamıştır.²³⁷ Ayrıca romanları da mevcuttur. Emine Semiye de çağdaşı olan diğer aydınlar gibi kadınları ailenin ve toplumun yapıtaşı olarak düşünmüştür. Bunun için kadınları merkeze almıştır. Ayrıca kadın ve erkeğin eşitliğini savunurken aynı zamanda da kadının alması gereken eğitimden de bahsetmiştir.

²³³ Hamza Altın, **a.g.m.**, s.189.

²³⁴ Ayşe Sıdika, **a.g.e.**, s.6-7. Darülmualimât Müntehî Sınıfı Muallimesi Sıdika binti Mustafa imzasını kullanarak yazdığı yazılarda “eğitimde millilik ve ahlak” gibi konulara yer vermiştir.

²³⁵ **Nevsal-i Milli: 1330**, “Emine Semiye Hanımefendi”, 1914, s.320; Şahika Karaca, “Emine Semiye Hayatı-Fikir Dünyası-Sanati-Eserleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Kayseri, 2010, s.24.

²³⁶ Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını 1839-1923**, 1.b., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.125; Şahika Karaca, **a.g.t.**, s.29; Kadriye Kaymaz, “İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2008, s.23.

²³⁷ Şefika Kurnaz, “Osmanlı Kadın Hareketinin Öncü İsimlerinden Emine Semiye’nin Siyasal Portresi”, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KURNAZ-Şefika> s.1996, (E.T.11.04.2023). Selânik’te yayımlanan Mütâlâa (1896) ve Kadın (1908-1910) gazetelerinde başyazarlık yapmıştır. İstanbul’daki Hanımlara Mahsus Gazete (1895) başta olmak üzere Bahçe, Asır, Yeni Asır, Yeni Edirne, Şûrâ-yı Ümmet, Resimli Kitap, İnkılâp, Yeni Gazete, Saâdet, İnci, Yeni Gazete, İzler gibi gazete ve dergilerde yazılar yayınlamıştır

Resim: Emine Semiye Hanım²³⁸

“İslamiyet’te Feminizm” adlı eserinde: Dünya üzerindeki insanların yarısını kadınların oluşturduğunu belirtmiş ve kadınların ilerlemesi için yapılan her çalışmanın başarıya ulaştığını bu yönde çalışan milletlerin ilerlediğini ifade etmiştir. Bu yaklaşımından dolayı Emine Semiye kadınları ve kadınlığı merkeze almış ailenin ayakta kalmasının yegâne dayanağının, kadın olduğunu belirtmiştir. Yani ona göre feyzin kaynağı ve insanlığa yol gösterici olanlar kadınlardır.²³⁹

Emine Semiye kadın ve erkeğin eşit olduğunu düşünmüş ve bunu savunmuştur. Şahika Karaca’nın aktardığına göre “İslamiyet’te Feminizm” adlı eserinde kadın ve erkeğin zekâsı açısından hiçbir farkın olmadığını belirten Emine Semiye, kadınların zekâsının şefkat açısından erkeklerden daha üstün olduğuna inanmış ve bunu savunmuştur.²⁴⁰

Emine Semiye kadınların eğitimi konusunda çağdaşı olan aydınlardan biraz daha farklı düşünmüştür.²⁴¹ Pek çok aydın, kadınların aldığı/alacağı iyi eğitimin

²³⁸ Şahika Karaca, **a.g.t.**, s.446; Şahika Karaca, “Öncü Bir Kadın Yazar Emine Semiye’nin Kaleminden İslamiyet’te Feminizm”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.21, S.2., s.446.

²³⁹ Şahika Karaca, “Öncü Bir Kadın Yazar Emine Semiye’nin Kaleminden İslamiyet’te Feminizm”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.21, S.2., s.270.

²⁴⁰ Şahika Karaca, **a.g.m.**, s.271.

²⁴¹ Şefika Kurnaz, **a.g.m.**, s.2000. Emine Semiye Osmanlı İmparatorluğu’nun birliğinin sağlanması gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda iki konuya önem verilmesi gereğine değinmiştir. Birincisi, Müslüman ve gayrimüslim kızların, lise ve yükseköğretimde birlikte okutulması; ikincisi de, erkeklerin asker ocağında birlikte eğitilmesidir. “Kızlarımızın küçük Hristiyan hemşireleriyle ilmin eşiğinde beraberce gözleri açılsın, işte o zaman vatandaşlık ne demek olduğunu takdir edeceklerdir. Osmanlılığa ısınmış bu Hristiyan kızlar, pederlerine, erkek kardeşlerine sonra da zevce ve evlatlarına

çocukları yetiştirmeleri için gerekli olduğunu düşünürken; Emine Semiye konuyu onlardan daha geniş kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Çünkü ona göre kadınların eğitilmesi toplumda hak ve eşitliğin sağlanması için gereklidir. Özetle o kadınların eğitimine hak eşitliği olarak bakmış ve bu düşüncayı savunmuştur.²⁴² Bu yaklaşımından dolayı hem çağdaşlarından farklı bir bakış açısını savunmuş, hem de feminizmin Osmanlı coğrafyasında yerleşmesinde öncü olan kadınlardan biri olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda kadınların çalışma talepleri olmasına rağmen özellikle Müslüman kadınların çalışması konusunda engellemelerin olduğu düşünülürse Emine Semiye'nin kadınların çalışma taleplerini dillendirmesi önemlidir. Çalışan, üreten bir kadın olarak öncü olan Emine Semiye, gazetecilik, hemşirelik yapmış, edebi eserler ve makaleler yazmıştır. Kadının çalışmasını ekonomik özgürlüğünü kazanması açısından gerekli gören Emine Semiye, erkeklerin bazılarının eşlerine kötü muamele etmelerinin sebebini kadının bir kazancı olmadığı için her şeye tahammül etmek zorunda kalmasına bağlamıştır.²⁴³ Ona göre eğitim almış bir kadın toplumsal hayatta kendisine bir alan açacak ve erkeğe bağımlı olmaktan kurtulacaktır.

2.1.4. Fatma Aliye Hanım

Fatma Aliye de Şair Nigâr gibi iyi bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Ahmet Cevdet Paşa'nın verdiği destek sayesinde Fatma Aliye hocadan ders almıştır. Çağdaşlarından farklı olan Fatma Aliye, pek çok hocadan ders alma imkânı bulmuştur. Fransızca'yı öğrenen Fatma Aliye Fransızca'nın Osmanlıca'dan daha kolay olduğunu düşünmeye başlamıştır.²⁴⁴

Öğrendiği Fransızca'nın çok işe yaradığını şu sözlerle anlatmıştır: “Bir bahar mevsiminde idi ki Trieste postasıyla İstanbul'dan hareket eyledik. Birader dahi bizim ile beraber idi. Trieste postasının yolcuları hemen kâmilan ecnebi olup vapurdaki kamarotların ve zabıtların hiç biri Türkçe bilmiyorlar idi. Vâkı'a bir de kadın kamarot var ise de o dahi Türkçe bilmediğinden bizim aile halkının kimseye merâm anlatması kâbil olmayınca bizim Fransızca işe yaradı. Vâlîde dahi Fransızca'nın lüzumunu o zaman anladı. Kendisine tercümanlık ediyor idim. Bu hizmet validemin pek ziyade hoşuna gitmişti [...]"²⁴⁵

Osmanlılık fikrini hediye edecekler ve bu suretle Anadolu Hristiyan kız kardeşlerimizin yüreklerine güzel geçirmek hissini ekeceklerdir.”

²⁴² Şahika Karaca, **a.g.m.**, s.272.

²⁴³ Şahika Karaca, **a.g.m.**, s.273-274.

²⁴⁴ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.377.

²⁴⁵ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.32-33.

Resim 6: Fatma Aliye Hanım²⁴⁶

“Bir Kadın” mahlasını kullanan Fatma Aliye Fransızca’dan tercümeler yapmıştır. O da pek çok kadın yazar gibi gazetelerde yazılar kaleme almış ve tanınmıştır. Çünkü o günün koşullarında bir kadının Fransızca’dan tercüme yapması hele hele edebiyat ile ilgilenmesi dikkat çekici olmuştur. Bunun için “Merâm” kısa bir zaman içinde duyulmuş ve tanınmıştır.²⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa’nın kızı olan Fatma Aliye bu eseri tercüme ettiğinde II. Abdülhamid’in yaverlerinden Faik Paşa’nın da eşidir. Dolayısıyla eserin kısa bir zaman içinde dikkat çekmesi sadece yazarının kadın olmasından değil aynı zamanda padişaha yakın olan Faik Paşa’nın eşi olmasından da ileri gelmiş olabilir. Ahmet Cevdet Paşa’nın siyasi ve entelektüel kişiliğinin Fatma Aliye’nin tanınmasında payı büyük olmuştur. Emel Aşa’ya göre ise tercümenin dikkat çekmesi mükemmel olmasından kaynaklanmamıştır. Tercüme yapan kişinin kadın olmasından kaynaklanmıştır.²⁴⁸

Döneminin öncü kadınlarından biri olan Fatma Aliye’nin edebiyat dünyasında tanınmasında etkili olan kişi ise Ahmet Mithat’tır. Fatma Aliye’ye

²⁴⁶ Fatma Aliye Hanım, <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/fatma-aliye-hanim-topuz>, (E.T. 02.07.2023).

²⁴⁷ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.85-87. Fatma Aliye Hanım eserin basılışını şu şekilde anlatmıştır: “Yazdığım eseri ertesi gün pederime gösterdiğimde tercümeden ziyade buna taaccüb etti. Bu bir tercüme değil, te’liftir. Yalnız Kitabet ile olmaz kariha ister. Meğer sende kariha dahi varmış dedi.” Sonra babası tarafından Ma’rife gönderilen oradan da Kitapçı Kasbar’a gönderilen eserin 50 baskısı yapılmıştır. Bu nüshalardan birkaç tanesi zarfa koyulmuş ve belirli kişilere ve gazetelere gönderilmiştir.

²⁴⁸ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.90.

manevi kızım diyen Ahmet Mithat, Fatma Aliye'yi çok sevdiği ve takdir ettiği için ona “[...] Seni sana takdim ediyorum.” dediği kitabı kaleme almıştır.²⁴⁹ Ahmet Mithat ile olan dostluğundan kaynaklı olarak Madam Olga Lebedef ile tanışma fırsatı bulmuştur. Ayrıca Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı olması hasebiyle padişahın huzuruna kabul olunmuştur. Bayramlaşma merasimine katılmıştır. Bu ziyaret sonrasında “Teşekkürnâme” kaleme alan Fatma Aliye sonraki yıllarda saraya gelen yabancı kadın ziyaretçilere hizmet etme görevine de davet edilmiştir.²⁵⁰

Fatma Aliye “Merâm”dan sonra te'lif eserler yazmaya devam etmiştir. Kısa bir süre sonra Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nde tercümelerinin tamamı yayınlanmıştır. Bu yazılarında Mütercime-i Meram mahlasını kullanan yazar 8 Ekim 1890'dan itibaren Fatma Aliye imzasını kullanmaya başlamıştır.²⁵¹ Fatma Aliye'nin çalışması ülke sınırlarını da aşmıştır Özellikle 1893'de Chicago'da yapılan Dünya Kadın Kütüphaneleri Sergisine katılmamıştır ancak eserinin ve biyografisinin o sergide yer aldığı bilinmektedir.²⁵²

Fatma Aliye kadınların çalışması, öğrenmesi gerektiğini savunmuştur. Kadınların ekonomik anlamda bağımsızlığını kazanması gerektiğini savunmuştur. Yaşamaları ve var olabilmeleri için kadınların mutlak surette bir mesleğe sahibi olmaları gerektiğine inanmış, ahlaklı işler yapmaları gerektiğini her fırsatta vurgulamıştır.²⁵³

Romanlarında ve makalelerinde üzerinde durduğu konulardan bir diğeri aile hayatı ve kadınlık problemleri olmuştur. Gençlerin evlenme sürecinde eş seçiminden başlayarak pek çok kararı ailelerinin vermesini eleştiren Fatma Aliye eğitimin aynı zamanda evlilik hayatının en iyi hazırlayıcısı olduğuna inanmıştır.²⁵⁴ Avrupa ve Amerika'da yaşayan erkeklerin Türkiye'deki erkeklerden farklı olmadığını ifade etmiştir. O bölgelerde yaşayan erkeklerin kadınlara kötü davrandıklarını hatta kadınları aşağı gördüklerini her fırsatta belirtmiştir.²⁵⁵

²⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, **Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharire-i Osmaniye'nin Neşeti**, 2.b., Dergah Yay., İstanbul, 2022, s.15-17.

²⁵⁰ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.74-78.

²⁵¹ Emel Aşa, “Fatma Aliye Hanım”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, 1995, s.261.

²⁵² Hüseyin Akyol, **Aykırı Kadınlar (Osmanlı'dan Günümüze Devrimci Kadınlar)**, 1.b, İmge Kitabevi, İstanbul, 2012, s.21.

²⁵³ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.397

²⁵⁴ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.402.

²⁵⁵ Hüseyin Akyol, **a.g.e.**, s.22.

2.1.5. Fatma Makbûle Lemân Hanım

1865 yılında İstanbul’da hayata gözlerini açan Fatma Makbûle Hanım,²⁵⁶ 1881 yılında Mehmet Fuat ile evlenmiş ve kız çocuklarının eğitimi için çalışmaya başlamıştır. Beşiktaş’ta yaşadıkları konağın bir bölümünde kız öğrencilere ders vermeye başlayan Fatma Makbûle Lemân, Türk kadınının eğitim sonucunda özgürlüğünü kazanacağına inanmıştır.²⁵⁷ Bu alanda çalışarak kız çocuklarını eğitmeye başlamış, aynı zamanda da gazetelerde yazılar yazarak kadınlara ulaşmayı amaçlamıştır.

Gazetede yayınlanmış yazılarının yanı sıra bir de “Ma’kes-i Hayâl” adıyla şiir, öykü ve mektuplardan oluşan bir eser yayınlayan Fatma Makbûle Lemân, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda dikkat çekmiş kadın yazarlar arasında yer almıştır. Eserin 1897’de yayınlanmasıyla birlikte münevver bir kadın yazar kimliğine erişen Fatma Makbûle Lemân, kadınların kendilerini yetiştirmeleri gerektiğine inanmıştır.²⁵⁸ “Ma’kes-i Hayâl”de “Kadınlar okuyup yazmalı mıdır?” diye sorduktan sonra bunun bir soru olmadığını, toplumun bu durumu çoktan çözdüğünü belirtmiştir. Kadınların da insan olduğunu o sebepten dolayı erkekler gibi okuyup yazmaları gerektiğini aktarmıştır.²⁵⁹ Ayrıca kitabın içinde yer alan “İfade-i Mahsusa” başlığı altında Osmanlı kadınlarının ilerlemelerinin ve gelişmelerinin hangi aşamaya geldiğini vurgulamıştır.²⁶⁰

²⁵⁶ Sema Uğurcan, “Makbule Leman Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 1991, s.336; Bursalı Mehmet Tahir Bey, “Makbule Lem’an Hanım”, *Osmanlı Müellifleri*, 2.C., (Haz. A.Fikri Yavuz, İsmail Özen), Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972, s.238-240.

²⁵⁷ Ülkü Eliuz, “Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman”, *bilig*, S.47, Güz 2008, s.178.

²⁵⁸ Ülkü Eliuz, *a.g.m.*, s.179-180.

²⁵⁹ Makbule Leman Hanımefendi, *Ma’kes-i Hayal*, Panayotidis Matbaası, 1314, s.27.

²⁶⁰ Makbule Leman Hanımefendi, *a.g.e.*, s.3.

Resim 7: Fatma Makbûle Lemân²⁶¹

Kadınların ve erkeklerin arasında sadece dirimsel farklar olduğunu belirten yazar, kadınların da erkekler gibi eğitim almaları halinde aydın bireylere dönüşeceklerine inanmıştır. “Kadınlık” adlı şiirinde iffetli, faziletli olmaktan bahsederken aynı zamanda da kadınlar ile erkeklerin birbirini tamamlayıcı olduklarına değinerek eğitilmiş kadına vurgu yapmıştır.

“KADINLIK

Kadınlık, ruh-ı mânâ-yı fazilet
Kadınlardan gelir efkâra vüs’at;
Nezaketler içinde bir metânet,
Nümayandır kadınlarda hakikat.
İki hemşiredir “iffet” ile “zen”
Vefâdâri, nezahet, hüsn-i ahlak
Cihanda hep bu ehsâs-ı latife
Emanettir bu mahlûk-ı zayıfa.
Ederse ilm ile eş’âra râğbet
Kadınlarca olur bir başka zînet
Dirâyetten alır nur-ı melâhat
Yürür bir intizâm üzre mâişet
Verir hüsn-i idâre hüsne kıymet

²⁶¹ Fatma Makbûle Lemân, <https://www.biyografya.com/biyografi/6821> (E.T.07.07.2023).

Biçilmiş câmedir nisvâna tahsil
Fakat yazmak gerek ahlâka dair
Kalem tutmaklığa kim olsa kâdir.
Ne rütbe farz edersek biz revadır
Ki en lazım olan bizde hayâdır.
Buna bürhân ise yüzde ridâdır
Tesettürle selamet revîşandır.
Meleklerden uçan nur-ı likâdır
Değil mi sevgiyle hemşirem öyle?
Bize yüz aklığınan bir nişandır
O yaşmaklar ki veçhe ân ü şandır.”²⁶²

Irmak Dergisi’nde çıkan bir haberde Makbûle Lemân’ın batılılaşma döneminde yetişen şair hanımlardan biri olduğu, Nigar Hanım gibi yabancı okullarda eğitim görmediği aktarılmıştır. Makbûle Lemân’ın ismi ilk kez Hazîne-i Fünûn dergisine gönderdiği yazılarla duyulmuş olsa da Hanımlara Mahsus Gazetede yazıları onun önemli bir mevkiye ulaşmasını sağlamıştır.²⁶³

Sema Uğurcan Makbûle Lemân’ın eserlerindeki kadınların kültürlü, düşünceli terbiye edici nitelikleri ile çevrelerini geliştirmeye çalıştıkları tespitinde bulunmuştur. Bu özellikteki kahramanlarının sayılarının çokluğu, bu tipi idealize ettiğini göstermesi açısından önemlidir.²⁶⁴ Makbûle Lemân da diğer aydın kadınlar gibi eğitilmiş ve kültürlü bir Osmanlı kadını anlayışını benimsemiş ve bunu eserlerinde yansıtmak istemiştir.

2.1.6. Fatma Nigâr Hanım

Şair Nigâr Binti Osman iyi eğitim almış bir ailede dünyaya gelmiştir. Annesi Emine Rif’ati hanımın çabasıyla şiir okumaya, musikiye yönelmiştir.²⁶⁵ Şair Nigâr

²⁶² Makbule Leman Hanımefendi, **a.g.e.**, 1314, s.16-17.

²⁶³ **Irmak**, “Edebi Tetkikler: Makbule Leman Hanım”, 1 Nisan 1928. Makbule Leman Hanım hayatayken bir eser vüda getirmemiştir. Kendisinin vefatından sonra Hanımlara Mahsus Gazete’de Hazzine-i Fünun’da ve Tercuman-ı Hakikat’te çıkan eserlerinden bir kısmı derlenmiş “Ma’kes-i Hayal” adı ile basılmıştır.

²⁶⁴ Sema Uğurcan, **a.g.m.**, s.372

²⁶⁵ Hüsnüye Koç, “Nigâr Hanım’ın Günlüklerinde Benlik İnşası: Geç Osmanlı Dönemi’nde Kadın Özneyi Yazmak”, **İstanbul Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Dergisi**, C.60, S.2., 2020, s.672. Hacı Salih Efendi’nin oğlu İhsan Bey ile on üç yaşında evlendirilmiş olan Nigâr Hanım bu evlilikten üç erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Ancak eşiyle yaşadığı problemler nedeniyle eşinden ayrılmıştır.

Hanım ‘annesinin eğitilmiş olmasından dolayı’ ailesinin desteği sonucunda altı dil öğrenmiştir. Bunlar arasında Fransızca, Almanca ve Rumca da yer almıştır.²⁶⁶

Resim 8: Şair Nigâr Hanım²⁶⁷

Şair Nigâr “Hayatımın Hikâyesi” adlı eserinde aktardığına göre: Yetişkin bir kadın olduğu sırada ilk şiir kitabını yayınlamıştır.²⁶⁸ Ayrıca kendi imzasıyla pek çok gazete ve dergide yazıları olan Şair Nigâr daha çok kendi hayatı ile ilgili yazılara ve şiirlere imza atmıştır. Eserlerinde kendisine “bahtsız biçare” demesi aslında evliliğinin kötü olması, bir hastalıkla mücadele etmesi gibi sebeplerden kaynaklanmıştır.²⁶⁹ Irmak Dergisi Şair Nigâr’ın yazılarının Saadet Gazetesi’nde de yayınlandığını belirtmiştir.²⁷⁰ Bu yazıların bazıları kendisine aittir. Bazıları da Fransızca ve Almanca tercümelerden oluşmuştur.²⁷¹

Bir araştırmaya göre; Şair Nigâr şiir, hikâye ve öykü yazmış, Osmanlı kadınlarının sorunlarına değinmemiştir.²⁷² Her ne kadar eserlerinde kadınların sorunlarına değinmediği yönünde bir fikir olsa da Şair Nigâr kadınların yaşadıkları sorunlara yer vermiştir. Örneğin “Niran” adlı eserinde yer alan “Saadet Servette midir?” adlı yazısında fakir bir kadın ve onun hasta çocuğu anlatılırken kadının

²⁶⁶ Şair Nigar Binti Osman, **Hayatımın Hikâyesi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1959, s.9.

²⁶⁷ Şair Nigar Binti Osman, <http://istanbulkadınmuzesi.org/sair-nigar> (E.T. 02.07.2023).

²⁶⁸ **Irmak**, “Türk Kadın Şairleri (Fatma Nigar Hanım)”, 15 Mart 1928.

²⁶⁹ Şair Nigar Binti Osman, **a.g.e.**, s.9, 24,

²⁷⁰ **Irmak, a.g.m.**, 15 Mart 1928.

²⁷¹ **Irmak, a.g.m.**, 15 Mart 1928.

²⁷² Meriç Kurtuluş, “Osmanlı Şiirinin Modernleşme Sürecinde Kadının Doğuşu: Nigâr Hanım’ın Şiirlerinde Dişil Söylem Üretimi”, **Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2011, s.25.

giyimi, oturuşu tasvir edilmiştir. Bu tasvir dönemin kadın yaşamına dair önemli ipuçları vermektedir. Bu bağlamda şair yaşadığı toplumda diğer kadınların yaşadığı sorunlara yer verirken aynı zamanda kendisi de benzer sorunları yaşamıştır. Örneğin çok küçük yaşta evlendirilmiştir. Evliliği sürmediği için boşanmış baba evine dönmüştür. Dolayısıyla o da pek çok Osmanlı kadını gibi geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kalmış, geçimini kendisine bağışlanan on beş altın maaş ile sürdürmüştür.²⁷³

Şair Nigâr, kendisine on beş altın maaş verilmesi sonrasında Hanımlara Mahsus Gazete’de Abdülhamid’in adaletinden, merhametinden ve şefkatinden bahsetmiş, onun cihan padişahı olduğunu aktarmıştır. İmparatorluğun ilerlemesinde ve yükselmesinde padişahın öncü olduğunu belirten Şair Nigâr kadınların gazetelerde yazılar yazabilmesini, ilerleme ve yükselmenin göstergesi kabul etmiştir.²⁷⁴

1900’de “Aks-ı Sada” sonrasında son eseri “Elhan-ı Vatan”ı yazmış olan Şair Nigâr’ın “Aks-ı Sada” adlı eseri Servet-i Fünun’da tanıtılmıştır. “Aks-ı Sada” için kadın kaleminin kadın kalbini anlattığını söyleyen gazete Şair Nigâr için “[...] Hanımefendinin şüphesiz en birinci meziyeti samimiyetidir [...] Samimiyet ise edebi bir eser için en birinci en mühim şarttır”²⁷⁵ ifadesini kullanmıştır. Nigâr Hanım’ın bir diğer özelliği ise Şişli’de yaşadığı konağında kadınlı erkekli edebiyat toplantıları yapmasıdır. Dönemin pek çok aydını toplantılara katılmış haremlik-selâmlık anlayışı bu toplantılarda ortadan kalkmıştır.²⁷⁶

2.1.7. Gülistan İsmet Hanım

Gülistan İsmet’in doğum tarihiyle ilgili iki ayrı bilgi mevcuttur. Bunlardan biri Nevsal-i Milli dergisinde yer alan 21 Mart 1874’tür.²⁷⁷ Diğeri de Gülşah Sarı’nın hazırlamış olduğu yükek lisans tezi araştırması sırasında Bergsan Aile arşivine göre

²⁷³ Şair Nigar Binti Osman, **a.g.e.**, s.14-15, 35, 47-48. Mustafa Sefa Çakır, “Döneminin Kadın Şairlerinden Sultan İkinci Abdülhamid’e Cülüsiyyeler”, **SUTAD**, S. 46, Ağustos 2019, s.80.

²⁷⁴ Mustafa Sefa Çakır, **a.g.m.**, s.81.

²⁷⁵ **Servet-i Fünun**, “Aks-ı Sada”, 17 Ağustos 1899

²⁷⁶ İlber Ortaylı, **a.g.e.**, s.47; Mustafa Sefa Çakır, **a.g.m.**, s.80-81. Fransız Paul Bourget, Pierre Loti, Romanya Kraliçesi Elizabeth, Macar Türkolog Kunoş, İtalyan Prens Victor, Emanuel ve daha birçok isim bu toplantılara katılanlar arasındadır.

²⁷⁷ **Nevsal-i Milli: 1330**, “Gülistan İsmet Hanımefendi”, s.422. Nevsal-i Milli: 1330 adıyla ve T.Z. mahlasını kullanan bir kişi tarafında hazırlanmıştır. İç kapakta birinci sene ibaresi mevcut olmakla birlikte sonraki yıllarda yayınlanmamıştır. Âlim Kahraman, “Nevsâl-i Milli”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 33, Ankara, 2007, s.62. Ankara Milli Kütüphanede ve İstanbul’da Hakkı Tarık Us’ta mevcuttur. Ankara Milli Kütüphanesi’ndeki cilt eksiktir.

verdiği tarih olan 1 Temmuz 1876'dır.²⁷⁸ II. Abdülhamid Dönemi'nde Anadolu'nun pek çok yerinde ve özellikle İstanbul'da yabancılara ait okulların sayısı bir hayli fazladır. Üsküdar'da açılan Amerikan Kız Okulu da bunlardan bir tanesidir. Müslümanların yabancı okullarına gitmeleri yasak olmasına rağmen Üsküdar Amerikan Kız okuluna üç Müslüman kız devam etmiştir. Bunlardan biri de Gülistan İsmet hanımdır.²⁷⁹ Nevsal-i Milli dergisinde yer alan bilgiye göre Gülistan İsmet 1307 senesinde Abdülhamid devrinin “en boğucu tazyikatına rağmen Amerikan mektebinin ilk Türk mezunesi olarak diploma almıştır.”²⁸⁰

Gülistan İsmet yazılarında genellikle kadının anne olması üzerinde durmuş “Malumat-ı Fenniye” adlı tefrikasında özellikle çocuk bakımın ve annenin çocuğun bakımı ve beslenmesindeki rolünü anlatmıştır.²⁸¹ Bir başka tefrikası da “Şıklık Faciası”dır. Hanımlara Mahsus Gazetede yayınlanmış bu tercümede kadın karakter alafranga özellikler taşıyan hamile bir kadın olarak ifade edilmiştir. Bu kadın hem hamileliğinde hem de çocuğu doğduktan sonra ona iyi bakmamıştır. Bunun tek gerekçesi de vücut şeklinin bozulacağından dolayı duyduğu endişedir. Gülistan İsmet anneliğin ne kadar önemli olduğunu “Şıklık Faciası” adlı tefrikası aracılığı ile karakterler üzerinden anlatmak istemiştir.²⁸²

Gülistan İsmet, kadınların sosyal hayatta üretime katılması gerektiğini düşünmüş ve makaleleriyle kadınları teşvik etmeye çalışmıştır. “Mucit Kadınlar”, “Kendi Kendine Terzilik” gibi makaleleri aracılığı ile kadınlara öncü olmak istemiştir. “Mucit Kadınlar” adlı makalede hem Avrupa'da hem de Amerika'daki kadınların aldıkları eğitim neticesinde pek çok şey icad ettiklerini ifade eden Gülistan İsmet, bazılarının söylediği gibi “[...] kadınların saçı uzun aklı kısa [...]” değildir demiştir.²⁸³

“Kendi Kendine Terzilik” makalesinde de kadınların kendileri için terzilik yapabileceklerini, böylece bir taraftan tasarruf ederken diğer taraftan terzilik yaptıkları takdirde aile bütçesine de destek olabileceklerinin altını çizmiştir.²⁸⁴

²⁷⁸ Gülşah Sarı, “Gülistan İsmet ve Hanımlara Mahsus Gazete'deki Faaliyetleri”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kocaeli, 2019, s.22.

²⁷⁹ Mary Mills Patrick, **a.g.e.**, s.182.

²⁸⁰ **Nevsal-i Milli: 1330, a.g.m.**, 1914, s.422.

²⁸¹ **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Malumat-ı Fenniye”, 13 Aralık 1900.

²⁸² **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Şıklık Faciası”, 17 Mart 1898.

²⁸³ **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Mucit Kadınlar”, 11 Mayıs 1899.

²⁸⁴ **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Kendi kendine terzilik”, 31 Ekim 1901.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadınların toplumun ilerlemesi için eğitim alması ve çalışması gerektiğini düşünen Gülistan İsmet kadınların terakkisi için bunu şart olduğunu yazıları aracılığıyla aktarmıştır.

2.1.8. Halide Edib Hanım

1882'de İstanbul'da doğan Halide Edib'in babası Mehmet Edip Bey'dir. Halide Edib Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nde ilk okuyan Müslüman kızlardan biridir.²⁸⁵ Edip Bey küçük kızı Halide'yi ufacık bir çocukken Amerikan Kız Koleji'nin hazırlık bölümüne getirmiştir. Mary Mills Patrick Halide'yi tarif ederken “ışıl ışıl parıldayan gözleriyle utangaç bir kız çocuğu olarak okula başlamış ve hızlı bir şekilde İngilizceyi öğrenmiştir” ifadesini kullanmıştır. Kısa bir süreliğine okuldan alınan Halide “Evdeki Anne” kitabını Türkçeye çevirmiştir. Çeviriyi gören Edip Bey buna çok memnun olmuş ve kitaptan bin adet bastırarak asker eşlerine dağıtmıştır.²⁸⁶ Öğrenciliği sırasında İngiliz edebiyatıyla ilgilenmeye başlayan Halide Edib bir taraftan Arapça dersleri alırken diğer taraftan da Felsefe ve Türk edebiyatına yönelmiştir.²⁸⁷ Halide Edib aldığı eğitim ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadınlar arasında öncü kadınlardan birine dönüşmüştür.

Halide Edib romanlarında kadınları ön plana almış, toplumda kadınların yerini ve konumunu belirtirken aynı zamanda onların yaşadığı sorunlara da vurgu yapmıştır. “Beşiği sallayan el dünyaya hükmeder.”²⁸⁸ diyen Halide Edib kadının toplumsal hayattaki rolünün annelik olduğunu savunmuştur. Ayrıca çok eşliliğe karşı olan Halide Edib “Salih Zeki'nin yeni bir evlilik yapmak istemesi” sonucunda boşanmayı tercih etmiştir.²⁸⁹ Boşanmasının ardından geçimini sağlayabilmek için öğretmenlik yapmaya başlayan Halide Edib kız çocuklarının eğitimi için okulların açılması sürecinde de çalışmaya başlamıştır.

²⁸⁵ Mary Mills Patrick, **a.g.e.**, s.228.

²⁸⁶ Mary Mills Patrick, **a.g.e.**, s.207.

²⁸⁷ Ayşegül Ergişi, “Psikanalitik Bir Çözümleme: Halide Edib Adıvar'ın Handan Romanı”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, C.6, S.2, 2013, s.1740.

²⁸⁸ İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, 1.b., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Sevinç Matbaası, Ankara, 1986, s.11

²⁸⁹ İnci Enginün, **a.g.e.**, s.13.

Resim 9: Halide Edib²⁹⁰

“İlk dönem romanlarının kadın kahramanları okuma yazma bilen, düşünen, musiki ile uğraşan ve şahsiyetleri ile etrafındakileri kendilerine bağlayan kadınlardır. Ne yazık ki eşleri kendilerine uygun değildir, evlerindeki hazinenin farkında olmayan erkekler, eşlerinin ıstırabına kayıtsız kalmaktadır.”²⁹¹

Halide Edib’in romanlarındaki kadın karakterlerin kategorilere ayırdığından bahseden Gülcan Calayir Küçükgörmek²⁹² bunlardan en dikkat çekeninin “İdeal kadın” karakteri olduğunu ifade etmiştir. “İdeal kadın” olarak tasvir edilen karakterler aynı zamanda “yeni kadınlar” olarak da adlandırılmıştır. “Yeni kadınlar” sanat ve edebiyattan anlayan, alafrangalıktan uzak, kişilik sahibi ve aynı zamanda da siyasi hedefleri olan, yardım faaliyetleri içinde yer alan kadınlar olmuştur. Bu kadınlar iyi bir eğitime bağlı olarak toplumsal hayattaki değişimin sonucunda gelişmiş, Doğu-Batı kültürlerini sentezlemiş ve tüm toplumu eğitim aracılığıyla

²⁹⁰ **Resimli Anadolu Hediyesi**, “Tarihin Kaydedeceği Muhterem Simalardan: Halide Edib Hanımefendi” 30 Kasım 1921.

²⁹¹ İnci Enginün, **a.g.e.**, s.55.

²⁹² Gülcan Calayir Küçükgörmek, “Halide Edib Adıvar’ın Romanlarında Kadın ve Kadın Eğitimi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2010, s.83.

değiştirme ve dönüştürme çabasına yönelmişlerdir.²⁹³ Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından Cumhuriyet'in ilanına geçen dönemi yaşayan Halide Edib, "ideal kadının sahip olması gereken niteliklerine"²⁹⁴ yönelmiştir.

Kendisi de hayatı boyunca ideal bir kadın olmaya çalışmıştır: "Eğitimci, öğretmen, romancı, yazar, mütefekkir, işgal İstanbul'unda nutuklar irad edici, Teali-i Nisvan kurucusu, hastanelerde hemşire, Milli Mücadele'de nefer, sekreter, çevirmen, Hilal-i Ahmer içinde faal bir sima, onbaşı, çavuş, profesör, milletvekili ve bütün bunların yanı sıra iyi bir eş, iyi bir anne."²⁹⁵

2.1.9. Halit Ziya

Halit Ziya bazı kaynaklara göre 1865'te bazı kaynaklara göre de 1867'de doğmuştur.²⁹⁶ Halit Ziya realizmin etkisiyle romanlarında kadını mekân, yetişme tarzı gibi faktörler çerçevesinde ele almıştır. Ona göre kadını tanımak için eve bakmak gerekir. Çünkü evler insanların bir parçasıdır ve sahiplerinin karakterlerini yansıtırlar.²⁹⁷

Halit Ziya hikâyelerinde kadınların kimliklerini ön plana çıkarırken genellikle aile çevresinde onların yaşadıkları sorunlar üzerinde durmuştur. Karı-koca ilişkileri, mağdur kadınlar ve onların ruh hallerini ele alınmıştır. Haksızlığa uğrayan kadınları, onların hissettiklerini, evin tüm sorumluluğunu kadınların taşımak zorunda kaldıklarını anlatan yazar özellikle kadınların yaşadığı zorluklara değinmiştir.²⁹⁸

Yazar romanlarında da kadın karakterlerin bazılarını ev içinde evin hanımı, evin kızı ve evde çalışan çocuklara eğitim veren mürebbiye olarak kurgulamıştır. Dönemin sosyal yapısını yansıtmaları açısından Halit Ziya'nın romanlarının ayrı bir özelliği daha vardır ki o da roman kahramanı kadınların alışveriş için ya da gezinti için dışarıya çıkabilmeleridir. Genç kızların dışarıya çıkmasının kuralı ise yanlarında mutlaka yetişkin bir kadın bulunmasıdır.²⁹⁹ Salah Bırsel'in "Boğaziçi Şıngır Mıngır" adlı eserinde aktardığına göre 1836'dan itibaren Göksu'da kadınlar görülmeye başlanmışır. Ayrıca 1890'da Baruthane Çayırında hanende ve sazandelerin varlığı

²⁹³ Ayfer Yılmaz, "Halide Edib'te Kadın Hakları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi** C.20, S.1, 2013, s.121. 1 Ağustos 1908'den itibaren Tanin Gazetesi'nde her hafta yayınlanan yazılarından Halide Edib, bazı kesimlerin eleştirilerine maruz kalmıştır.

²⁹⁴ Hanife Nalan Genç, "Mantıktanİdealize Edilmiş Kadın İmgesine: Halide Edib'in Çaresaz'ı", **folklor/edebiyet**, S.27, 2021, s.121.

²⁹⁵ Nazan Bekiroğlu, **Halide Edib Adivar**, Şule Yay., İstanbul, 1999, s.61-62.

²⁹⁶ Sevdâ Altunbaş, "Halit Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Kadın ve Kadın Eğitimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2007, s.6

²⁹⁷ Sevdâ Altunbaş, **a.g.t.**, s.34-35.

²⁹⁸ Yusuf Aydoğdu, "Halit Ziya Uşaklıgil'in Kısa Öykülerinde Kadının Toplumsal Kimliğine Bakış", **SUTAD**, S.45 Nisan 2019, s.276.

²⁹⁹ Sevdâ Altunbaş, **a.g.t.**, s.200.

dönemin gazetelerinde yer almıştır.³⁰⁰ Özetle romanlarda kadınların evin dışında tasvir edilmesi dönemin toplumsal yapısıyla paralellik göstermiştir çünkü kadınlar II. Abdülhamid Dönemi'nde mesire yerlerine, çarşıya, pazara gitmektedir.

“Mai ve Siyah” romanında kadınların vaktinin büyük bir bölümünü evin dışında kurgulayan yazar bu kadınların çalışmak için dışarıda olduklarını varsaymıştır. Ayrıca yazarın kurguladığı kadın karakterlerin bir kısmı gayrimüslimdir. Bu kadınların eğlence yerlerinde çalışması da dikkat çekicidir.³⁰¹ Eğlence yerlerinde çalışan kadınların iffetsiz olduğu üzerinde duran yazar, kadınları kendi ahlak penceresinden değerlendirmiştir. Ayrıca romanlarında dönemin yozlaşmış kadın erkek ilişkilerini de eleştirmiştir. “Aşk-ı Memnu”da yozlaşmış kadın erkek ilişkileri tasvir edilmiş, karakterler iffetli ve iffetsiz olarak kurgulanmıştır.³⁰² Dolayısıyla Halid Ziya'nın romanlarına göre evin içindeki kadınlar toplum tarafından sevilmiş ve sayılmıştır. Fakat evin dışındaki kadınları iffetsizdir ve erkekleri baştan çıkarabilirler.³⁰³

2.1.10. Hüseyin Rahmi

Hüseyin Rahmi kendi dönemindeki Türk edebiyatçıları gibi toplumu konu edinmiştir. Romanlarına baktığımızda “Şık”, “Mürebbiye”, “İffet”, “Mutallaka (Boşanmış Kadın)”, “Bir Muadele-i Sevda”, “Metres”, gibi isimlerle yayınlandığını görüyoruz. Bu romanların başlıklarından Hüseyin Rahmi'nin öncelikli olarak kadın erkek ilişkisi üzerinden kadınlara yöneldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. “Şık” adlı romanında kadınların erkeklerden fizyolojik açıdan farklı oldukları belirtilmiştir. Yazar kadınların yaradılışlarında gelen ve kendilerine özgü zarafetin, yumuşak başlılığın karşısında hayranlıklarıyla onlara yönelen erkeklerden bahsetmiştir. Erkekler üzerinde bu derece etkili olan kadınların cilvenazlıklarına vurgu yaparken³⁰⁴ göz alıcı bu kadınlar karşısında erkeklerin çaresizliği üzerinde durulmuştur. Kadınlar ile erkekler arasındaki fizyolojik farkların yer aldığı bir diğer roman “Mutallaka”dır. Hüseyin Rahmi romanın ön sözünde aktardığına göre kadınların gelin olarak evin

³⁰⁰ Salah Bırsel, **a.g.e.**, s.181-182.

³⁰¹ Sevdâ Altunbaş, **a.g.t.**, s.201-202.

³⁰² Berna Terzi, “Halid Ziya Uşaklıgil'in Roman Kahramanlarında Kültürel ve Ahlaki Bocalama”, **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)** İstanbul, 2017, s.175.

³⁰³ Sevdâ Altunbaş, **a.g.t.**, s.335.

³⁰⁴ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Şık** (Haz. Halil İbrahim Binici), 1.b., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2020, s.12.

içindeki durumları, karı koca ilişkisi, boşanma, kayınvalide ve gelin arasındaki çekişme üzerinde durulmuştur. Romanın kahramanlarından olan Mâil Bey'in "Boş ol" diyerek eşi Âkile'yi boşaması sonrasındaki gelişmeler, kadınlar ve erkekler arasındaki farkın bu roman aracılığı ile gündeme getirilmesini sağlamıştır.³⁰⁵

Hüseyin Rahmi "Mürebbiye" romanında da iffetli ve fahişe kadınlar ayrımında bulunmuştur. Roman kahramanı bir fahişe olarak tasvir edilmiştir.³⁰⁶ "Hayattan Sayfalar" adlı romanda "Hacer eski bir fahişedir." "Tebessüm-i Elem" romanında "Vuslat da bir fahişedir." Görüldüğü gibi pek çok romanında Hüseyin Rahmi'nin düşkün kadınları işlediği hatta bu kadınlara âşık olan erkeklerin "Metres" romanındaki Müştak karakteri gibi bütün servetlerini kaybedebilecekleri mesajı verilirken, fahişelik toplumsal bir problem olarak görülmüş ve romanlarda konu olarak ele alınmıştır.³⁰⁷

Hüseyin Rahmi romanlarında kadının görevleri üzerinde de durmuştur. "Nimetşinas" romanında kadının görevinin çocuk doğurmak olduğunu vurgularken, "Son Arzu" adlı romanında da kadınların tek görevinin zevcelik olduğunu belirtmiştir.³⁰⁸

2.1.11. Leyla Saz Hanım

Şair Leyla Saz 1850'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir.³⁰⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının tanıklığını yapan Leyla Saz aynı zamanda Cumhuriyetin ilk yıllarının tanıklığını da yapmıştır. Bu sürecin de etkisi ile çağdaşı pek çok kadından daha iyi bir eğitim almıştır. Fransızca, Rumca öğrenirken aynı zamanda Arapça ve Farsça da öğrenmiştir.³¹⁰ İyi bir eğitim alan Leyla Saz kendisi gibi bütün kadınların okuyup yazması gerektiğine inanmıştır. "Haremin İçyüzü" adlı eserinde önceki yüzyılda okuma yazma öğrenmiş kızların avam takımı tarafından hoş görülmediklerini aktarmıştır. Ayrıca o devirde kendisini gösterebilen kültürlü

³⁰⁵ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Boşanmış Kadın (Mutallâka)**, 4.b., Atlas Kitabevi, İstanbul, (b.t.y), s.18.

³⁰⁶ Pelin Dimdik, "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Kadın-Erkek İlişkisi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2014, s.111.

³⁰⁷ Pelin Dimdik, **a.g.t.**, s.174, 176, 182.

³⁰⁸ Pelin Dimdik, **a.g.t.**, s.367.

³⁰⁹ Sadi Borak, **Harem'in İç Yüzü: Leyla Saz'ın Anıları**, 1.b., Kırmızı Beyaz Yay., İstanbul, 2004, s.15.

³¹⁰ Ayşe Gür-Geden, "Leyla Saz: Kadın, Harem ve Musiki", <https://www.academia.edu/5277172/Leyla> s.279, (E.T. 11.04.2023)

kadınların pek az olduğunu ifade etmiş, okuyan kızların zihinlerinin fikirlerinin uyandığını belirtmiştir.³¹¹

Yaşadığı, büyüdüğü ortamdan dolayı cariyeleri gözlemleme fırsatı bulmuştur. Bu gözlemlerini de “Haremin İçyüzü” adlı eserinde okuyucularıyla paylaşmıştır. Bundan dolayı kendi hanesinde çalışan cariye kızlara her zaman güçlü bir şefkat beslemiş, onlara daima iyi davranmıştır. Ailesinin de aynı şekilde davrandığı muhakkaktır çünkü ailesinin yanında çalışan, çocukluğunda Leyla Saz’a ve kardeşlerine dadılık yapan cariye kadınlar yıllarca hizmet ettikten sonra azad edilmek istememişlerdir.³¹²

Resim 10: Leyla Saz Hanım³¹³

Madeline C. Zilfi’nin aktardığına göre: Leyla Saz Hanım’a göre Çerkes cariyeler haremin hanımına hizmet edecekken veya ona yarenlik edecekken onlar efendinin sevgisini kazanmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Saz cariyelerin hak duygusuyla hareket ettiklerini düşünmektedir. Zilfi’ye göre Leyla Saz kendi kişisel tecrübelerinden hareketle evin hanımı ile cariye arasındaki rekabeti ifade etmiştir. Çünkü Saz’ın babası ve cariyeleri arasındaki münasebet annesini üzmüştür.³¹⁴

Leyla Saz’ın bahsettiği bir diğer konu İstanbul’un mesire yerlerindeki kadınlardır. Mesire yerlerine giden kadınların giyim kuşamlarından, oraya nasıl ve

³¹¹ Sadi Borak, **a.g.e.**, s.281-282.

³¹² Madeline C. Zilfi, **a.g.e.**, s.200.

³¹³ Leyla Saz, <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/leyla-saz> (E.T.07.07.2023)

³¹⁴ Madeline C. Zilfi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)** (Çev. Ebru Kılıç), 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2020, s.202.

hangi gün gittiklerine dair pek çok bilgi paylaşan Saz; aynı zamanda kadın erkek ilişkilerinden, kadınların giyim kuşamlarından da bahsetmiştir.³¹⁵

“Eski Zaman Kadını” adlı şiirinde kadınların evinin içinde gücünde, eşlerine bağlı, eşleri için süslenen bireyler olması gerektiğini savunmuştur.

“Belki erken gelir diye erimizi
Giyinir kuşanır yolun gözlerdik
Nerde kaldı derdik anı özlerdik
Hazırdı evimiz yemeklerimiz
O gelince şen oldurdu evimiz”³¹⁶

Leyla Saz bir taraftan yaşadığı zorluklar nedeniyle kadınların gelişimini savunmuş, diğer taraftan da şiirlerinin bazılarında geleneksel kadın özelliklerine öykünmüştür. Bu nedenle kadınların düşünsel açıdan yaşadığı değişimin her kadında aynı hızda gerçekleşmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bazı kadınlar eğitimin ve kültürel değişimin sonucunda “hak eşitliği” hakkında bilgi ve fikir sahibi olurken ve “hak eşitliğini” savunurken, bazı kadınlar geleneksel değer yargılarından kurtulamamıştır.

2.1.12. Mizancı Murat

1873’te İstanbul’a gelen Mehmet Murat öğretmenlik yapmış, 1886’da Mizan Dergisi’ni çıkarmaya başladığı için Mizancı Murat olarak anılmıştır.³¹⁷ 1891’de yazdığı “Turfanda mı Yoksa Turfa mı?” romanı ile o da kadınların eğitilmiş olmaları gerektiğini savunmuştur. Romanın kahramanı Zehra ilk eğitim yılları sonrasında eğitimini Fransa’da tamamlamıştır. İyi dercede Fransızca bilen Zehra, piyano çalan ve Türkü söyleyen bir kadın olarak tasvir edilmiştir.³¹⁸ Roman kahramanının iyi eğitim almış meslek sahibi bir kadın olarak tasvir edilmesi onun bilgisini ve becerisini köy kızlarına aktararak topluma faydalı olmak istemesi önemli bir ayrıntıdır. Romanda Manisa’da hükümetin kurmuş olduğu Rüştîyelerde “Çocuklarımızı gâvur etmek istemiyoruz.” sözlerine rağmen yaklaşık yüz elli öğrencinin okula gelmesinden dolayı kadın öğretmene ihtiyaç duyulduğu³¹⁹ tasvir edilmiştir. Bundan dolayı öğretmenlik yapmaya başlayan Zehra topluma örnek

³¹⁵ Sadi Borak, **a.g.e.**, s.281-282.

³¹⁶ Leyla Saz, **Solmuş Çiçekler** (Haz. Nezih H. Neyzi), Peva Yay., İstanbul, 1996, s.127.

³¹⁷ Salâh Bîrsel, **Boğaziçi Şingir Mıngır**, 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1981, s.176.

³¹⁸ Mizancı Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı?** (Haz. Nergişhan Tekin), 2.b., Halk Kitabevi, İstanbul, 2017, s.31,92-93.

³¹⁹ Mizancı Mehmet Murat, **a.g.e.**, s.243-244, 248.

olabilecek özelliklere sahip olan bir kadın karakter olmuştur. Sema Uğurcan ise Zehra'nın kendisini sorgulayan bir kadın karakter olarak tasvir edildiği tespitinde bulunmuştur. Bu tespite göre eğitilmiş bir kadın diğer insanlara kendi tecrübelerini ve bilgisini aktaramıyorsa bu kazanılmış olan bilginin faydası yoktur. Kadınların herhangi bir eşya gibi görülmemesi gerektiği yönündeki yaklaşımdan dolayı roman kahramanı Zehra kadınların toplumdaki yerini sorgulamıştır.³²⁰ Romanın topluma örnek olması; bir kadını öğretmen olarak tasvir etmesi, toplumun kadınlara bakış açısını değiştirmesi için bir öneri mahiyetinde olmuştur. Ayrıca romanda kız çocuklarının okutulması üzerinde durulurken toplumun gelişimi için kadınların gelişiminin önemli olduğu mesajı verilmiş olmalıdır.

Funda Bulut "Turfanda mı Yoksa Turfa mı?" romanını incelemesi sonucunda Mizancı Murat'ın XIX. yüzyılın eğlence alışkanlıklarını da eleştirdiğini aktarmıştır. Bulut'a göre yazar mesire yerlerinde kadınların davranışlarını, erkeklerle ilişkilerini de ele almıştır.³²¹ Zehra'nın gözünden anlatılan mesire yerlerinde kadınların izin vermesinden dolayı yabancılar onlara göz süzmüş, bakış atmıştır. Bu durumu Zehra alafangalık olarak nitelendirmiş ve Kâğıthane deresine gitmeyi anlamsız bulmuştur. Mizancı Murat kamusal hayatta kadının ve erkeğin yasaklamalara rağmen iletişim kurmak için bir yol bulduğunu Zehra karakteri üzerinden aktarırken, Mansur karakteri üzerinden de ahlaklı bir kadının kamusal alanda nasıl davranması gerektiği hakkında bilgi vermiştir.³²² Dolayısıyla kadının iffeti, eğitimi, toplumsal baskıya rağmen alafranga yaşam şekli eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Mizancı Murat'ın XIX. yüzyılda İstanbul'un çeşitli mesire yerlerinde yaşanan kadın erkek ilişkisine Salah Bırsel "şeker aktarması" adını vermiştir. Salah Bırsel'e göre erkeklerin ve kadınların yemeklerini yemelerinden hemen sonra el, göz, baş, burun, mendil, fes veya peçeler aracılığı ile birbirlerine verdikleri mesajlar "şeker aktarması"dır.

Bazı örnekler:

"Kadın ellerini kalçasına koyarsa: Bana oyun ediyorsun.

Peçeyi düzeltirse: Selam ey sevgili!

Göz süzerse: Yangın var, yangın var, ben yanıyorum.

³²⁰ Sema Uğurcan, **a.g.e.**, s.121.

³²¹ Funda Bulut, "Türk Romanlarında Eğlence Kültürü", **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2017, s.215.

³²² Funda Bulut, **a.g.t.**, s.218-219.

Kadın ya da erkeğin parmağını kenetlemesi: Ne zaman sarmaş dolaş olacağız?

Erkeğin fesini eline alması: Yanıp tutuşuyorum aman!”³²³

2.1.13. Müfide Kadri Hanım

Müfide Kadri Hanım 1889’da İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Şehbal Dergisi’nde yer alan yazıdan öğrenildiği kadarıyla yedi sekiz yaşlarından itibaren İsmail Hakkı Efendi’den din dersleri almaya başlamıştır.³²⁴ Resim merakı on yaşlarında başlayan Müfide Kadri, sulu boya ile ilk eserlerini yapmaya başlamıştır. Resim yapmaya olan ilgisi ve yeteneği erken yaşta farkedildiği için bazı öğretmenlerden resim dersleri almıştır. Başarılı bir ressam olduğu 1907’de Sanayi-i Nefise Mektebi’nin düzenlediği sergiye iki resimle katılması sonucunda duyulmuştur. Ayrıca başarısı Sanayi-i Nefise Madalyası verilerek takdir edilmiştir.³²⁵ Müfide Kadri resim sanatının yanı sıra müzikle de ilgilenmiştir. Enstrüman çalan, beste yapan Kadri Hanım’ın besteleri Şehbal Dergisi’nde yayınlanmıştır.³²⁶

Resim 11: Müfide Kadri Hanım ³²⁷

³²³ Salâh Bîrsel, **a.g.e.**, s.188-189.

³²⁴ Elvan Topallı, “Örnekten Resim: Hasan Rıza, Müfide Kadri, Tevfik Fikret’in Resimlerinden Örnekler”, **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C.1, S.23, 2021, s.402.

³²⁵ Rauf Yekta, “Memleketimizin Hayat-ı San’atında Bir Ziya’-ı Elim: Müfide Kadri Hanım”, **Şehbal**, 28 Eylül 1912; Beşir Ayvazoğlu, “Ressamlar Geçti Üsküdar’dan”, **Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi**, S.2, 2017, s.14-17.

³²⁶ Elvan Topallı, **a.g.m.**, s.402; Rauf Yekta, **a.g.m.**, 28 Eylül 1912.

³²⁷ Ayşe Sıdika Hanım, <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/mufide-kadri> (E.T. 02.07.2023)

Numune Mektepleri'nin ardından İnas kız mektebinde de görevlendirilen Müfide Kadri, kız çocuklarına resim, müzik ve biçki dikiş dersleri vermiştir.³²⁸ Resim sanatındaki üstün yetneğinin yanı sıra müzikte de çok yetenekli olan sanatçı müzik ve resim öğretmeni olarak görev yapan ilk kadın olmuştur.

Dârülmualimât'ta resim ve müzik dersleri veren sanatçı kendisinden önceki öğretmenlerden farklı bir öğretim yöntemi uygulamıştır. Öğrencilere tahaya çizdiği resimlerin kopyasını yaptırmak yerine kendi kemanı ve vazolar ile oluşturduğu natüremord düzenlemesini öğrencilerin resmetmelerini sağlayarak kızların resim eğitimine yeni bir boyut kazandırmıştır.³²⁹ Öğretmenlik yaparken tablolarında kadın konusunu ele alan sanatçı çoğunlukla kadınları resmetmiştir. Bunlardan bazıları “Kırda Kadınlar”, “Kuran Okuyan Kız” ve “Kitap Okuyan Kadın” tablolarıdır.³³⁰

2.1.14. Namık Kemal

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'dan etkilenen pek çok aydın aldığı batı tarzı eğitimin de etkisiyle hem siyasi hem de sosyal reformların yapılması yönünde gayret göstermiştir. Namık Kemal de bu aydınlardan biridir. Makalelerinde kadın ve kadının ailedeki konumu üzerinde sıklıkla durmuştur. 1862'de yazdığı bir makalede kadınların eğitiminin gerekli olduğunu savunmuştur.³³¹ Aynı zamanda kadınların dekolte kıyafetlerle dolaşmalarına izin verilmesinin bir Batılılaşma olmadığına da değinmiştir.³³² 1872'de İbret gazetesinde yazdığı “Aile” adlı makalesinde kadınlar hakkında pek çok noktaya dikkat çekmiş görücü usulünü eleştirmiştir. Kadınların yaşmak ve feracesine yönelik eleştirilerinin yanı sıra validelerin kızlarını “satılık meta” gibi görmelerini de eleştirmiştir.³³³

Namık Kemal kadınlara dair ideallerini “Maarif” adlı makalesine aktarmıştır. Kadınların öğretmen, bilim insanı, memur hatta devlet başkanı bile olabileceklerini aktaran Namık Kemal, toplumun ilerlemesi için kadınların eğitilmesi gerektiğini

³²⁸ Sebahat Akçay, “Türk Resim Sanatında(1908-1930) Erken Cumhuriyet Dönemine Kadar İlk ve Öncü Kadın Ressamlar”, **Doğuş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2015, s.60.

³²⁹ Elvan Topallı, **a.g.m.**, s.403.

³³⁰ Selda Alp, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kadın Sanatçıları”, **Anadolu Sanat**, S.10, 1999, s.20.

³³¹ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.59.

³³² Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 1996, s.132.

³³³ Namık Kemal, “Aile”, **İbret**, 19 Kasım 1872.

savunmuştur. Ayrıca aile içi eğitimin öneminden de bahseden yazar eğitilmiş bir kadının doğacak çocuklarının gelişimine katkısı olduğunu farkındadır.³³⁴

Namık Kemal sadece makalelerinde değil romanlarında da kadın karakterler yaratmış ve bu karakterler aracılığıyla eğitilmiş bir kadının toplum için neden önemli olduğunu tahlil etmiştir. “İntibah” adlı romanındaki karakter Mahpeyker içkiye düşkün, hafif-meşrep ve iffetsiz bir kadın olarak tasvir edilmiştir.³³⁵ Elbette ki bu kadın tipi Namık Kemal’in düşkün kadın tasviri için kullandığı bir karakter olmuştur. Mahpeyker’in karşısında Dilâşûb vardır ki o hem edilgen yapıları hem de erkeği için kendisini feda eden bir melek olarak yaratılmıştır.³³⁶ Sırma gibi parlak sarı saçlı, mavi gözlü, çehresi soluk beyaz, boyu bir kadına yakışacak kadar ve belki on iki yaşındaki bir çocuğun kolları ile sarabileceği kadar incecik olan Dilâşûb; iffetli, saf ve ideal bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Okuma yazma bilen Dilâşûb aynı zamanda piyano çalabilen iyi bir eş olabilecek niteliklere sahip ahlaklı ve eğitilmiş bir kadını temsil etmiştir.³³⁷ Dilaşub sırma saç, duru beyaz ten, kumrala çalan kaşlar, mahmur mavi gözler, parlak ince dudaklar ile bir zambak goncasına benzetilmiştir. Dilaşub öyle terbiyelidir ki yüzünün güzelliği dahi buradan gelir. Okuma yazmayı da iğne işlerini de bilen Dilaşub, adeta bir melektir. Yazar Dilaşub’u evlenilebilecek özelliklere sahip gelenek görenekleri bilen aynı zamanda da modern bir kadın olarak tasvir etmiştir.³³⁸

Samuri saçları ve ateş kırmızısı dudakları ile erkekleri baştan çıkarabilecek kadar güzel olan Mahpeyker erkeklerin her türlü nefsinin şiddetle coşturabilecek bir kadın olarak karakterize edilirken³³⁹ aynı zamanda düşkün bir kadını temsil etmiştir. Bu özelliklere sahip kadınların toplumun gelişimi açısından büyük bir tehlike olduklarına inanılmıştır.³⁴⁰ Okuyup yazmayı biraz bilen bir aşüfte olduğu ve kendisi gibi kadınlarla oturup kalktığı için bu meziyetlerinin bir kat daha geliştiğinden de bahsedilmiştir.³⁴¹ Avrupa’da yaşamış, pek çok batılı yazarı okuma fırsatı bulmuş

³³⁴ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.59.

³³⁵ Namık Kemal, **İntibah** (Haz. Nergishan Tekin) 2.b., Halk Kitabevi, İstanbul, 2017, s.78; Öznur Özdarıcı Arslan, **a.g.t.**, 2010, s.161-164.

³³⁶ Namık Kemal, **a.g.e.**, s.90.

³³⁷ Namık Kemal, **a.g.e.**, s.90; Sinan Çitçi, “İntibah Romanında Ele Alınan İki Kadın Tipi”, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume** 1/1, 2006, s.86-87.

³³⁸ Namık Kemal, **a.g.e.**, s.90, 93, 120.

³³⁹ Namık Kemal, **a.g.e.**, s.32.

³⁴⁰ Sinan Çitçi, **a.g.m.**, s.75.

³⁴¹ Namık Kemal, **a.g.e.**, s.35.

Namık Kemal “İntibah” romanıyla birlikte iki kadın tipi üzerinde durarak evlenilebilecek kadın ile aşüfte bir kadın karşılaştırması yaparken Dilber’in bir cariyeye olmasından dolayı cariyelik üzerinde durmuştur.

Namık Kemal “İntibah” romanında her ne kadar romanda iffetli, eğitimli bir kadın yaratmış olsa da Öykü Terzioğlu’na göre romanda kadın karakterler erkeğin karşısında öteki olarak kalmıştır. Terzioğlu romana farklı bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. Erkeklerin kadınlar üzerindeki hâkimiyetlerinin sürmesi için kadınlar her daim “öteki” olarak değerlendirilmiştir. Bu örüntü içinde kendilerine ayrılan yeri sorgulamadan benimsemesi beklenen kadınlar için bu bir problemken; yerini ve konumunu sorgulayan kadınlar da erkekler için bir problem olmuştur.³⁴² Dolayısıyla kadınlar iffetli, evinin hanımı, çocuklarının annesi, eşinin karısı olduğu sürece erkekler için problem oluşmamıştır. Ne zaman ki kadınlar toplumsal hayatta var olmak istemiş, kendileri için belirlenen sınırın dışına çıkmaya çalışmış o zaman o kadınlar erkekler tarafından problemlili görülmüştür.

2.1.15. Samipaşazâde Sezai

Samipaşazade’nin yazdığı romanlarda da kadın erkek eşitliğinin tahlilleri yapılmıştır. 1888’de yayınlanan “Sergüzeşt” adlı romanı ile Türk edebiyatçıları arasına girmiş olan Samipaşazâde Sezai, Kafkasy’dan getirilerek konaklarda halayık/cariye olarak çalışan/çalıştırılan kadınları konu edinmiştir. Dilber romanın kahramanıdır ve onun hikâyesi üzerinden cariyelik eleştirilmiştir.

Samipaşazâde Sezai çocukluğundan itibaren köle, cariyeye ve esirleri babasının evinde gördüğü için “Sergüzeşt” romanını yazdığı yönünde bir yaklaşım söz konusudur. Roman realizm unsurlarını taşıdığı için İstanbul’un pek çok konağında, köşkünde ve yalısında yaşayan cariyelerin durumlarını anlatan yazar; bu kadınların aşk, evlilik ve esaretlerini gerçekçi bir biçimde aktarmıştır.³⁴³ Romanda evlilik dışı ilişki, cariyelik eleştirilmiş ama bir taraftan da Dilber’in özgürlüğü için verdiği çaba tasvir edilmiştir.³⁴⁴

³⁴² Öykü Terzioğlu, “İntibâh”ta Kadın Bedeni ve Doğayla Erkek Zihni ve Medeniyetinin Karşıtlığı” **Varlık**, S.1197, 2007, s.17.

³⁴³ Güzin Dino, “Samipaşazâde Sezai Bey’in “Sergüzeşt” İsimli Romanında Gerçekliğin Payı”, s.139, 141. <https://dspace.ankara.edu.tr/> (E.T. 01.07.2022).

³⁴⁴ Emine Tuğcu, “Bir Osmanlı ve Bir Çerkes: Sergüzeşt Romanında Özgürlüğün Bedeli”, **bilig**, S. 86, Yaz 2018, s.51.

“Sergüzeşt” romanında Samipaşazâde Sezai toplumda var olan hürriyet-esaret-kölelik sorunsalını gündeme getirmiş, özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu’nda cariyeye, yanaşma ya da hizmetçilerin yaşadığı ıstırapları işlemiştir.³⁴⁵ Sezai’nin yazdığı “Düğün” adlı hikâyede bir cariyeye ele alınmıştır. Hikâyesinin kahramanı Dilistan cariyeye olarak tasvir edilirken bir taraftan verem hastasıdır. Hasta bir kadının psikolojisi de aynı hikâyede tahlil edilmiştir.³⁴⁶

Yazar hem Dilber hem de Dilistan üzerinden cariyelerin eğitimsizliğine değinilirken, bulundukları konakta, yalıda veya köşkte kendilerine kötü davranıldığı üzerinde durmuştur. Bu kadınların toplum tarafından öteki olarak algılandıklarını düşünen yazar XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan cariyelerin yaşam koşulları üzerinden cariyelik, kölelik, evin beyinin cariyelerin bedenlerini sahiplenerek onları cinsel açıdan kölelere dönüştürmelerini eleştirmiştir.

2.1.16. Şemseddin Sâmî

Şemsettin Sâmî’nin yazdığı “Kadınlar” kitabında kadın beşerin dışı olarak tanımlanmıştır. Kadınların erkekleri yetiştirdiğinden bahsedilen kitapta kadınlar ile erkeklerin aldığı eğitimin farklı olduğu vurgulanırken, cemiyet-i beşerin terbiyesini kadınların verdiği aktarılmıştır.³⁴⁷ Eğitimli kadınların çevresine faydalı olabileceği, aktarılırken bu kadınların çevresindeki insanlara yeri geldiğinde bilim ve fen yeri geldiğinde ise görgü ve terbiye öğretebilecekleri üzerinde durulmuştur.

Kadına bir insan gözüyle bakılmadığı, erkeklerin esiri, malı, hatta oyuncacı/eğlencesi olduğu yönünde yapılan açıklama sonrasında kadının bir insan olduğu belirtilmiştir. Kadının erkeğin yapabildiği her işi yapabileceği, fakat kadının tabiatından kaynaklı olarak erkekten biraz daha farklı veya narin olduğu ifade edilmiştir. Bundan kaynaklı olarak erkeğin her yaptığı işi yapamayabileceği erkeğin göremeyeceği pek çok işi ise görebileceği aktarılmıştır.³⁴⁸ Cemiyet-i Beşerin saadeti için kadının terbiyesinin ne kadar önemli olduğundan bahsedilen kitapta, terakki ve medeniyet için kadınların terbiyesinin olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Cahil bir kadının bulunduğu ailede müsavatın olamayacağı aktarılmıştır.

³⁴⁵ Gökhan Reyhanoğlu, “Sergüzeşt Romanının Tematik Bağlamında Mekânın Poetiği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi** C.24, S.1, 2020, s.106.

³⁴⁶ Öznur Yemez, “Samipaşazade Sezai’nin “Düğün” Hikâyesinde Veremin Kadın Psikolojisi Bağlamında İrdelenmesi”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S.24, Eylül 2021, s.588.

³⁴⁷ Şemseddin Sami, **Kadınlar**, Mihran Matbaası, 2.b., İstanbul, 1311, s.3, 34.

³⁴⁸ Şemseddin Sami, **a.g.e.**, s.5, 51.

Kadınların vazife-i mahsusası olan ev idaresiyle evlat terbiyesi dışında başka işlerde çalışabileceğinden bahseden Şemseddin Sâmî kadınların yapabileceği işlerden de bahsetmiştir. Terzilik, tabiplik, eczacılık, öğretmenlik, hastabakıcılık, tezgâhtarlık mesleklerini kadınların yapabileceğini ifade eden Sâmî³⁴⁹ kadınların yapamayacakları işlerin çift sürmek, toprağı kazmak, odun kesmek, sırtlarına yük yüklemek olduğunu belirtmiştir. Lakin köylerdeki kadınların bu işlerin pek çoğunu yaptıklarını anlatmış fakat işlerin ağır olmasından dolayı kadınların yapmaması gerektiğini de ifade etmiştir.³⁵⁰ Görülüyor ki Şemseddin Sâmî kadının eğitimi, hürriyeti için tespitlerde bulunmuş, hatta onları Avrupalı kadınlarla karşılaştırmıştır. Yazarın bu konudaki gayreti hem kendi döneminde hem de sonraki yıllarda kadının kazandığı haklar açısından bir aşama olmuştur.

Şemseddin Sâmî Aile gazetesinde yer alan yazılarında da kadınlar ile ilgili konuları ele almıştır. A. Oğuz İcimsoy tarafından yeni harflerle hazırlanan çalışmadaki başlıklar “Aile”, “Ev İdaresi”, “Kadın”, “Kadının Vezaifi”, “Evin Tertib ve Tanzimi”, incelendiğinde Şemseddin Sâmî’nin kadınlara verdiği önem anlaşılıyor.³⁵¹ Kadınların aile ve toplumun gelişimi için ne kadar önemli olduğunu vurgulayan yazar “aileyi bir insan fabrikası, kadını da insan fabrikacısı” olarak ifade etmiştir. İnsanları doğuran kadınların onlara ahlak ve terbiye verdiğini belirtmiş, kadınların elinden çıkan insanların nasıl çıktılarsa o şekilde kaldıklarını da vurgulamıştır. Kadınların terbiye edilmesinin anadan kıza geçtiğini belirten yazar toplumun terbiye denilen “ab-ı hayat”’a sahip olması için kadınların terbiye edilmesi gerektiğine inanmıştır.³⁵²

İnsanların saadeti için kadınların olması gerektiğini ifade eden Şemseddin Sâmî başka bir yazısında kadınları vatana benzetmiştir. Ailenin yoksulluktan kurtulması için kadının adeta bir asker olması gerektiğini ifade etmiştir. Kadın için evi bir vatan, isdihgamı say, fen-i harbi idare, silahı ise iğne ve makas olarak tanımlamıştır.³⁵³ Yaşamlarının neredeyse tamamını evlerinde geçiren kadınların

³⁴⁹ Hüseyin Doğramacıoğlu, “Şemseddin Sami’nin Kaleminden Kadınlar”, **Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences**, C.6, S.12, 2018, s.229.

³⁵⁰ Şemseddin Sami, **a.g.e.**, s.31.

³⁵¹ Şemseddin Sami, “Kadın”, **Aile** (Haz. A.Oğuz İcimsoy), Kadın eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul, 2011, s.8-11, 14-17, 30-32, 32-35, 35-38.

³⁵² Şemseddin Sami, **a.g.m.**, s.30-31.

³⁵³ Şemseddin Sami, **a.g.m.**, s.35, 50-51.

erkeklerin işlerine karışamaması, evlerinin işleri, çocuklarının bakımı ve temizliği ile ilgilenmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur.

2.1.17. Zafer Hanım

Zafer Hanım Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk kadın romancıdır.³⁵⁴ Hakkında pek fazla bilgiye ulaşılabilen Zafer Hanım için ansiklopedik bir kaynağa başvurulabilir. Bu ansiklopedi Zafer Hanım'ın İstanbul kadın yazarları arasında ilk olma özelliğini taşıdığını aktarmıştır.³⁵⁵

Zafer Hanım 93 harbinde yaralanan askerlere ve ailelerine yardım etmek amacıyla bu kitabı yazmıştır. “Heyhat ben silah tutmak şerefinden yoksun bir âcize bulunmuşum” diyen Zafer Hanım silah tutamadığı, vatani için savaşmadığı için keder içinde olduğunu belirtmiştir.³⁵⁶

Resim 12: Aşk-ı Vatan Kitabı, 1294.³⁵⁷

³⁵⁴ Zehra Toska, “İstanbul Hayalhanesinde Belirlenen Kadın Sımaları”, **Osmanlı 5** (Ed. Güler Eren) Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.463.

³⁵⁵ Zehra Toska, **a.g.m.**, s.463. Zafer Hanım hakkındaki tek bilgi Mehmet Zihni Efendi'nin isim yapmış kadınlar hakkındaki ansiklopedik kitabı olan “Meşahirü'n Nisa” adlı eserdir.

³⁵⁶ Zafer Hanım, **Aşk-ı Vatan**, 1294, s.3.

³⁵⁷ Zafer Hanım, **Aşk-ı Vatan**, 1294. Kapak resmi.

Zehra Toska'nın aktardığına göre Zafer Hanım bu eser ile vatana hizmet etmek istediğini belirtmiştir.³⁵⁸ “Aşk-ı Vatan” kitabının “İfade-i Hal” alt başlığı altında kendisini “âcize bir kadın” olarak tanımlayan Zafer Hanım, eserin yazılış amacını açıklamıştır. Bu açıklamaya göre kazanılacak para askeriye verilecektir.³⁵⁹ Aynı açıklama kitabın kapağında da yer almıştır. Vatan, hürriyet ve millet kavramlarından Zafer Hanım'ın etkilendiğini gösteren eser muhtemelen onun için “Aşk-ı Vatan” adını almıştır.

“Aşk-ı Vatan” 1877’de yayımlanmış Türk edebiyatındaki ilk Türk kadın romanı olmuştur. Eserin bir başka özelliği de kadının öne çıkmasıdır. Yazar kadınların toplumsal hayattaki konumları üzerinde durmuş ancak kadınları birey olarak görmemiştir. Ayrıca kadınların her toplumda benzer problemleri yaşadığını düşünen Zafer Hanım, Doğu’daki kadın ile Batı’daki kadını karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirmiştir.³⁶⁰

2.2. KADIN HAKLARINI SAVUNAN ERMENİ REFORMCULAR

XIX. yüzyılda modernleşmenin de etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenileri hem modernleşme hem de sekülerleşme bağlamında ele almak gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nda Türk toplumunda olduğu gibi Ermeni toplumunda da ataerkillik ön plandadır. Arus Yumul’un “XIX. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını” başlıklı makalesinden de anlaşılacağı üzere Ermeni ailelerde kadının hiçbir söz hakkı olmadığı gibi evlilik aşk için yapılmamaktadır. Ermenilerin evliliklerinde koca karısının koruyucusu aynı zamanda da sahibidir.³⁶¹

XIX. yüzyılda Ermeni kadınlar tarafından yazılan makalelerde Avrupa’da başlayan “hak eşitliği” talepleri dillendirilmeye başlanmıştır. Aile, evlilik ve toplumsal hayatta kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması konusunda talepler dile getirilirken, bu talepler Ermeni kız çocukları için açılan okul sayısının hızla artmasını da sağlamıştır.³⁶²

³⁵⁸ Zehra Toska, **a.g.m.**, s.461.

³⁵⁹ Zafer Hanım, **Aşk-ı Vatan**, 1294, s.3-4.

³⁶⁰ Ayşe Çamkara, “Zafer Hanım’ın Aşk-ı Vatan Romanı Bağlamında Kadın”, **HECE**, S.131, Kasım 2007, s.151-152.

³⁶¹ Arus Yumul, “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını”. **Toplumsal Tarih**, S. 42 Haziran 1997, s.15-18.

³⁶² Arus Yumul ve Rıfat N. Bali, “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.1, 8.b., İletişim Yay., İstanbul, 2009, s.365.

2.2.1. Elbis Gesaratsyan

Elbis Gesaratsyan 1830'da İstanbul'un Beşiktaş semtinde doğmuştur. 1862-1863 yıllarında Gitar adlı derginin yayınlanması sürecinde çalışmıştır. "Ermeni Kızlarına Davet" sloganıyla basılmış olan Gitar Dergisi imkânların yetersizliğinden dolayı sadece yedi sayı yayınlanmıştır.³⁶³ Dergiyi yayınlayanlar bu süre zarfında Ermeni kadınlara eğitim sevgisi aşılarken bir taraftan da milliyetçi duyguların Ermeni kadınları etkilemesini amaçlamıştır.³⁶⁴ Derginin yayın hayatı 1 Şubat 1863'te sona erse de Elbis Gesaratsyan yazarlığını sürdürmeye devam etmiştir. 1879'da "Namagani ar Intertsaser Hayuhis/Eğitim Sever Ermeni Kadına Mektuplar" adlı kitabını yayınlamış olan Gesaratsyan'ın, bu kitabından kazandığı gelirin önemli bir kısmını kendisinin de üyesi olduğu Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyetine bağışladığı yönünde bir tespit mevcuttur.³⁶⁵

Resim 13: Elbis Gesaratsyan³⁶⁶

³⁶³ Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal, **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**, 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.9.

³⁶⁴ Yeprem Bogosyan, "Elbis Gesaratsyan ve Gita", **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933** (Der. Lerna Ekmekçioğlu, Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.22.

³⁶⁵ Yeprem Bogosyan, **a.g.m.**, s.23.

³⁶⁶ Elbis Gesaratsyan, <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/elbis-gesaratsyan> (E.T. 02.07.2023).

Satenik Alanyan'ın Ermenice'den çevirdiği “Eğitim Sever Ermeni Kadına Mektuplar”’da Gesaratsyan: Bizim cinsimize neden zayıflık yakıştırılır? diye sormuştur. Sonrasında da insanın kadın ve erkek olarak birlikte anılması gerektiğini belirtmiştir. İnsanlar eskiden beri kendi bedeninin yarısını gereksiz bir uzuv sayıp onun doğal yeteneklerini geliştirmek konusunda ilgisiz kalmıştır. Yani gerekli talim ve terbiyeye önem vermeyip bu yararlı parçayı neredeyse köle olarak kullanıp yok olmaya mahkûm bırakmıştır.³⁶⁷

Gesaratsyan, kadının kimileri tarafından yıllarca köle olarak kullanıldığını, kimileri tarafından da yarı insan sayıldığını ve bu fikirlerin nefret edilesi olduğunu yazmıştır. Hala bazı insanlarda buna benzer fikirler ya da bunların kırıntılarının devam ettiğini eklemiş ve kadınların baskı altında olmaya devam etmesini bu duruma bağlamıştır. Ancak durumun yavaş yavaş değişmeye başlamasından dolayı da umutlu olduğunu sonraki satırlarında paylaşan Gesaratsyan: “[...] bizi ezen eller gevşemiş, şüphesiz bizim için gün doğmaya başlamıştır; çünkü zaman bizi özgürlüğe davet ediyor.” demiştir.³⁶⁸ Gesaratsyan Ermeni kadınların eğitim alarak gelişeceğine inanırken aynı zamanda onların gelişiminin Ermeni toplumunda da gelişme sağlayacağına inanmış ve bunu savunmuştur. Kadınların varlıklarını topluma kabul ettirmelerinin tek yolunun onların görünür olması ve taleplerini daha güçlü bir biçimde dile getirmesi ile mümkün olacağına inanmıştır.

2.2.2. Hayganush Mark

Hayganush Mark 1885'te Beyoğlu'nda İstanbullu bir anne ve Vanlı bir ailede doğmuştur. Hayganush Mark Eseyan'a devam etmiş ve buradan mezun olmuştur. 1900'de Yedikulede bulunan Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi'nde öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. 1904'te yazdığı Ermenice “Gakhorrani/Salıncak” adlı yazısı Manzume-i Efkâr Gazetesi'nde yayınlanmış ve böylece edebi alanda tanınmaya başlamıştır. Yazı yazmaya başladığı ilk yıllarda dili kullanmasındaki ustalığından dolayı onun bir kadın olduğuna inanmayalar olmuş, bazıları şahsen görmek, tanımak için yetimhaneye dahi gelmiştir.³⁶⁹

³⁶⁷ Elbis Gesaratsyan “Eğitim Sever Ermeni Kadına Mektuplar” (Çev. Satenik Alanyan) **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933** (Der. Lerna Ekmekçioğlu, Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.26.

³⁶⁸ Elbis Gesaratsyan, **a.g.m.**, s.26.

³⁶⁹ Melissa Bilal ve Lerna Ekmekçioğlu, Belinda Mumcu, “Hayganuş Mark'ın Hayatı, Düşünceleri ve Faaliyetleri/Feminizm: Bira Adalet Feryadı”, **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş**

1905'te Dzağig/Çiçek Dergisi'nde çalışmaya başlayan Mark, derginin editörlüğünü yaparken aynı zamanda da çeviriler yapmıştır. Dzağig/Çiçek “yalnız kadınlar tarafından ve kadınlar için” sloganıyla yayın hayatına başlasa da bu hedefi gerçekleştirememiştir. Kadınların arasında derginin tüm sorumluluğunu yüklenebilecek yayın ekibinin bulunmamasından dolayı dergide erkekler de çalışmış ancak kadın ismini kullanmışlardır. Mark 1907'de İstanbul'dan ayrılarak İzmir'e gelmiştir. Orada da dergi çıkarmıştır. Arşaluys/Şafak ve Artzakank/Yankı Dergileri'nde kadın sayfaları hazırlayan Mark bu dergilerde de Dzağid/Çiçek'in misyonunu sürdürmeye çalışmıştır.³⁷⁰

Resim 14: Hayganush Mark ve Hay Gin dergisi³⁷¹

Kadın erkek eşitliğini savunurken şu satırları yazmıştır: “Eğitimli ve aydın bir insan olan Belediye reisi bizden öğrenecek değil elbet, ancak unutmuş olmalıdır ki kadınlar da savaşmaktalar. Belki erkekler gibi 50-60 yılda bir tesadüfen çıkmış olan bir savaşta değil, fakat insan soyunu kendi fedakârane görevleriyle çoğaltmak için her daim savaşmaktalar[...] Hamilelikte veya doğum sırasında ölen kadın sayısı az mı? Bu bir savaş değil mi? Benzerlerini katletmenin vahşiliğini değil, kendini feda etmenin Tanrısal eylemini barındıran nazik bir savaş. Ayrıca kanlı savaş meydanlarında kadınlar da hastabakıcılık ve hemşirelik yaptılar, yapıyorlar. Bu da gerçek bir askerliktir.”³⁷² Kadınlarla erkeklerin her alanda eşit olduğunu savunan Hayganush Mark, feminizmin bir “adalet feryadı” olduğunu ifade etmiştir.

Ermeni Feminist Yazar 1862-1933 (Der. Lerna Ekmekçioğlu, Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.244-245.

³⁷⁰ Melissa Bilal, Lerna Ekmekçioğlu, Belinda Mumcu, **a.g.m.**, s.245.

³⁷¹ Ferda Balancar, “Ermeni Feminizmi ve Hay Gin”, **Agos**, 14.02.2021.

³⁷² Melissa Bilal, Lerna Ekmekçioğlu, Belinda Mumcu, **a.g.m.**, s.242.

2.2.3. Hovsep Vartanyan/Vartan Paşa

Hovsep Vartanyan 1816’da dünyaya gelmiş devlet adamı, gazeteci, müellif ve mütercimdir.³⁷³ Vartan Paşa olarak tanınmıştır. Onun tarafından yazılan “Akabi Hikâyesi” Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe bir romandır. Romanda mezhepler arası çatışmaların gölgesinde Gregoryen Ermeni olan Akabi ile Katolik Ermeni Hagop’un aşkları ve evlenememeleri anlatılmıştır. Bu bağlamda yazar hem evliliği hem de aile içi şiddeti ele almıştır. Romandaki kahramanlardan olan Hamparcum karısını döven, kızını fahişeliğe zorlayan bir karakter olarak kurgulanmıştır. Bu kurgudan toplumun kadına bakışı açısını anlamak mümkün olmaktadır. Yazar kadın ve erkek ilişkileri üzerinden dönemin kadına bakış açısına değinmiştir.³⁷⁴

2.2.4. Hovhannes H. Balıkcıyan

XIX. yüzyılın ilk yarısında dünyaya gelen Balıkcıyan, Kayserili bir aileye mensuptur.³⁷⁵ “Karnig” romanının yanı sıra “Felek” adlı dergiyi, Kahire’de ise “Majak” adlı gazeteyi yayınlamıştır. “Karnig”, Gülünya ve Dikran’ın aşkının yer aldığı bir romandır. Ermeni Nizamnamesi’nin yayınlandığı yıl olan 1863 senesinde basılan kitapta, eşi tarafından şiddet gören bir kadına yer verilirken aynı zamanda cehaletin kadınların yaşamında söz haklarını ellerinden aldığına dair bir mesaj da verilmiştir. Ayrıca kadınların kendileri için söz hakkına sahip olmaması, okuma yazma bilmemeleri, erkeklerin hizmetçisi olarak var olmaları eleştirilmiştir.³⁷⁶

2.2.5. Hovsep Maruş

Hovsep Maruş hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte Erkan Erginci’nin hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde yazarın “iyiler” ve “kötüler”e yaklaşımından dolayı Katolik olduğu yorumu yapılmıştır. Ayrıca yazarın Fransızca bilgisine sahip olduğunu aktaran Erkan Erginci, yazarın Avrupa ve Rus kültürüne yatkınlığından da bahsetmiştir. Hovsep Maruş 1868’de “Bir Sefil Zevce” adlı romanı yazmıştır.

³⁷³ Murat Cankara, “Mecmua-i Havadis’ten Agos’a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın”, **Toplumsal Tarih**, S. 301, 2019, s.8.

³⁷⁴ Erkan Erginci, “Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi”, **Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara 2007, s.37-39.

³⁷⁵ Erkan Erginci, **a.g.t.**, s.18; Aysel Güneş, “Hovhannes Balıkcıyan’ın Karnig, Gülünya ve Dikran’ın Dehşetli Vefatları Hikâyesi ile Hovsep Maruş’un - Bir Sefil Zevce İsimli Ermeni Harfli Türkçe Romanları”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2015, s.50

³⁷⁶ Aysel Güneş, **a.g.t.**, s.52.

Romanda görücü usulü ile bilinçsizce yapılan evliliğe karşı olan yazar kadın haklarını ön planda tutmuştur.³⁷⁷

2.2.6. Mari Beyleryan

Kayuş Çalıkman Gavrilof'un 12 Mart 2018'de Agos gazetesindeki makalesine göre Mari Beyleryan, 1877 Beşiktaş'ta doğmuştur. Gavrilof'un belirttiğine göre Mari Beyleryan'ın İlkokulu Esayan'da okuduğuna dair pek çok kaynakta var olan bilginin yanlış olduğunu belirtmiştir. Çünkü Mari Beyleryan'ın ilkokul çağına geldiği yıllarda henüz Esayan kurulmamıştır.³⁷⁸ Sonraki yıllarda Pera'da bulunan başka bir okula devam ederek sanat eğitimi almıştır. Bir taraftan eğitime devam ederken diğer taraftan Arevelk/Doğu Gazetesi'nde yazılar yazmaya başlamıştır. Bu yazılarında Kalipso mahlasını kullanmıştır. Mari Beyleryan'ın yazılarında genellikle Ermeni kadınların hayatını ilgilendiren konuları ele almıştır.

Mari Beyleryan genç yaşta öğretmeni Karekin Srvantsdyants'ın dikkatini çektiği için öğretmeninin isteği doğrultusunda Ermeni okullarında dersler vermeye başlamıştır. Srvatsdyants desteği ile kazandığı öğretmenlik tecrübesi sonraki yıllarda Mari Beyleryan'ın hayatını idame ettirebilmesi için meslek olarak öğretmenliği sürdürmesini de sağlamıştır. Mari Beyleryan da diğer kadın yazarlar gibi kadın özgürlüğü konusunu yazılarında işlemiş ve savunmuştur. Beyleryan Ermeni tarihine de ilgi duymuş ve bu merak onun öğretmen olmasını sağlamıştır. Öğretmenlik yaparak ekonomik açıdan özgür olan Beyleryan, aynı zamanda da kadınların özgürlüğü için toplumsal sorunlara çözüm arayışına yönelmiş, kadınların özgürlüğünü savunmuştur³⁷⁹

2.2.7. Sırpuhi Dussap

Sırpuhi Dussap 1841'de İstanbul varlıklı bir ailede dünyaya gelmiştir. Dussap ailesinin desteği ve katkısıyla Batı eğitimi almıştır. Eğitim hayatı devam ederken kızkardeşlerim dediği diğer kızların eğitim görmesi amacı ile neler yapılabileceğini araştırdıktan sonra onlar için bir okul açılmasını sağlamıştır. Feminist kadınlarla ortak hareket etmiştir. Dussap'ın eserlerinden ilki 1883'te İstanbul'da yayınlanan "Mayda"dır. Eser kadınların ekonomik açıdan erkeklere bağımlı olduğunu bu

³⁷⁷ Erkan Erğinci, **a.g.t.**, s.19, 76,79.

³⁷⁸ Kayuş Çalıkman Gavrilof, "Anadolu'da ezilen Ermeni kadınlar için mücadele veren bir yürek: Mari Beyleryan" **Agos**, 12 Mart 2018.

³⁷⁹ Kayuş Çalıkman Gavrilof, **a.g.m.**, **Agos**, 12 Mart 2018.

durumun hem psikolojik hem de toplumsal etkilerinin ortaya çıktığını anlatmak istemiştir. Bağımlılığın sona ermesinin tek yolu ise düzenin değişmesidir.³⁸⁰ Yani Ermeni kadının özgürlüğü romanla beraber gündeme gelmiştir.³⁸¹ Sırpuhi Dussap “Mayda” adlı romanından sonra ilk kadın Ermeni romancı olarak tanınmıştır. Yazarın diğer eserleri 1884’te yayınlanan “Siranuş” ve 1887’de yayınlanan “Araksiya” yani “Mürebbiye” dir.³⁸²

Resim 15: Madam Sırpuhi Dussap³⁸³

Dussap’ın romanlarının dışında makaleleri de mevcuttur. Bunlar “Kadınların Eğitimi”, “Kadınların Çalışması İlkesi”, “Kadınların Çalışmamasına Dair Birkaç Söz” dır. Makalelerinde ağırlıklı olarak kadınları ele almış olan yazar, görücü usulü evliliği eleştirmiş, şehirli ve taşralı kadınların sorunlarını irdelemiştir. Ayrıca ekonomik eşitsizlik, aile baskısı ve kadınların eğitimi de makalelerinde ele aldığı diğer konular arasında yer almıştır. Dussap alanında ilk olması nedeniyle kendisinden sonraki Ermeni kadın yazarlara cesaret vermiştir.³⁸⁴

³⁸⁰ Yıldız Deveci Bozkuş, “Osmanlı’da Kadın Entelektüeller: Halide Edib Adivar ve Sırpuhi Düsap Örneği”, *International Journal of Human Studies*, C.3, S.5, 2020, s.112, 114.

³⁸¹ Mehmet Fatih Uslu, “Osmanlı’da Modern Ermenice Edebiyatının Ana Hatları”, *NOTOS*, S. 55, 2015/2016, s.26.

³⁸² Yıldız Deveci Bozkuş, *a.g.m.*, s.115. Siranuş’un adı şu şekilde açıklanmıştır: Ermenicedeki ‘ser’ ve ‘anuş’, yani ‘aşk’ ve ‘tatlı’ kullanılmıştır çünkü bu roman toplumun kadın üzerinde kurduğu baskılardan dolayı, kadının âşık olmasını, aşkını yaşamasını engellemesi hakkındadır. Amira sınıfından dahi olsa Ermeni kadını yine başta baba figürü olmak üzere, kadını ailenin ve toplumun ‘sermaye’si gören sosyal düzenin ve çarkının bir parçası olmak zorundadır. Dolayısıyla Siranuş, acı bir aşk hikâyesidir.

³⁸³ **Demet**, “Osmanlı meşahir-i nisvanı: Madam Sırpuhi Düsap Paşa”, 21 Ekim 1908.

³⁸⁴ Yıldız Deveci Bozkuş, *a.g.m.*, s.117.

Zabel Yesayan ve Arşaguhi Teotig yazar olmak istedikleri için Sırpuhi Dussap'ı ziyarete gitmişlerdir. Bu ziyaret sırasında Dussap'ın iki arkadaşına kadın yazar olmanın ne kadar güç olduğundan bahsetmesine rağmen onlar yılmamıştır. Ayrıca Dussap, iyi bir yazar olmak isteyen kadınların erkeklerden daha fazla çalışmak zorunda olduklarını da belirtmiştir. Erkek yazarların vasat olma konusunda serbest olduklarını belirten Dussap, kadın yazarların mutlaka vasatın üstünde olmaları gerektiğini öğütlemiştir.³⁸⁵

2.2.8. Vahan Malezyan

II. Abdülhamid Dönemi'nde Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde de aydınlar salon toplantıları yapmışlardır.

Ortaköy ve Beyoğlu gibi semtlerde Ermeni Cemaati'nin ileri gelenleri, yazarları, şairleri ve sanatçıların katıldığı bu toplantılarda milli meselelerden bahsedilmiş, edebi konularda fikir alışverişinde bulunulmuştur. Bir de toplantılarda katılımcıların oyuna dönüştürdüğü adına “soru-cevap” dedikleri bir etkinlik yapılmıştır.³⁸⁶

Resim 16: XIX. Yüzyılda Ermeni Aydınları³⁸⁷

³⁸⁵ Sosi Antikacıoğlu, **Zabel Yesayan Yaşamı ve Eserleri** (Olağanüstü bir kadının destansı öyküsü), 1.b., İnkılap Yay., İstanbul, 2022, s.222.

³⁸⁶ Arus Yumul, **a.g.m.**, s.11.

³⁸⁷ Arus Yumul, **a.g.m.**, s.12. Vahan Malezyan'ın “Geçmiş Günler” adlı kitabında “Dokuzlar” olarak geçen kişiler ve imzaları. Zkon Hazaryan, Vahan Malezyan, Artür Mağakyan, Hagop Cilacıyan, Levon Demirbaşıçıyan, Malik Ėazaryan, Mağak Mağakyan, Levon Gülbengyan ve Hosrov Zakaryan.

Arus Yumul'un aktardığına göre bu toplantılardan en dikkat çeken 1892-1894 yılları arasında Malezyanların Kadıköy'deki evinde yapılmıştır. Vahan Malezyanın da dâhil olduğu "Dokuzlar" olarak adlandırılan bir grup gencin de katıldığı bu toplantılarda kadınların da yer aldığı görülmüştür. Toplantılarda oynanan "soru-cevap" oyununda kadın ve kadın erkek ilişkisine yer verilmiştir. Malezyan Kadıköy ve Kahire'deki evinde yapılan toplantılara "Geçmiş Günler" adlı kitabında yer vermiştir. Toplantılarda oynanan "soru-cevap oyunu üzerinde cemaatin aydın erkeklerinin kadınlara bakış açısını da tahmin etmek mümkündür.

"Kadın tek başına nedir?

-Hiçbir şeydir.

Aşkta kadın nedir?

-Her şeydir.

Kadın ile kedi arasında ne gibi bir benzerlik mevcuttur?

-Kuyruk sallama benzerliği

Kadına inananın akli var mıdır acaba?

-Kadına inananın akli yoktur ancak kalbi vardır.

Ayna ile kadın arasında ne fark vardır?

-Kadının küçüğü aynanın büyüğü makbuldür.

Kadınlar hakkında ne düşünüyorsunuz?

-Düşünüyorum ki kadınlar en yardımsever varlıklardır. En yoksul ve zavallı durumda olanının dahi her zaman verecek birşeyi bulunur.

Karında ne gibi özellikler ararsın?

-Gözlerimin içini okuyabilme özelliğini, zaman zaman belli belirsiz baştan çıkarıcılık, sık sık nezaket ve her zaman saygı."³⁸⁸

2.2.9. Zabel Asadur

Evlenmeden önceki adı Zabel Hancıyan olan Zabel Asadur kadın şair ve yazardır. 1863'te Üsküdar'da doğmuş, 1872'de semtindeki Surp Haç Ermeni İlkokuluna başlamış ve ardından Yenimahalle'deki Cemaran Okulunu bitirmiştir.³⁸⁹ Kadınların eğitimleri ve hakları üzerine fikir üreten Asadur, hayatı boyunca kız çocuklarının eğitimi ile ilgilenmiştir. Sadece başkentte çalışmamıştır. Özellikle taşrada yaşayan kız çocuklarının da eğitime ihtiyacı olduğu için yaklaşık on yıl kadar Anadolu'da öğretmenlik yapmış, kız çocuklarının eğitimine katkıda bulunmaya

³⁸⁸ Arus Yumul, **a.g.m.**, s.12-14; Gökçe Baysal Tokatlıoğlu, "İstanbul'da Yaşayan Azınlık Kadınları", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2001, s.25.

³⁸⁹ Sermet Muhtar Alus, "Asadur (Zabel, doğuşu Hancıyan)" **İstanbul Ansiklopedisi II** (Reşat Ekrem Koçu), İstanbul, 1959, s.1086/1087.

çalışmıştır. İstanbul'a döndükten sonra yazmaya devam eden Asadur, eserlerinde çeşitli mahlaslar kullanmıştır. 1891'de Arevelk Dergisi'nde bölümler halinde yayınlanan "Bir Kızın Kalbi" adlı romanı aynı yıl kitap olarak yayınlanmıştır. 1902 yılında şiir kitabı, 1905 yılında hikâye kitabı yayınlanan yazar, "Kadınların Ruhları" adlı kitabında kadınları anlatmıştır. Şehabeddin Süleyman'ın da dediği gibi kadınların ruhlarına inebilmiş, ataerkil yapıyı ve görücü usulü evlilikleri eleştirmiştir.³⁹⁰

Resim 17: Madam Zabel Asadur³⁹¹

Demet Dergisi'nin 30 Eylül 1908 tarihli sayısında ki haber başlığı "Osmanlı Meşahir Nisvanı Madam Zabel Asadur"u tanıtmıştır.³⁹² Zabel Asadur'un on altı yaşındayken şiir yazmaya başladığından bahsedilen dergide ilk şiirlerinden itibaren "Bir Kızın Kalbi" adlı romanını yazdığı aktarılmıştır.

Servet-i Fünun gazetesinin 20 Şubat ve 6 Mart 1913 tarihli sayılarında Zabel Asadur'un iki hikâyesi yayınlanmıştır. Hikâyelere önce Ermeni Edebiyatı başlığı verilmiş ardından Madam Zabel Asadur (Sibil)den alt başlığı kullanılmıştır.

³⁹⁰ Mehmet Sümer, "Osmanlı'da Bir Azınlık Yazarı: Zabel Asadur ve Kadın Sorununa Bakış", **düşbet**, S.25, 2020, s.3, 6, 9.

³⁹¹ **Demet**, "Osmanlı meşahir-i nisvanı: Madam Zabel Asadur", 30 Eylül 1908.

³⁹² **Demet**, a.g.m., 30 Eylül 1908.

Ardından da hikâyelerin isimleri “Boa”, “Serena” verilmiştir.³⁹³ Zabel Asadur “Boa” adlı hikâyesinde toplumsal açıdan kadından beklenen rol olan annelik ile kadınlık duygusu arasında mücadele vermiş ve nihayetinde zaaflarına yenik düşen bir kadını tasvir etmiştir. Bu tasvir sırasında yine toplumda öne çıkan alafranga modanın kadınlar üzerindeki etkisini anlatmıştır. Moda toplumda bireyleri o kadar çok etkilemiştir ki toplumun kadınlara yüklediği annelik görevini kahramanın yapamamasına neden olmuştur. Hikâyede çocuğun ölümü, kadının kendisini annelik mi, kadınlık mı sorgulaması üzerinden tanımlamasına sebep olmuştur. Hasta olan ve ölen çocuk üzerinden kadının modayı geri plana itmemesini, annelik görevini yapamamasını anlatırken, kadına görev ve sorumlulukları bir kez daha hatırlatılmıştır.

2.2.10. Zabel Yesayan

Zabel (Hovhannesyan) Yesayan 5 Şubat 1878 gecesı İstanbul’un Üsküdar semtinde dünyaya gelmiştir. Yesayan’ın çocukluğunun geçtiği ev Silahtarbahçe sokağında, meyhanenin karşısındadır ve bundan dolayı ön tarafa bakan pencerelerdeki perdelerin sürekli kapalı olması onun arka tarafın güzelliğine yönelmesine sebep olmuştur. Böylece “Silahtar Bahçeleri” adlı eseri ortaya

³⁹³ **Servet-i Fünun**, “Ermeni Edebiyatı: Madam Zabel Asadur (Sibil)den”, 20 Şubat ve 6 Mart 1913. “Boa” adlı hikâye, Makrig’in zaafları ile annelik duygusu arasında kaldığı bir duygu durumu konusunu işlemiştir. Kısaca “Boa”nın özeti: Makrig’in çocuğu hastadır ve ona doktor bulması gerekmiştir. Bunun için yola fırlamış hızlı adımlarla yürümeye başlamıştır. Bu sırada bir taraftanda sokaktaki insanların davranışlarından, yüzlerinde onların mutlu olduğunu düşünmüş sadece kendisinin yalnız ve mutsuz olduğuna karar vermiştir. Bu duygu ile yürümeye devam ederken yanından iki delikanlı geçmiş ve ona Fransızca fısıltıyla birşeyler söylemişlerdir. Delikanlıların laf atması onu heyecanlandırmıştır. Bu duygu ile “Kamelya” mağazasına kadar gelmiş ve yürüdüğü yolun mesafesini fark etmemiştir. Mağazanın vitrininde “Boa”ları görünce onlardan süt rengi olanı çok beğenmiş ve yakından görmek eline alıp bakmak istemiştir. Dükkâna girmiş eline almış, denemiş ve kendisine çok yakıştırmıştır. Fiyatını sorduğunda çantasındaki paranın “Boa” için yetecek kadar olduğunu görmüştür. Ancak doktor çocuğun muayenesi için eve gittiğinde ona da ödemesi gereken para aklına gelmiş olan Makrig elindeki parayı yatağında ateşler içinde yatan çocuğu için mi yoksa sadece bir tane kalmış olduğunu öğrendiği “Boa” içinmi kullansın kararsızlığını yaşamıştır. Nihayetinde tek kalan “Boa”yı başkasının alabileceği düşüncesinden o kadar rahatsız olmuştur ki elindeki parayı ona harcamaya karar vermiştir. Kendi kendisine de çocuğunun o kadar endişe edeceği bir hastalığının olmadığını, doktorun ertesi günü gelmesinin bir sakıncasının olmayacağını içinden geçirmiş. “Boa” yı alıp evine geri yürürken mutlu olan Makrig belki de çocuğun ateşinin düştüğünü birşeyinin kalmadığını doktora gerek bile olmayacağını düşünmeye devam etmiş. Fakat eve vardığında çocuğun ateşler içinde olduğunu kendinden geçmiş bir şekilde hırıldadığını fark etmiş. Sirkeler ve kolonyalar ile ateşi düşürülmeye çalışılan çocuk giderek kötüleştiğinden doktor çağırılmıştır ancak çok geç kalmıştır. Doktor çocuğun şiddetli bir kuşpalazı olduğunu evvelki gün haber verilmiş olsaydı belki bir şey yapılabileceğini ifade etmiş. Çocuğun tabutu evden çıkarıldığı zaman çaresiz Makrig “boa” yı almış parça parça ederek onu sokağa fırlatmıştır. O hengâmede dökülen ıslak tüy parçalarının ne olduğunu hiç kimsa anlamadı.

çıkıştır.³⁹⁴ Yapılan bir araştırmada Yesayan'ın çok küçük yaşlardan itibaren yazar olmayı istediği belirtilmiştir. Aynı araştırmada; onun bu konuda kararlılığı, cesareti ve tüm enerjisi ile otobiyografik eseri “Silahtar Bahçeleri”ne yönelttiği aktarmıştır.³⁹⁵

Zabel Yesayan sağlığı elvermediği için on yaşına kadar okula başlatılmamıştır. Bu süre zarfında babası Mıgırdiç Hovhannesyan tarafından yetiştirilmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Ermenilerin değil Türklerin de güçlük içinde yaşadıklarını anlatan babası reformların tüm imparatorlukta yapılması gerektiğini kızına anlatmıştır. On yaşından itibaren sağlığı iyileşen Yesayan, 1888'de Üsküdar'daki Özel Surp Haç Ermeni İlkokul'una başlamıştır. Okulda kız ve erkek çocukları için planlanan oyun alanları Zabel Yesayan'ın erkek çocukların oyun bahçesinde oynamasına engel olamamıştır.³⁹⁶ Okul idaresindeki ve ailesindeki kadınlar tarafından erkek çocuklarla oynaması garip karşılsa da babası Mıgırdiç Hovhannesyan tarafından desteklendiği için erkek ve kız çocuklarının eşitliğine inanmıştır. Çünkü babası da kadınlar ile erkeklerin eğitim haklarının eşit olması gerektiğini savunmuştur. Bu düşünceyle hareket eden baba ve kız ancak bu koşullar sağlandığında toplumda eşitliğin sağlanacağını düşünmüşlerdir. Zabel Yesayan başlangıçta babasını memnun etmek için kabul ettiği eşitlik fikrinin doğru olduğunu zaman içinde anlamış fakat köklü bir değişim olmadıkça kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olamayacağını da gözlemleri neticesinde tespit etmiştir.³⁹⁷

Okulunu bitirdikten sonra Bakırköy'deki Ermeni okulunda öğretmenlik yapmaya başlamış olsa da Yesayan'ın hedefi yazarlık olmuştur. On yedi yaşındayken Arşag Çobanyan'ın editörlüğünü yaptığı Dzağig/Çiçek dergisinin birinci sayısında “Gece Şarkısı” adlı şiiri yayınlanmıştır.

³⁹⁴ Sosi Antikacıoğlu, **a.g.e.**, s.17-18.

³⁹⁵ Marc Nichanian, “Zabel Yesayan, woman and witness, or the truth of the mask”, **New Perspectives on Turkey**, S. 42, 2010, s.31.

³⁹⁶ Sosi Antikacıoğlu, **a.g.e.**, s.21-23. Üsküdar'daki Surup Haç Kilisesine bağlı olan okul 1770 yılında açılmıştır.

³⁹⁷ Sosi Antikacıoğlu, **a.g.e.**, s.25. Zabel Yessayan olgunluk çağında kadın haklarına karşı çıkanlarla mücadele etmiş olmasına rağmen kendisinin hiçbir zaman feminizt olmadığını da vurgulamıştır.

Resim 18: Zabel Yesayan³⁹⁸

1895'te babasının da isteği ile Fransa'ya gitmiştir. Bir taraftan eğitim hayatına devam eden Yesayan diğer taraftan Fransızca-Ermenice sözlük çalışmasında editörlük yapmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Paris'e eğitim için giden ve üniversiteyi bitiren ilk Ermeni kadındır Yesayan. Paris'te bulunduğu sırada Jön Türkleri tanımış ve 1902'de yapılan ilk Jön Türk Kongresi sonrasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları sonrasında Prens Sabahattin'in fikirlerini desteklemiş o doğrultuda hareket etmiştir.³⁹⁹

İstanbul'a döndükten sonra Dzağig/Çiçek dergisinin kadın bölümünün editörlüğünü üstlenmiştir. Kadınların sosyal durumları ile ilgili makaleler yazmaya başlayan Yesayan; kadının eğitimi, sosyal hayattaki konumu, modernleşmesi, iş hayatına dâhil olması, saygı görmesi, taşrada yaşayan kadınların kalkındırılması ile ilgili yazılar yazmıştır.⁴⁰⁰ Ayrıca insan ruhunun özellikle de kadın ruhunun inceliklerine değinmiştir.⁴⁰¹ Eserleri Sosi Antikacıoğlu tarafından “Mensur Şiirle İlgili Adımlar”, “Oryantalist Gözlemler”, “Paris’de Gurbet Günleri”, “Bastırılmış Kadınlık Hayalleri”, “Sömürü Düzenine Başkaldırı”, “Felaketler ve Tanıklıklar”, “Çocukluğunun Üsküdar’ına Geri Dönüş”, “Yeni Bir Anayurt Arayışı” başlıkları altında gruplandırılmıştır.⁴⁰²

2.3. KADIN HAKLARINI SAVUNAN YAHUDİ REFORMCULAR

Yahudilerde kadınların eğitim, ibadetlere katılma hakkı büyük ölçüde XIX. yüzyılda mümkün olmuştur. Modernleşme olarak adlandırılan bu sürecin başlangıcı

³⁹⁸ Zabel Yesayan, **Son Kadeh** (Çev. Mehmet Fatih Uslu), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2018, s.6.

³⁹⁹ Sosi Antikacıoğlu, **a.g.e.**, s.29-30, 35.

⁴⁰⁰ Sosi Antikacıoğlu, **a.g.e.**, s.36. İstanbul'a geldiğinde Feminist gruplarından ve organize kadın derneklerinden uzak durmaya gayret eden Zabel Yesayan, bu derneklerdeki kadınların burjuva değerlerini eleştirmiştir. Dış görünüşe, süse, gösterişe önem veren kadınları onaylamamıştır.

⁴⁰¹ Zabel Yesayan, **Sürgün Ruhum** (Çev. Mehmet Fatih Uslu), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2015, s.10.

⁴⁰² Sosi Antikacıoğlu, **a.g.e.**, s.79, 245

Abdülaziz'in padişahlığı döneminde yüyürlüğe giren tüzük ile oluşmuştur. Tüzüğün sonucu olarak laikler yönetime girmiştir. Dindarların ve tutucuların söz sahibi olduğu yönetime farklı fikirlerin dâhil olmasıyla, yönetim anlayışında değişim başlamıştır. Yönetim anlayışındaki değişim pek çok şeyi etkilemiştir. Bunlardan biri de eğitimidir. Eğitimin laikleşmesi Osmanlı Yahudileri'nin aydınlanma sürecini başlatmıştır.⁴⁰³ Zaman içinde kız çocuklarının eğitiminin konuşulduğu Yahudi cemmatinde artık kadınlar öncesine nazaran daha özgür bir ortama kavuşmuştur.

Alman seyyah Hans Barth İzmir Yahudi Cemaati'nin kadınları hakkında şunları yazmıştır:

“İzmirli Yahudi kadının temel özelliği ister yaşlı ister genç olsun, hiç de bilinçli yapılmayan bir jestle göğsünü açık bırakmasıdır. Kulağının arkasındaki karanfili ise hiç de eksik olamayan bir süsüdür. Kenarları kürkle çevrili, önu sürekli açık bırakan uzun bir manto, içinde göğüsleri açık bırakan bir korse ve altında diz uzunluğunda lastikli kırmızı ipek pantolonu en sık karşılaşılan giyimi. Bazıları İspanya günlerinden kalma altın sikkelerle süsleniyor.”⁴⁰⁴

El Comercial “Let Us Respect Women” diyerek kadınların toplumsal rollerine özel bir önem vermiştir. Kadının görevi çocukları doğurmak, dolayısıyla aileyi büyüttüme diyen gazete toplumsal cinsiyet söylemini arttırmıştır. Kadınlar arasında XX. yüzyılda feminizm öne çıkmıştır. “Alliance mezunu ve İzmirli Graziella Benghiat, 1913'te mezun arkadaşlarına verdiği “Feminizm” konulu bir konferansta şöyle diyecekti: Doğa, kadın ve erkeğe kesinlikle aynı dozda ama nitelik olarak farklı bir zekâ bahşetmişti.”⁴⁰⁵

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi kadınlar arasında Türk ve Ermeni kadınlar gibi öne çıkan, kadınların gelişimi ve eğitimi konusunda çalışan, erkeklerle “hak eşitliği” talebinde bulunan kadınları bu çalışma sırasında tespit etmek oldukça güç oldu. Evrim Görmüş Alliance için çalışan erkek öğretmenlerin siyasal konularda fikir beyan edebilirken kadın öğretmenlerin siyasal konularda fikir beyan etmelerine izin verilmediğini ifade etmiştir. Kadın öğretmenler daha çok pedagoji ile ilgilenmiş, çocuklardaki davranış bozukluklarına yönelik sorunları ele almışlardır.⁴⁰⁶ XX. yüzyıl başından itibaren Türkiye Yahudileri arasındaki kadın gazeteci ve şairler görünür

⁴⁰³ İvo Molinas, “Türk Yahudilerinin Modernleşme Süreci ve Avram Kamondo”, **Şalom**, 08.Temmuz.2020.

⁴⁰⁴ Neşe Binark, “Başka Bir Yerde Yaşamak İstemeyenlerin Şehri: İzmir”, **Şalom**, 03 Ağustos 2022.

⁴⁰⁵ Dina Danon, **The Jews of Ottoman Izmir (A Modern History)**, Stanford University Press Stanford, California, 2020, s.107-108.

⁴⁰⁶ Evrim Görmüş, “Alliance Israelite Univeselle: Osmanlı Yahudilerinin Dönüşümünde Bir İtici Güç”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.40, 2020, s.261.

olmuştur. Sarit Bonfil İzmirli Bir Kadın Gazeteci ve Şair- Ester Morguez Algranti'nin toplumu aydınlatmayı amaçladığını, gençlere rehberlik ettiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁷ Fakat Ester Morguez Algranti 1916'da dünyaya gelmiştir. Bu bağlamda araştırma konusunun sınırları dışında kalmaktadır.

2.3.1. Aaron de Yosef Hazan

1848'de doğan Aaron de Yosef Hazan 1931'e kadar yaşamış ve İzmir Yahudilerinin tarihinde iz bırakmış Yahudi aydınlarından biridir.⁴⁰⁸

İzmir Yahudileri için çok önemli bir yere sahip olmuş Aaron de Yosef Hazan insanlara yardım etmeyi her daim sevmiştir. Çocukların modern bir eğitim almasını desteklemiştir. Ayrıca modern eğitimi sadece erkek çocuklarının almasının yeterli olmadığını bildiğinden kız çocuklarını da modern eğitime yönlendirmeyi amaç edinmiş ve kız çocuklarının eğitimini desteklemiştir. Kendisi de bir öğretmen olan Aaron de Yosef Hazan, Yahudi Cemaatine bağlı okullarda Türkçe öğretmeni olarak görev yapmıştır. Her zaman cemaati için çalışan ve cemaatine bir ışık olmayı amaçlaya bir öğretmen olarak aldığı sorumlulukları lâyıkıyla yerine getirdiği aktarılmıştır.⁴⁰⁹

Aaron de Yosef Hazan'nın 1878 yılında kurmayı başardığı kız okulu, başarı ile uzun yıllar cemaatin bütün kızlarına eğitim imkânı sağlamıştır. Daha sonraki yıllarda okul karma eğitime başlamış, sınıflarda kız ve erkek öğrenciler arasındaki eşitliğin sağlanması için bir adım daha atılmıştır. Bu durum Yahudi Cemaati arasında sonraki yıllarda kadın ve erkeğin eşit olması için de önemli bir aşama olmuştur.⁴¹⁰ Lakin Hazan kızların eğitim haklarını savunduğu ve kızların okulunun açılmasında öncü olduğu için “herem(kınanma)” edilmesine karar verilmiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Sarit Bonfil, “İzmirli Bir Kadın Gazeteci ve Şair- Ester Morguez Algranti (1916-1984)”, (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, s.144.

⁴⁰⁸ Tufan Erbarıştıran, “İzmir Yahudilerinin tarihine bir mihenk taşı: Hazan Aaron de Yosef (1848-1931)”, *Şalom*, 11 Mayıs 2011.

⁴⁰⁹ Tufan Erbarıştıran, *a.g.m.*, *Şalom*, 11 Mayıs 2011.

⁴¹⁰ Gizel Ender Hazan, *Hazan Aile Ağacı: Aaron de Yosef Hazan ve İzmir Yahudileri (1600-2000)*, <http://www.ekitaprojesi.com/> 2015 s.125.

⁴¹¹ Naim A Güteryüz, *a.g.m.*, <https://www.academia.edu/> s.2, (E.T. 16.04.2023) “Herem, bir Yahudi'nin Ruhani Kurul (Bet Din) kararıyla, cemaatinden dışlanmasını, kendisiyle temas edilmesinin veya söylediklerinin işitilmesinin yasaklanmasını öngören ve nadiren uygulanan bir cezadır.”

Şalom gazetesindeki haber İzmir’deki eğitimli ve/veya kültürlü Yahudi kadınların hemen hepsinin eğitimlerini Aaron de Yosef’e borçlu olduklarını [...] ⁴¹² yazmıştır. Çünkü Aaron de Yosef, İzmir’deki Yahudi aileler ile görüşerek kızlarını okula göndermeleri için onları ikna etmiştir.

2.3.2. Madame de Leon Sidi

Aaron Joseph de Hazan tarafından La Esperanza gazetesi basılmaya başlanmıştır. ⁴¹³ La Esperanza yardım kuruluşlarına, fakir çocuklara yardım yapan kadınları tespit etmeye başlamıştır. Madame de Leon Sidi o kadınlardan biridir. “Yoksulların ve yetimlerin annesi, dulların ve hahamların geçimini sağlayan ve teselli eden” kadın olarak tanınmıştır. Madame de Leon Sidi de onlardan biridir. 1880’lere gelindiğindeyse Madame de Leon Sidi’nin öncülüğüyle çok sayıda hayır kurumu ve cemiyetlerin kadın bölümleri kurulmaya başlanmıştır. ⁴¹⁴

2.3.3. David Cazés

1873’te İzmir’e gelen ve ilk Alliance müdürü olan David Cazés kentte beş yıl kalmıştır. İzmir’de Yahudi kız okulunun açılması için Sidiler ve Polakolarla görüşmüştür. Kendisinin İzmir’den ayrılması sonrasında eğitime başlayan kız okulunun temelini atmıştır. 1875’te Yom Kipur gecesinde odasında mum yakan Cazés aleyhine başlayan kampanyadan dolayı Alliance tarafından görevinden alınmıştır. ⁴¹⁵

David Cazés 1873’te ilk Alliance okulunu kurmak için İzmir’e geldiğinde Paris’teki üstlerine rapor vermiştir. Bu raporda İzmir’deki Yahudi Cemaati’nin geri kalmasının ve fakir olmasının sebebini cemaatin üyelerine bağlayan David Cazés, üyeleri ağır bir dille eleştirmiştir. ⁴¹⁶

⁴¹² Tufan Erbarıştıran, “İzmir Yahudilerinin tarihine bir mihenk taşı: Hazan Aaron de Yosef (1848-1931)”, *Şalom*, 11 Mayıs 2011.

⁴¹³ Fatma Gökçen Atuk, “Osmanlı Yahudileri Basınına(1850-1922)Dair Türkçe Literatür Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, S.85, 2021, s.213.

⁴¹⁴ Dina Danon, *a.g.e.*, s.108-109.

⁴¹⁵ Aron Rodrigue, *a.g.e.*, s.100-101.

⁴¹⁶ Dina Danon, *a.g.e.*, s.17.

2.3.4. David Fresko (Fresco)

Naim A. Güteryüz Türk Yahudi basınının duayeni olan David Fresko'nun 1851'de İstanbul'da doğduğundan bahsetmiştir.⁴¹⁷ Yehezkiel Efendi Gabay'ın yayınladığı El Telegraf Gazetesi'nde çevirmen olarak çalışmaya başlayan Fresko, El Sol (1878), El Amigo de la Famiya (1885) ve El Enstruktor (1888) Dergilerini yayın dünyasına kazandırmıştır.⁴¹⁸

Kadınlara yönelik olarak El Amigo de la Famiya [Ailenin Dostu] Dergisi ile David Fresko'nun kadınların gelişimine önem vermiştir. Naim A. Güteryüz kadınların gelişimini arzu eden derginin bol resimli olarak haftada bir kez basılırken tarih ve coğrafya konularına da yer veren bir yayın politikasına sahip olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁹

2.3.5. Dudu Sonsino

Laurence Abenssur-Hazan'ın aktardığına göre Sonsino, hem Nesim Hayim Polako'nun eşi hem de saygın bir ailenin kızıdır. Alliance Israelite Universelle'in kız okulunun komite başkanı olan Dudu Sonsine aynı zamanda cemaatin yaptığı işlerle gönüllü olarak ilgilenmiştir.⁴²⁰

2.3.6. Félix Bloch

Edirne'deki Yahudi okulunu 1867'de açan Félix Bloch kendisini Doğu Yahudilerinin aydınlanmasına adanmıştır. Bloch'un açtığı okul 1868'de sebebi bilinmeyen bir şekilde yandıktan sonra Bloch cemaatin zenginleri ile yaptığı görüşmeler neticesinde çabasının karşılığını almıştır. Ancak kız okulu açmak için çok daha fazla çaba harcamış çok daha fazla dil dökmüştür. Nihayetinde 1869'da yeni okul kurmuştur. Bloch, kız çocuklarının eğitimi en önemli konu olarak görmüştür. Çünkü kadınların okumasına karşı olan Yahudilerin ön yargılarını kırmak gerekliliğini düşünmüş ve ayrıca kadınların tembellikten kurtulmasını istemiştir. Félix Bloch, Edirne'deki okulun cemaatten gelecek yardımları beklememesi için

⁴¹⁷ Naim A. Güteryüz, **Türk Yahudi Basın Tarihi (SüreliYayınlar)**, Gözlem Yay, İstanbul, 2015, s.26; Güteryüz, "Türk Yahudi Basını'nda Öncü Yedi Gazeteci Yaşamları ve Eserleri", <https://www.academia.edu/> (E.T. 16.04.2023), s.5.

⁴¹⁸ Naim A. Güteryüz, **a.g.m.**, <https://www.academia.edu/> (E.T. 16.04.2023), s.5-9.

⁴¹⁹ Naim A. Güteryüz, **Türk Yahudi Basın Tarihi (SüreliYayınlar)**, Gözlem Yay., İstanbul, 2015, s.28.

⁴²⁰ Laurence Abenssur-Hazan, Habif ve Polakolar: Ticarette İzmir'in Önde Gelen İki Ailesi, **İzmir'de Yahudiler: Antik Smyrna'dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, s.168.

gayret göstermiştir. Bunun için öğrencilerden temin edilen harçlar, bağışlar ve Paris'ten aktarılan yardım onun için çok önemli olmuştur çünkü okulun ayakta kalması bunlara bağlı olmuştur.⁴²¹

Félix Bloch Edirne'de kaldığı yedi yıl boyunca hem okula toplamaya çalıştığı bağışlarla hem de kız çocukları için yaptığı okul ile katkı sağlamıştır.

2.4. KADIN HAKLARINI SAVUNAN RUM REFORMCULAR

Tanzimat Fermanı sonrasında Osmanlı Rumları kadın hakları konusunda adımların atılmasına olanak tanımıştır. 1845'te yayınlanan Rum kadın dergisi Kypseli/Petek erkeklere olduğu kadar kadınlara da eğitim verilmesinin gerekliliğini savunmuştur.⁴²² 1850-1860 yılları arasında kadınların konumunu değerlendiren yazıların oranı artmıştır. Özellikle kadının ikinci sınıf olduğunu düşünen zihiyeti yıkmak isteyen aydın Rumlar bu yazı ve makalelerini tıp bilimine dayandırmışlardır.⁴²³

2.4.1. Emilia Ktena Leondiadas

Emilia Ktena Leondiadas Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde öğretmen olarak görev yapan Sapphous Leondiadeas'ın kardeşidir. Öğretmenliği boyunca kız çocuklarının eğitimi görmesini sağlamaya Leondiadeas gibi o da kız çocuklarına ve kadınlara yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Kadınların haklarını savunan Emilia Ktena, Evridiki Dergisi'ni yayınlayarak Rum kadınlara ulaşmayı istemiştir. Dergi başlangıçta İstanbul ve çevresi ile sınırlıyken daha sonrasında Osmanlı topraklarına yayılmıştır.⁴²⁴

2.4.2. Eufrosyne (Marou) Samartzidou

Katerina Dalakoura'nun ifade ettiği üzere 1821'de dünyaya gelen Samartzidou 1837'de Spyridon Samartzidis ile evlenmiştir. Evlenene kadar gördüğü eğitim sınırlı olan Samartzidou evlendikten sonra entelektüel açıdan gelişimini

⁴²¹ Aron Rodrigue, **a.g.e.**, s.93-94.

⁴²² Efi Kanner, "Son Osmanlı Dönemi'nde Rum Milletinde Kadın Haklarıyla İlgili Görüşler", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Feminizm** C.10, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 2020, s.43.

⁴²³ Efi Kanner, **a.g.m.**, s.44.

⁴²⁴ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.38.

tamamlamıştır. 1862'den sonra kız okullarında müdüre olarak çalışmaya başlamıştır.⁴²⁵

Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Rumlar için bir kadın dergisi yayımlayan Eufrosyne (Marou) Samartzidou, aynı zamanda bir şairdir.

Resim 19: Eufrosyne (Marou) Samartzidou⁴²⁶

Samartzidou tarafından yazılan ve Kypseli/Petek'de yayınlanan makalelerinden bazılarının isimleri “Terbiye: Aldatma”, “Fazilet Toplumu Kurtarır”, “Güneşin Doğuşu”, “Doğru Terbiyenin Gerekliliği ve Eksikliği”dir.⁴²⁷

2.4.3. Kornilia Preveziotou

Kornilia Preveziotou Bosporis derginin hem yayıncı hem de müdürü olarak görev yapmıştır. Cinsiyetinden dolayı dergi çıkarırken karşılaştığı bütün engellerin karşısında durmaya çalışmıştır. Hatta karşılaştığı güçlüklerle rağmen uzlaşmacı bir tutum sergilemeye çalışsa da toplumdaki yozlaşma ve kadın ahlaksızlığını da eleştirmekten geri durmamıştır.⁴²⁸ Ayrıca kadınların öncelikli görevinin evlerinin ve çocuklarının sorumluluğu olduğunu düşünen Kornilia Preveziotou, kadınların ailelerine ve çocuklarına hizmet etmesi gerektiğini savunmuştur. Kornilia Preveziotou “kadınların vesayetten kurtulması” için harcanan çabanın doğru olmadığını düşünerek bu yönde çalışanların Fransa ve Avrupa değer yargılarını

⁴²⁵ Katerina Dalakoura, “Changing Identities in Ottoman Context: The National Self and the Other in 19th Century Greek Women’s Writings”, s.4-6. https://www.researchgate.net/publication/313124039_Changing_Identities_in_Ottoman_The_National_Self_and_the_Other_in_19th_Century_Greek_Women's_Writings (E.T. 18.04.2023)

⁴²⁶ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.34.

⁴²⁷ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.34-36.

⁴²⁸ Anagnostopoulou Chrysoula, “Kornilia Preveziotou Tavaniotou’nun Kadın Dergisi İ Vosporis (İstanbul 1899-1906)” (Çev. Anna Maria Aslanoğlu), **Kebikeç**, S. 50, 2020, s.179, 181.

benimsediğini ve Fransız kültürünün “zehirli değer yargılarına sahip olduklarını” ifade etmiştir.⁴²⁹

Anagnostopoulou Chrysoula’nın çalışmasında Kornilia Preveziotou’nun, hem dergide hem de kendi yazılarında kadınların değeri üzerinde durduğundan nahsedilmiştir. Meslek sahibi olmak isteyen ve özellikle hemşire ya da öğretmen olarak çalışma arzusunda olan kadınları desteklemiştir.

Resim 20: Kornilia Preveziotou⁴³⁰

Anagnostopoulou Chrysoula’nın tesbitine göre Bosporis Dergisi’nde Preveziotou’nun kaleme aldığı toplam yazı sayısı yüz otuz olup; kadına dair yazdığı yazıların birçoğu kendisi tarafından imzalanmamış, çalışma arkadaşları tarafından imzalanmıştır.⁴³¹

2.4.4. Sapho Leondias

1830’da İstanbul’da dünyaya geldiği ifade edilen Sapho Leondias⁴³²; Yunan, Fransız ve Alman dillerinde eğitim almış ve yirmi dört yaşından itibaren çalışmaya başlamıştır. Rum asıllı bir Osmanlı kadını olan Leondias öğretmen olarak görev yapmıştır. 1854’ten itibaren Samos Adası’ndaki Kız Okulu’nda ardından da İzmir’deki kız okullarında görev yaparak kadınların eğitimini desteklemiştir. Sula Bozis, Leondias’ın bir feminist olduğunu ifade etmiştir çünkü kadınların eğitimi ve

⁴²⁹ Efi Kanner, “Kadınların Vesayetten Kurtulmasına Karşı Çıkan Bir Rum Kadın Münevver: Kornilia Preveziotou (1878-1964)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm**, C.10, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 2020, s. 48.

⁴³⁰ Anagnostopoulou Chrysoula, **a.g.m.**, s. 178.

⁴³¹ Anagnostopoulou Chrysoula, **a.g.m.**, s.192-193.

⁴³² Katerina Dalakoura, “Changing Identities in Ottoman Context: The National ‘Self’ and the ‘Other’ in 19th Century Greek Women’s Writings”, s.3.
https://www.researchgate.net/publication/313124039Changing_Identities_in_Ottoman_Context_The_National_Self_and_the_Other_in_19th_Century_Greek_Women's_Writings (E.T. 18.04.2023)

gelişimi Leondias'ın temel hedefleri arasında yer almıştır. Bu açıdan kadınların haklarını kazanmaları için adım atan öncülerden biri olmuştur.⁴³³

Evridiki Dergisi'nde yazdığı yazılarla dikkat çekmiştir. Saygınlığı giderek artan Sapho Leondias, “milletin öğretmeni” olarak tanınmaya başlamış ve seçkin kız okullarında müdürelik yapmıştır.⁴³⁴ Katerina Dalakoura'nın Evridiki Dergisi'nin altıncı sayısından aktardığına göre: bazıları bütün kadınların okuma yazma öğrenmelerinin gerekli olmadığını savunurken Leondias bu fikre karşı çıkmıştır. Sapho Leondias fakirlerin ve kadınların eğitime ihtiyacı olduğunu savunmuştur. Ayrıca Leondias'a göre kadınların erkekler ile eşit eğitim hakkına sahip olması gerekmiştir. Kadınların doğasına aykırı olmayan alanlarda çalışabileceğini düşündü Leondias, tıp, edebiyat felsefeyi kadınların doğasına uygun olan alanlar olarak görmüştür. Ayrıca kadınların öğretmenlik yaparak topluma faydalı olacaklarına inanmıştır.⁴³⁵

Resim 21: Sapho Leondias⁴³⁶

⁴³³ Sula Bozis, **İstanbul Rumlar**, 1.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2023, s.81-82.

⁴³⁴ Efi Kanner, **a.g.m.**, s.44

⁴³⁵ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.41, 43.

⁴³⁶ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.31.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KAMUSAL ALANDA KADINLAR

3.1. KADINLARIN EĞİTİMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının eğitim taleplerinin yanı sıra erkekler arasında “Kadın okuyup yazmalı mıdır?” tartışması gündeme gelmiştir. Pek çok erkek kadının okumasının gerekli olduğunu düşünürken bazılarının da kadının okumasına karşı olduklarını belirtmiştir. İktam Gazetesi'nde çıkan bir haberde: Okuyup yazan kadınların arttığı haberine yer verilmiştir. Yazının devamında kadının ve erkeğin eğitilmiş olmasının kendisinden sonraki nesiller için gerekli olduğu ifade edilmiş “Dünyada en tehlikeli hastalık cahilliktir” sözüyle eğitimin önemine dikkat çekilmiştir. Yazıda hiç bir şey bilmeyen kadınların güzel ahlaklı olarak yaratılmış olmalarına rağmen yeterli olmayacaklarını aktaran yazar, toplumun ilerlemesi için kadınların okuyup yazmalarının gerekli olduğunu, hatta erkekler kadar ve onları geçecek mertebede okuyup yazmaları gerektiğini belirtmiştir. İktam gazetesi de dönemin pek çok aydınının vurgu yaptığı noktaya değinerek “evladın ilk terbiye eğitimi validelere bağlıdır” demiştir.⁴³⁷ İktam Gazetesi'nde yer alan kadınların eğitim hakkının ele alındığı yazılardan daha önce aynı konu başka gazete ve dergilerde konu olarak işlenmiştir. Özellikle toplumun ilerlemesi ile kadınların eğitimi arasında kurulan bağlantı, kadınların eğitimlerinin zorunluluğunun göstergesi olmuştur. Bunlardan biri Şüküfezar'dır. Şüküfezar Dergisi'nde toplumun ilerlemesi için cinsiyetler arasında farkın olmadığını dikkate alınması gerektiği savunulmuştur. Kadınlara erkekler tarafından pek çok yakıştırma yapıldığından bahsedilen dergide, bu yakıştırmalardan biri örnek olarak verilmiştir. Bu örneğe göre “kadınların akılları yetersiz” dir. Ayrıca yazının devamında her iki cinsten birinin seçilmesinin doğru olmadığı aktarılırken; erkeğin ya da kadının tek başına ülkenin kalkınmasını sağlayamayacağı da ifade edilmiştir.⁴³⁸ Netice itibarıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinde yayınlanmış bir kadın gazetesi her iki cinse mensup insanların arasında tercihin yapılmasının yanlış olduğu, kadınların ve erkeklerin arasındaki cinsiyet farkına dayalı olan toplumsal bakışın doğru olmadığı ifade edilmiştir. Açıkçası aklın iyiyi kötünden ayırabilme gücü olduğuna göre kadınların aklını kullanması onların erdemli birer birey olması açısından önemli görülmüştür. Hanımlara Mahsus

⁴³⁷ İktam, “Kadın Okuyup Yazmalı mıdır?” 30 Haziran 1899.

⁴³⁸ Şüküfezar, “Mukaddime”, 30 Kasım 1893.

Gazete'nin ilk sayısında kadınların eğitiminin ülkenin ve toplumun ilerlemesinde ki etkisi üzerinde durulmuştur.

“Bir ülkenin ilerlemesi için kadınların eğitilmesi gerekmektedir. Toplum ailelerden oluşur. Bu ailelerde erkekler, ruhlarını istedikleri kadar ilmî fetihlerle süslesinler, eğer bu kadınlarda eksikse, böyle bir aile toplumu ileriye götüremez. Çünkü toplumu oluşturan tüm unsurların aynı anda ilerlemesi gerekmektedir. Kadının entelektüel gelişimi, toplumun mükemmellik derecesini belirleyecek kadar önemli bir husustur. Çünkü sonraki nesillerin eğitimi ve fikriyatlarının gelişmesi, kendilerine emanet edilen annelerin eğitim derecesiyle doğru orantılıdır. Kadınlar insanoğlunun anasıdır ve onların entelektüel yönden gelişmeleri bir toplumun mutluluğunun garantisidir. Kadın eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla onların çeşitli bilim dallarıyla uğraşacakları mektepler açılmıştır [...]”⁴³⁹

Hanımlara Mahsus Gazete’de yer alan bu yazı Osmanlı topraklarında yaşayan Türk ve Müslüman kadınlar için söylenmiş olsa da aslında Ermeni, Yahudi ve Rum kadınları da kapsamaktadır. Devletin gelişip ilerleyebilmesi için imparatorluğun bünyesinde yaşayan bütün kadınların nitelikli eğitime ulaşmaları için düzenlemeler yapılmıştır. Bu bölümde Türk, Ermeni, Yahudi ve Rum kadınların doğrudan veya dolaylı olarak aldıkları eğitim üzerinde durulacaktır.

3.1.1. Okullarda Verilen Eğitim

Osmanlı İmparatorluğu’nda kız çocuklarının eğitimdeki modernleşme öncesinde de mahallelerde hafız kadınlardan Kur’an okumayı öğrendikleri bilinmektedir. Çocuklara Kur’an okutma dersleri karşılığında belli bir ücret alan kadınlar sıbyan mekteplerindeki erkek hocaların eğitiminden pek de farklı bir eğitim vermemiştir.⁴⁴⁰

“Bir Nakşibendi şeyhi, evinin üst katındaki iki odadan birini kız öğrencilere, ötekini erkeklere ayırmıştı. Şeyhin genç ve güçlü kuvvetli karısı kerevet üstünde ve bir minderin önünde otururdu. Çocuklar evlerinden getirdikleri küçük minderlerde yere oturlardı. Önlerinde çepeçevre bir tek sıra ve hepsinin önünde bir Amme Cüzü vardı. Hoca hanım bu cüzden her gün bir iki ayet okutup ezberletirdi. Nereden nereye kadar ezberleneceğini işaretleyen hocanın karşısında bir gün sonra her çocuk dersi tekrarlardı. İyi okuyamayanlar dayak yerd. Ezberini tam bitiremeyen öbür ayete geçemezdi.”⁴⁴¹

XIX. yüzyılda kadınların eğitime karşılaştırmalı bakmak gerekirse kadınların eğitimleri konusunda sadece Osmanlı Devleti’nin geri olmadığı görülecektir. Avrupa’da da kadınların eğitimi Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların

⁴³⁹ Armenius Vanbery, **19. Yüzyıl Türkiye’si ve Türk Modernleşmesi** (Haz. Emre Özsoy ve Murat Çaylı) 1.b., Selenge Yay., İstanbul, 2022, s.38-39.

⁴⁴⁰ Yahya Akyüz, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Okul Yöneticiliğinde Dönüşümler ve Kadınların Okul Yöneticiliği”, **Tarih ve Toplum**, C.35, S.207, 2001, s.184.

⁴⁴¹ Yahya Akyüz, **a.g.m.**, s.184

eğitimden açık ara ileride değildir. I. Dünya Savaşına kadar kadınların okumasını dikkatli bir şekilde kontrol eden Avrupa toplumları için en tehlikeli kitaplar romanlar olarak kabul edilmiştir. “Namuslu bir kız aşkla ilgili kitaplar okumaz” anlayışı ile hareket edilen Avrupa’da kadınların okuyup yazmasından korkanlar olmuştur. Çünkü eli kalem tutan kadınların sadece aşk mektupları yazacaklarına inanılmıştır. Bunun için kadınların eğitimine Avrupa’da da karşı çıkanlar olmuştur.⁴⁴² Laik kesim de kilise de aynı bakış açısına sahip olduğu için kadının eğitimi konusunda Avrupa ülkelerindeki kız çocuklarının eğitimi XIX. yüzyıldan sonra belirgin bir şekilde önem kazanmıştır. Atina’da yayınlanan “Ev İdaresi ve Görgü Kuralları” adlı kitap Yunanistan’daki kızların eğitimi için örnek gösterilebilir. Geleneksel eğitim anlayışı doğrultusunda kadınların görev ve sorumlulukları olarak görülen bilgilerin öğretilmek istendiği bir eğitim anlayışı söz konusu olmuştur. Yani mutfakla ilgili bilgiler, lambaların temizliği, beyaz çamaşırların nasıl beyaz kalacağı, çamaşırların nasıl yıkanacağı, ısınma, yatak odasının temizliği ve bakımı, kadınların evin dışında nasıl hareket edeceği ve ziyaretler sırasında kadınların nasıl oturup kalkacağı hakkındaki bilgileri içeren⁴⁴³ bir eğitim anlayışı söz konusu olmuştur. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Avrupa’da da Osmanlı İmparatorluğu’nda da XIX. yüzyıla kadar kadınların eğitimi geleneksel özellikler taşıırken XIX. yüzyıldan itibaren modern eğitim başlamıştır.

3.1.1.1. Türk Kadınlarının Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Fermanından önce evinde kızlara özel eğitim veren kadın hocaların olduğu bilinmektedir. Ancak bu hocalara baktığımızda mülklerinin korunması için evlerini vakıflaştırarak okul haline getirdiklerini de söylemeden geçmemek gerekir.⁴⁴⁴ İmparatorlukta devam eden bu geleneksel eğitim Tanzimat Fermanı sonrasında yavaş yavaş yerini modern eğitime bırakmıştır. Çünkü 1839’dan itibaren hem siyasal hem de fikrîsel açıdan Osmanlı İmparatorluğu’nun değişimi ve dönüşümü yapılan ıslahatlarla hız kazanmıştır. Toplumsal değişim sonucunda sadece erkeklerin değil, kadınların da eğitime ihtiyaç duyduğu kabul edilmiştir. Yapılan ıslahatlar sonucunda Osmanlı kadınlarının İstanbul’da yaşayan

⁴⁴² Michela de Giorgio, “Katolik Model” **Kadınların Tarihi Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı C.IV** (Çev. Ahmet Fethi), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2005, s.168-169.

⁴⁴³ Orhan Türker, “Günümüzden Yüzyıl Önce Yunanlı Kadının Ev İdaresi ve Görgü Kuralları Kitabı”, **Tarih ve Toplum**, C.35, S.207, 2001, s.163 ve 164.

⁴⁴⁴ BOA, **Cevdet Maarifi Evrakı**, 7-334 (H-24-12-1230)

elit ailelerin kızları İngilizce, Fransızca, Arapça, Farsça öğrenirken aynı zamanda da bilim, fen, sanat ve sosyal alanlarda aldıkları eğitim sonucunda gözle görülür bir şekilde gelişim göstermişlerdir.⁴⁴⁵

1869'dan itibaren yayın hayatına başlayan Terakki-i Muhadderat ilk sayısından itibaren kadınların eğitimlerinin olması gerektiğini makaleler aracılığı ile vurgulamayı gerekli görmüştür. Hatta ilk makalede eğitimin gerekliliği konusunu şu şekilde açıklamıştır: Kadınların zevçleri tarafından gönderilen erzakları israf etmelerinin yanlış olduğunu bilmesi lazımdır bunun için de eğitim gereklidir. Aynı yazının devamında kadınların anne olmasından dolayı lazım gelen terbiyeyi çocuklarına verebilmesi için tahsilinin olması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁴⁶ Gazetenin ikinci sayısında da kadınların eğitim gördüğü takdirde çocukları yetiştirmede başarılı olacaklarından bahsedilmiştir. Yazının devamında kadınlar cahil kalırsa toplumun gelişmesinin ve ilerlemesinin mümkün olmayacağı da ifade edilmiştir. Toplumun ilerlemesi ve gelişmesi için sadece erkek çocukların terbiye edilmesinin yeterli olmayacağı kızların da eğitimi için gayret edilmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır.⁴⁴⁷ Annenin cahil olması çocuğun cahil olması demek anlayışıyla hareket eden dergi kadınlara seslenerek: “Kızlar için mektepler açılmaktadır [...] Ey pederler [...] zevcelerinizi ve kızlarınızı mahrum bırakmayın [...]” demiştir.⁴⁴⁸ Dergideki bu yazı kadınların eğitiminin gerekli olduğunu, babaların kızlarının okumasını destelemesi gerektiğini ve kızların da tüm gayreti ile eğitim öğretim hayatına devam etmesi gerektiğini anlatmıştır. Kadınların okumak için gayret göstermesi gerektiği dile getiren dergi, eğitim görmüş kadınların toplumun ilerlemesine büyük katkı yapacağını da aktarmıştır.

Kadınların eğitim görmesi gerektiğini vurgulayan kadınlar Terakki-i Muhadderat Gazetesine pek çok mektup göndermişlerdir. Bu mektuplarda Osmanlı kadınlarının cahil kaldıklarını artık bunun değişmesi gerektiğini vurguladıkları da görülmektedir. Sofya'da oturan Leyla Hanım'ın yazdığı mektup gazetede yer

⁴⁴⁵ A.Afet İnan, **a.g.e.**, s.85.Önceki yüzyıllarda da kadınların bazıları eğitim almışlardır. Ancak aldıkları eğitim hem sınırlı oranda hem de dini eğitimidir. Oysa XIX. yüzyılda kadınlar şiir, roman hikâye yazarken bilimsel ve eğitici makaleler de yazmışlardır.

⁴⁴⁶ **Terakki-i Muhadderat**, “Makale” 27 Haziran 1869.

⁴⁴⁷ **Terakki-i Muhadderat**, “Beyit” 4 Temmuz 1869.

⁴⁴⁸ **Terakki-i Muhadderat**, “Marif Sever Bir Hanım” 10 Temmuz 1869. Bu yazının bir başlığı yoktur. Fakat makale “Marif Sever Bir Hanım” imzası ile yayınlandığı için burada o şekilde kullanılmıştır.

almıştır. Mektupta Leyla Hanım kendisinin okuma yazma bilmediğini, nedenini ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır.

“Kendim eski zaman kadınlarından olduğum cihetle okumak bilmediğimden ve kerimelerimi bu asrın müsaadesi üzere okuyup yazdırmakta olduğumdan işte muhadderat namında yeni çıkmış gazetenin ilk nüshasıdır diye kızım bana bir kâğıt getirdi ve okuyayım dedi [...] Birazcık keyifsizce olduğumdan nüsha lafını işitince zannettim ki başıma takılacak nüshadır. Meğerki o gazetelerin her birine nüsha derlermiş. İlk defa çıkan birinci nüshası imiş bana söyledi ve okudu [...] Vaktiyle kadınlara okuyup yazmak adeta ayıp gibi olup heveskâr olanlara büyücü olacaksın derlerdi. Gurbette olan hısım ve akrabamızdan bir kâğıt gelse ister istemez mahalle imamına ve mektep hocasına gider ve hoca efendiyi evinde bulamazsa gelene kadar da beklerdik. Gönlünü edinceye kadar yalvarıp okuturduk. Mektubun bazı yerlerini okuyamaz ne hal ise mektupta ne yazılmıştır tamamıyla öğrenemeyip manasını anlayamadığımızdan mektup geldiğine sevinelim mi üzülelim mi bilemezdik. Şükürler olsun şimdi benim kızcağızlarım gazeteleri ve mektupları ne kadar ince şeyler yazılmış olursa olsun su gibi okuyor.

Padişahımız efendimizin zaman-ı hilafetpenahilerinde dünyaca çok terakkiyat görüldüğü gibi kadınlar da insaniyet öğrensin diye kız mektepleri açıldı. Orada Arapça ve Farsça da okudular. Şimdi bizim eve nasıl mektup gelse, içinde ne yazsa kızlarım manasını anlıyor ve bize de anlatıyor. Eski zamanda, bizim gençliğimizde erkeklerin ayıp saydıkları okumak yazmak bizim gibi kadınların insan sırasına geçmeyip hayvan gibi kalmamız için olduğunu şimdi anladım ki kızlarım güzel güzel okudukça ben hayvan gibi bakıyorum.”⁴⁴⁹ Leyla Hanım kadınların insan sayılmadığını onun için onlara eğitim verilmediğini anlattığı mektubunda kendi kızlarının eğitilmiş olduğunu aktarmıştır.

Okuma yazma bilen ya da Leyla Hanım gibi dönemin gazete ve dergilerini başkalarına okutarak yazılanlardan haberdar olan kadınlar her geçen gün artmıştır. Özellikle basılan dergilerin haftada bir yayınlanmasından şikâyet eden kadınlar da vardır ve bunun için yazdıkları mektuplarla yayın sayısının arttırılmasını talep etmişlerdir. Belkıs Hanım mektubunda kadınlar için bir gazete çıkarmaya başladığı için memnuniyetini bildirdikten sonra gazetenin haftada bir yayınlanmasının kadınların gelişimi açısından yeterli olmayacağını belirtmiştir.⁴⁵⁰

Hayriye Hanım’ın yazdığı yazıda da kadınların eğitime değinilmiştir.⁴⁵¹ Toplumun gelişimi için kadınların terbiyesinin ve ilerlemesinin gerekli olduğu ifade edilen yazıda ‘önce kendimizden başlamalıyız’ mesajı verilmiştir. Ayrıca

⁴⁴⁹ **Terakk-i Muhadderat**, “Sofya’da sakin Âstâneli Leyla Hanım imzasıyla gelen varakadır.” 1 Ağustos 1869.

⁴⁵⁰ **Terakk-i Muhadderat**, “Belkıs hanım imzasıyla gelen varakadır”, 10 Temmuz 1869.

⁴⁵¹ **Terakk-i Muhadderat**, “Hayriye hanım imzasıyla vürûd eden varakadır”, 25 Temmuz 1869.

imparatorlukta yaşayan kadınların bulunduğu durumdan rahatsız olduğunu belirten Hayriye Hanım, kadınların kendi haline bırakıldığını dile getirmiştir.⁴⁵²

Kadınların yazdıkları mektuplar dışında gazetede çıkan pek çok yazıda da kadınların okuyup yazmasının önemine yer verilirken ayrıca kadınlar ile erkeklerin eşit olduğuna vurgu yapılmıştır. Bunlardan biri “Yuvayı dişi kuş yapar” başlıklı yazıdır. Yazıda her iki cinsin birbirine eşit olduğuna değinilmiştir. Kadınların erkekleri memnun etmek için hizmetçiler gibi; erkeklerin de kadınlara kendilerini beğendirmek için hamallar gibi hareket etmesinin doğru olmadığı üzerinde durulmuştur.⁴⁵³ Bir diğer yazının başlığı da “İşten artmaz dışten artar” olmuştur. Burada elde edilen kazancın doğru harcanması, eve alınan eşyanın ve erzakın dikkatli bir şekilde kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Böylece kazancın birikeceği ifade edilmiştir. Elbette buradaki görevin önemli bir kısmı da kadına yüklenmiştir. Kadınların okuyup yazmasına önem verilmesine “[...] evlerimizi idare edecek kadınlardır. Evlatlarımızı terbiye edecek, onlara ilim ve ahlak öğretecek de kadınlardır” ifadeleriyle vurgu yaparak toplumda ve ailede kadınların okuyup yazmasının çok büyük bir öneminin olduğuna vurgu yapılmıştır.⁴⁵⁴

Terakk-i Muhadderat’ta kadınların eğitimini savunanlar olduğu kadar onların eğitimlerine karşı olanlar da vardır. Kadınların okumasın karşı olanların istediği şey onların evlerinde var olan işlerini yapmasıdır. Yani onlara göre kadınların görevi yemeklerini yapmak, dikişlerini dikmek ve çocuklarına bakmaktır. Bu işleri yapmayıp eğitim için bilim ve fen için uğraşan kadınların yaptıkları işler lüzumsuz ve abes karşılanmıştır. Çünkü onlar eğitilmiş kadınların, cahil kadınlardan serbest, pervasız davrandıklarını düşündüklerinden, eğitilmiş kadınların iffetsiz olduklarına inanmışlardır.⁴⁵⁵ Dolayısıyla kadının eğitimini bir kesim desteklerken bir diğer kesim buna karşı çıkmıştır. Çünkü eğitimin kadının ahlakına zarar vereceğine inanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların eğitim talepleri sadece Müslüman kadınlarla sınırlı kalmamıştır. Gayrimüslim kadınlar özellikle Rum kadınlar çok öncesinde eğitime başlamış olmakla birlikte Ermeni ve Yahudi kadınların eğitimi Müslüman kadınların eğitimine paralel olarak gelişmiştir.

⁴⁵² Terakk-i Muhadderat, a.g.m., 25 Temmuz 1869.

⁴⁵³ Terakk-i Muhadderat, “Yuvayı dişi kuş yapar”, 10 Temmuz 1870.

⁴⁵⁴ Terakk-i Muhadderat, “İşten artmaz dışten artar”, 17 Temmuz 1870.

⁴⁵⁵ Terakk-i Muhadderat, “Terbiye-i Nisvan”, 5 Eylül 1869.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat öncesi dönemde sıbyan mektepleri mevcut olmakla birlikte sonrasında açılan okullar erkek çocuklarının okuması gayesiyle açılmıştır. Ayrıca sıbyan mekteplerinin de yaygın olmadığı, ailelerin kız çocuklarını bu okullara göndermediği düşünüldüğünde kızların eğitimi biraz Kur'an eğitimi ve namazda okunacak surelerden ibaret kalmıştır.

Bayram Kodaman, "Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi" adlı eserinde 1867'de okulların teftişi için bir müfettişin görevlendirildiğini ve müfettişin okulları ziyarete başladığını belirtmiştir. Bu ziyaretlerin sonucunda bazı eksikliklerin olduğuna karar veren müfettiş, pek çok işin de düzenli bir şekilde yürütüldüğünü işleyişin düzenli olduğunu raporunda belirtmiştir. Bayram Kodaman'ın aktardığı bu rapor Maârif Nezâreti'nin yaptığı denetleme sonucunda ortaya çıkmıştır. Denetim sonrasında ortaya çıkan rapor doğrultusunda eğitim hizmetini disiplinli bir şekilde yürütmek isteyen Maarif Nezareti'nin denetimin önemini tam olarak anlayamadığını düşünen Bayram Kodaman, eğitimin de disiplinli bir şekilde yürütülmesinde sorun yaşandığını aktarmıştır.⁴⁵⁶

Sıbyan mektepleri 1869'da yürürlüğe giren tüzüğün ardından yeniden düzenlenmiştir. 7-11 yaş arasındaki kız çocuklarının devam mecburiyetinin bulunması gündeme taşınmıştır. Bu düzenlemeye göre bir mahalledeki okullar hazırlanarak kız çocuklarının eğitime devam etmesi sağlanmak istenmiştir. Okullarda yapılan hazırlıklar sonucunda sınıflar ikiye ayrılarak kızlar bir tarafta erkekler diğer tarafta bağdaş kurarak oturmuş, dersler bu şekilde yapılmıştır. Ayrıca kızlar okula giderken uzun yumuşak kumaştan elbise giymiş ve başlarını örtmüştür.⁴⁵⁷ Eğitim öğretim için yapılan düzenleme ile kızların okula devamına ortam hazırlanırken aynı zamanda okula giderken nasıl giyinecekleri de kanunla düzenlenmiştir.

⁴⁵⁶ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.49.

⁴⁵⁷ Hester Donaldson Jenkins, **Kafesin Arkasındaki Türk Kadını** (Çev. Ercan Kaçmaz), 1.b., Dergâh Yay, İstanbul, 2014, s.19.

Resim 22: Kadın Eğitimi / Sıbyan Mektepleri⁴⁵⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal sürece geçişin hazırlığı aşamasında çocukların eğitiminin nasıl olması gerektiği gündeme gelmiştir. Çocukların okula devam etmelerinin zorunluluğu anayasaya girmiştir.⁴⁵⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ilköğretim zorunluluğu Avrupa ülkeleri ile yaklaşık aynı tarihlerde uygulamaya girmiştir. Bu zorunluluk neticesinde kanun doğrultusunda kız ve erkek çocukları eşit şekilde eğitim imkânına sahip olmuştur. 1881-1882 yıllarında İstanbul'da 95 kız sıbyan mektebi ve 3819 kız öğrenci mevcutken, 1886'ya gelindiğinde kız okulu sayısı 70, kız öğrencisi sayısı 5132 olmuştur.⁴⁶⁰ Bu iki oran karşılaştırıldığında okul sayısının azaldığı ancak öğrenci sayısının arttığı görülmektedir. Bayram Kodaman 1891'de bir talimat yayınlandığını belirtmiş ve bu talimata göre Sıbyan mektepleri ile İptidâî mektepler arasındaki karmaşaya son verilmek istendiğini aktarmıştır. Yani bütün ilkokullar İptidâî adı altında birleştirilmek istenmiştir.⁴⁶¹ İlkokullarda eğitim birliği sağlandıktan sonra İptidâî mekteplerindeki ders programı belirlenmiştir. İbtidailerdeki dersler arasında Kuran-ı Kerim, İlm-i Hal, Tevcid, Sûlûs⁴⁶² yer almıştır.

Tanzimat'ın ilanı sonrasında kızların okutulmasının önemli ve gerekli olduğunu kabul eden Osmanlı bürokrasisi bu konuda önemli bir adım atmıştır.

⁴⁵⁸ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadın Eğitimi, **Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı 1998 Ajandası**, No. 13, s. 2.

⁴⁵⁹ 1876 Kânûn-ı Esâsî, <https://www.anayasa.gov.tr/> (E.T. 23.07.2022).

⁴⁶⁰ Bayram Kodaman, **a.g.e.**, s.67.

⁴⁶¹ Bayram Kodaman, **a.g.e.**, s.76. Aynı yıl erkek öğrencilerin devam ettiği okulu sayısı 222; erkek öğrenci sayısı da 9062 olarak verilmiştir.

⁴⁶² Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.6.

1858’de Maarif Nezareti tarafından Sadarete yazılmış olan tezkire ile kız çocuklarının eğitimleri ile ilgili süreç başlamıştır.

“Malûmiâli vekâletpenahileri buyurulduğu üzere her devlet ve milletin saadeti hali efradi ahalisinin izalei cehl etmelerine mevkuf ve bu dahi iptidayı emirde etfalın hüsni terbiye ve istihsali maarif etmelerine mütevakkef olup sayei kemalatvayei hazreti padişahide himemi mealî tev’emi vekâletpenahileriyle bu yolda şimdiye kadar vukubulan mesai ve ikdamat semeresi olmak üzere Dersaadet ve taşralarda bulunan mekâtibi rüşdiyelerde etfali ibadin germiyetle iktisabi ulûm etmelerine çalışılmakta olduğu misillü Dersaadet ve bilâdiselâsede bulunan mahallât mektepleri dahi bundan akdem on üç daireye taksim ve beher dairede bulunan mekâtibe merci olmak için bir merkez mektebi dahi teşkil olunarak bunların gerek nizam ve intizamca ve gerek emri tahsil ve terbiyelerini muayene ve taharri ile mertebai matlûbeye isal etmek üzere tayin olunan muavinler vasıtalarıyla daima ahvalleri taharri ve istikşaf olunmakta ve bilûtfihataâlâ böylelikle mekâtibi mezkûrenin hal ve şanaları günden güne düzelmesiyle derecei matlûbeye vüsülü esbabının istikmaline mazhariyet memul olup şu kadar var ki vakit ve zamanın hükmünce sair yerlerde bu terbiye kazıyye nafiası için bunca mesai ve nukud sarfolunmakta olduğu bedihi ve müsellemler olup dururken maarif nezareti dahi sade bu miktar ile iktifa edip durmayacağımdan hemişe etfali milletin ilerlemesi için ciheti teshilât taharri etmek ehemmi umurdan olmağla minelcümle terbiyei umumiyenin esaslarından olan mahallât mekteplerinde zükür ve inas bir yerde bulunduklarından ve bunda ise bazı mertebe mahzur mütaleasından başka matlûp veçhile emri terbiyeleri hâsıl olamamasıyla kızlar için dahi ayrıca mahal tahsisiyle emin ve ehliyetli hocalar tayin olunması tasvip olunmakta ise de bu matlebin husulü için defaten teşebbüsati külliye göstermek halkça dağdağalı ve masrafça dahi usretli olmak lazım geleceğinden ve bu yola gitmekten ve defaten bir büyük masraf kapısı açmaktan ise şimdilik bir başlangıç olmak üzere Sultanahmet dairesi dâhilinde bulunan yirmi altı bab mekâtibi sıbyan zükür ve inasi ayruca mekteplere tefrik olunduktan sonra yine dairei mezkûre dâhilinde olan cevri usta mektebinin dahi taifei nisaya mahsus olan sanayii talim için müstakil Kızlar rüşdiyesi şekline konmasına müsaade buyurulduğu halde masarifi cüziye ile öyle bir emri ehemmenin meydana getirilmesi kabil olabileceğinden bu bapta zuhur edecek iradei âlii vekâletpenahilerine intizar olunduğu muhati ilim samii âsefaneleri buyurulduktan [...] Hükümet halkı okulların açıldığı konusunda bilgilendirmek istemiş ve bunun için 1861’de gazetelerde “Okuyup yazamanın erkek ve kadınlar için elzem olduğunu [...]” ilan etmiştir.⁴⁶³

10 Kasım 1858’e sadarete yazılan tezkirede kızların eğitimi gündeme getirilmiştir. Bu tezkire sonrasında İstanbul Sultanahmet’te ilk kız rüştiyesi açılmıştır.⁴⁶⁴ Tanzimat’tan önce kız çocukları mahallelerinde bir kadın tarafından açılmış okula giderek orada dikiş, ütü, kola gibi işleri öğrenirken Tanzimat sonrası dönemde kızlar rüştiyelerde okuduktan sonra kız öğretmen okullarına öğrenci olarak girmişlerdir. Nihayetinde bu gelişme Osmanlı İmparatorluğu’nda önemli bir adımdır ve öncelikli olarak İstanbul’da başlamış zaman içinde Anadolu’ya yayılmıştır.⁴⁶⁵

Kız Rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek için 1870’de Dârülmuaallimât açılırken 1878’de Kız Sanayi Mektebi de açıldığından kızların eğitimi için verilen önemin arttığı söylenebilir.

⁴⁶³ Osman Ergin, *a.g.e.*, s.458.

⁴⁶⁴ Şefika Kurnaz, *a.g.e.*, s.31.

⁴⁶⁵ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.231.

Osman Ergin'in belirttiğine göre 1874'te Dârülmuallimât'ın da açılmasıyla İstanbul'daki kız okullarının sayısı ona yükselmiştir. Bu okullardaki sınıflara göre öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Ayrıca Osman Ergin dönemin koşullarının göz önünde bulundurulmasına bağlı olarak öğrenci sayısındaki mevcudun bir başarı olduğunu düşünmüştür.⁴⁶⁶

Tablo 1: İstanbul'daki Rüştîyeler, öğrenci ve öğretmen sayıları⁴⁶⁷

Okulların Adları	Sınıf-1 evvel	Sınıf-1 sani	Sınıf-1 salis	Sınıf-1 rabi	Muallimler	Hademeler
Dârülmuallimat	19	4	8	16	46	10
Sultanahmet Rüştîyesi	6	5	6	13	30	7
İbrahimpaşa Rüştîyesi	8	2	4	6	20	4
Şehzade Rüştîyesi	2	6	4	10	22	7
Fatih Rüştîyesi	5	7	7	14	33	7
Aksaray Rüştîyesi	1	5	11	12	29	7
Altay Rüştîyesi	7	3	5	11	29	4
Beşiktaş Rüştîyesi	6	4	0	23	33	6
Üsküdar Rüştîyesi	3	3	4	18	28	6
Üsküdar Gülfem Rüştîyesi	0	0	14	10	24	3
Toplam	57	39	63	135	294	61

Şefika Kurnaz 1876'da Sultanahmet'te 63, Atpazarı'nda 30, Aksaray'da 54, İbrahim Paşa'da 26 kız öğrencinin mevcut olduğunu belirtmiştir. Ancak Eski Alipaşa, Eyüp, Üsküdar ve Gülfem Hatun kız rüştîyelerindeki öğrenci sayıları hakkında bir bilgi vermemiştir. Bu okullardaki öğretmen sayılarını da 26 kadın öğretmen, 5 erkek öğretmen olarak aktarmıştır.⁴⁶⁸

1874'ten 1876'ya gelindiğinde yani Osman Ergin'in belirttiği öğrenci sayıları ile Şefika Kurnaz'ın belirttiği öğrenci sayıları kıyaslandığında Sultanahmet'te, Aksaray'da İbrahim Paşa'da kız öğrenci sayılarının arttığı söylenebilir. Şefika

⁴⁶⁶ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.459.

⁴⁶⁷ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.459.

⁴⁶⁸ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.34.

Kurnaz diğer okullardaki öğrenci sayılarını paylaşmadığı için onlar hakkında bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir.

Şefika Kurnaz Kız Rüştîyelerindeki dersleri sınıflarına göre aktarmıştır. Burada onun verdiği derslere bağlı kalınarak tablo oluşturulmuştur. Tablo doğrultusunda birinci sınıftan başlayarak her yıl ders sayısının arttırıldığı net bir şekilde görülebilir. Ayrıca ikinci sınıftan itibaren dikiş-nakış veya terzilik derslerinin de verilmeye başlandığı görülmektedir.

Tablo 2: Kız Rüştîyelerinde okutulan dersler⁴⁶⁹

1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye	Arabî	Ulûm-ı Diniye
Ahlak	Arabî	Farsî	Kırâat-ı Türkiye
Malumat-ı Nafia	Farsî	Lisan-ı Osmani	Arabî
Lisan-ı Osmani	Tarih	İmlâ	Farsî
Hesap	Hesap	Hesap	Lisan-ı Osmani
Sülûs	Sülûs	Coğrafya	İmlâ
Rika	Rika	Ulum-ı Diniye	Hesap
	Hıyâtet(terzilik)	Kırâat-ı Türkiye	Coğrafya
		Tarih	Medhal-i Kavaid
		Sülûs	Tarih
		Rika	Sülûs
		Nakış	Rika
			Nakış

23 Ağustos tarihli İkdâm Gazetesi'ndeki haber göre Bakırköy'de bir Rüştîye açılmıştır. Haberde Rüştîye için Belediye meclisinin düzenlemiş olduğu bir rapordan, okulun açılacağı konağın 2500 liradan 3000 liraya kadar değeri olduğundan ve bahçesinin tasarlanan inas mektebi inşası için müsait olduğundan bahsedilmiştir.⁴⁷⁰ Bu haberden anlaşıldığı üzere kızlar için açılan okulların bir sürekliliği olurken bir taraftan da imparatorluk sınırları içerisine pek çok bölgede inas mekteplerinin açılması yönünde talepler başlamıştır. Bu tapeler Maarif Müdürlüklerine yazılan yazılar aracılığı ile dile getirilmiştir.⁴⁷¹

Kızların modern eğitime başlamasıyla birlikte kız rüştîyeleri için öğretmene ihtiyaç olduğu düşüncesi yanlış değildir çünkü 1906-1907'ye gelindiğinde Müslüman kız rüştîye sayısı 85'e yükselmiştir. Gayrimüslimlere ait rüştîye sayısı

⁴⁶⁹ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.32.

⁴⁷⁰ **İkdâm**, "Bakırköy Rüştîyesi", 23 Ağustos 1900.

⁴⁷¹ BOA, **Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı**, 153-144 (H-20-04-1310)

68'dir. Yabancılar a ait rüştiye sayısı ise 20'dir.⁴⁷² Orhan Koloğlu “Abdülhamid Gerçeği” adlı kitabında kız eğitiminin çok önemli bir ilerleme olduğunu belirtmiş, ülke genelindeki 619 rüştiyeden 74'nün kız rüştiyesi olduğunu eklemiştir. Orhan Koloğlu'nun aktardığına göre Trablusgarp gibi tutucu bir bölgede valinin kız rüştiyesinin törenine katılması ve bu törende bir konuşma yapması çok önemlidir. Vali konuşmasında kötülüklerin cahillikten kaynaklandığını belirtmiş, cinsiyeti fark etmeksizin herkesin tüm vaktini öğrenmek için kullanması gerektiği üzerinde durulmuştur.⁴⁷³

Resim 23: Eyüp Rüştiyesi⁴⁷⁴

Yapılan bir başka araştırmada da II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim alan kız öğrenci sayısının önemli oranda arttığı aktarılmıştır. Özellikle 1885-1895 yılları arasındaki eğitim alan kız öğrencilerin sayısı öncesine nazaran 4-5 kat artmıştır.

⁴⁷² Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.44.

⁴⁷³ Orhan Koloğlu, **a.g.e.**, s.345.

⁴⁷⁴ Eyüp Rüştiyesi, <https://www.loc.gov/resource/cph.3b27694/> (E.T. 11.08.2022)

Ancak ekonomik yetersizliklerden öğretmen yokluğundan ve halkın okullara yönelik yaklaşımından dolayı alınan tedbirlerin ve kararların hepsinin uygulanması mümkün olmamıştır. Aynı araştırmada II. Abdülhamid dönemindeki ilköğretim eğitiminin yeniden yapılandırılmasına yönelik düzenlemenin sonraki yıllardaki eğitim politikalarının temellerini oluşturduğu ifade edilmiştir.⁴⁷⁵

Süleyman Şevket de Muallimler Mecmuasına yazdığı yazıda “her memlekette erkek çocukları okutmak hevesi daha evvel uyandı” derken aslında kız çocuklarına yönelik eğitim hizmetinin yetersiz kalmış olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁶ Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu’nda kız çocukların dolayısıyla kadınların eğitimi konusunda bir çaba vardır. Ancak bu çabanın yeterli olmamasının yanı sıra Orhan Koloğlu’nun da ifade ettiği gibi eğitimin niteliğinde de problem vardır.⁴⁷⁷ Kadınların eğitimi Avrupa’daki emsallerinin seviyesine ulaşamamıştır. Alınan kararların uygulanmasında yaşanan pek çok problem eğitimdeki kaliteyi düşürmüştür.

Tablo 3: 1893’te İnas Mekteplerinin Listesidir⁴⁷⁸

	Muallimlerin Miktarı	Leyli şâkirdan	Nehari şâkirdan	Aded
Dârümuallimât	20	-----	190	1
Kız Sanâyi Mektebi	18	100	---	1
Kız Sanâyi Mektebi	9	---	130	1
Üsküdar’daki Sanâyi Mektebi	9	---	120	1
Rüştiye Mektepleri	56	---	958	14
İbtidâi Mektepler	130	---	4385	65
Hususi Mektepler	36	220	762	14
Toplam	178	320	6545	97

Osmanlı İmparatorluğu’nun eğitim öğretim tarihi incelendiğinde özellikle XIX. yüzyılda orduda yapılan ıslahatlardan kaynaklı olarak erkeklerin eğitimine öncelik verildiği görülürken yüzyılın ikinci yarısından itibaren kız çocuklarının

⁴⁷⁵ Yasemin Tümer Erdem, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2007, s.27.

⁴⁷⁶ **Muallimler Mecmuası**, “Mekteplerimiz-Dârümuallimât”, 30 Nisan 1923.

⁴⁷⁷ Orhan Koloğlu, **a.g.e.**, s.345.

⁴⁷⁸ Ersin Kırca ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.283.

eğitimi de gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda dđnemin Maarif Vekili tarafından hazırlanan tüzükte kız okullarında öğretilenlik yapacak kadın öğretilenlerin yetiştirilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Bu maksatla Dârülmuallimât açılmıştır. 1 Eylül 1869’daki nizamnamenin 68.ve 69.maddeleri Dârülmuallimât’la ilgilidir⁴⁷⁹ ve 26 Nisan 1870’te Dârülmuallimât açılmıştır.⁴⁸⁰ Osman Erginin belirttiğine göre önce öğrenci temini için bir sınav yapılmıştır. 8 şubat 1870 Pazartesi günü 32 kız öğrenci bazı derslerden sınava tabi tutulmuştur.⁴⁸¹ Bu sınav Takvim-i Vekayi Gazetesi’nde duyurulmuştur.

Resim 24: Dârülmuallimât⁴⁸²

2 şubat 1870’te Takvim-i Vekayi Gazetesi’nin ikinci sayfasında verilen ilanda Dârülmuallimât’a alınacak öğrenciler için çağrı yapılmıştır. Bu ilanda kız sıbyan mektebine ve kız rüşdiyesine muallimler yetiştirilmek için Dersaadet’te Ayasofya-i Kebir civarında bir Dârülmuallimât açılacağı duyurulmuştur. Bu okula alınacak öğrenciler için yaş aralığı belirlenmiştir. Okula başvurmak isteyenlerin bu yaş aralığına dikkat etmeleri kaydı ile Yerebatan caddesindeki Dârülmuallimât’a müracaatı edebilecekleri belirtilmiştir.⁴⁸³ Okula kayıt yaptıracak öğrencilerden

⁴⁷⁹ Mustafa şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretilen Okullarında Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretilenler İle Okuttukları Dersler”, **Bellelen**, C. 68, S. 253, Ankara, 2004, s.651.

⁴⁸⁰ **Muallimler Mecmuası, a.g.m.**, 30 Nisan 1923.

⁴⁸¹ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.669.

⁴⁸² Dârülmuallimat, <https://www.loc.gov/resource/cph.3b28190/> (E.T. 20.09.2023)

⁴⁸³ **Takvim-i Vekayi**, “Dârülmuallimât’a alınacak öğrenciler” 2 şubat 1870.

belirlenen yaş aralığı aranmıştır. Ayrıca okulun açılış amacı ilanda belirtilerek mezun olanların muallime olarak çalışabilecekleri duyurulmuştur. Gazetede yer alan bu ilan kadınların yeni bir meslek kolunda çalışmalarının resmi anlamda önünün açıldığını göstermiştir. Dârülmuaallimât'ta yaşları 15 ile 35 arasında olmak üzere yaklaşık elli öğrenci kaydedilmiştir.⁴⁸⁴

2 Şubat 1870'te Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde Dârülmuaallimât'ta çalışmak için muallime ve muallimlere ihtiyaç olduğu da duyurulmuştur. Derslere girecek muallime ve muallimlere uygun miktarda maaş ödeneceği ifade edilmiş ve çalışmak isteyen kadınların ya da yaşlı-olgun erkeklerin Cuma ve Pazar günlerinin dışındaki her gün saat yedi ile on arasında başvurabilecekleri belirtilmiştir.⁴⁸⁵ Bu ilanda da Dârülmuaallimât'ın bünyesinde çalışacak olan muallim ve muallimelerin nitelikleri üzerinde durularak bu nitelikleri taşımayanların başvurmaması istenmiştir.

Dârülmuaallimât'ın bütün öğretmenlerinin kadın olması her ne kadar istenmişse de kadın öğretmenlerin yeterli olmamasından dolayı erkek öğretmenler de derse girmiştir. Başlangıçta sadece nakış öğretmenleri ya da müzik öğretmenleri kadınlardan oluşmuştur. 1882'den itibaren kadın öğretmenlerin sayısı önemli oranda artmış, 1893'te neredeyse erkek öğretmen kalmamıştır.⁴⁸⁶ Darulmuallimat'ın tahsis edilen senelik ücreti 122.400 kuruştur. Bu paranın 24.000 kuruşu müdür maaşıdır. Nezaret etmek üzere mutlaka bir müdireye ihtiyaç duyulduğu için onun maaşı da 650 kuruş olarak belirlenmiştir. Nizamnameye göre muallim ve ustaların maaşları 750'şer kuruştur. Bazılarına 400 bazılarına 700 kuruş ödenirken bazı öğretmenlere ise 800 kuruş maaş verilmesi karara bağlanmıştır. Darulmuallimat'ta iki de hizmetçi istihdam edilmiştir.⁴⁸⁷

Dârülmuaallimât'tan mezun olan kadınlar öğretmen olarak görevlendirilmişlerdir. "İslam Hanımları" başlıklı kitapta menüz olan kadınların isimleri paylaşılmıştır. Bu kitapta özellikle iki bilgiye yer verilmiştir. Bunlardan biri 1295'ten 1298'e kadar okulun mezun verememesidir. Diğer de 1310'dan itibaren mezun olana öğretmen adaylarının nerede görev yaptığı ve görevinin ne olduğu

⁴⁸⁴ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.670

⁴⁸⁵ **Takvim-i Vekayi**, "Dârülmuaallimât'ta çalışmak için muallime ve muallimlere" 2 Şubat 1870.

⁴⁸⁶ Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını 1839-1923**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara, 1991, s.27.

⁴⁸⁷ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.670.

bilgisi olmuştur. Ayrıca 1310'dan itibaren mezun olan kadınların medeni hallerine de yer verilmiştir⁴⁸⁸

⁴⁸⁸ Memurîn Umûr Rûsûmiyyeden Nazım, **İslam Hanımları**, İstanbul, 1318, s.168-178. "1289'da Mezun olanlar: Fatma Fethiye Hanım, Hafize Rüveyda Hanım, Hafize Hatice Hanım, Hafize Hatice Hanım, Fatma Nigar Hanım, Münibe Hanım, Hatice Hanım, Ferdane Hanım, Büyük Zehra Hanım, Cemile Hanım, Zehra Hanım, Hattate Emine Hanım, Küçük Fatma Hanım, Hüsniye Hanım, Âyişe Hanım, Emine Hanım, Fatma Hanım, Nebiye Hanım, Hatice Hanım, Ülfet Hanım, Nazik Misal Hanım.

1290'da Mezun olanlar: Zafer Hanım, Fatma Zehra Hanım, Lütfiye Hanım, Hayriye Hanım, Nezihe Hanım, Fatma Hanım, Maide Hanım, Şahende Hanım, Hatice Hanım, İfakat Hanım, Fatma Hanım, Hatice Hanım, Advıye Hanım, Fatma Hanım, Seher Hanım, Hayriye Hanım, Hayriye Hanım.

1291'de Mezun olanlar: Hafize Seher Hanım, Müzeyyen Hanım, Huriye Hanım, Naile Hanım, Âyişe Hanım, Sadiye Hanım, Sadiye Hanım, Sadiye Hanım, Gülzemin Hanım, Narine Hanım, Şerife Fatma Hanım, Hanife Hanım, Hasibe Hanım, Adile Hanım, Emsal Nur Hanım, Emine Hanım, Sabiha Hanım, Emine Hanım, Hayriye Hanım, Hüsniye Hanım, Hafza Fatma Hanım.

1292'de Mezun olanlar: Hafza Fatma Hanım, Lebabe Hanım, İffet Hanım, Büyük Fitnat Hanım, Nefise Hanım, Zehra Hanım, Refika Hanım, Aliye Hanım.

1293'te Mezun olanlar: Âyişe Nazire Hanım, Fitnat Hanım, Mevhibe Hanım, Kamile Hanım, Kadriye Hanım, Huriye Hanım, Âyişe Hanım, Saniye Hanım Hafza Hayriye Hanım

1294'te Mezun olanlar: Mühibbe Hanım, Hafza Lütfiye Hanım, Zeynep Hanım, Selime Hanım, Ayşe Hanım.

NOT: 1295, 1296, 1297 ve 1298 senelerinde şahadetname i'tâ olunamamıştır.

1299'da Mezun olanlar: Besime Hanım, Fakihe Hanım, Nefise Hanım, Saime Hanım, Atiye Hanım, Hayriye Hanım, Şevket Hanım, Nezehet Hanım, Münire Hanım, Naime Hanım, Büyük Münire Hanım, Ayşe Hanım, Emine Hanım, Makbule Hanım, Fatma Hanım

1300'de Mezun olanlar: Makbule Hanım, Servet Hanım, Servet Hanım, Naime Hanım, Lütfiye Hanım, Fethiyye Hanım, Macide Hanım, Küçük Seher Hanım, Saniye Hanım, Fatma Hanım Büyük Seher Hanım

1301'de Mezun olanlar: Saniye Hanım, Aliye Hanım, İhsan Hanım, İnayet Hanım, Fatma Hanım, Hayriye Hanım, Âyişe Hanım, Melek Hanım, Samiye Hanım, Cemal Hanım, Fahriye Hanım, Fikriye Hanım, Hürmüz Hanım, Mu'adil Hanım, Şerife Hanım, Gülsüm Hanım, Melek Hanım, Hüsniye Hanım, Emine Hanım.

1302'de Mezun olanlar: Cemaliye Hanım, Adile Hanım, Zine Hanım, Hacer Hanım, Halide Hanım, Hayriye Hanım, Safiye Hanım, Ayşe Sa'ide Hanım, Bezmiye Hanım, Mukaddes Hanım, Sabre Hanım, Ayşe Sa'ide Hanım, Bezmiye Hanım, Mukaddes Hanım, Sabre Hanım, Mehpare Hanım, Kebire Hanım, Nezihe Hanım, Şadiye Hanım, Nadire Hanım, Afife Hanım, Nesime Hanım, Zehra Hanım, Münire Hanım, Faize Hanım, Binnaz Hanım,

1303'te Mezun olanlar: Fahriye Hanım, Azize Hanım, Kaniye Hanım, Saâdet Hanım, Hatice Hanım, Pakize Hanım, Şaziye Hanım, Nebiye Hanım, Sıdkıye Hanım, Merdane Hanım, Ümniyye Hanım, Fehmiye Hanım, Büyük Azize Hanım, Mu'adil Hanım, Gılman Hanım, Lütfiye Hanım, Resmiye Hanım, Şükriye Hanım, Ruh Dil Hanım, Hanife Hanım, Âyişe Hanım, Büyük Emine Hanım, Huriye Hanım, Meliha Hanım, Şadiye Hanım, Sa'ide Hanım, Nakiye Hanım, Fatma Hanım, Nira Hanım, Fethiye Hanım

1304'te Mezun olanlar: Saide Hanım, Ahdiye Hanım, Emine Hanım, Hadice Hanım, Makbule Hanım, Niyazi Hanım, Münire Hanım, Firdevs Hanım, Zekiye Hanım, Binnaz Hanım, Hürmüz Hanım, Esma Hanım, Fatma Hanım, Nasib Hanım, Zehra Hanım, Hüsniye Hanım, Huriye Hanım, Hikmet Hanım, Saniye Hanım, Küçük Makbule Hanım, Nazife Hanım, Vesile Hanım, Büyük İffet Hanım.

1305'te Mezun olanlar: Kıymet Hanım, Şerife Hanım, Hanım, Afet Hanım

1306'da Mezun olanlar: Refia Hanım, Fethiyye Hanım, Yakute Hanım, Mutia Hanım, Cemaliye Hanım, Bahriyye Hanım, Meveddet / Müveddet Hanım, Nazlı Hanım, Vasıfe Hanım, Muhlise Hanım, Necabet Hanım, Hediye Hanım, Adile Hanım, Naciye Hanım

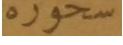
1307'de Mezun olanlar: Binnaz Hanım, Seyide Hanım, Fahriye Hanım, Büyük Hayriye Hanım, Büyük Naz Hanım, Zeliha Hanım

1308'de Mezun olanlar: Su'ad Hanım, Reşide Hanım, Hanife Hanım, Sadiye Hanım, Mürvet Hanım, Nebiye Hanım, İsmet Hanım, Kevser Hanım, Huriye Hanım, Ahsem Hanım, Zehra Hanım, Bedriye Hanım, Saadet Hanım, Hasibe Hanım, Huriye Hanım, Naciye Hanım, Sabire Hanım

1877-1878 Rus savaşı nedeniyle dersler yapılamadığı için 1878-1879'da mezun verilememiştir. 1881-1882'de ise Dârülmua'llimât iki yıl kapalı kalmıştır. İki yılın sonunda dersler yeniden başlamıştır ancak bu durum okulun dört yıl mezun verememesine neden olmuştur.⁴⁸⁹

Ayşe Sıdika Hanım II. Abdülhamid tarafından verilen talimat doğrultusunda öğretmen olacak kadınlara ders verirken pedagoji derslerinin olmadığını görmüş ve Maarif Nezaret-i Celilesi'ne bu konu ile ilgili olarak başvurmuştur. Alınan karar neticesinde bu derse de Ayşe Sıdika Hanım girmeye başlamıştır. Dersi vermeye başladığında kaynak yetersizliğini fark eden Ayşe Sıdika Hanım hem kendi fikirlerini kullanmış hem de yabancı kaynaklardan faydalanarak ortaya bir pedagoji kitabı çıkarmıştır. Bu kitapta talim ve terbiyenin mevzusunun insan olduğu, insanların çocukluktan itibaren terbiye edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁴⁹⁰

Mustafa Şanal, II. Abdülhamit devrinde kız öğretmen okulunun hazırlık kısmı açıldıktan sonra, 30 Temmuz 1895'te yayınlanan tüzüğe göre okulun idari yapısında, öğretmen kadrosunda ve derslerin planlanması konusunda düzenlemeler

1309'da Mezun olanlar: Münire Hanım, Samiye Hanım, Hanım, Seher Hanım, Dürrîye Hanım, Asiye Hanım, Hacer Hanım, Büyük Seher Hanım, Şerife Hanım, Halide Hanım, Mihriye Hanım.

1310'da Mezun olanlar: Zekiye Hanım (İzmir'de Muallime / Evli), Sadiye Hanım (Dar-ül Muallimatta Muavine), Nimet Hanım (Molla Gürani Rüştîyesinde Muallime /Evli), Remziye Hanım (Selanik'te Muallime/Evli), Sıdika Hanım, Hamiyet Hanım, Feride Hanım (Dar-ül Muallimatta Muavine), Müşkât Hanım, Makbule Hanım(Sivas'ta Muallime/Evli), Fatma Hanım(Dar-ül Muallimatta Muavine), Müşkât Hanım, Makbule Hanım(Sivas'ta Muallime/Evli), Fatma Hanım(Dar-ül Muallimatta Muavine).

1311'de Mezun olanlar: Saliha Hanım, Hayriye Hanım (Dar-ül Muallimatta Muavine), Nevber Hanım (Üsküdar Kız Sanayi Mektebinde Muallime), Büyük Naz Hanım (Molla Gürani Rüştîyesinde Muallime), Feride Hanım (Dar-ül Muallimatta Muallime), Huriye Hanım (Manastır'da Muallime/Evli), Yaşar Hanım (İzmir'de Muallime /Saniye), Zişan Hanım, Derya Hanım, Naciye Hanım (Dar-ül Muallimatta Muavine).

1312'de Mezun olanlar: Hatice Hanım (Dar-ül Muallimatta Muavine), Muhlise Hanım, Zahide Hanım(Fındıklı'da Muallime), Nazmiye Hanım (Aksaray'da Nehârî Kız Sanayi Mektebinde Muavine), Kevser Hanım (Beşiktaş'ta Muallime), Remziye Hanım (Bursa'da Muallime /Evli), Sıdika Hanım (Şam'da Muallime /Evli), Ariza Hanım, Safvet Hanım (Eyüb'de Muallime), Advîye Hanım (Denizli'de Muallime/Saniye), Âyişe Hanım (Kırkkilise'de Muallime /Evli), Hamide Hanım (Leyli Kız Sanayi Mektebinde Muallime), Saniha Hanım (Nehârî Kız Sanayi Mektebinde Muallime), Refika Hanım(Ma'mûretü'l-Aziz'de Muallime/Saniye), Asiye Hanım(Denizli'de Muallime/Evli)

1313'te Mezun olanlar: Kudret Hanım, Vahide Hanım, Behra Hanım, Hatice Hamide Hanım, Bergüzar Hanım, Tal'at Hanım, Zehra Hanım (Taşlıca'da Muallime/Evli), Saniye Hanım, Fatma Hanım, İkbâl Hanım (Samsun'da Muallime), Seher Hanım (Şam'da Muallime/Saniye), Beğhan Hanım (Küçük Mustafa Paşa'da Muallime), Sabiha Hanım (Sandıklı'da Muallime)"

⁴⁸⁹ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.676

⁴⁹⁰ Zehra Toska, "Çağdaş Türk Kadını Kimliğinin Oluşumunda İlk Aşama Tanzimat Kadını", **Tarih ve Toplum**, C.21, S.124, s.10.

yapıldığından bahsetmiştir.⁴⁹¹ 1895 yılında yayınlanan tüzük doğrultusunda okulun müdürünün erkek olmasına, yardımcısının da kadın olmasına karar verilmiştir. Müdürler Maarif Nezareti tarafından seçilmiştir. Müdür talimatları uygularken müdür yardımcısı ise müdürün izni olmadan herhangi bir uygulama yapamamıştır. Hem müdür hem de müdüre her hafta iki kereden az olmayacak şekilde derslikleri ve nakış odasını dolaşarak diğer personelin görevlerini yapıp yapmadıklarını denetlemiştir.⁴⁹² Bu düzenlemelere rağmen kadınlar öğretmen olarak çalışsa da tek başlarına okulla ilgili herhangi bir konu hakkında karar vereme yetkileri olmamıştır.

Aşağıdaki kadro 1877'ye kadar devam etmiş, 1877'den sonra Müzik Hocası Refika Hanım ile rik'a hocası Arif Efendi de kadroya dâhil edilmiştir.⁴⁹³

Tablo 4: Dârümuallimât'taki öğretmenler ve okuttukları dersler⁴⁹⁴

Dersin Adı	Haftalık Ders Saati	Dersin Hocası	Hocanın Maaşı
Mebadil Ulûmi Diniye ve Ahlâk	2	Musa Efendi	300 kuruş
Kavaidi Lisan ve İnşa	2	---	800 kuruş
Hesap	3	İsmail Efendi	700 kuruş
Nakış ve Ameliyatı Hayyatiyye	4	Hatice Hanım	800 kuruş
Resim	---	Madam Armik	800 kuruş
Hatt-ı Sülûs ve Nesih	---	Hacı Raşit Efendi	400 kuruş
Tarihi Osmani	---	---	700 kuruş
Coğrafya	---	İsmail Efendi	700 kuruş

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ıslahhaneler zaman içinde Rusçuk'taki gibi Kız Sanayi Mektebine dönüşmüştür.⁴⁹⁵ Midhat Paşa'nın Rusçuk'ta açtığı bu okul

⁴⁹¹ Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârümuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi dergisi (OTAM)**, S.26, 2009, Ankara, s.228-229.

⁴⁹² Mustafa Şanal, **a.g.m.**, s.654; Mustafa Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okullarında Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler İle Okuttukları Dersler", **Belleten**, C.68, S.253, Ankara, 2004, s.651.

⁴⁹³ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.672-673.

⁴⁹⁴ Tablo Hem Osman Ergin'in Türkiye Maarif Tarihi I ve II, hem de Mustafa Şanal'ın Osmanlı İmparatorluğunda Kız Öğretmen Okullarında Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler İle Okuttukları Dersler adlı makalesinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

⁴⁹⁵ Şenay Atam ve Ümmügülsüm Candegir, "Osmanlı Devleti'nde Kız Islahhanesi ve Kız Sanayi Mektepleri", **Türklerde Tarih**, (Ed. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Oğuz Polatel), 1.b., Kömen Yay., 2020, s.264.

kızların mesleki ve teknik eğitim almasının öncüsüdür.⁴⁹⁶ Paşa'nın hedefi öksüz ve yetim kalmış çocukları ya da fakir ailelerin muhtaç çocuklarını güvence altına almak onların barınmasını, beslenmesini sağlamak olmuştur. Fakat bu okullar ekonomik sebeplerden dolayı 1872'ye kadar açılmamıştır.⁴⁹⁷

İstanbul'da açılan ilk Kız Sanayi Mektebi Yedikule'de açılmıştır. Bu okulda öğrenciler, hem temel eğitim hem de mesleki eğitim görmüştür. Okulun kuruluş amaçlarından biri, öğrencilerin Yedikule'deki fabrikalarda çalışmalarına zemin hazırlamaktır. Öğrenciler orduya sargı bezi, iç çamaşırı dikmişlerdir. Öğrenci sayısı zaman içinde artmıştır.⁴⁹⁸ İstanbul'da kızların eğitimi için atılan önemli adımlardan bir diğeri de Üsküdar'da açılan Kız Sanayi Mektebi'dir.⁴⁹⁹ 1887'den itibaren Kız Sanayi mektepleri Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır.

3 Ocak 1884 tarihli arşiv belgesinde Kız Sanayi Mektebi'nin nizamnamesinin bazı maddeleri:⁵⁰⁰

1. Madde: Kız çocuklarının bilgi ve beceri kazanması amacıyla açılmıştır.

2. Madde: Kız Sanayi Mektebi'nin iki şubesi vardır. Bunlardan biri dâhili şubesidir ki bu yatılı kısmı oluşturmuştur. Öğrenci sayısının yetmiş beşi geçmeyeceği nizamnamede ifade edilmiştir. Diğeri harici şubedir. Bu sınıfta öğrenciler derse gün içinde gelip ve akşam evine dönmüştür. Bu sınıfın mevcudu yüz yirmi beşi geçmeyecek ifadesi nizamnamenin ikinci maddesinde belirtilmiştir.

3. Madde: Kız Sanayi Mektebi'nin genel idaresi erkeklere mahsus sanayi mektebindeyken özel idaresi Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin görevlendireceği bir müdüre tarafından yürütülmüştür.

4. Madde: Müdür, müdüre, muallimin, muallimatın, mektebin bütün çalışan memurlarının ve hademenin ücretleri nezaretin kararnamesi sonucunda tayin edilmiştir.

5. Madde: Kız Sanayi Mektebine gidecek öğrenci yaşı sekizden küçük, ondan büyük olmayacaktır.

⁴⁹⁶ Cemil Öztürk, "Üsküdar Kız Sanayi Mektebi (1890-1928)", **Üsküdar Sempozyumu Bildirileri 12-13 Mart 2004**, C.1, İstanbul, Mart 2005, s.238

⁴⁹⁷ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.686; Cemil Öztürk, **a.g.m.**, s.238.

⁴⁹⁸ Cemil Öztürk, **a.g.m.**, s.238.

⁴⁹⁹ BOA- **İrade Dahiliye Evrakı.**, 1197-93728 (H-23-02-1308).

⁵⁰⁰ Ersin Kırcı ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.270-275.

6. Madde: Yatılı şubesi yetim öğrenciler için açılmış olup mahallesinden ilmühaber almayanların bu sınıfa kaydedilmesi yasaktır.

7. Madde: Hasta olanlar, sakat olanlar mektebe kabul edilememiştir.

8. Madde: Mektebin eğitim süresi beş yıl olup bu süre zarfında gösterilecek dersler nizamnamede belirtilmiştir.

Eğitimini tamamlayan ve diploma alan öğrencilerden kimsesiz olanlar Kız Sanayi Mektebi idaresi tarafından uygun biri ile evlendirilmişlerdir.⁵⁰¹ Böylece okuldan mezun olan kimsesiz kızların korunmasını sağlamak istemiştir.

Tablo 5: 3 Ocak 1884'e ait arşiv belgesinde yer alan nizamname doğrultusunda hazırlanmış Kız Sanayi Mektebi'nin sınıflarını ve derslerini gösterir tablodur.⁵⁰²

1. Sınıf	İlim	Usul-i cedide veçhile elifba	Kur'ân- Kerim	
	Sanat	Dikiş	El örmesi	
2. Sınıf	İlim	İlmihal	Risâle-i ahlak	Yazı
	Sanat	Nakış	Fistan	Resim
3. Sınıf	İlim	Muhtasar Kavâ'id-i Osmaniyye	Yazı ve İmlâ	Hesap
	Sanat	Kanave	Biçim	Resim
4. Sınıf	İlim	Muhtasar Tarih ve Coğrafya	Malumât-ı nafia	Yazı ve İnşâ
	Sanat	Çiçek	Biçim	Dikişin envâ'ı
5. Sınıf	İlim	İlm-i tedbir-i menzil	Hıfz-ı sıhhat	
	Sanat	Dikiş ve Resim	Biçimin envâ'ı	

Derslerin kış aylarında dört, yaz aylarında beş saat olması planlanan mektepte; öğlen yemeği sonrasında sanat derslerinin yapılmasına karar verilmiştir. Mayıs ayının on beşinde dersler bitmiş, Haziran ayından itibaren de sınavların yapılmasıyla eğitim öğretim süresi sona ermiştir. Sınavlardaki başarısına göre birinci, ikinci olan öğrenciler uygun hediyeler ile ödüllendirilmişlerdir.⁵⁰³

Okulda yatılı kalacak kız öğrencilere temel ihtiyaçları doğrultusunda giysiler verilmiştir. Nizamnamede yer alan bu kıyafetler: Biri yazın kullanılabilecek incelikte, diğeri kışın kullanılabilecek kalınlıkta ayarlanmıştır. Kıyafetlerin ve

⁵⁰¹ Ersin Kırca ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.275. Nizamnamenin 21. maddesi verilmiştir.

⁵⁰² Ersin Kırca ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.271-273.

⁵⁰³ Ersin Kırca ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.274. Nizamnamenin 10. maddesi verilmiştir.

yeldirmelerin kız öğrenciler tarafından en az iki yıl kullanılması planlanmıştır. Ayrıca bir yıl için dört çift çorap, iki çift ayakkabı verilen öğrencilerin yanı sıra imkânı olan öğrencilerin ayakkabılarını ve yeldirmelerini kendilerinin yaptırmaları talep edilmiştir. Öğrencilerin ekonomik durumları göz önünde bulundurularak çözüm üretilmiş ihtiyacı olan öğrencilere kıyafetleri verilerek onların eğitimleri o şekilde desteklenirken, yaptırabilecek ekonomik güce sahip olan öğrencilerin kendi ihtiyaçlarını karşılamalarına yönelik bir politika uygulanmıştır. Böylece okulda bir kıyafet zorunluluğu uygulaması ortaya çıkmış, öğrencilerin bu kıyafetler ile okula gelmeleri zorunlu tutulmuştur. Bir de kullanılacak okul araç gereçleri vardır ki bunların temini için çözümler üretmiştir.⁵⁰⁴

Okula devam eden öğrencilere burs niteliğinde bir ücret ödenmesine karar verilmiştir. Birinci sınıf öğrencileri en az ücreti alırken her sınıf için ücretler yirmişer kuruş arttırılarak devam etmiştir. En yüksek bursu beşinci sınıf öğrencileri almıştır. Öğrenciler belirlenen günlük para üzerinden bir aylık almaları planlanmış ancak bu aylıkların tamamı öğrencilere verilmemiştir. Öğrenciler her ay hesaplanan paralarının yarısını almışlardır. Öğrencilerin hak ettiği paralarının diğer yarısı da diplomalarını alıp mezun oldukları zaman almaları için biriktirilmiştir.⁵⁰⁵

Okul açıldığı ilk günden itibaren kız çocuklarının ve kadınların ilgisini çekmiştir. Okulun öğrenci sayısı her geçen gün artmış, gündüz devam eden öğrencilerin yanı sıra yatılı kalan öğrencilere de imkân sunulmuştur. 1903 senesinin hem öğrenci sayısı hem memur ve öğretmen sayısı tespit edilmiştir.⁵⁰⁶ Okulun eğitimi toplum tarafından benimsenmeye başlamış ve halkın takdirini kazanmıştır. Bunun sonucunda okula kayıt yaptıran öğrenci sayında artış olmuştur. Özellikle varlıklı aileler kız çocuklarına iyi bir eğitim aldirmek istedikleri için okulun gündüz kısmına para ödeyerek kayıt yaptırmışlardır.⁵⁰⁷

Kıs Sanayi Mektebi'nin rüşdî kısımlarında haftalık ders saatleri 24 olarak planlanırken, iptidâî kısmında haftalık ders 30 saat olmuştur.⁵⁰⁸ Ayrıca dersler aşağıdaki tabloda olduğu gibi planlanmıştır.

⁵⁰⁴ Ersin Kırcı ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.274; Yasemin Tümer Erdem, **a.g.t.**, s.218-219 Nizamnamenin 14, 15 ve 16. maddeleri verilmiştir.

⁵⁰⁵ Yasemin Tümer Erdem, **a.g.t.**, s.218

⁵⁰⁶ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.913.

⁵⁰⁷ Yasemin Tümer Erdem, **a.g.t.**, s.219

⁵⁰⁸ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.914.

Tablo 6: Kıs Sanayi Mektebinin Rüşdî kısımlarındaki İptidaî kısmında haftalık dersler⁵⁰⁹

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl	IV. Yıl	V. Yıl	VI. Yıl	VII. Yıl
Elifba ve Şifahi Malumat*	18	--	--	--	--	--	--
Tecvidli Kuran-ı Kerim	6	4	4	4	2	1	1
Ulûm-ı Diniye	--	2	2	2	1	1	1
Kıraat ve İmla	4	6	6	6	2	1	1
Kitâbet	--	--	--	--	--	1	1
Kavâid	--	--	2	3	2	--	--
Arabi	--	--	--	--	--	1	2
Farsi	--	--	--	--	--	1	1
Hüsn-i Hat	--	2	1	1	1	1	1
Dürûs-ı Eşya ve Malûmat-ı Nafia	2	2	1	1	1	1	1
İdare-i Beytiye	--	--	--	--	2	2	2
Ahlak	--	--	--	--	1	1	1
Hıfzıssıhha	--	--	--	--	--	1	1
Hesap	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	--	--	--	--	2	2	2
Tarih	--	--	--	--	2	2	1
Resim ve Hendese	--	--	--	--	1	1	1
El Hünerleri	6	12	12	12	12	12	12
Toplam	24	30	30	30	30	30	30

Tanzimat sürecinde dine dayalı örgütlenmeden vazgeçilerek, millet esasına dayalı bir örgütlenmeye geçilmesiyle beraber ülkede yaşayan herkesin eşit olmasına karar verilmiştir.⁵¹⁰ Tanzimatçıların eğitim hedefi vatanına bağlı Osmanlı Yurttaşları yetiştirmekken, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na müdahaleleri sonrasında gayrimüslim Osmanlı tebasına yönelik eğitim politikası 28 Şubat 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı ile yeniden düzenlenmiştir.⁵¹¹ Fermanla beraber gayrimüslimlerin de kendi okullarını açmalarına müsaade edilmiştir. Ayrıca gayrimüslimlerin de hem askeri hem de mülki sivil okullara kabul edilmeleri karara bağlamıştır.

⁵⁰⁹ Yasemin Tümer Erdem, **a.g.t.**, s.226. Genel olarak "El hünerleri" olarak adlandırılan dersler şunlardır: nakış, resim ve hendese, biçki ve dikiş, halı dokuma, bez dokuma, ahçılık ve tatlıcılık.

⁵¹⁰ Cihan Osmanağaoğlu, "Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2003, s.101-103; Bernard Lewis, **a.g.e.**, s.333.

⁵¹¹ Kuntay Gücüm, "Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2008, s.235.

7 Eylül 1869'da Fransa eğitim yasalarından yararlanılarak düzenlenen tüzüğün yürürlüğe girmesi ile beraber imparatorluktaki eğitim öğretim, cemaatlerin denetiminden çıkmaya başlamıştır. Modern eğitimin devlet tarafından verilmesi gerektiğine inanılmış ve devletin sorumluluğuna bırakılmaya başlanmıştır.⁵¹² 1869 sonrasında imparatorlukta gayrimüslimler sıbyan mektepleri ve rüştiyeler açmış fakat idadi ve sultani düzeyindeki okullara Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte devam etmesi kararı uygun bulunmuştur.⁵¹³

3.1.1.2. Ermeni Kadınların Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde hazırlanan genelge ile Ermenilerin vilâyetlerde okul açılmalarına izin verilmiştir.⁵¹⁴ 1830'dan itibaren kız okulları yaygınlaşmaya başlamış ve Albert Kharatian'ın aktardığına göre İzmir'de Surp Hripsimyan Kız Okulu'nun yanı sıra Anarad Hıgutyun Katolik Okulu eğitime başlamıştır.⁵¹⁵ İstanbul'da ise Amerikan Board misyonerleri tarafından 1845'te Pera Kız Yatılı Okulu kurulmuştur. Okul başlangıçta okuma yazma, aritmetik ve dikiş gibi dersler aracılığıyla öğrencilere gündelik hayatta kolaylık sağlamayı amaçlamıştır. 1849'dan itibaren derslerin arasına coğrafya, Ermeni edebiyatı ve dilbilgisi, tarih, ahlak, kompozisyon ve dini müzik eklenmiştir.⁵¹⁶

Tanzimat sonrasında hazırlanan "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan"'a göre imparatorlukta yaşayan Ermenilerin eğitim öğretim faaliyetleri konusunda bir takım düzenlemelerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Nizamnamesinin 45. maddesinde Maarif Komisyonu'nun görevleri belirlenmiştir. Yedi üyesi bulunan komisyonun görevi Ermenilerin eğitim ve öğretim hizmetinin sağlıklı yürütülmesine, öğretmenlerin yetiştirilmesine, ders kitaplarının teminine çalışmıştır.⁵¹⁷ Özellikle Ermeni aydınlar kadın eğitiminin önemli olduğunu, güçlü ve modern bir Ermeni toplumunun gelişimi için kadının eğitime önem verilmesi gerektiğini

⁵¹² Oya Dağlar Macar, "Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19.ve 20. Yüzyıl)", **Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri**, C.10, S.2, 2010, s.776.

⁵¹³ Oya Dağlar Macar, **a.g.m.**, s.776; Kuntay Gücüm, **a.g.t.**, s.235; İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", **Belleten**, C.7, S.28, 1943, s.320.

⁵¹⁴ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.753.

⁵¹⁵ Albert Kharatin, "Ortaçağ'dan Tanzimat Dönemi'ne Kadar İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler", **Tarihi Kentler ve Ermeniler: İzmir** (Ed. Richard G. Hovannisian), Aras Yay., 2018, s.86.

⁵¹⁶ Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.3, S.10, İzmir, 2000, s.137.

⁵¹⁷ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.6, S.12, 2008, s.189.

savunmuşlardır.⁵¹⁸ 1908’de yayınlanmaya başlayan “Jamanak Gazetesi”⁵¹⁹ kadınların eğitim sürecini desteklemiştir.⁵²⁰

Yıldız Deveci Bozkuş’un aktardığına göre, kız okullarından mezun olan kadınlar Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni aydınlar arasında yer almıştır. Bu okullardan biri de Nazarian Kız Okulu’dur. Okulun kurucusunun aktardığına göre okulda öğrenim gören kız çocukları geleceğin kadınları olacaklardır. Bu açıdan kızların eğitimi önemseyen kurum, kız çocuklarını geleceğe hazırlamayı amaç edinmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yılında Ermeni, Rum ve Yahudi okullarının sayısı istatistik çalışmaları ile tespit edilmiştir. Bu istatistiklerden birinde İstanbul’daki Ermeni Okulu’nun mevcudunun 42 olarak verilmiştir. Bu okullardaki kız öğrencilerin sayısı da 1555 olarak aktarılmıştır. İlk yapılan istatistikten on iki yıl sonra bir istatistik daha hazırlanmıştır. Bu araştırmanın verilerine göre hem okul sayısı hem de kız öğrenci sayısı artmıştır. Okul sayısı 48’e kız öğrenci sayısı da 1886’ya ulaşmıştır.⁵²¹

Resim 25: Surp Nersesyan Mektebi⁵²²

⁵¹⁸ Victoria Rowe, “Sorunun Temel Çözümü Eğitimdedir: Sibil” **Bir Adalet Feryadı (Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar)**, (Der. Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.119; Yıldız Deveci Bozkuş, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği”, **bilig**, S.101, Bahar 2022, s.7.

⁵¹⁹ <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jamanak-gunluk-gazete-basin/> (E.T. 04.05.2023)

Jamanak Gazetesi 28 Ekim 1908’de Sarkis ve Misak Koçunyan kardeşler tarafından kurulmuş ve İstanbul’da yayınlanmış Ermenice siyasi gazetedir. Pazar günlerinin dışında haftada altı gün dört sayfa olarak basılmıştır. Gazetenin sahibi, dedesiyle aynı ismi taşıyan Sarkis Koçunyan’dır. Yazı işleri müdürü Nadya Koçunyan, başyazarı ise oğlu Ara Koçunyan’dır. Uzun süre Karaköy’de, ardından Tünel’deki Narmanlı Han’da hazırlanan gazetenin günümüzdeki merkezi Feriköy’de dir.

⁵²⁰ Yıldız Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s.7.

⁵²¹ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.758.

⁵²² Teni Kiremitçiyan, “Arşiv Belgelerine Göre Hasköy’ün Günümüze Ulaşamayan Ermeni Eğitim Yapıları”, **Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History**, S. 29, 2020, s.154

Maârif Komisyonu'nun kararları doğrultusunda kız çocuklarının eğitim gördüğü karma bir eğitime sahip okullar da mevcuttur. Bunlardan biri Surp Nersesyan Mektebi'dir. Eğitimlerin nasıl yapılacağı komisyon tarafından belirlenmediği için kız öğrenciler ile erkek öğrenciler derslerine farklı farklı sınıflarda devam etmişlerdir. Okulun gelişiminde önemli bir görev üstlenmiş Mıgırdıç Cezayirliyan'ndan bahseden Teni Kremitçiyan, okulun amacının Ermeni milletinin entelektüel açıdan gelişimini sağlamak olduğunu belirtmiştir.⁵²³ Nersesyan'da Ermenice, Türkçe, Fransızca ve İtalyanca öğretilirken aynı zamanda bilim ve fen de öğretilmiştir.⁵²⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler kızların eğitimi sırasında Hayat Bilgisi derslerinin önemli olduğunu düşünmüşler ve bu ders aracılığıyla kadının aile içindeki yeri üzerinde durmuşlardır. Aynı zamanda derslerde kızlara sessiz ve nazik olmalarının yanı sıra kadınların evlerini hoş bir yere dönüştürmesi gerektiği öğretilmiştir.⁵²⁵ Kız öğrencilere teorik derslerin yanı sıra uygulamalı dersler de verilmiştir. Ohannes Nuryan tarafından 1887'de İstanbul'da Kız Sanat Enstitüsü kurulmuştur. Bu enstitüde açılan "sanatsal iğne işleri" sınıfı o kadar güzel el işleri üretmiştir ki II. Abdülhamid tarafından okul müdiresine nişan verilmiştir.⁵²⁶

Cemiyetlerin yardımı sonucunda Muş, Haçin, Kığı, Siirt ve Eleşkirt'te kız okulları açılmıştır. Okullardaki öğretmenler İstanbul'da Kumkapı semtinde açılan öğretmen okulunda yetişmiştir.⁵²⁷ Ermeni cemiyetleri, öğretmen ihtiyacını Muallim Mektepleri'nden karşılamışlardır. 1880'de birleşen cemiyetler ilk olarak Van'da bir Muallim Mektebi kurmuşlardır. Ardından "Tibraçaser Dignanç Ingerutyan" adlı Ermeni cemiyeti Ortaköy'de bir öğretmen okulu açmıştır. Bir de şahıslar tarafından açılmış olan ve öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan mektepler mevcuttur. Erzurum'da 1881'de Mıgırdıç Sanasaryan tarafından açılmış Ermeni kız yatılı okuludur.⁵²⁸

Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni kadınların eğitimi için gerek misyonerler gerek Ermeni cemiyetleri tarafından pek çok okul açılmıştır.

⁵²³ Teni Kremitçiyan, **a.g.m.**, s.149-151

⁵²⁴ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.754.

⁵²⁵ Victoria Rowe, **a.g.m.**, s.119.

⁵²⁶ Lucy M. J. Garnett, **Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri** (Çev. Nurettin Elhüseyni), 2.b., Oğlak Yay., İstanbul, 2020, s.144. İmparatoriçe saray dairesindeki işlemleri o kadar beğenmiş ve o kadar övgüyle bahsetmiş ki II. Abdülhamid kurumun müdiresine nişan vermiştir.

⁵²⁷ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.146.

⁵²⁸ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.762-763.

Ermeni kadınların eğitimi için verilen çaba Batı Anadolu’da neticeye ulaşırken, Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölgelerinde yaşayan Ermeni kadınlar aynı eğitimi alamamıştır. İstanbul’da İzmir’de kurulan Ermeni cemiyetler, dernekler kadınların eğitimi için çaba harcamışlardır.

3.1.1.3. Yahudi Kadınların Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşme sürecine kadar Yahudi kadınların eğitiminin gerekli olmadığı düşünülmüş, kız çocuklarına herhangi bir eğitim imkânı sunulmamıştır. Erkek çocukların gittiği okullar Talmud Tora olarak adlandırılmış ve genellikle sinagogların yanında açılmıştır. Okullarda genelde hahamlar öğretmenlik yapmış, öğrencilere dini bayramları, duaları öğretirken aynı zamanda aritmetik de öğretmişlerdir.⁵²⁹ Yahudi çocuklara verilen eğitim genellikle din eğitimi olmuştur. Onların düşüncesine göre kızların erkek çocuklarla aynı eğitimi almalarına, aynı beceriyi kazanmalarına gerek yoktur.⁵³⁰ Bazı varlıklı ailelerin kızları Ladino okuma yazmayı ve İbranice duaları öğrenebilmiş⁵³¹ olsa da genel itibariyle cemaatin baskısından dolayı Yahudi kız çocukları imparatorlukta yaşayan diğer cemaatlerin kız çocukları gibi eğitimden mahrum kalmıştır.

İzmir’de üç yaşına gelen kız çocukları erkek çocukları gibi Maestra’ya gönderilmiştir. Maestra otuz civarında çocuğu bir evde toplayan kadına verilen isimdir. Bu evlerde çocuklar yaklaşık altı yaşına kadar kaldıktan sonra erkek ve kız çocukları farklı yerlerde eğitim almak üzere ayrılmıştır. Erkekler hevra veya meldara yerleştirilmişlerdir. Fakat kızların gidebilecekleri herhangi bir okul açılmamıştır.⁵³²

XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan değişim ve dönüşümden diğer cemaatlerdeki çocuklar gibi Yahudi kız çocukları da etkilenmişlerdir. Yahudi Cemaati’nde bulunan aydınlar, kadınların eğitimini talep ederken aynı zamanda Fransızca, İngilizce gibi en az bir yabancı dilin kadınlara öğretilmesi gerektiğini de

⁵²⁹ Halil Özeçoğlu, “Modernleşme Sürecinde İzmir’de Müslim ve Gayrimüslim Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2009, s.46; Salime Leyla Gürkan, “Talmud”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Ankara, 2010, s.550-552. İslam Ansiklopedisi’ne göre Talmud çalışma, öğrenme, öğretim anlamına gelen İbranice bir kelimedir. Yahudi geleneğinde Tevrat’ın yorumu olarak değerlendirilen Talmud hukuki, etik, felsefi-teolojik ve tarihi konular üzerinde yapılmış yorumlardan meydana gelmiştir.

⁵³⁰ Laurence Abensur-Hazan, “İzmir’de Yahudi Okulları”, **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, s.125.

⁵³¹ Aron Rodrigue, **a.g.e.**, s.58.

⁵³² Laurence Abensur-Hazan, **a.g.m.**, s.125.

savunmuş ve bu taleplerini dile getirmişlerdir.⁵³³ Yahudi Cemaati'nin hem sosyal hem ekonomik kalkınmasını sağlamak istediğini ifade eden Alliance Israelite Universelle, mücadele eden Yahudilere okulları aracılığıyla eğitim verirken aynı zamanda da farklı ülkelerde yaşayan Yahudilerin arasındaki farkları ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.⁵³⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1860'ların sonunda yeni bir müfredat programını uygulayacak okulların açılmasını talep eden Yahudiler, bu talepleri Sefaradi basını aracılığı ile duyurulmaya çabalamıştır.⁵³⁵ Basının Yahudi aydınlarını yalnız bırakmayarak onları desteklemesi önemli bir adım sayılmıştır. Ayrıca modern Yahudi okullarının kurulması taleplerine sebep olan bir diğer faktör de Protestan misyoner okullarının yoksullara yönelik eğitimde ücret almamasıdır ki bu durum Yahudi Cemaati için kaygı sebebi olmuştur.

Hasköy'de Yahudi kız çocukları için 1872'de okul açılmıştır. Bu okul ilk olma özelliğini taşımıştır. Sonraki yıllarda kurulması planlanan diğer okullar Yahudi ileri gelenlerinin konuya gösterdikleri ilginin geçici olmasından dolayı unutulmuş, sadece Hasköy'deki kız okulu varlık gösterebilmiştir.⁵³⁶

İzmir'deki Alliance okullarının müdürü David Cazés, 1873'te yaptığı bir konuşmada çocukların eğitimini annelere emanet etmiştir. Cazés'e göre babalar işten evlerine çocuklarının uyudukları saatten sonra dönmektedir.⁵³⁷ Bunun için annelerin eğitilmiş olması sonraki nesillerin cehaletten kurtulması için gereklidir diyen Alliance, imparatorlukta açtığı okulları ve uyguladığı eğitim politikasıyla Yahudi kadınların geleneksel rolünün değişimini başlatmıştır. Kadınlar çocuklarını nasıl yetiştireceğini bilmezse sağlıklı nesillerin oluşmasının imkânsız olduğunu düşünmüş ve eğitimci anne idealini temel alarak hareket etmiştir. Kadınların görevleri arasında olduğu düşünülen çocuk bakımı, yemek yapımı, evin temizliği ve bakımı gibi görevler için kadınlar eğitilmek istenmiştir. Çünkü eğitilmiş kadınların bu işleri veya

⁵³³ Evrim Görmüş, **a.g.m.**, s.259

⁵³⁴ Siren Bora, "Alliance Israelite Universelle'in Osmanlı Yahudi Cemaatini, Tarım Sektöründe Kalkındırma Çalışmaları ve İzmir Yakınlarında Kurulan Bir Çiftlik Okul: Or Yehuda", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.3, 1993, s.388.

⁵³⁵ Aron Rodrigue, **a.g.e.**, s.86.

⁵³⁶ Aron Rodrigue, **a.g.e.**, s.86-87.

⁵³⁷ Laurence Abensur-Hazan, **a.g.m.**, s.125.

görevleri yapabilecekleri düşünülmüş, okullardaki ders programları da bu doğrultuda hazırlanmıştır.⁵³⁸

Açılan okullar genellikle İttifak-ı Umumi-i İsraili Cemiyeti'nin yaptığı yardımlar sayesinde ayakta kalmış, okullara devam eden çocuklar herhangi bir ücret ödememiştir. Ayrıca eğitim için gerekli temel malzemeler, çocukların kıyafet ihtiyaçları yine cemiyet tarafından karşılamıştır. Okullarda Fransızca, İbranice ve Almanca derslerinin yanı sıra tarih ve coğrafya dersleri de verilmiştir. Öğrencilerin gördüğü diğer derslerin bazıları el sanatlarına yönelik, bazıları güzel sanatlara yönelikken bazı dersler de fen bilimlerine yönelik verilmiştir.⁵³⁹ İzmir'deki kız okulunda ise Türkçe, Fransızca, Yunanca ve İbranice dersleri mecburi tutulmuştur.⁵⁴⁰

Okullarda müfredat içinde din bilgisi yanı sıra İbranice de önemli bir yer tutmuştur. Fakat kız çocukları haftada sadece iki saat İbranice dersi alabilmiştir.⁵⁴¹ Talmut Tora olarak bilinen geleneksel eğitim sisteminde kız çocukları ihmal edilirken sadece belirli duaları ezberlenmesinin gerektiğini düşünen anlayış Alliance okullarında da devam etmiştir.⁵⁴²

1884 yılında İzmir'deki Kız Okulu'nda bir el sanatları sınıfı açılmıştır. Bu sınıfa ilk yıl 35 kız öğrencinin kaydı alınmıştır. Alliance becerikli zanaatçılar yetiştirerek, onlara hem bir iş imkânı sunmak hem de cemaatin kalkınmasını sağlamak istemiştir.⁵⁴³ Ancak Alliance çevresel faktörlerden etkilenebilecekleri endişesiyle kızların kent merkezlerinde çıraklık yapmalarına izin vermemiştir.⁵⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok noktasında açılan Alliance Kız Okulları genellikle ticaretin yaygın olduğu bölgelerde yoğunluk göstermiştir. Paris'teki Merkez Komitesi'ne bağlı olan bu okulların çalışma programları Paris'ten gelmiştir. Ayrıca okullarda okutulan derslerin materyalleri de Paris'e sipariş edilmiş ve oradan getirtilmiştir.⁵⁴⁵

⁵³⁸ Evrim Görmüş, **a.g.m.**, s.261.

⁵³⁹ Ersin Kırcı ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.286.

⁵⁴⁰ Halil Özeçoğlu, **a.g.t.**, s.251.

⁵⁴¹ Aron Rodrigue, **a.g.e.**, s.126. Erkek çocukları haftada 10 saat İbranice dersi görmüştür.

⁵⁴² Aron Rodrigue, **a.g.e.**, s.130.

⁵⁴³ Halil Özeçoğlu, **a.g.t.**, s.253.

⁵⁴⁴ Aron Rodrigue, **a.g.e.**, s.164.

⁵⁴⁵ Neslihan Kuran, "Haskala'nın Yahudi Eğitime Etkisi: Alliance Israelite Universelle ve Toplumsal Dönüşüm (İstanbul AIU Okulları Örneği ile)", **MİLEL VE NİHAL**, C.9., S.2. 2009, s. 338-339.

Hiç kuşku yok ki 1860'tan 1925'e kadar geçen dönemde Alliance Kız Okulları, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudi cemaatine mensup kadınların değişmesinde önemli bir güç ve değişim unsuru olmuştur. Özellikle okulların sistemli ve örgütlü bir çalışma yürütmesine bağlı olarak kız çocukları ve ardından kadınlar ilk kez sosyal hayata katılmaya başlamış,

Tablo 7: Alliance Kız Okulları⁵⁴⁶

Şehir	Kuruluş Tarihi	Öğrenci Sayısı
Edirne	1870	551
İstanbul	Hasköy	1877
	Galata	1879
	Kuzguncuk	1880
	Balat	1882
	Ortaköy	1882
İzmir	1878	351
Selanik	1875	437
Selanik Halk Okulu	1897	225
Manisa	1896	126
Dimetoka	1897	182 (Karma okul)
Çanakkale	1888	146
Bursa	1889	150
Serez	1901	114 (Karma okul)
Rodos	1902	175
Manastır	1903	142
Aydın	1904	90
Gelibolu	1905	219 (Karma okul)
Kavala	1905	127
Üsküp	1905	104

Tabloda da görüleceği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok yerde Alliance Kız Okulları açılmıştır. Ancak din adamları arasında zaman içinde ortaya çıkan anlaşmazlıklardan dolayı imparatorluk topraklarında yaşayan her Yahudi kız çocuğu modern eğitim alamamıştır. Din adamlarının bazıları geleneksel eğitim savunduğu için bu çatışma cemaatler arasında güç gösterisine dönüşmüş, kızların modern eğitim almasında aksamalara sebep olmuştur.⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ Neslihan ÜNAL, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Kadınları”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 10, S. XXIX, Mart 2017, s 174-175.

⁵⁴⁷ Nejla Doğan, “İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Selanik'te Gayrimüslim ve Müslim Tebaada Kadınların Eğitimi: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir, 2015, s. 51.

3.1.1.4. Rum Kadınların Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumların modern eğitim almaları için ilk hazırlık 1803'te yapılmıştır.⁵⁴⁸ Kızların eğitimi konusunda ise başlangıçta cemiyetlerin etkili olduğu görülmektedir. 1836'da Atina'da kurulan Maarifperver Cemiyet Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rum kızlarının Yunanistan'da açılan kız okullarında eğitim görmesini sağlamıştır. Cemiyet kadınların eğitimine yönelmiş, Yunanistan'daki kız okullarında eğitim görmüş kız öğrencilerin bazılarını mezun olmalarından kısa bir süre sonra Osmanlı topraklarında açılan Rum okullarında görevlendirmiştir. Bu öğretmenler görevlendirildikleri okullarda Yunan dilinin ve ulusal ideolojisinin yayılması görevini üstlenmişlerdir.⁵⁴⁹ Kadınların okullarda görevlendirilmeye başlanmasıyla beraber önce Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde, ardından taşradaki yerleşim yerlerinde Helenizm yayılmış ve Syllogos doğmuştur.⁵⁵⁰

Islahat Fermanı sonrasında hazırlanan Rum Milleti Nizamnamesi ile birlikte cemaatler iç işlerini yeniden düzenlemiş, yeni okular inşa etmiş, kiliselerin ve hastanelerin bakımını yapmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Rum öğrenciler, kilisenin eğitim anlayışından kurtulmuş ve modern eğitime kavuşmuştur.⁵⁵¹ Osmanlı'da Rum kızlar için okullar açılana kadar karma eğitime izin verilmiştir. Kızların bir kısmı 1870'e kadar sıbyan mekteplerine devam ederken varlıklı ve kültürlü Rum aileler kızlarına mürebbiyeler tutmuşlardır. Diğer aileler ise kızlarını kilisenin içinde veya yanında açılan cemaat okullarına göndermeye devam etmiştir. 1874'ten itibaren kız okulları açılmaya başlanmıştır. Oya Dağlar Macar'ın aktardığına göre İstanbul'da açılan ilk kız okulu Palada Kız Okulu'dur. Ardından da 1875'te Zapyon Kız Okulu açılmıştır. Bu okulların finansmanını vakıflar ve

⁵⁴⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, 2.b., TTK, Ankara, 1999, s.32-33. Ayvalık'ta ilk Rum okulu 1803'te açıldıktan sonra Mora'dan ve adalardan Ayvalık'a göç yaşanmıştır. Ayvalık'ta kurulan Rum yatılı okulunun öğretmenleri de Avrupa'da eğitim almıştır. Okul'un 1820'de 300 öğrencisinin olduğu kaydedilmiştir.

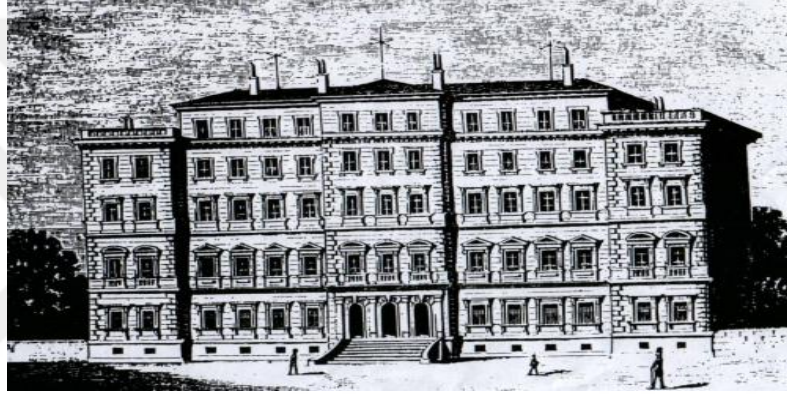
⁵⁴⁹ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.19, S.39, İzmir, 2019, s.408-409.

⁵⁵⁰ Çağla Derya Tağmat, İstanbul'da Sosyo-Kültürel Helenizm'in Temsilcisi Bir Cemiyet: "Syllogos"(1861-1923), **Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)**, S.13, 2015, s.108-119.

⁵⁵¹ Nikolaos Liazos, Batılılaşma Dönemi'nde İstanbul'da Rum Cemaati'nin Eğitimi, **Humanitas (Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi)**, C.9, S.17, 2021, s.305.

cemaatler desteklemiştir. Ayrıca kilise gelirlerinden desteklenen bu okullar kişisel bağışları da kabul etmiştir.⁵⁵²

Zapyon Kız Okulu 22 Eylül 1875'te kurulmuş, 1885'ten sonra "millet okulu" statüsünü kazanmıştır. Okul önce Tepebaşı'nda, daha sonraki yıllarda Meşrutiyet Caddesi'nde kiralanan kırk yedi numaralı binada öğretime devam etmiş olsa da sonrasında başka bir binaya taşınmıştır. Okulda her kademedede eğitim verilmiştir. Mezun olan öğretmen adayları Yunanistan'dan gelen bir komisyonun sınavından başarılı olmaları halinde diplomalarını almışlardır. Okulun iki amacı vardı. Bunlardan birincisi öğretmen, ikincisi ise eşine sadık bir kadın, çocuklarına şefkatli bir anne yetiştirmektir.⁵⁵³

Resim 26: Zapyon Kız Okulu⁵⁵⁴

Lucy M. J. Garnett'ın aktardığına göre Osmanlı İmparatorluğu'nda başlıca Rum eğitim merkezleri İstanbul, İzmir, Selanik, Serez, Edirne, Filibe ve Yanya'da kurulmuştur. Bu kentlerde ve çevre kasabalarında kız çocukları için açılan ilk ve orta öğretim veren okullar kız çocuklarının toplumsal ve düşünsel ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁵⁵⁵ Selanik'te açılan kız okulu büyük bir konağın üst katında yer almış, her yıl "Mnemosynon" töreni düzenlemiştir. Bu törene Türk ve yabancı yetkililer katılmış, yemekler yenmiş ve ardından öğrenciler sınava tabi tutulmuştur. Ayrıca

⁵⁵² Oya Dağlar Macar, **a.g.m.**, s.784-785.

⁵⁵³ Oya Dağlar Macar, **a.g.m.**, s.792-793.

⁵⁵⁴ Pınar Erkan, "Tanzimattan Cumhuriyete Galata-Şişli Güzergâhındaki Gayrimüslim Cemaat Okulları", **İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2009, s.120.

⁵⁵⁵ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.53. Fransa'nın etkisiyle bu okullarda Fransızca zorunlu derslerden biri haline gelmiştir.

törende Almanca'dan çevrilen “Hayattan Neşe Al” şarkısı söylenmiş, “Vatana Övgü” ile “Padişaha Övgi” marşları okunmuştur.⁵⁵⁶

Chicago’da Maârif-i Umumiye Konferansına katılan Matmazel Esmeralda Servantes, konuşmasında Anadolu’daki kız okullarından bahsetmiş ve Rum okulları hakkında bilgi vermiştir. Okulda Zapyon, Pallas ve Yuvakimyon okulları Rumların cömertlikleri ile ayaktadır diyen Matmazel Esmeralda, Atınadaki kız okulunun programının bu okullarda uygulandığını ifade etmiştir. Ayrıca bu konuşmada okuldaki dersler hakkında bilgi verilmiş, bu okulda verilen diplomanın dört ülkenin darülfünunlarında kabul edildiğini de söylemiştir.⁵⁵⁷

Tablo 8: 1893’te Rum İnas Mekteplerinin Listesidir.⁵⁵⁸

	Muallimler	Şakirdan	Sunûf	Adet
Zapyon	27	328	8	1
Pallas Mektebi	27	147	9	1
Yuvakimyon	12	172	7	1
Âdi mektepler	30	1306	21	3
Yüksek Mektepler	23	869	32	11
Muhtelit Mektepler	34	575	58	17
Vasat Mektepler	52	1240	61	13
İbtidâi Mektepler	14	596	22	8
Toplam	199	5233	218	55

3.2. GAZETE VE DERGİLER ARACILIĞI İLE VERİLEN EĞİTİM

Kadınlar XIX. yüzyılda gazete ve dergiler aracılığı ile dolaylı bir eğitim almışlardır. Sema Uğurcan’ın aktardığına göre kadınlar hem evin içinde hem de sokakta varlıklarını sürdürmeye başlamışlardır. “Yeni kadınlar” olarak tanımlanabilecek bu kadınlar hem ailesine hem de bulunduğu topluma hizmet edebilmelidir. Dolayısı ile gazetelerde ve dergilerde hemcinsleri tarafından yazılan makaleleri okuyarak kültürlü olabilmişlerdir. Elbette ki bu okuyucu kitlesinin kadın yazarlar kadar kültürlü olmasını beklemek söz konusu olamaz. Ancak hem okuyan

⁵⁵⁶ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.54.

⁵⁵⁷ Ersin Kırca ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.283.

⁵⁵⁸ Ersin Kırca ve Kevser Şeker, **a.g.e.**, s.283

hem de eli kalem tutan kadınların ortak paydaları hizmet “din, millet ve aile” olduğu için bu kadınlar arasında “duygu-fikir” etkileşimi sağlanmıştır.⁵⁵⁹

Celal Nuri’nin ifadesiyle kadının eğitimi sadece okulla sınırlı olmamıştır. Okul eğitim problemini önemli oranda çözmekle birlikte evde, ailede ya da toplum içinde bireyin eğitimi de büyük önem taşımıştır.⁵⁶⁰ Kadınların her eline geçeni okuduğunu ifade eden Celal Nuri, bu noktada basına büyük bir görev düştüğünü ifade etmiştir.⁵⁶¹

3.2.1. Kendi Kendine Terzilik

Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınlara yönelik eğitimler hem teorik hem de pratik hale getirilmiştir. Teorik eğitim okullarda verilirken, pratik eğitim gazete ve dergiler aracılığıyla öğretilmek istenmiştir. Gazeteler kadınlara biçki ve dikiş eğitimi vererek en azından aile bireylerinin ihtiyacının karşılanmasını sağlamak istemişlerdir.

Hayriye Hanım Terakk-i Muhadderat’taki yazısında kadınların eğitimi konusunda hem yönlendirme yapmış hem de talepte bulunmuştur: “İşittiğimize göre Avrupalıların biçmek, dikmek ve hanesini idare etmek misilli işlerine dair kitapları var imiş. Onlardan böyle mühim ve bizim memleketimize uygun ve mülayim şeyleri bizim lisanımıza geçirerek gazete-i muteberinize derç eder iseniz evlerin işi başka bir intizam kesb edeceği cihetle buna bizden ziyade erkeklerimiz teşekkür ederler.”⁵⁶²

Faike Hanım da gazeteler aracılığı ile kadınların öğrenebileceği şeyler olduğundan bahsetmiştir: “Bizim için büyük mektep lazımdır. İçinde irfanlı hocalar bulunsun aklımız genişlensin. Çok sefahate alıştık. Bizi men eden olmuyor. Kokanalar evlerimize ayak basmadan evvel bir entari dikmesine beş on lira verildiği işitilmişimdir. Frenk işi diye beş kuruşluk şeyi liralarla alıyoruz. Bu modalar çıkmadan çıplak mı geziyorduk. Diyelim ki Frenklerin işledikleri zariftir. Biz özenssek onlar gibi işleyemez miyiz? Şükür bizim de ellerimiz vardır, aklımız vardı. [...] Paramızı kokanalara vereceğimize kendimiz yiyelim. Pederim Balıkesir’de memur iken o zavallı Anadolu kadınlarını görürdüm ki âlim Allah çalışa çalışa erkeklerden ziyade kazanırlar. Biz hanımlığı görüp sanki ne olacağız. Cepte para

⁵⁵⁹ Sema Uğurcan, **Makbule Leman: Ma’kes-i Hayal ve Diğer Yazıları**, 1.b., Dergâh Yay., İstanbul, 2019, s. 13.

⁵⁶⁰ Celal Nuri, **a.g.e.**, s.79.

⁵⁶¹ Celal Nuri, **a.g.e.**, s.78.

⁵⁶² **Terakk-i Muhadderat**, **a.g.m.**, 25 Temmuz 1869.

olmadıktan sonra hanımlık neye yarar. Islahhaneye gidip kasnak, kanevenakış (kaneviçe),dikiş öğrenelim paramızı yabancılara vermeyelim.”⁵⁶³

Faike Hanım, bički ve dikiş öğrenen kadınların modayı takip edebileceklerini ifade etmiştir. Ayrıca kadınlar bički ve dikişi öğrendikleri vakit kıyafetler için terzilere para vermeyeceklerdir. Gazete ve dergiler modaya dayalı sanayinin yaygınlaşmasından dolayı bički ve dikiş konusunda kadınlara eğitim vermeye başlamıştır. Küçük hanımlar kendi elleriyle o senenin son modasını kendileri için niçin yapmasınlar? Para ithal mallara harcanmak yerine yerli mallara harcanırsa daha iyi olmaz mı? Sorularını soran “Kadın” gazetesi aslında evde kızların öğrenebileceği bički dikiş hakkında bilgiler vermeye başlamıştır.⁵⁶⁴

“Hanımlara Mahsus Gazete” korsaj dikimi üzerinde durmuş, dekolte ve kapalı korsaj dikimi ve provasını anlatılmıştır. Bir korsajın mükemmel biçilmiş olması gerektiğini, aksi takdirde korsajın bozuk olma ihtimalinin olduğunu ifade edilerek hata yapılması halinde emeğin boşa gideceğini aktarmıştır.

Kapalı korsajdan bahsedilirken vücudun şişmanlayıp zayıflaması gibi değişime uğrayıp uğramamış olmasının öneminden bahsedilmiştir. Emeğin değerli olduğu vurgusunu yapan gazete, tecrübeli olan kadınların vereceği örneklerin dikkate alınması gerektiğini vurgulanırken provanın da ihmal edilmemesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Gazete korsajı ilk kez dikmeyi deneyecek kadınların kullanılmayan bir bez veya kumaş ile deneme yapılmasını da tavsiye edilmiştir.⁵⁶⁵ M. Şükriye, Meliha, Mustafa, Asım, Zekiye adlı yazarların ele aldığı moda, eliş, dikiş, iplik, korsaj gibi konular, kadınların bički-dikiş konusundaki bilgilerini aktarmayı amaçlamıştır.⁵⁶⁶ Servet-i Fünun gazetesinde yer alan yazıda da dikişin ne olduğu tanımlanmış, dikiş sırasında ipliğin tek kat mı olacağı çok katı mı olacağı bilgileri verilirken aynı zamanda da dikiş iğnesinin çeşitleri anlatılmıştır.⁵⁶⁷

Mektep dergisi yayınlanmaya başlayan “dikiş ve el işleri” başlıklı yazıların kız rüştiyelerine yeni başlayan kızlar için ayrı ayrı birer ders olacağını ifade etmiştir. Yazının devamında kızlar için en gerekli olan bilginin dikiş olduğu vurgusu yapılmış

⁵⁶³ **Terakk-i Muhadderat**, “Faike hanım imzasıyla gelen varakadır”, 25 Temmuz 1869.

⁵⁶⁴ **Kadın**, “Osmanlı Kadınları Cem’iyyât Müteşekkilesi”, 15 Şubat 1910.

⁵⁶⁵ **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Kendi kendine terzilik”, 4 Eylül 1902.

⁵⁶⁶ Arzu Şeyda, “Hanımlara Mahsus Gazete (101-200)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Erzurum, 2003, s. 52.

⁵⁶⁷ **Servet-i Fünun**, “İğne İşleri”, 19 Kasım 1891.

ve kızların dikiş ya da el işlerini gazete ve dergilerdeki yazıları okuyarak pekiştirebilecekleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca ileriki günlerde kızların dikiş ve el işi dersleri için her kızın elinde bulunması gereken bir kitabın hazırlanacağı bilgisi de verilmiştir.⁵⁶⁸ Gazete ve dergilerde XIX. yüzyılda başlayan ve XX. yüzyılda devam eden bu yazılar aracılığıyla kadınların hem modayı kendi imkânları çerçevesinde takip etmeleri hem de ihtiyaçları halinden biçki ve dikiş işinden para kazanarak geçimlerini sağlayabilecekleri beceriyi kazandırmak amaçlanmıştır.

3.2.2. Genel Kültür Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar için çıkarılan pek çok gazete ve dergide verilen bilgiler incelendiğinde, kadınların kültürel anlamda gelişimini sağlama hedeflerinin olduğunu tespit etmek mümkündür. Sadece günlük hayatta kullanacakları bilgileri aktarmakla yetinmeyen gazetelerin aynı zamanda de kültürel gelişimi arttırmayı da hedeflemeleri önemli bir aşamadır. Bu yazılardan birinin başlığı “Hanımlara Havadis-i Medeniye”dir. Küre-i arzın kaç yaşında olduğu ifadesi ile başlayan haber Avrupa'nın akıllı adamları arzın yaşını araştırdığı ve bu adamların Küre-i arzın iki farklı yaşının olduğunu bu adamların tespit ettiği üzerinde durulmuştur. Aynı haberin devamında ise Amerika'dan bahsedildiği görülmüştür. Yeni Dünya olarak adlandırılan Amerika'da Velespit denilen şeytan arabasına binerek sokaklarda bunlarla gezerlermiş diyen haber, tramvayların zarar ettiğinden bahsetmiş ve edilen zararı Fransız frangı olarak verirken bunun kaç kuruşa tekabül ettiğini de hesaplamayı ihmal etmemiş.⁵⁶⁹

İnsaniyet Dergisi'nin ikinci sayısında yer alan yazıda var olan coğrafya kitaplarının kadınlar ve çocuklar için uygun olmadığı ifade edilmiştir. Kadınların yeni bilgilere ulaşabilmesi için yeni ve güzel bir coğrafya kitabının hazırlanmasının gerektiği üzerinde durulmuştur. Kitabın hazırlanması halinde kadınların yeni bilgilere ulaşma fırsatını bulacağı ve bu bilgileri öğrendiklerinde konuşup, sohbet edebileceği için özgüvenlerin artacağı aktarılmıştır. Ayrıca genel kültür bilgisine sahip olan bu kadınların kendi çocukları derslerini yaptıkları sırada onlara yardım edebilecekleri yönünde bir tespitte bulunmuştur.⁵⁷⁰ İnsaniyet Dergisine gönderilen mektuptan öğrenildiği kadarıyla kadınlar gazeteler aracılığı ile öğrendikleri bilgileri

⁵⁶⁸ **Mektep**, “Sanayi, Dikiş ve el işleri”, 1 Mart 1892.

⁵⁶⁹ **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Hanımlara Havadis-i Medeniye”, 30 Kasım 1896. Bir buçuk milyon Frank yedi buçuk milyon kuruş olarak hesaplanmıştır.

⁵⁷⁰ **İnsaniyet**, “Aldığımız Bir Mektup”, 13 Şubat 1883.

gündelik hayatta kullanabilmişlerdir. Bilgiler sayesinde toplumsal hayatın içine karışabilen kadınlar erkeklerin ve çocukların karşısında birey olmanın önemini kavramışlardır. Gazete ve dergilerde kadınların eğitimi, gelişimi ve toplumsal hayat içerisindeki konumları yer almıştır. Aynı zamanda verilen genel kültür bilgileriyle kadınlar öz güven kazanmaya başlamış ve toplumun değişimine zemin hazırlamışlardır.

3.3. KADINLARA SUNULAN SAĞLIK HİZMETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern tıp Tıbhane-i Amire'nin açılmasından sonra yaygınlaşmış olsa da özellikle kadınların sağlığı konusunda II. Abdülhamid Dönemi'nde önceki dönemlerden farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu dönem düşüncesine göre Osmanlı kadını yeni aile yapısının merkezinde yer almıştır ve bunun için kadının sağlığı kendisinden sonra gelecek nesillerin sağlığı açısından önemli addedilmiştir. Abdülhamid devrinde kadınların temel vatandaşlık görevi ile imparatorluğun geleceğini güvence altına alacakları düşünülmüş; vatan, millet, devlet veya sultana bağlı sağlıklı evlatlar yetiştirerek devletin devamlılığının sağlanacağına inanılmıştır.⁵⁷¹ Bu bağlamda kadınların doğumlarının kolaylaştırılması, hem kadınların hem de doğacak bebeklerin sağlığı konusunda iyileştirmeler yapılması yönüne gidilmiştir. Doktorların ve ebelerin bu yönde çalışmaları için görevlendirilmeleri süreci de yaygınlık kazanmıştır.⁵⁷² Hanımlara Mahsus Gazetede çıkan “Hıfz-ı Sıhhat-i Beden” başlıklı makaleden hareketle kadının beden sağlığına dikkat etmesinin de hedeflenmesi⁵⁷³ kendisinden sonraki nesillerin korunmasını sağlamaktan ileri gelmiştir. Frenginin çok yaygın olduğu ve nesilden nesile geçtiği düşünülürse imparatorluk hem frengi ile mücadele etmek hem de kadınların ve çocukların sağlığını korumak için “Frenge Hastaneleri”⁵⁷⁴ kurulmasını sağlanırken diğer taraftan “Nisa Hastaneleri” açılmış, hekim, ebe ve hastabakıcı yetiştirilmesine ve onların görevlendirilmelerine hız verilmiştir.

⁵⁷¹ Berrak Burçak, “Devr-i Hamid’de Aile, Kadın ve Sıhhat”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı** (Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar), 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2017, s.29.

⁵⁷² BOA, **Şura-yı Devlet Evrakı**, 2459-40 (H-17-11-1301).

⁵⁷³ **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Hıfz-ı Sıhhat-i Beden”, 24 Ekim 1895.

⁵⁷⁴ Sacide Nur Akkaya, **II. Abdülhamid Dönemi’nde Toplumsal Hayat (Taşra Mektupları Işığında)**, 1.b., Kitabevi Yay., İstanbul, 2018, s.318.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın ebe ve hasta bakıcı olmasına rağmen kadın hekim yoktur ancak çağdaşı ülkelerde durum farklıdır.⁵⁷⁵ Her ne kadar kadın hekim olmasa da XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan savaşlar, göçler ve salgın hastalıklar nedeniyle kadınların tedavisi için hastanelerin açılması elzem hâle gelmiştir. Bu bağlamda imparatorluk sadece kadınların kullanımı için hastanelerin açılması yolunda adımlar atmaya başlamıştır.⁵⁷⁶ Haseki Nisa Hastanesi, Beyoğlu Nisa Hastanesi bunlar arasında yer almıştır.

Beyoğlu Belediyesi kurulduktan sonra bölgedeki fahişelerin kontrollerini düzenli bir şekilde yapmak amacıyla Beyoğlu Nisa Hastanesi kurulmuştur.⁵⁷⁷ Hastane Beyoğlu umumhanelerinde çalışan zührevi hastalıklara yakalanmış olan kadınların tedavisini gerçekleştirmek için açılmıştır. Bu yüzden umumhanelerde çalışan ancak başka bir hastalıktan hastaneye başvuran kadınlar bu hastaneye kabul edilmemiş sadece zührevi hastalığı olan kadınlara sağlık hizmeti verilmiştir.⁵⁷⁸ Kadın hastaların tedavisi için açılan özel muayenehaneler de mevcuttur. Bu muayenehaneler gazetelerde ilanlar vererek hasta kabulüne başlamışlardır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ **Servet-i Fünun**, “Avrupa’da Kadın Doktorlar”, 16 Ocak 1902. Amerika’da Emili adında hemşire olan bir kadın tıp eğitimi için kendisini beş sene uğraştıktan sonra ancak okula kabul ettirebilmiş ve başarılı bir şekilde mezun olmuştur. Sonrasında tıbbiyelerin pek çoğu kadınların eğitimi onaylamadığı için Amerika’daki kadınlar çareyi sadece kadınlara mahsus olacak bir tıp fakültesi kurmayı düşünmüş nihayetinde Philadelphia’da böyle bir müessese-i tıbbiye açmaya muvaffak olmuşlardır. Bu kez okulda ders verecek hoca bulamamışlardır. Erkek doktorlar kadın doktorların kendilerini görüş alışverişine çağırılmalarından dahi rahatsız olmuşlardır ve gitmemişlerdir. Sonraki yıllarda tıp fakültesi öğrencilerinin hastanelere devamına izin verilmemiştir. 1893’te Amerika’da diploma almış 2000 kadın doktor mevcuttur ve bu kadınların hepsi ayrı ayrı şubelerde çalışarak eğitim almışlardır. İçlerinden 95’i de akademik olarak yükselmiş ve tıp fakültelerinde hoca olarak görev yapmaya başlamıştır. 1900’e gelindiğindeyse Amerika’da kadın mekteb-i tıbbiyelerinin sayısı dokuza ulaşmıştır. Hepsinde toplamda 600 öğrenci mevcuttur. Amerika’daki tıp fakültelerinde kadınların açtığı kadın tıp fakültelerinin benzeri İngiltere’de Londra’da 1877’de açılmıştır. Kadınlar kendileri için bir tıp fakültesi kurmuşlardır. Rusya’da ise hükümet 1876’da kadınlar için önce tıp dersleri açmış sonrasında sadece kadınların gidebileceği bir tıp fakültesine dönüştürmüştür. Fakat 1888’de Rusya’daki kadın tıbbiyesi kapatılmıştır.

⁵⁷⁶ BOA, **Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı**, 281-9 (H-05-05-1280)

⁵⁷⁷ Cem Doğan, **a.g.e.**, s.402; Feryal Saygılıgil Gündüz, “Osmanlı Devleti’nde İstanbul’da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler”, **İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1999, s.79. Beyoğlu Nisa Hastanesi kurulduğundaki adı Altıncı Daire-i Nisâ Hastanesi olarak hizmet vermeye başlamış 14 Ekim 1909’dan sonra adı Beyoğlu Nisâ Hastanesi olarak değiştirilmiştir.

⁵⁷⁸ Feryal Saygılıgil **a.g.t.**, s.86.

⁵⁷⁹ **İkdam**, “Doktor Vitali”, 8 Mart 1898; **İkdam**, “Doktorum”, 19 Ocak 1901. Kadın hastalıkları tabibi bu defa Beyoğlu’nda Tepebaşı’nda İngiliz sarayı karşısında 13 numaralı haneye nak-li mekân eylemiştir. Her gün öğlenden sonra hasta kabul eder.

Resim 27: Hasköy Kadın Hastanesi Verem Servisi⁵⁸⁰

Kadınlar için açılan bir diğer hastane de Haseki Nisa Hastanesi'dir. Darüşşifa olarak yapılmış, zaman içinde önemini kaybetmesinden dolayı Haseki Zindanı olarak anılmaya başlanan hastane 1843'ten itibaren Haseki Sultan Darüşşifası olarak kadınlara ayrılmıştır. Zaman içinde Darüşşifanın işlevi değişmiş ve kadınların tedavilerinin yapıldığı bir hastaneye dönüşmüştür. Haseki kadın hastanesinde kimsesiz ve yalnız olan evsiz, barksız olan kadınların olduğu, bu kadınların genellikle çok fakir olduğu aktarılmıştır. Bu kadınların yatacak yerleri ve bakacak kimselerinin olmadığı belirtilmiştir.⁵⁸¹ Servet-i Fünun gazetesinde 9 Aralık 1892'de yer alan haberde Haseki Nisa Hastanesi'nin 1870'lerde Haseki Hapishanesi olarak bilindiği, hastane çevresinde tutuklanmış kadınların hastalıklarının burada tedavi edildiği ve 1880'e kadar bu şekilde devam ettiği aktarılmıştır.⁵⁸² Gülhan Balsoy'un aktardığına göre Moralı Ali Şefik Bey'in "Taş Konak" namıyla bilinen konağı satın alıp tamiratını yaptırmışından sonra 1884'te bu konak hastane olarak hizmete girmiştir.⁵⁸³ "Taş Konak" hastanenin idari binasıdır. Servet-i Fünun'da belirtildiğine göre yüz yirmi yataklı olan hastane 1884'ten itibaren Haseki Nisa Hastanesi olarak göreve başlamıştır. Kadın hastaların oturması için bir oda planlanırken doktorların ve ebelerin hastayı muayenesi için ayrıca iki oda oluşturulmuştur.⁵⁸⁴ Fransız Seyyah Paul Aubry, Haseki Nisa Hastanesi ve çalışanlarını gözlemlemiştir. Bu gözlem

⁵⁸⁰ Hasköy Kadın Hastanesi Verem Servisi, <https://www.loc.gov/resource/cph.3g11658/> (E.T. 05.09.2023)

⁵⁸¹ Gülhan Balsoy, "Bir Kadın Hastanesi Olarak Haseki Hastanesi ve 19. Yüzyıl İstanbul'unda Bikes ve Bimesken Bir Kadın Olmak", **Toplumsal Tarih**, S.257, 2015, s.81.

⁵⁸² **Servet-i Fünun**, "Haseki Nisa Hastanesi", 9 Aralık 1892.

⁵⁸³ Gülhan Balsoy, **a.g.m.**, s.81-82.

⁵⁸⁴ **Servet-i Fünun**, "Haseki Nisa Hastanesi", 9 Aralık 1892.

neticesinde hastaneden sadece Müslüman kadınların faydalandığını aktaran Paul Aubry, çalışan hemşireleri de Müslüman olmasına rağmen yüzlerinin açık olduğu için çok şaşırdığını yazmıştır.⁵⁸⁵

Resim 28: Or-Ahayim Hastanesi⁵⁸⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman kadınlar için açılan hastanelerin yanı sıra gayrimüslimler için de hastaneler açılmıştır. Ancak sadece kadınlara ait bir hastanenin açıldığına dair araştırma sırasında bir belgeye ulaşılmamıştır. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler için açılan hastanelerde kadınlar için ayrı yataklar ve odalar hazırlanmıştır. Balat Çeşmekaya'da 1885'te açılan Or-Ahayim/Yaşamin Işığı Hastanesi gayrimüslim hastanelerine örnek olarak gösterilebilir. Hastane başlangıçta bir dispanser olarak açılmış ve yanında bir ev kiralayarak hastalarını tedavi etmiştir. Kadın hastaları için ayrı bir hastane açılmamış sadece ayrı bir bölüm oluşturulmuştur.⁵⁸⁷ Dispanserin açılışından yaklaşık on yıl sonra II. Abdülhamit Yahudi hastaların tedavisi için Balat semtinde hastane inşasına izin vermiş, 10 Nisan 1896'da hastanenin temelleri atılmıştır.⁵⁸⁸

Kadınlar için açılan modern hastaneler olmakla beraber İstanbul'daki kadın ölümlerinin erkeklerden fazla olduğunu aktaran İkdâm Gazetesi bu durumu kızların erken evlendirilmelerine ve cahil ebelerle bağlamıştır. Bir de gazete diplomasız

⁵⁸⁵ Feryal Saygılıgil Gündüz, **a.g.t.**, s.36; **Servet-i Fünun**, "Haseki Nisa Hastanesi", 28 Ekim 1892.

Hastane o kadar modernidir ki ziyarete gelen Fransız doktorlar Haseki Nisa Hastanesinin tedavisinin Avrupa tedavileri kadar fevkalade olduğunu belirtirken içinde her türlü hastalık için ayrı ayrı koğuşların yer alması da onların dikkatini çekmiştir. Aynı zamanda Paris'te sadece birkaç hastanede bulunan sargı bezi gibi sağlık malzemesinin olmasından dolayı da hayrete düşmüşlerdir.

⁵⁸⁶ Moşe Grosman, **Dr. Markus (1870-1944) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Türk Yahudilerinden Görünümler**, As Matbaacılık, İstanbul, 1992, s. 332.

⁵⁸⁷ Moşe Grosman, **a.g.e.**, s.333.

⁵⁸⁸ Moşe Grosman, **a.g.e.**, s.336. Günümüzdeki Balat Hastanesi olduğu aktarılmıştır.

hekimlerden bahsetmiştir. Görülüyor ki XIX. yüzyılda kadınlara yönelik verilen eğitim hizmetleri, sağlık hizmetleri toplumun genelinde yaygınlaşmamış cahil olan halk kendisini âlim doktor olarak tanıtan cahil kadınların elinde zehirli haplara, arseniğe, asit salisiliğe maruz kalmıştır. İkdâm Gazetesi bu tabib geçinen kadınlardan kurtulmanın tek yolunun eğitim olduğunu aktarmış, bilim ve fen üzerinde durmuştur.⁵⁸⁹

3.4. KADINLARIN KURDUĞU VE/VEYA KATILDIĞI YARDIM DERNEKLERİ/CEMİYETLERİ

Fransız Devrimi geçmiş ile geleceğin iç içe geçmesini sağlamış, geçmiş yüzyılın mirası geleceğin siyasal eylem biçimlerinin habercisi olmuştur. Özellikle devrim sonrasında Fransa’da kadınlar görünür olmaya başlamıştır. Her ne kadar siyasal mekanizmalar içinde yer almasalar da halka açık olan meclis balkonlarında izleyici olarak yer alabilmişlerdir. Egemenlik hakkını kazanmak için kendi siyasal kulüplerini kuran kadınlar yardım faaliyetlerine girişmiştir. Böylece kendileri için ulusal ve yerel problemleri tartışma ortamı yaratmışlardır.⁵⁹⁰ Paris’te ilk kadın kulüpleri XVIII. yüzyılın sonunda kurulmuştur.⁵⁹¹ Zamanla kadınlar tarafından kurulan derneklerin sayısı artarak devam etmiş ve pek çok ülkede de yaygınlık kazanmıştır. Özellikle kadınların eğitiminin yaygınlaşmaya başlaması, kadınların korunmaya muhtaç kız kardeşlerine yardıma koşmalarına sebep olmuştur. Aynı zamanda ev ekonomisini bilen kadınlar, çocuk bakımını yapabilecek, sofrayı düzene ve adabını uygulayabilecek bir konuma ulaşırken bir taraftan da çay partileri planlamışlardır. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde hayırsever hanımefendilerden Radikal Feministlere dönüşmüş kadınlar gözle görülür olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda ise XIX. yüzyılda kadın dernek ve kulüpleri hem Müslümanlar arasında hem de gayrimüslimler arasında görülmeye başlanmıştır. Temmuz 1876’dan itibaren İstanbul’da ve Selanik’teki kadınlar yaralı askerler için örgütlenmeye başlamış ve sonrasında da dernek ve cemiyetlerin kurulması yaygınlaşmış olmakla birlikte 1890’dan itibaren doğrudan hükümetin iznine tabi olmuştur ve Padişah tarafından desteklenmiştir. Böylece Padişah II. Abdülhamid

⁵⁸⁹ İkdâm, “Kadınların Talim ve Sıhhatleri”, 15 Ocak 1901.

⁵⁹⁰ Dominique Godineau, “Özgürlüğün Kızları ve Devrimci Vatandaşlar” **Kadınların Tarihi Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı C.IV** (Çev. Ahmet Fethi), Türkiye İş Bankası Kültür Yay, İstanbul, 2005, s.27.

⁵⁹¹ Dominique Godineau, **a.g.m.**, s.27.

Müslüman ve gayrimüslim tüm vatandaşlarının şefkatli hükümdarı olarak görülmüş, halk ile devlet arasında birliğin kurulmasını sağlamak amaçlanmıştır.⁵⁹²

3.4.1. Türk Kadınların Kurduğu ve/veya Katıldığı Dernek ve Cemiyetler

3.4.1.1. Malül ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti Osmaniyesi

1874 yılında kurulmuş olmakla birlikte özellikle 93 Harbinde ve 1897'deki Türk-Yunan Savaşı'nda cemiyetin faydasının ne kadar büyük olduğunu da göstermiştir.⁵⁹³ İtalyan ve Balkan Savaşları'nda Türk kadınlarının her açıdan desteği olmuştur. Bu cemiyet sonrasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti olarak faaliyetine devam etmiştir.⁵⁹⁴

3.4.1.2. Osmanlı Hanımları Cemiyet-i Hayriyesi

Cemiyet Osmanlı kadınları tarafından kurulmuştur. Cemiyet hakkında ayrıntılı bilgiyi Kadın adlı gazetede görmek mümkündür. Gazete kadın okuyuculara yönelik olarak yayınladığı yazıda kadınların vatanperver girişimlerinin sonucunda kurulan ve birtakım kararlar alan cemiyetten bahsetmiştir. Kadınlar için gerekli olanlardan birinin eğitim, diğerinin ise sanayi olduğu vurgulanmıştır.⁵⁹⁵ Dolayısıyla Osmanlı Hanımları Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan kadınların eğitimini isterken aynı zamanda üretime katılmasını da savunmuştur.

3.4.1.3. Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyye

Cemiyet Osmanlı İmparatorluğu'nun en kozmopolit kentlerinden biri olan Selanik'te kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığını yapan kişi de eli kalem tutan Osmanlı aydınlarından biri olan Zekiye Hanım'dır.⁵⁹⁶ “Bîçarelerin imdadına, öksüzlerin sedasına, yoksulların ocağına koşmak için ne yapılmak lazım gelirse ifasından çekinmiyorlar.”⁵⁹⁷ ifadesinin yer aldığı Kadın Dergisi, cemiyetin ihtiyaç sahiplerine yardım etmek için kurulduğunu ifade etmiştir.

⁵⁹² Nicole A.N.M. van OS, “Aiding The Poor Soldiers’ Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, C.21, S.2, 2011, s.258-259.

⁵⁹³ Meral Altındal, *Osmanlı'da Kadın*, Altın Kitapları, İstanbul, 1994, s.54.

⁵⁹⁴ Mehmet Akif Aydın, Osmanlılarda Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi (XIX ve XX. Asır), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kürsüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 1981, s.155.

⁵⁹⁵ *Kadın*, “Osmanlı Kadınları Cem’iyyât Mütешеkkilesi”, 15 Şubat 1910.

⁵⁹⁶ Yeliz Usta, “Meşrutiyet Dönemi’nde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2016, s.70.

⁵⁹⁷ *Kadın*, “Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye”, 18 Ocak 1909.

Kadınlar tarafından Selanik’te kurulan bu cemiyet çalışmaları ile sadece kadınlara değil ihtiyaç sahibi olan herkese yardım etmeyi amaçlayarak toplum sorunlarına duyarsız kalmadığını da göstermiştir. Cemiyet ihtiyaç sahiplerine yardım sağlayabilmek amacı ile bir piyango çekilişi düzenlemiştir. Piyango çekilişi hakkındaki bilgi 18 Ocak 1909’da Kadın Dergisi’nde şu şekilde verilmiştir.⁵⁹⁸ 25 Ocak 1909’da çıkan sayıda da piyango çekilişi hakkında bilgilerin devamı yer almıştır.

Tablo 9: 25 Ocak 1909’da yapılan piyango çekilişi⁵⁹⁹

Numara	Cins-i Eşya	
23	Kadife üzerine işlemeli duvar süsü	Mustafa Efendi Haremi hanıma
44	Kadife üzerine işleme kartvizitlik	İstanbul Muhlis Efendi mağazası
65	Oya işleme küçük masa örtüsü	Triste’de Mösyö Basoya
65	Oya işleme küçük masa örtüsü	İstanbul müşir Fuâd Paşazade
83	Etamin üzerine işleme	Başvekil Kâmil Paşa Kerimesi
85	Kadife üzerine işleme resimlik	Mehmet Paşa haremi hanımefendi
138	Başörtüsü	Doktor Neşet Bey haremi
151 / 156	Başörtüsü	Edirne’de Yusuf Ziya Efendi vasıtasıyla satılmıştır.
161	Etamin üzerine gazetelik	Edirne’de Yusuf Ziya Efendi vasıtasıyla satılmıştır.
171	Oya işleme masa örtüsü	Kaval’da Madam Natan
174	Atlas üzerine dantel İngiliz duvar süsü	Kaval’da Madam Natan
181	Antika havlu	İstanbul Şehremaneti meclis reisi Mehmet Ali Beyefendi’nin gelini hanımefendi
186	Yün ile işleme şal	Selanik’te İbrahim Paşazade Mustafa Bey’in küçük kerimesi hanımefendiye
184	Etamin üzerine işleme duvar süsü	
188	Antika seccade	
193	Atlas üzerine işleme resimlik	

3.4.1.4. Şefkat-i Nisvan Cemiyeti

Osmanlı aydınlarından biri olan Emine Semiye Hanım bir taraftan gazete ve dergiler için yazılar, makaleler yazarken diğer taraftan Fransa’daki kadın cemiyetleri

⁵⁹⁸ Kadın, a.g.m., 18 Ocak 1909.

⁵⁹⁹ Kadın, “Piyango çekilişi”, 25 Ocak 1909.

gibi bir cemiyet kurulmasını sağlamıştır. Yapılan araştırmada cemiyetin 1898 yılında kurulduğu tespit edilmiştir. Emine Semiye Hanım cemiyetin kurulmasını sağlarken Osmanlı Yunan Savaşı'nda şehit olan askerlerin ailelerini, yaralılarını desteklemeyi düşünmüştür.⁶⁰⁰ Lerna Ekmekçioğlu'nun yapmış olduğu tespite göre cemiyetin öncelikli amacı çaresiz, kimsesiz kadınlara yardımcı olmak, onların ihtiyaçlarını karşılamak sonraki amacı ise çocukların eğitim öğretimindeki eksikliklerin giderilmesini sağlamak olmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda çalışan cemiyet, kentlerde şubeler açarak kadınlara ve çocuklara ulaşmayı istemiştir. Kadınların da topluma kazandırılmasını sağlamak isteyen cemiyet; el emeği, göz nuru ile kadınlar tarafından üretilen ürünleri paraya dönüştürmek için adımlar atmışlardır.⁶⁰¹ Kadınların ekonomik özgürlükleri açısından bu durum önemli bir adımı oluşturmuştur.

3.4.1.5. Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi

Cemiyet Selanik'te Nadire Hanım tarafından 1908 yılında kurulmuş ve mezhep ayrımı gözetmeden bütün Osmanlı kadınlarını davet etmiş bir cemiyettir.⁶⁰² Bütün kadınlara açık olan cemiyet kimsesiz kadınlara ve onların evlatlarına yardımı amaçlamıştır. Serpil Çakır'ın aktardığına göre, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi yetim ve çaresizlere elini uzatarak yoksulluğu gidermek isteyen, cehaleti ortadan kaldırarak bilgiyi ve irfanı yerleştirmeyi amaçlayan, milletin var olabilmesi için kadının geliştirilmesi gerektiğini savunan ve bunun için çalışan bir yapıya sahip olmuştur.⁶⁰³ Kadın Dergisi'nde yer alan yazıda Selanik'te annesiz babasız kalmış çaresiz durumdaki çocuklara kol kanat germek, onların sefaletini ortadan kaldırarak mutlu olmalarını sağlamak için kurulan cemiyet, çocukların eğitim öğretimleri için de çalışmayı amaçlamıştır. Eğitimli nesilleri arttırarak cehaletten ve karanlıktan toplumu kurtarmayı hedefleyen toplumu kemâlata ulaştırmayı isteyen cemiyet, milletin millet olmasını sağlama misyonu ile hareket etmiştir. Ayrıca Kadın Dergisi'nde Nadire Hanımefendi Osmanlılık namına tebrik edilmiş, şefkat cemiyetine ve kendisine başarı temennisinde bulunulmuştur. Osmanlı kadınlarından bahsedilirken Müslüman ya da gayrimüslim kadınlar ayrılmamıştır. Bütün Osmanlı

⁶⁰⁰ Şefika Kurnaz, **Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye**, 1.b., Timaş Yay., İstanbul, 2008, s.126.

⁶⁰¹ Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal, **a.g.e.**, s.397.

⁶⁰² **Kadın**, "Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi", 8 Şubat 1909.

⁶⁰³ Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, 5.b, Metis Yay, İstanbul, 2016, s.88.

kadınları kastedimiştir. Ayrıca yazının sonunda “Yaşasın Osmanlı Kadınları!” ifadesi ile Osmanlı kadınlarının var olması, yaşaması ve gelişmesi için bir çağrı da yapılmıştır.⁶⁰⁴

3.4.2. Ermeni Kadınların Kurduğu ve/veya Katıldığı Cemiyetler

3.4.2.1. Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti

Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti (Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun) taşrada yaşayan Ermeni kızların eğitimini sağlamak amacıyla Zabel Asadur ve sekiz kız arkadaşı tarafından 11 Nisan 1879’da kurmuştur.⁶⁰⁵ Mehmet Sümer cemiyetlerin Ermeni kadınlar açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre cemiyetler kadınların kamusal alanda faaliyet göstermesine imkân tanımıştır. Bu da toplumun onayladığı bir durumdur. Ayrıca cemiyetler tarafından toplanan yardımlar, kız çocuklarının devam edeceği okulların açması amacıyla kullanılmıştır. Elbette ki yardımları toplamayı sürdüren kadınlar hem sosyal, hem de kültürel açıdan gelişmiştir ve pratik beceriler kazanmıştır. Bir kalabalık huzurunda konuşup yardım için diğer kadınları ikna etmeyi öğrenmiştir.⁶⁰⁶ Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeni kadınların gelişimi için okulların açılması gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda çalışmıştır. Böylece kız çocukları bir zanaat öğrenmiş ve çalışarak aile bütçelerini destekleyebilmişlerdir.⁶⁰⁷

Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti aktif olarak çalıştığı yıllarda hem okul açmak hem de yeni üye kazanmak noktasında başarılı olmuştur. Kuruluşundan itibaren beş yıl gibi bir sürede otuz beş okul açan cemiyet çok sayıda üyeye sahiptir. Kurulduktan kısa bir süre sonra yüz elli kadın üyeye sahip olmuştur. Kadınların modern eğitim alması gerektiğini savunan cemiyet böylece ulusal bir kimlik yaratabileceğine inanmıştır.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Kadın, “Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi”, 8 Şubata 1909.

⁶⁰⁵ Mehmet Sümer, **a.g.m.**, s.3; Markar Eseyan, “20. Yüzyıla Girerken Ermeni Edebiyatında Modernite, Yeni Burjuvazi ve Sınıfsal Çatışmalar”, **İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2010, s.112.

⁶⁰⁶ Mehmet Sümer, **a.g.m.**, s.3.

⁶⁰⁷ Victoria Rowe, “Önce Anneler, Gerçek Kız Kardeşler ve Sırpuhi Düşap”, **Bir Adalet Feryadı (Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933)**, (Der. Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.39.

⁶⁰⁸ Victoria Rowe, “Sorunun Temel Çözümü Eğitimdedir: Sibil” **Bir Adalet Feryadı (Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar)**, (Der. Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.122-123.

Cemiyetin kurduğu ilk kız okulu Kiğı/Bingöl’de 1 Aralık 1880’de açılmıştır. Bu okulun masraflarını Milletperver Ermeni Kadınları Cemiyeti üstlenmiştir.⁶⁰⁹ Cemiyet bağış, konser, sergi, üye aidatları ve çekilişlerden elde ettiği bütçe ile faaliyetini sürdürürken; Erzurum, Erzincan, Edirne, Bursa, İzmir, Rusçuk, Tekirdağ ve Adapazarı’nda şubelerini açmıştır.⁶¹⁰

Zabel Asadur, 1909’da yaptığı bir konuşmada eğitim eksikliğinin bir “kadın sorunu” olduğundan bahsetmiştir.⁶¹¹ Kadınların ekmeğe ihtiyacından çok eğitime ihtiyacı olduğunu; Ermeni kadınların Fransız, İngiliz ya da Amerikan kadınlarından akıllı olduğunu fakat bunu ortaya koyacak eğitimden Ermeni kadınların eksik olduğunu dile getirmiştir. Taşrada yaşayan kızların ve kadınların eğitim ve öğretime ulaşabilmeleri için cemiyetin hizmet etmeye devam etmesi gerektiğini ve herkesin üzerine düşeni yapması gerektiğini vurgulamıştır.

Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti’nin cehalete karşı mücadele verdiğinden bahseden Zabel Asadur, kızların okula giyecek kıyafetlerinin dahi olmadığını bu sorunu çözmenin bir yolunu bulmanın gerekli olduğunu da konuşmasında vurgulamıştır.⁶¹²

3.4.2.2. Kadınlar Cemiyeti

1880’de Erzurum’da kurulmuştur.⁶¹³ Halil Özşavlı, Ermeni komitelerinin çekirdeğini oluşturan cemiyetlerden biri olduğunu belirtmiştir. Diğer cemiyetler gibi bu cemiyetin de okullar açarak kız öğrencilerin gelişimini istediği düşünülebilir. Çünkü dönemin diğer Ermeni Cemiyetleri incelendiğinde pek çoğunun üzerine kayıtlı okul olduğu görülmüştür.⁶¹⁴

⁶⁰⁹ Melissa Bilal, “Osmanlı Ermeni Feminizmi: Zabel Asadur’un Nesi Radikaldi?” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm** (Ed. Tanıl Bora), 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 2020, s.39.

⁶¹⁰ Melissa Bilal, **a.g.m.**, s.39

⁶¹¹ Zabel Asadur, “Milletperver Kadınlar”, **Feminizm Kitabı: Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, (Haz. Hülya Osmanağaoğlu), 1.b., Dipnot Yay., Ankara, 2015, s.100-103. Kızlar için talep edilen eğitimin vatana seçkinler, sanatçılar, edebiyat ve bilim insanları vermek sebebi ile istendiği üzerinde durulmuştur.

⁶¹² Zabel Asadur, **a.g.e.**, s.100-101.

⁶¹³ Halil Özşavlı, “Osmanlı Ermeni Basını: Tanzimat’tan Ermeni Milleti Nizamnamesine (1839-1869)”, **Türk Basın Tarihi, Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016, C.I.** (Yay. Haz. Merve Uzun), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2018, s.732.

⁶¹⁴ Halil Özşavlı, “Ermeni Milliyetçilik Hareketinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, **Ermeni Araştırmaları**, S.41, 2012, s.149-150.

3.4.2.3. Öğrenimsever Ermeni Hanımlar Cemiyeti

1879’da faaliyete geçen Okulsever Ermeni Kadınları Cemiyeti (Tıbrotsaser Dignants Ingerutyun)⁶¹⁵ Lucy M. J. Garnett tarafından Öğrenimsever Ermeni Hanımları Cemiyeti olarak adlandırılmıştır. İsminden de anlaşıldığı üzere bu cemiyet Ermeni kadınların eğitimi konusunda faaliyet göstermiştir. Temel amacı Ermeni kadın öğretmenler yetiştirerek Anadolu’daki Ermeni kızların eğitimini sağlamaktır. Bu maksatla İstanbul’da Kumkapı semtinde bir öğretmen okulu açan cemiyet, yetişen öğretmenleri Anadolu’daki Ermeni kızlar için görevlendirmiştir.⁶¹⁶

3.4.2.4. Ulusal Ermeni Kadınlar Cemiyeti

Bu cemiyetin amacı da Ermeni kızlarının eğitimi sağlamaktır. Bunun için Muş, Haçin, Kiğı, Siirt ve Eleşkirt’te beş kız okulu açan cemiyet yaklaşık altı yüz kız öğrenciyi okutmuştur.⁶¹⁷

3.4.2.5. Hokadar-Vorpakhınam Ingerutyun (Yetimleri Himaye ve Yardım Cemiyeti)

İzmir Ermenileri tarafından 1879’da kurulmuş olan dernek, kız çocuklarının eğitimi için çalışmıştır.⁶¹⁸

3.4.3. Yahudi Kadınların Kurduğu ve/ veya Katıldığı Cemiyetler

XIX. yüzyıl’da Tanzimat’tan itibaren başlayan reform hareketleri Osmanlı İmparatorluğu’nun yapısını oldukça değiştirdiği için Yahudiler de idari ve siyasi memuriyetlerde görev alabileceklerini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Yahudiler Alliance Israelite Universelle okullarının da etkisiyle hem ekonomik hem de entelektüel olarak gelişmeye başlamıştır. Dersaadet’te ve İzmir’de yaşayan Yahudiler yaşam alanlarını değiştirip, konforlu yaşam alanları kurarken aynı zamanda da cemiyetler kurarak kadınların gelişimine yönelmişlerdir.

3.4.3.1. Hayırsever Hanımlar Cemiyeti

Eğitimli ve zengin olan Yahudi kadınlar Hayırsever Hanımlar Cemiyetini açmıştır. Bu cemiyetin amacı Yahudi kadınlarının eğitimi sağlarken, yoksul

⁶¹⁵ Markar Eseyan, **a.g.t.**, s.112.

⁶¹⁶ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.146.

⁶¹⁷ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.146.

⁶¹⁸ Zakarya Mildanoğlu, “Gâvur İzmir’in Ermenileri”, **Agos**, 17 Kasım 2012.

kadınların da ihtiyaçlarını gidermektir. Cemiyet kimsesizlerin ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamak istemiştir. Yoksul kızların evlilikleri için para yardımı sağlarken gebe kadınlara ebe bulmuştur. Yetimlerin ve öksüzlerin bakımını üstlenmiş olan cemiyet, fakir kadınların iş bulmasını da sağlamıştır.⁶¹⁹

3.4.3.2. Talmud Tora Kadınlar Komitesi

Kadınlar Komitesi 1902 yılında İzmir’de kurulmuştur. Yahudi kadınların gayreti ile kurulan cemiyet fukara çocukların ve kadınların yardımına koşmuş, onların ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmıştır. Özellikle kadınların ve çocukların eğitim ve öğretimini sağlamayı amaçlayan cemiyet bu maksat ile hareket etmiştir.⁶²⁰ Demek oluyor ki kadınlar komitesi de pek çok diğer cemiyet gibi toplumun gelişimini sağlamayı amaçlarken çocukların ve kadınların gelişiminin öncelikli olduğunu tespit etmiştir. Onun için kadınlara ve çocuklara yönelmiş, onların eğitimine öncelik vermiştir.

3.4.3.3. Ozer Dalim (Fukaraperver Cemiyeti)

1878’de Bohor Danon tarafından İzmir’de kurulmuş, üye aidatları, bağışlar, piyangolar ve tiyatrolardan kaynak sağlayarak gelir elde etmiştir. 1890’da dilencilik yasaklandıktan sonra 1896’da yardım ettiği aile sayısı 200 olarak tespit edilmiştir.⁶²¹ Çalışmalarına sık sık ara veren Ozer Dalim; 1883, 1890, 1894 ve 1903 yıllarında çalışmak için yeniden açılmıştır. Siren Bora bu durumun sebebinin ekonomik olduğunu aktarmıştır. Ona göre cemiyetin sorunları çözülemediği için cemiyet sık sık kapanmış ve yeniden açılmış olmalıdır.⁶²²

Dina Danon’un aktardığına göre de 1884’te Ozer Dalim Cemiyeti tarafından bir balo düzenlenmiştir. Bu balonun haberini yapan La Buena Esperanza, kadınların zarif kıyafetleri, kaliteli mücevherleri hakkında bilgiler vermiştir. Zamanla yapılan yardım balolarının sayısı artmış ve kadınların bu balolara katılımı önemli olduğu için onlardan bir ücret alınmaması ile ilgili bir teklif dahi gündeme gelmiştir.⁶²³

⁶¹⁹ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.257.

⁶²⁰ Halil Özeçoğlu, **a.g.t.**, s. 228

⁶²¹ Sarit Bonfil, “İzmir Yahudilerinin Yardımlaşma Geleneği ve Yardım Kurumları (18.-20. Yüzyıl)”, **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, s.43.

⁶²² Siren Bora, **a.g.e.**, s.57.

⁶²³ Dina Danon, **a.g.e.**, s.110-111.

3.4.3.4 Lazaretto

XIX. yüzyılda Osbia adlı bir kadın tarafından kurulmuş cemiyet 1841'deki yangına kadar Mezarlıkbaşı'ndaki bir binada varlığını sürdürmüştür.⁶²⁴

3.4.3.5. La Dansa

Gönüllü müzik ve dans grubudur. Yeni evlenen gelin ve damadın evine giderek onları neşelendirmeyi amaçlamıştır.⁶²⁵

3.4.3.6. Mohar u Matan

Yoksul kızların evlilik için vermeleri gereken drahoma parasına katkıda bulunmak ya da evlendirmek ve tüm masraflarını karşılamak için kurulmuştur.⁶²⁶ Bu durum fakir aileler için ve kızları için büyük bir fayda sağlamış olsa gerek çünkü drahomasını veremeyen ve evlilik giderlerini karşılayamayan bir kızın ailesi cemaatin karşısında mahçup duruma düşeceği gibi aynı zamanda kızların evlenememesi gibi bir probleme sebep olabilir.

3.4.3.7. Ezra la-Yeladot (Kız Çocuklarına Yardım)

Doğum yapan kadınlara yardım etmek amacıyla kurulmuştur. Zaman içinde yerini Karataş Hastanesi doğum servisi almıştır.⁶²⁷

3.4.3.8. Kadınlar Komitesi

1902'de kurulmuştur. Talmud Tora'ya devam eden yoksul çocukların gıda, giysi ve okul ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır.⁶²⁸ Kadınlar komitesi öğrencilere gömlek, pantolon, mendiller dikmiş, bazı çocukların ayakkabı ihtiyacını karşılamıştır. Yahudi kadınlar topluma faydalı olmaya başladıkları için El Novelista'nın başyazarı tarafından büyük bir övgü almışlardır.⁶²⁹

⁶²⁴ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.44.

⁶²⁵ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.45.

⁶²⁶ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.45.

⁶²⁷ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.45.

⁶²⁸ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.46.

⁶²⁹ Dina Danon, **a.g.e.**, s.109.

3.4.3.9. La Buena Veluntad (İyi Niyet)

Kadınlar tarafından kurulan bu cemiyetin amacı varlığını kaybetmiş ailelere yardım etmek olmuştur. Sonrasında da yoksul öğrencilere yardım etmiştir.⁶³⁰ 1880’lerde İzmir’de kurulmuş Yahudi hayır kurumlarından biridir.⁶³¹

3.4.4. Rum Kadınların Kurduğu ve/veya Katıldığı Dernek ve Cemiyetler

3.4.4.1. Pera Hanımlar Fukaraperver Cemiyeti (Filoptohos Adelfotis Kirion Stavrodromiu)

Yoksul kadınlara iş sağlamak amacıyla kurulmuş olan cemiyet İstanbul’un Grek Ortodoks aileleri tarafından desteklenmiştir. Efi Kanner, cemiyetin 1876’da dikiş atölyesi kurarak kadınlara iş imkânı sunmuştur. Özellikle kimsesiz kadınların kötü yola sapmalarını engellemek için onların ekonomik özgürlüklerini sağlamak için kadınları korumayı amaçlamıştır.⁶³² Ancak şurası da bir gerçektir ki kadınlar gözetim altında tutulmuştur ve onları ahlaklı hale getirme politikası yürütülmüştür. Çünkü Rum milleti kendisini geniş bir aile olarak nitelemiş ve kadınlara annelik vasfı üzerinden yaklaşmıştır. Artık kadın sadece kendi ailesinin annesi değildir. Aynı zamanda kilisenin ve milletin annesi olarak kabul edilmiştir. Bunun için yeni nesillere Grek Ortodoks kültürünü öğretecek bir varlık olarak görülmüştür.⁶³³

3.4.4.2. Fener Fukaraperver Kadın Cemiyeti

Fener Fukaraperver Cemiyeti 1884’den itibaren Cumhurbaşkanlığı arşivinde tespit edilmiştir. Hristiyan kadınlar tarafından fakirlere yardım amacıyla kurulan cemiyet gayrimüslim kadınlar tarafından kurulmuştur.⁶³⁴ II. Abdülhamid’in doktorlarından biri olan Mavroyeni Paşa derneğin kurucularının sadakati konusunda padişahı ikna etmeyi başarmıştır.⁶³⁵ Cemiyet öncelikli olarak yoksul Hristiyan

⁶³⁰ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.46.

⁶³¹ Dina Danon, **a.g.e.**, s.109.

⁶³² Efi Kanner, **a.g.m.**, s.46-47.

⁶³³ Efi Kanner, **a.g.m.**, s.48-49; Çağla Derya Tağmat, “İstanbul’da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2015, s.71. Beyoğlu Rum Kadınları Fukaraperver Cemiyeti için Peralı Fukaraperver Rum Kadınlar Cemiyeti adını kullanmıştır.

⁶³⁴ BOA, **Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı**, 26-26 (H. 22-07-1304)

⁶³⁵ Philip Mansel **Konstantiniyye/Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924** (Çev. Şerif Erol), 6.b., SS. Yay., 2011. s.428.

kadınlara yardım etmeyi planlamıştır. Kadınlara dikiş atölyeleri açmış ve böylece iş imkânı oluşturmaya istemiştir.⁶³⁶

3.4.4.3. Beyoğlu Rum Kadınları Fukaraperver Cemiyeti

1861 yılında Rum kadınlar tarafından kurulan hayırseverlik cemiyeti ihtiyacı olan pek çok kişiye destek olmuştur. Ayrıca bu cemiyet kadınların etkinlik alanını ön plana çıkarmıştır.⁶³⁷ Beyoğlu'nda kurulan cemiyetin çalışmalarını sürdürebilmesi için balolar düzenlemesi ile ilgili kayıtlara arşivden ulaşılmıştır. 1901 yılında Pera Palas Oteli'nde düzenlenmesi planlanmıştır.⁶³⁸

3.4.4.4. Hayırsever Kadınlar Cemiyeti (Agathoergos Adelfotis Kyrion)

1889'da kurulan cemiyet kadınlar ve kadınların eğitimine yönelik olarak çalışmıştır. Özellikle yoksul ailelerin kızlarına yönelik olarak çalışan cemiyet, kız çocuklarına el sanatları öğretmiş ve onlara bir iş imkânı yaratmak istemiştir.⁶³⁹

3.4.4.5. Athena Kadınlar Cemiyeti

Cemiyet İzmir'de 1877'de Aya Fotini Kız Okulu'nun girişimleri sonucunda kurulmuştur. Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir araştırmasında İzmir'de kurulan ilk kadın cemiyeti olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca cemiyetin öncelikli hedefi kız çocuklarının eğitimini sağlamak olmuştur.⁶⁴⁰

⁶³⁶ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.264.

⁶³⁷ Çağla Derya Tağmat, **a.g.t.**, s.71.

⁶³⁸ BOA, **Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti Evrakı**, 358-75, (H- 25-11-1318)

⁶³⁹ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Aralık, 2017, s.116.

⁶⁴⁰ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, **a.g.m.**, s.419.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KADINLARIN KÜLTÜREL VE SOSYAL FAALİYETLERİ

4.1. BASIN YAYIN FAALİYETLERİ

XVIII. yüzyıldan itibaren Fransa’da ilk kadın gazeteleri çıkarılmaya başlanmıştır. 1774’te “Le Journal des Dames/Hanımların Gazetesi”nin ardından 1832’de “La Femme Libre/Özgür Kadınlar” adlı gazeteler yayınlanmıştır.⁶⁴¹ Osmanlı aydınları imparatorluk bünyesinde yaşayan kadınların toplumun ilerlemesi için 1840’dan itibaren kadın dergi ve gazetelerini yayınlamaya başlamışlardır. Başlangıçta gayrimüslim kadınlar için gazete ve dergi yayınlanırken 1869’dan itibaren Müslüman kadınlar için dergi ve gazete basılmaya başlanmıştır. İlerleyen zaman içinde diğer ülkelerde kadınlar için basılan gazeteler hakkında bilgilerin aktarıldığı, kadın gazetelerinin teşvik edildiğini göstermektedir. İkdam Gazetesi’nin paylaştığı haberde Madam Duran tanıtılmıştır. Kadınlardan oluşan yazı heyetinin yanı sıra liyakat sahibi olan kadınların da fikirlerini beyan edebildikleri üzerinde durulmuştur⁶⁴².

İlk Rumca gazete 1827’de yayınlanmıştır. Feryade Tokan Şenol’un aktardığına göre bu gazeteden günümüze kadar herhangi bir nüshası ulaşmamıştır. Bilinen Rumca gazeteler ve dergiler “Efimeris Konstantinupoleos”, “Melissa tu Vosporu” ve “Peristera tu Vizandiu”dur. İlk kadın gazete sahibi de Effrosini Samarcidu’dur.⁶⁴³ Samarcidu tarafından basılan kadın dergisi Kypseli/Petek’dir. Dergilerin yayın hayatına başlamasıyla birlikte kadınların talepleri yavaş yavaş dile getirilmeye başlanmıştır. Özellikle kız çocuklarının eğitim görmesi, var olan okulların iyileştirilmesi, eğitim kalitesinin artırılması gibi talepler üzerinde durulduğunu aktarmıştır.⁶⁴⁴ Katerina Dalakoura’ya göre Kypseli/Petek Dergisi, 1840-

⁶⁴¹ Annie Dizier, “Marguerite Durand Kütüphanesi”, **Kadınların Belleği Uluslararası Kadın Kütüphaneleri Sempozyum Tutanakları 8-10 Ekim 1991**, 1.b., Metis Yay., İstanbul, 1992, s.39. Servet-i Fünun gazetesinde çıkan habere göre Çinli kadınlar için 1907’den itibaren gazete çıkarılmaya başlanmıştır. **Servet-i Fünun**, Çin’de Kadınlara Mahsus Gazete, 24 Ocak 1907.

⁶⁴² **İkdam**, “Kadınlar gazetesi”, 13 Aralık 1897. Paris’in en güzel, en dirayetli, en sevimli kadınlarından madam Duran’ın idaresinde Paris’in St. George sokağında sadece kadınlardan oluşmuş bir gazete çıkmıştır. Ceride-i mefkûre münhasıran anasır-ı ırcal ile mücadele edecek kadın taraftarı bir gazete olmayacaktır. Şu kadarki heyet-i tahririye ve idare vesairesi kadından oluşmuştur. Kadınların hayat ve ilerlemesi haklarını dava ile iştigal edecektir.

⁶⁴³ Feryade Tokan Şenol, **a.g.m.**, s.102.

⁶⁴⁴ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.51-52.

1870’li yıllarda hem cemaatin desteğine bağlı olarak hem de bireysel destekler sayesinde kız çocukları için ilkokulların açıldığı ve faaliyete geçtiği dönemi kapsamıştır. Kypseli/Petek Dergisi, Osmanlı topraklarında çıkan ilk kadın yayını olmuştur. Bu anlamda nitelikleri bakımında karşılaştırıldığında 1863’te yayınlanan ilk Ermeni kadın dergisi Guitar ile benzerlik göstermiştir.⁶⁴⁵

Guitar, Elbis Gesaratsyan tarafından 1862-1863 yıllarında yayınlanmaya başlayan Ermenice kadın dergisidir.

Resim 29: Gitar Dergisi⁶⁴⁶

Yeprem Boğosyan’ın aktardığına göre Gitar Dergisi’nde vatan sevgisini, toplumsal problemleri kadınların haklarını konu alan yazılar yer almıştır. Ekonomik problemlerin ortaya çıkmasından dolayı yayın hayatına son veren dergide Elbis Gesaratsyan; Yelbis Garebedyan Doğramacı imzasını kullanmıştır. Derginin birinci sayısı 1 Ağustos 1862 yılında yayınlanmaya başladığında küçük boy sekiz sayfa halinde hazırlanmıştır. Derginin künyesinde önce Gitar ismi ardından da aylık bir dergi olduğu belirtilmiştir. “Ermeni Kızlarına Davet” sloganıyla yayınlanan derginin amacı Ermeni kadınlara milli duygular kazandırırken aynı zamanda da kadınların gazete aracılığıyla hem genel kültür hem de görgü kurallarını öğrenmesini sağlamak olmuştur.⁶⁴⁷

Effrosini Samarcidu bir araştırmasında Kypseli/Petek’nin günümüze kadar sadece 208 sayfalık bir koleksiyonunun ulaştığını belirtmiştir. Günümüze kadar ulaşabilen sadece ve sadece ilk sayıya ait ön kapak sayfası ve son sayıya ait arka

⁶⁴⁵ Katerina Dalakoura, a.g.m., s.31-34.

⁶⁴⁶ Gitar Dergisi, <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/> (E.T. 30.11.2022)

⁶⁴⁷ Yeprem Boğosyan, a.g.m., s.22.

kapak sayfasıdır. Dergi başkent sınırlarını aşmıştır. Atina’dan, İzmir’e kadar büyük bir dağıtım ağına ulaşmıştır.⁶⁴⁸

Resim 30: Kypseli/Petek Dergisi⁶⁴⁹

Katerina Dalakoura’ın aktardığına göre: Dergide “Valide Sultan Hazretlerine” şeklindeki ithaf yer aldığı için derginin amacı kadınların gelişimine katkıda bulunmak olabilir. Ayrıca kadınların eğitimi cemaat açısından önemli olmuştur ve yayınlanan gazete ve dergiler kadınların eğitimi için gerekli görülmüştür.⁶⁵⁰ Dergide eğitimin sistemli olması gerektiği savunulmuş, açılan okullar takdirle karşılamıştır. Sadece erkeklerin eğitim görmesinin doğru olmadığını yayınladığı yazılar aracılığı ile vurgulayan dergi, sürece kadınların da dâhil edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Eğitimin en yüce değer olduğu, aydınlanmanın herkes için eşit olması gerektiği, hem kadınların hem de erkeklerin okumasının ve yazmasının gerekli olduğu savunulmuştur.⁶⁵¹ Herkesin alacağı eğitimin yeteneği doğrultusunda olması gerektiği, eşitlik çerçevesi içinde imkânların herkese eşit bir şekilde sunulması gerektiğinden bahsedilmiştir. Eğitimin topluma faydalı olabilmesi, toplumun

⁶⁴⁸ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.33.

⁶⁴⁹ Katerina Dalakoura, <http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> (E.T. 18.04.2023)

⁶⁵⁰ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.35. Sadık ve masumane Anadolu halkları, kudretli, şevketli, velinimet Padişah Hazretlerinin eğitim konusundaki alakalarına cevaben birbirleriyle yarışmaktadır. Bu yüzden cemiyet için bu yüce gayeye yardımda bulunmak maksadıyla neşriyatı sunma cesaretini göstermekteyiz.

⁶⁵¹ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.35.

aydınlanmasını sağlayacağından kız çocuklarının eğitime öncelik verilmesi amaçlanmıştır.

Aynı dönemde yayınlanmış Türkçe gazete ise Terakki-i Muhadderat olmuştur. Gazetenin birinci sayısında kadınların iffetli olmaları, iffetli olan kadınların ilerlemeleri için yayınlandığına dair bir ibare yer almıştır.⁶⁵²

Resim 31: Terakki⁶⁵³

Dergi kadınların erkeklere karşı erkeklerin de kadınlara karşı vazifelerinden bahsetmiştir. Dergi bu durumu toplumsal iş bölümü olarak vermiştir. Erkeklere kamusal alandaki roller yüklenmiştir. Kadınlara ise evde ve ailede var olan işler ya da sorumluluklar hatırlatılmıştır. Terakki-i Muhadderat “kadınların temdin yani medenileşme ve terbiyenin kabul olunduğu gazetelerde rağbet edilen onlara hizmet edendir” anlayışından yola çıkarak, kadınların ilerlemesi için eğitimlerinin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca kadınların okuma ve yazmadan mahrum bırakılmasının pek eski bir görüş olduğundan bahsetmiş, Dersaadet’in pek çok mahallesinde kızlar için okullar açıldığını aktarmıştır.⁶⁵⁴ Serpil Çakır Osmanlı Kadın Hareketi adlı çalışmasında Terakki-i Muhadderat Gazetesi’nin eleştiri mektuplarını yayınladığına değinmiştir.⁶⁵⁵ “Lakırtı Lakırtıyı Açar” adlı yazının özetinde bir gazete alındığı ve bu gazetede kadınlardan bahsedildiğinin öğrenildiği aktarılmıştır. Kadınların çocukluk çağında ortalama üç yıl okula gönderildiğinden bahsedilen

⁶⁵² Fatma Tunç Yaşar, İlk Kadın Dergilerinde “Kadınlık”: İffetli ve Mektepli, **Harf Harf Kadınlar Sempozyumu** (Ed. Nazife Şişman), 1.b., Klasik Yay., İstanbul, 2008, s.101.

⁶⁵³ **Terakki**, 27 Haziran 1869.

⁶⁵⁴ **Terakki-i Muhadderat**, “Mukaddime”, 27 Haziran 1869.

⁶⁵⁵ Serpil Çakır, **a.g.e.**, s.61.

yazının devamında erkeklerin okuma yazma bilen kadınlarla evlenmek istemediğinden de bahsedilmiştir. Kadınların okuma yazma bilmesi onların toplum tarafından büyükü olarak suçlanmasına sebep olmuştur.⁶⁵⁶

Gazetede, “Üç Hanım İmzasıyla Matbaamıza Vürüd Eden Varakadır” başlığı ile bir başka yazı yayınlamıştır. Yazıda Şirket-i Hayriye kurulduğundan itibaren Boğaziçi’ne gidip gelmenin kolaylaştığından bahsedilmiştir. Vapurların kullanılmaya başlanmasıyla tüm halkın müteşekkir olduğu vurgulanmış ancak erkeklerin müteşekkir olması gerektiği ifade edilmiştir. Vapurda erkeklerin havadar mevkide oturabildiği, dilediği şekilde hareket edebildiği ancak biçare kadınların önceden belirlenen yerlere oturmak zorunda kalmaları eleştiri konusu yapılmıştır. Bir eleştiri daha olmuştur o da kadınlar ile erkeklerin yolculuk için aynı ücreti ödemesine rağmen aldıkları hizmetlerin aynı olmamasıdır.⁶⁵⁷ Hem gazetenin kadınların mektubuna yer vermesi hem de kadınların yaşadığı sorunları mektup aracılığıyla duyurmak istemesi, Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınlara yönelik yaklaşımların değişmeye başladığının göstergesidir.

Terakki-i Muhadderât Gazetesi’nden kısa bir süre sonra ise Evridiki Dergisi yayınlamıştır. 1870-1873 yılları arasında Emili Ktena-Leondias tarafından yayınlanan dergi kadınların aileleri için ne kadar önemli oldukları üzerinde durmuştur. Dergide Emili Ktena-Leondias ve kardeşi Sapfo Leondies makaleler yazmışlardır. Onların makalelerinden birinde derginin temel amacının kadınların görevlerinin ne olduğu ve bunların esaslarının incelenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶⁵⁸ Sapfo Leondies kadınların temel görevlerinin aileleri ile ilgilenmek olduğundan bahsetmiş ve kadınların kendilerini ailelerine adamaları gerektiğini ifade etmiştir.

Evridika Dergisi’nin yayınlandığı dönemde anaokullarını da içine alan ilk ve orta öğretimi kapsayan bir eğitim planlanmış, kadınlar tarafından kurulan derneklerin ve cemiyetlerin yardımları sonucunda açılan el işi sınıfları aracılığı ile kadınların eğitimini desteklemiştir. Dergi kadınların becerilerini geliştirecek, zihinlerini açacak

⁶⁵⁶ **Terakki-i Muhadderat**, “Lakırtı Lakırtıyı Açar Ünvanıyla ve Hanım İmzasıyla Matbaamıza Vürüd Eden Varakadır”, 25 Şubat 1869.

⁶⁵⁷ **Terakki-i Muhadderat**, “Üç Hanım İmzasıyla Matbaamıza Vürüd Eden Varakadır”, 29 Mart 1869. Yazıda erkeklerin istediği şekilde hareket etme özgürlüğünün olduğu, kadınların ise sayılarının ne kadar az ya da çok olduğuna bakılmaksızın kendilerine belirlenen yerde oturmak zorunda kaldıkları anlatılmıştır. Giysilerinin kış veya yaz koşullarına uymamasından dolayı yaşanan sıkıntıların anlatıldığı yazıda kadınların kışın soğuktan üşüdükleri, yazın sıcağından terledikleri üzerinde durulmuştur.

⁶⁵⁸ Efi Kanner, **a.g.m.**, s.44.

faydalı bilgiler içeren bir eğitim görmeleri gerektiğini savunmuştur.⁶⁵⁹ Bunu yayınlanan makalelerde görmek mümkündür. “Kadınların Yatkınlıkları”, “Kadınların Terbiyesi ve Eğitimi Üzerine”, “Kadın Cinsiyetine Bıçılan Rol”, “Kadınların Seviyesi Üzerine”⁶⁶⁰ Katerina Dalakoura’nın çalışmasından tespit edilen bu makale başlıklarından anlaşıldığına göre dergi ideal bir kadın yaratma çabası içinde olmuştur.

Resim 32: Evridika Dergisi⁶⁶¹

Dergi, doğal hukuk ve Hristiyanlık felsefesi doğrultusunda hareket etmiş her iki cinsiyetin eşitliğini savunmuştur. İki cinsiyetin de uygar bir şekilde eğitimini ve gelişimini sürdürebileceğine inanmıştır. Yazı kadrosunun da bu bağlamda şekillenmiş olması muhtemeldir. Katerina Dalakoura derginin yazı kadrosunda 37 kadının 16 erkeğin yer aldığını belirtmiş ve onların da imzalarını isimlerinin baş harfleriyle attıklarını aktarmıştır.⁶⁶²

Bu gazete ve dergilerin II. Abdülhamid Dönemi’nde yayınlanan gazete ve dergiler için bir zemin hazırladığı muhakkaktır. 1876’dan 1909’a kadar çok sayıda yayınlanmış olan gazete ve dergilerin önemli bir kısmı kadınlara yönelik olmuştur.

⁶⁵⁹ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.32, 41.

⁶⁶⁰ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.41-43.

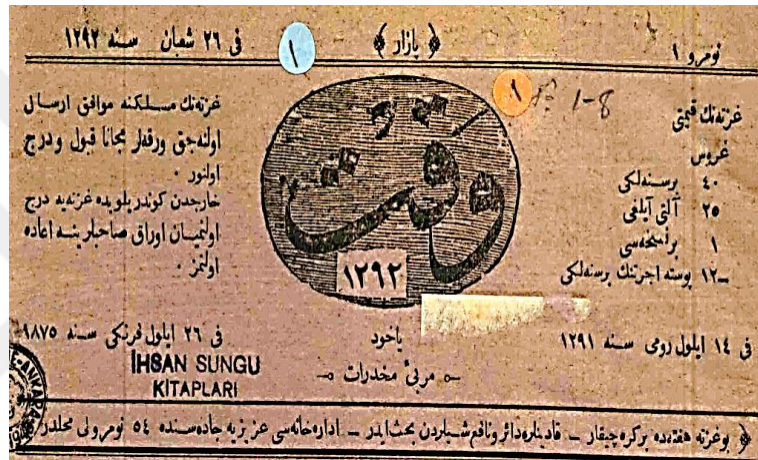
⁶⁶¹ Katerina Dalakoura, “Evridika Dergisi”, <http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> (E.T.18.04.2023)

⁶⁶² Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.39-40,44.

4.2. GAZETELER VE DERGİLER

4.2.1. Vakit/ Mürebb-i Muhadderat

1875'te yayınlanmaya başlayan gazete haftada bir kere kadınlara dair konulardan bahsedeceğini bildirmiştir. İdarehanesinin Aziziye caddesinde olduğunu ifade eden gazete ilk sayfasında adı hakkında bilgi vermiştir. Gazetenin “Mürebbi-i Muhadderât” adının sorumluluğu üzerinde durulacağı, bekâr kadınlara uygun olmayan yazıların yayınlanmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca asıl adının “Vakit” olduğu belirtilerek kadınlara mürebbiyelik yapılmayacağı fakat ortaya çıkan eserlerin, olayların ve toplumsal değişikliklerin aktarılacağı vurgulanmıştır.⁶⁶³

Resim 33: Vakit⁶⁶⁴

Gazetede “Maarifin Kadınlara Lüzumu”, “Hikmet”, “Muhavere (Konuşma)”, “Rumeli Nezdinde Nisvan”, “Tevcihat (tayin ya da görevde yükselme)” gibi başlıkları olan makaleler/yazılar yer almıştır.⁶⁶⁵ Aynı zamanda gazete gününden önce yayınlanacaksa “ihtar” başlığı ile bu okuyucularına bildirilmiş.⁶⁶⁶

Kadınların eğitiminin gerekliliği üzerinde duran gazete, dünyanın sürekli değiştiğini, bunun için değerlerin, tecrübelerin ve becerilerin de değiştiğini aktarmıştır.⁶⁶⁷ Zamanın süratle ilerlediğini belirten gazete, insanın ihtiyaçlarının

⁶⁶³ Vakit/Mürebbi-i Muhadderât, “Mukaddime”, 26 Eylül 1875.

⁶⁶⁴ Vakit, 26 Eylül 1875.

⁶⁶⁵ Gazetenin Ankara Milli Kütüphane Dijital ortamdaki sayıları incelenerek bazı başlıkların verilmesi uygun görülmüştür.

⁶⁶⁶ Vakit/ Mürebbi-i Muhadderât, “İhtar”, 24 Aralık 1875.

⁶⁶⁷ Vakit/ Mürebbi-i Muhadderât, “Maarifin Kadınlara Lüzumu”, 26 Eylül 1875. Bundan kırk elli sene önce kadınların yazıp okumasına hem önem verilmezdi hem de rıza gösterilmezdi. Dahası okuryazar kadınlara kötü gözle bakılırdı. Bu gün okuma yazma bilmeyen kadınlara adeta terbiyesiz nâkes ve evlat analığına gayr-ı layık nazarıyla bakılıyor.

değiştiğini, kadınların da bu değişime ayak uydurabilmesi için mutlaka okuyup yazması gerektiğini vurgulanmıştır.

Gazete kendilerine gönderilen mektubu yayınlayarak eleştiriyi dikkate aldığını gösterirken yayın politikasını da değiştirmiştir. Özellikle kadınların bazılarının ulusal ve siyasal içerikli gazeteleri okumayı tercih etmesi⁶⁶⁸ bir taraftan kadınların taleplerinin dikkate alındığını gösterirken diğer taraftan politika haberlerine yer verilmesi okuyucu kitlesi olarak bu kadınları seçtiğini de göstermiştir.

4.2.2. Âyîne

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem ticareti açısından hem de çok kültürlü yapısı sebebiyle dikkatleri üzerine çeken liman kentinde yayınlanmaya başlamış, kadınlara yönelik ilk dergi Âyîne olmuştur. Yaklaşık bir yıl yayınlanmış olup ilk sayısı 14 Kasım 1875'te basılmıştır.⁶⁶⁹ Haftanın bir günü yayınlanan ve her sayısı dört sayfadan oluşan bir kadın dergisidir. Derginin sonuncu sayısı 15 Ekim 1876'da yayınlanmıştır.⁶⁷⁰ Derginin 164 içeriğinden 132'sinde kadınların eğitimi üzerinde durulmuştur.⁶⁷¹ Dolayısıyla derginin kadınlara yönelik olduğu yayın politikasından da görülmektedir. İlk sayısındaki yazıda derginin amacı hakkında bilgi verilmiştir. Çocukların eğitimi için kadınların ilim, marifet ve güzel ahlak sahibi olmasının gerekli olduğunu savunan dergi, çocukların gelişiminin kadınların eğitime bağlı olduğunu da vurgulamıştır.⁶⁷² XIX. yüzyılın son çeyreğinde kızlar için okul açılması takdirle karşılanmış ve bu durum dergi aracılığıyla aktarılmıştır. "İlm-i hüsn-ü terbiye'nin" elzem olduğunu belirtmiş kişiye temel dini bilgilerinin yanı sıra pratik bilgileri de öğretecek güzel ahlakı kazandırmayı hedeflemiş⁶⁷³ olan dergi kadınların

⁶⁶⁸ **Vakit/ Mürebbi-i Muhadderât**, "Şehir postasıyla aldığımız mektubun aynısıdır", 10 Ekim 1875. Eğer maksadınız kadınların memnun olacağı surette bir gazete çıkarmak ise öyle bir takım saçma sapan havadis yazmaktan vaz geçiniz. İçimizde "Basiret", "İstikbâl" ve "Vakit" ve "Ceride-i Havadis" gibi politika gazetelerini sizin bu gazetenize tercih edenler vardır diyen kadın okur birinci nüshada "Hersek" olaylarından bahsedileceği haberini veren gazetenin ikinci nüshasında bundan hiç bahsetmediği aktarılmıştır. Ayrıca kadınların eğlenceli haberleri sevdiği ilave edilirken kadınlara masallar anlatılmaması yazının devamında yer almıştır.

⁶⁶⁹ Hatice Akın Zorba, "Muhadderât ve Etfâle Mahsus Bir Osmanlı Dergisi: Âyîne", **Folklor/edebiyat Dergisi (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi)**, S.3, 2018, s.157.

⁶⁷⁰ Hatice Akın Zorba, **a.g.m.**, s.157.

⁶⁷¹ Ayşe Bozkurt, "93 Harbi Eşiğinde Selanik'te Bir Kadın Dergisi: (Ayine) 1875-1876", **Kebikeç**, S. 19, 2005, s. 75.

⁶⁷² Hatice Akın Zorba, **a.g.m.**, s.157

⁶⁷³ Ayşe Bozkurt, **a.g.m.**, s.76-77.

geleneksel rollerini gerektiği gibi yerine getirmesi için eğitim görmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷⁴

Dergide tavsiye edilen bir diğer konu da ev ve evlilik hayatı olmuştur. Hane idaresi, gelin ve kaynana ilişkisi, karı-koca arasındaki muhabbet gibi konular Âyîne'nin konuları arasında yer almıştır. Aile içindeki huzur ve karı-kocanın geçiminde sorumluluğu kadına yüklemiş olan dergi, kadınlardan kocalarına itaat etmeleri beklenmiştir. Evlilik yaşı da derginin ele aldığı konulardan biri olmuştur. Kızların 18-30 yaşları arasında evlenmesi önerisinde bulunmuştur çünkü dergiye göre erken evlenen kızların gebelik sırasında yaşadığı problemler kadınların ölümlerine sebep olabilir. Erken yaşta evlenen kızların karşılaştığı bir diğer problemin de ev idaresini bilmemesi ile çocuk yetiştirmeden anlamamaları olarak ifade edilmiştir.⁶⁷⁵ Görülüyor ki dergi kadınların anne olması, çocuk bakımında annelerin önemi üzerinde durmuştur. Kadının temel görevinin annelik olduğu hatırlatılmıştır.

Dergi moda ve alafrangalığı eleştirmiştir. Özellikle modaya meraklı olan, moda olan kıyafetleri almaya gayret eden kadınları, bu davranışlarından dolayı müsrif olarak nitelendirmiştir. Moda olan giysileri satın alan kadınların verdikleri paralar sebebi ile çoğunlukla kocalarını zor durumda bıraktıklarından da bahsedilmiştir.⁶⁷⁶ Selanik'te yayınlanan dergi kadınların anne olduğunu hatırlatırken erken yaşta evliliğin doğru olmadığını, moda ve alafrangalığın ailenin ekonomisine büyük bir yük olduğunu aktarmıştır.

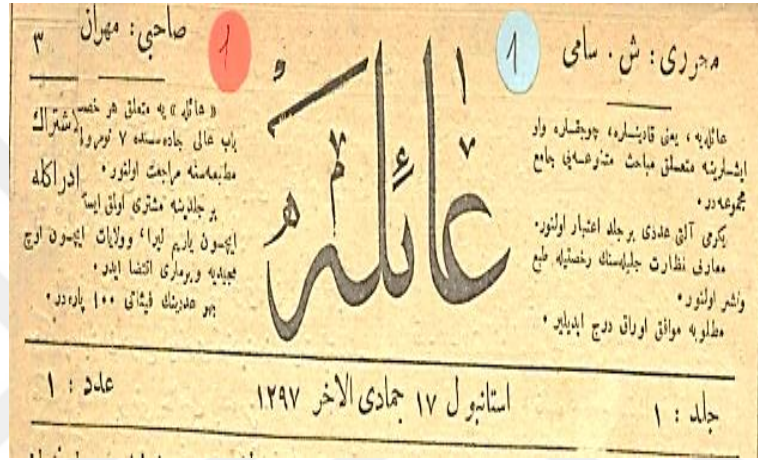
⁶⁷⁴ Hatice Akın Zorba, **a.g.m.**, s.158. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın ilk yarısında kadınların en önemli görevlerinin annelik olduğunu aktaran dergi, annelerin evlatlarını terbiyeli bir biçimde büyötmeleri gerektiği üzerinde durmuştur.

⁶⁷⁵ Ayşe Bozkurt, **a.g.m.**, s.79-80; Hatice Akın Zorba, **a.g.m.**, s.159

⁶⁷⁶ Ayşe Bozkurt, **a.g.m.**, s.80. Âyîne Dergisi'nde eleştirilen bir diğer konu da moda konusundaki müsrifliktir. Bu durumda en fazla harcama yapan kadınlar olarak görölmüş ve kadının önceki yıllarda üç dört yüz kuruşluk giyim masrafı varken alafranga modanın yaygınlaşmasıyla beraber kadınların giyim masrafının yedi sekiz katına yükseldiği vurgulanmıştır. Basma bir elbise için 40-50 kuruş ödenirken ve bu elbise en az iki sene giyilirken ipek veya yün kumaşa 300-400 kuruş para verilmiş ayrıca bir de dikim için Frenk terziye ücret ödenmiştir. Kumaşı da dikimi de çok pahalı olan bu elbisenin birkaç giyim sonrasında modası geçtiği için kenara bırakılmıştır. Dergi bu sebepten dolayı kadınların süse ve kıyafete gereğinden fazla harcama yaptıklarına değinirken, kocalarını ödenmez borçların altına soktuklarını şu ifadelerle eleştirmiştir: "Nedir başlarda hotos diye giyilen koca kalpaklar, nedir o büyük bir parçadan kesilmiş ve her tarafına paçavralar gibi asılmış saçaklı fistanlar.

4.2.3. Aile

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan kadınlar için yayınlanan dergilerden biridir. Emel Aşa derginin ilk sayısının 27 Mayıs 1880'de yayınlandığını aktarmıştır. Derginin sahibi Mihrân ve yazarı da Şemseddin Sâmî'dir.⁶⁷⁷ Aile insan fabrikasıdır, kadın da insan fabrikacısıdır diyen dergi; kadını çocuk doğuran, doğurduğu çocuğu büyüten ve yetiştiren ona ahlak ve terbiye veren kişi olduğunu bunun için de insanların kadınların elinden çıktığını aktarmıştır.⁶⁷⁸ Bunu için derginin adı Aile olarak belirlenmiştir.

Resim 34: Aile⁶⁷⁹

İlk nüshasından itibaren amacından bahseden dergi aile için gerekli olan/olabilecek bütün bilgileri vermeye çalışacağını duyurmuştur. Kadınların eğitim görmesi halinde yetiştirecekleri çocuklara da gerekli terbiyeyi verebileceklerine vurgu yapılmıştır. Kadınlara bir fayda sağlandığı takdirde yetişecek yeni nesillere de fayda sağlanacağını düşünen Şemseddin Sâmî, derginin içeriğini belirlerken kadının ve çocuğun karakterlerine uygun hareket etmeye çalışmıştır. “Kadını süsten, çocuğu oyundan vaz geçirmeye çalışmak, cenab-ı hakkın yarattığı tabiatı değiştirmeye sa’y etmek demektir.”⁶⁸⁰

Kadını ailenin müdürü sayan dergi, evi de küçük bir vatan olarak tanımlamıştır. Kadın evde yemek yapan, yatak toplayan, evi süpüren, çamaşırları

⁶⁷⁷ Emel Aşa, “1928’e Kadar Türk Kadın Mecmuaları”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)** İstanbul, 1989, s.37.

⁶⁷⁸ A. Oğuz İcimsoy, **Aile (1880) ve Hanım (1921) (Yeni Harflerle)**, 1.b., Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yay., İstanbul, 2011, s.30.

⁶⁷⁹ **Aile**, 27 Mayıs 1880.

⁶⁸⁰ A. Oğuz İcimsoy, **a.g.e.**, s.7.

yıkayan, bebeği varsa onu emziren ve uyutan bir bireydir. Yani evi idare edendir. Bu açıdan “Emsal” başlıklı yazı ile kadınların ve erkeklerin görev ve sorumluluklarının birbirinden farklı olduğu “Bir evdeki kadın beygirlere, erkek mutfağa karışır, o evde hayır yoktur.” sözleriyle dile getirilmiştir.⁶⁸¹

Dergide kadınların çalışmasından da bahsedilmiştir ancak bir işyerinde ya da bir kurumda çalışmak değildir bahsedilen. Kadınların çalışmasından kasıt çocukların ve erkeklerin eksiklerini gidermeleridir. Böylece kendileri, aileleri, hatta hayvanları bile güzel olacaktır, bakımlı olacaktır.⁶⁸² Kadının çalışmasından kasıt tarlada, bahçede veya ahırda çalışmasıdır. Örneğin bir koyuna bakmasıdır. Hatta koyunun yünüyle kadının çorap örebileceği sonra onu pazarda satabileceği ifadeleri de yer alan yazının devamında hanımefendilere köylü kadınların nasıl çalıştığından bahsedildiği; diğer kadınların da çalışabileceği, çalışmanın ihtiyaca göre olduğu dile getirilmiştir: Eğer kadın çalışmazsa evin ve ailenin refahını, saadetini ve servetini koruyamayacağı ya da arttıramayacağı vurgulanmıştır.⁶⁸³ Dergi topluma ve kadınlara bir mesaj vermek istemiştir. Kadınlar çalıştığı takdirde aileler gelişebilecek, ihtiyaçlar giderilebilecektir. Bu bağlamda kadın tarlasında, bahçesinde, çalışmalı ve üretime katkı sunmalıdır.

4.2.4. El Amigo de La Familia (Aile Dostu)

Dergi 1889’da David Fresko tarafından yayınlanmaya başlanmıştır.⁶⁸⁴ El Amigo de La Familia Dergisi hakkında araştırma yapan Evrim Görmüş’ün aktardığına göre 1881-1886 yılları arasında İstanbul’da haftada bir çıkarılmış kadın dergilerinden biridir. Dergi Yahudi kadınların özellikle Alliance okullarında eğitim gören kadınların okuması için yayınlanmıştır. Dergi İstanbul’da yaşayan Yahudi kadınların eğitimine katkı sağlamış, kadınların gelişimini desteklemiştir. Alliance, kadınlara ulaşmanın önemini bildiği için kadınların okuyacağı bir derginin yayınlanmasını istemiş ve bunun için derginin bütün basım masraflarını karşılamaya

⁶⁸¹ A. Oğuz İcimsoy, **a.g.e.**, s.35, 51.

⁶⁸² A. Oğuz İcimsoy, **a.g.e.**, s.16. “...her ne kadar kadınlar çalışır evlerinin idaresini bilirse, orada erkekler, kadınlar, çocuklar cümlesi yünden güzel ve yeni elbise ile giyinmiş, kadınlar göğüslerini ve başlarını altınlarla tezyin etmiş, cümlesi tendürüst ve güzel çehreli, kendileri ve evleri, hatta hayvanları bile temiz olur; her nerde kadınlar çalışmayıp, tembellik ve meskenetle emrâr-ı vakit ederler ise, orada, bilakis bütün halkın basmadan ve Amerikan’dan olan elbiseleri yırtık bedenlerinin ekser tarafları çıplak, çocukların hemen kaffesi kel, cümlesi kuru, zayıf çirkin üstleri başları ve evleri pis, hayvanları uyuz olur; elhâsıl, bir meskenet ve sefalet görülür.”

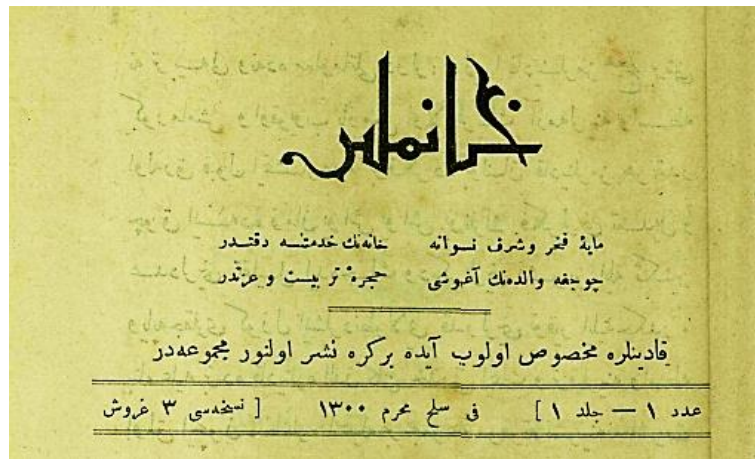
⁶⁸³ A. Oğuz İcimsoy, **a.g.e.**, s.17.

⁶⁸⁴ Sara Yanarocak, “Diaspora Yahudileri”, **Şalom**, 5 Kasım 2008.

gönüllü olmuştur. İngiliz ve Fransız dergilerinde yayınlamış makalelerin tercümeleri yapılarak El Amigo de La Familiya Dergisi'nde yayınlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk ve Müslüman kadınlar için yayınlanan dergilerin pek çoğunda olduğu gibi kadınların eğitimi amaçlanmıştır. Yahudi kadınların annelik vazifelerini iyi bir şekilde yapabilmeleri ve kocalarına saygılı bir eş olabilmeleri için makaleler yayınlayan dergi, kadınların bir yaşam çiçeği olduğuna inanmıştır. Dergide çocuk yetiştirilmesi, sağlıklı yaşam kuralları, yaşam alanlarının havalandırılması ve temiz havanın önemi gibi konular hakkında bilgiler aktarmıştır.⁶⁸⁵ Bu yazıların yayınlanma sebebi ise Paris'te tartışılmaya başlanan hijyen meselesi olmuştur. Çünkü dergiye göre bireylerin sağlıklarını koruyabilmesi için yaşam alanlarının sağlıklı ve temiz olması gereklidir. El Amigo de La Familiya Dergisi Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudileri Avrupa'daki yaşamdan örnekler vermek suretiyle bilgilendirmiş, onların da Avrupa yaşam standardına ulaşmasını arzulamıştır.⁶⁸⁶

4.2.5. Hanımlar

Dergi İnsaniyet'ten sekiz ay sonra Kasım/Aralık 1882'de yayınlanmamıştır.⁶⁸⁷

Resim 35: Hanımlar⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ Evrim Görmüş, **a.g.m.**, s.261.

⁶⁸⁶ Evrim Görmüş, **a.g.m.**, s.261.

⁶⁸⁷ **Hanımlar**, Kasım/Aralık 1882.

⁶⁸⁸ **Hanımlar**, Kasım/Aralık 1882.

Hanımlar dergisinde imtiyaz sahibinden bahsedilmemiş ancak yayımlayanların Câfer olduğu belirtilmiştir.⁶⁸⁹ Derginin ilk sayfasında “ayda bir kere neşr olunur mecmuadır” ifadesi başlığın altındaki satırda yer almıştır.⁶⁹⁰ Emel Aşa çalışmasında Sa’id imzası ile kadınların aile içindeki konumlarını, annelik özelliklerini anlatan iki beyit yayımlandığını aktarmıştır.

“Mâye-i fahr ü şef nîsvâna
Hânenin hizmetine dikkattir
Çocuğa validenin âgûşu
Hücre-i terbiyet ü izzettir”⁶⁹¹

Kadınlar için yayınlanan diğer dergiler gibi bu dergi de kadınların okuyup yazmaları gerektiğini vurgulamış, ancak bunun için okulların yaygınlaşması gerektiğine değinmiştir. Dergide yazı yazarlardan bazıları “Bir Kocakarı”, “İhtiyar Bir Kadın”, “Mevhîbe Hanım”, “Muharrir Cafer”, “Sa’id Bey”, “Hamza”, “Hacı Rıza”, “Vasıf” maslahalarını kullanmışlardır.⁶⁹² Dergide yayınlanan yazılardan bazılarının başlıkları “Hanımlarımız”, “Takvim”, “Tekerleme”, “İskenderin Vefatı”⁶⁹³ bunların yanı sıra Emel Aşa’nın çalışmasından tespit edilenler ise “Kadınların Yabancı Dile Vukûfu, Kadınların Faydalı İşlerle İlgilenmesi, Kadınlara Has tabirler, Ev İdaresine Aid Küçük Bilgiler, Takvim Sistemleri, İskender’in Vefâtı, Suâller” dir.⁶⁹⁴ Bu yazıların yanı sıra bir de üç perdelik yazılmış olan bir piyes mevcuttur. İncelenen diğer kadın dergi ve gazetelerinde bir piyes ya da tiyatro oyunu yer almazken bulmaca, tekerleme, hikâye örneklerine diğer gazetelerde rastlamak mümkündür.⁶⁹⁵

4.2.6. İnsâniyet

1882’den itibaren basılmaya başlanan ve ayda bir defa kadınlar için basılması planlanan kadın dergilerinden biridir.⁶⁹⁶ Dergi amacını “İfâdemiz” başlığı altında “insâniyete hizmet” olarak belirtmiş, genç kızlara ve dolayısıyla hanımlara kendilerini ilgilendiren konularda hizmet etmeyi arzulamıştır. Emel Aşa derginin

⁶⁸⁹ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.55. Emel Aşa Yüksek Lisans tezinde derginin yayın tarihini Kasım 1883 olarak vermiştir.

⁶⁹⁰ **Hanımlar**, Kasım/Aralık 1882.

⁶⁹¹ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.56.

⁶⁹² **Hanımlar**, Kasım/Aralık 1882.

⁶⁹³ **Hanımlar**, Kasım/Aralık 1882

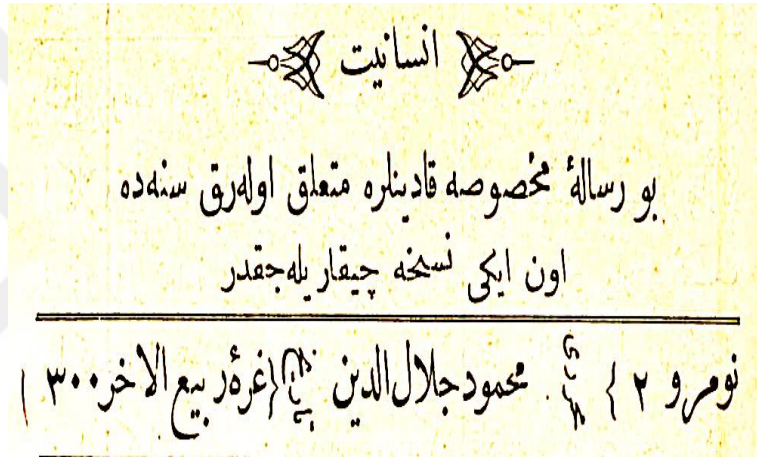
⁶⁹⁴ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.61.

⁶⁹⁵ **Hanımlar**, Kasım/Aralık 1882.

⁶⁹⁶ **İnsaniyet**, “İfâdemiz”, 13 Şubat 1883.

sadece iki sayı yayınlanmış olduğunu tespit etmiştir.⁶⁹⁷ Dergide yazı yazanlardan bazıları “İki Okumuş Hanımlar”, “Mektebli Bir Kız”, “Lisan Aşına Bir Hanım” mahlaslarını kullanmışlardır.⁶⁹⁸

İnsâniyet Dergisi’nin içeriği incelendiğinde derginin yayıncısı Mahmut Celâleddin’in birinci dergide “Kuyruklu Yıldızlar”, “Bir Ecnebi İle Bir Osmanlı Arasında Vukû Bulan Mükâlemenin Bir Kısım”, Bir Zevc ile Zevcenin Beyninde Mükâleme”, “Büyük Bir Zât Yâhud Ziya Paşa Merhûm”, “Ahlak”, “İstanbul Mektupları”, “İki Okumuş hanımların Sorduğu Üç Sualin Ayrı Ayrı Cevapları”, “Mektepli Hanıma Cevap”, “Bir Harem Dairesi”, gibi makalelerinin yer aldığı tespit edilmiştir.⁶⁹⁹

Resim 36: İnsaniyet⁷⁰⁰

Dergide “Lisan-âşına bir hanım” imzasıyla yayınlanan yazıda kadın dergilerinde kullanılan dil eleştirilmiştir. İnsâniyet’in yayınlanmasından duyulan memnuniyet dile getirilmiş ve amaç kadınlara hizmet⁷⁰¹ diyen gazete yayın dilinin anlaşılır olması gerektiği vurgulanmıştır

Mahmud Celâleddin kadınlar için coğrafya bilgisini içeren bir yazı yazmıştır. Bunun üzerine “İki okumuş hanımlar” imzasıyla yayınlanan yazıda kadınların

⁶⁹⁷ Emel Aşa, a.g.t., s.45.

⁶⁹⁸ **İnsaniyet**, “Aldığımız Bir Mektup”, 13 Şubat 1883. Dergide yayınlanan yazılar taranarak mahlaslar tespit edilmiştir. Aldığımız Bir Mektupta yazısını yazan kişinin mahlası “İki Okumuş Hanım”; “İlave” başlıklı yazıyı yazan kişinin mahlası “Mektepli Bir Kız”; “İstanbul Mektupları” adlı makaleyi yazan kişinin mahlası da “Lisan Âşına Bir Hanım”dır.

⁶⁹⁹ **İnsaniyet**, “Kuyruklu Yıldızlar”, “Bir Ecnebi İle Bir Osmanlı Arasında Vukû Bulan Mükâlemenin Bir Kısım”, Bir Zevc ile Zevcenin Beyninde Mükâleme”, “Büyük Bir Zât Yâhud Ziya Paşa Merhûm”, “Ahlak”, “İstanbul Mektupları”, “İki Okumuş hanımların Sorduğu Üç Sualin Ayrı Ayrı Cevapları”, “Mektepli Hanıma Cevap”, “Bir Harem Dairesi”, 13 Şubat 1883.

⁷⁰⁰ **İnsaniyet**, 13 Şubat 1883.

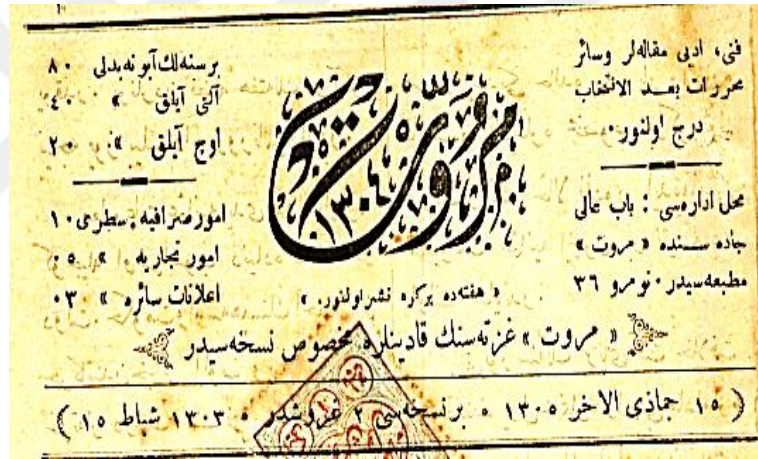
⁷⁰¹ **İnsaniyet**, “Lisan Âşına bir hanım” 13 Şubat 1883.

coğrafya terimlerini bilmediklerini aktarılmıştır. Bu mektubun cevabı ikinci sayıda yer almış ve kadınların bilmediği coğrafya terimler açıklanmıştır.⁷⁰²

Dergide bir taraftan kadınların gelişimi için yazılar yayınlanırken bir taraftan da kadınların yazdığı yazılara yer verilmiştir.

4.2.7. Mürüvvet

Başlığın hemen altında Mürüvvet Gazetesi'nin kadınlara mahsus nüshasıdır ifadesi yer almıştır. Haftalık olarak yayınlanan gazetenin yazı işlerinden sorumlu olan kişi Mahmud Celâleddin'dir ancak gazetede hiçbir yazısı yayınlanmamıştır.⁷⁰³ Gazetenin on altı yazarından dört tanesinin kadın olduğunu belirten Emel Aşa, bunların “Nigâr binti Osman”, “B. Afife”, Sivas Valisi Sırrı Paşa Hazretleri harem-i Alileri Leylâ”, “Mîrgün İnaâs Mekteb-i Rüşdiyyesi Birinci Muallimesi Fıtnat” olduğunu aktarmıştır.⁷⁰⁴

Resim 37: Mürüvvet⁷⁰⁵

Gazete II. Abdülhamid'in desteğini alırken kadınları yetiştirerek onları hayırlı eş olmaları konusunda hazırlamayı amaç edinmiştir.⁷⁰⁶ Emel Aşa, özellikle kadınların aile birliğini korumaları için onlara rehber olmayı amaçlayan gazeteyi hem Münif Paşa'nın hem de Ahmet Vefik Paşa'nın desteklediğini belirtilmiştir.⁷⁰⁷

Gazetenin 27 Şubat tarihli nüshasında kızlar için açılan okullardan bahsetmiş; “Leyli Kız Sâneyi Mektebi”, “Nehâri Kız Sâneyi Mektebi”, “Rüşdiye Şubesi”,

⁷⁰² İnsaniyet, “Aldığımız Bir Mektup”, 13 Şubat 1883.

⁷⁰³ Emel Aşa, a.g.t., s.63.

⁷⁰⁴ Emel Aşa, a.g.t., s.67.

⁷⁰⁵ Mürüvvet, 27 Şubat 1888.

⁷⁰⁶ Mürüvvet, “Gazete”, 27 Şubat 1888.

⁷⁰⁷ Emel Aşa, a.g.t., s.64.

“Sıbyan Şubesi”, “Dar-ül Muallimat” hakkında bilgiler verilmiştir.⁷⁰⁸ Aynı zamanda gazetede; çocuk bakımı, kıyafet, pratik bilgiler ve sağlık, kadınların ailedeki görevleri, kadın cemiyetleri gibi haberlerden de bahsedilmiştir.⁷⁰⁹ Görülüyor ki gazete kadınların eğitim sürecinde onlara destek olmayı amaçlamıştır. “Validelerimiz” başlıklı yazıda da anneliğin manevi kıymetinden bahsedilmiştir ve bir milleti yetiştirmek için kadına ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. “Dünyada göze görünmeyen iyiliği de fenalığı da her millet kendi kadınlarından görmektedir”⁷¹⁰ ifadesinin yer aldığı gazete, kadınların eğitilmiş olduğu takdirde yetiştirecekleri çocukların da ahlaklı olacağına inanmış ve bunu savunmuştur.

Mürüvvet sadece kadınlar ile ilgili yazılar yayınlamamış aynı zamanda da II. Abdülhamid dönemindeki imâr ve maârif faaliyetlerini de aktarmıştır.⁷¹¹ Dönemin toplumsal, siyasal olayları hakkında kadınların bilgilendirilmesi gazetenin önemseydiği noktalar arasında yer almıştır.

4.2.8. Şükûfezar

Şükûfezar kadınlar tarafından çıkarılan ve aynı zamanda da sahibi kadın olan dergi olup kendisini mecmua olarak tanımlamıştır. Derginin ulaşılabilen nüshasında açık bir yayın tarihi verilmemiş sadece yıl verilmiştir. Ayrıca on beş günde bir yayınlanacağına dair bir planlama yapılmıştır. Günümüzde ilk beş sayısına ulaşılan derginin ilk sayısı 1886 yılında yayınlanmıştır. Sahibi Arife olan dergide onun yanı sıra “Münire”, “Fatma Nevber”, “Fatma Nigar” gibi sadece kendi isimlerini kullanan kadınların yazıları mevcutken aynı zamanda “Bir kız”, “Dârülmuallimâtan Fe” mahlaslarını kullanarak yazı yazarlar da olmuştur.⁷¹² Derginin yazarı olan kadınların babasının ya da kocasının adını kullanmaması önemli bir gelişmedir.

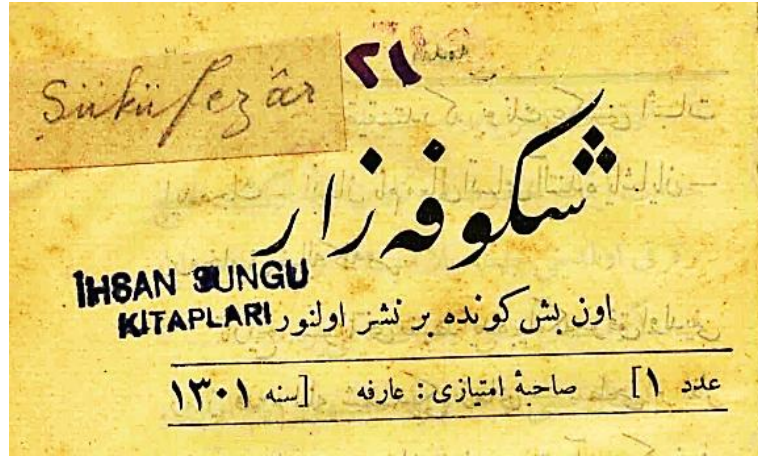
⁷⁰⁸ Mürüvvet, “İnas Rüştîyeleri”, 27 Şubat 1888.

⁷⁰⁹ Emel Aşa, a.g.t., s.70.

⁷¹⁰ Mürüvvet, “Validelerimiz”, 27 Şubat 1888.

⁷¹¹ Emel Aşa, a.g.t., s.68-69.

⁷¹² Şükûfezar, “Şükûfezar Heyet-i Tahririyesine” 1886. “Şükûfezar Heyet-i Tahririyesine” başlıklı yazıyı yazan kişinin mahlası “Bir Kız”; “Hanım Hemşire” yazısını yazan kişinin mahlası “Dârülmuallimâtan Fe”dir.

Resim 38: Şükûfezar⁷¹³

Derginin ulaşılabilen sayısında yer alan “Mukaddime” başlıklı yazısında Ârife Hanım, yazının icadından XIX. yüzyıla kadar geçen dönemi karşılaştırmıştır. Ârife Hanım bu karşılaştırma sonucunda pek çok ilerlemenin gerçekleştiğini de yazmıştır. Bu, lineer bir tarih anlayışıdır. İlerlemenin sürdürülebilmesi için çalışmanın gerekli olduğuna vurgu yapan Ârife Hanım, hedefini ilerlemek olarak vurgulamıştır.⁷¹⁴

Şükûfezar kadınlar tarafından tebrik edilmiştir. Pek çok kadın derginin yayınlanmasından dolayı memnuniyet ve heyecan duymuştur. Dergide yer alan başlıklardan biri “Tebrikname”dir. Bu yazıda “tebriğim samimidir” diyen kişi Fatma Aliye’dir ve “ara sıra bazı şeyler takdim edebileceğimi vaad eylerim” diyerek Şükûfezar’ın yayınlanmasından ne kadar memnun olduğunu vurgulamıştır.⁷¹⁵ Aynur Demirdirek yapmış olduğu çalışmada Şükûfezar okuyucularının memnuniyetini “[...] Bir aydan beri çıkmasını beklediğim Şükûfezar sevinç saçtı. Yaşayın hemşirelerim yaşayın!” sözleriyle vurgulamıştır.⁷¹⁶

Ârife Hanım’ın “Mukaddime” başlıklı yazısında belirttiğine göre Şükûfezar kadınların ilerlemesi için çalışacaktır. Ayrıca kadınların da bir insan olduğu vurgusu yapılan yazıda kadınların “saçı uzun aklı kısa” olmadığını, “kadınlığın erkekliğe, erkekliğin de kadınlığa tercih edilmemesi” gerektiği vurgulamıştır.⁷¹⁷

⁷¹³ Şükûfezar, 1886.

⁷¹⁴ Şükûfezar, “Mukaddime”, 1886.

⁷¹⁵ Şükûfezar, “Tebrikname”, 1886.

⁷¹⁶ Aynur Demirdirek, a.g.e., s.19.

⁷¹⁷ Şükûfezar, “Mukaddime”, 1886.

4.2.9. Dzağig/Çiçek

Kadınların özgürlüklerini ele alan Dzağig/Çiçek Gazetesi Ermenice olarak yayınlanmıştır.

Resim 39: Dzağig / Çiçek Gazetesi⁷¹⁸

1886'da İstanbul'da yayınlanmaya başlanmıştır. İmtiyaz sahibi Andon Sakayan'dır. Haftada bir gün yayınlanan Dzağig Gazetesine ek olarak bir de aynı isim ile günlük gazete yayınlanmaya başlamıştır. Fakat hem günlük hem de haftalık yayınlanan gazetelerin aynı isimde olmasının uygun olmadığına karar verildiği için başka bir isimle haftalık bir dergi yayınlanmaya başlanmıştır.⁷¹⁹

15 Eylül 1905'te gazete yeni bir döneme geçmiştir çünkü yeni editör Hayganuş Mark olmuştur. Bu tarihten itibaren yazar kadrosunun çoğunluğu da kadınlardan oluşmuştur. Gazetenin adı ise o tarihten itibaren “Dzağig Ganats Hadug” yani “Kadınlara Özgü Çiçek” olarak belirlenmiştir. Resimli olarak yayınlanmaya başlanan gazete haftalık olarak 1906 yılının sonuna kadar yayın hayatını sürdürmüştür.⁷²⁰

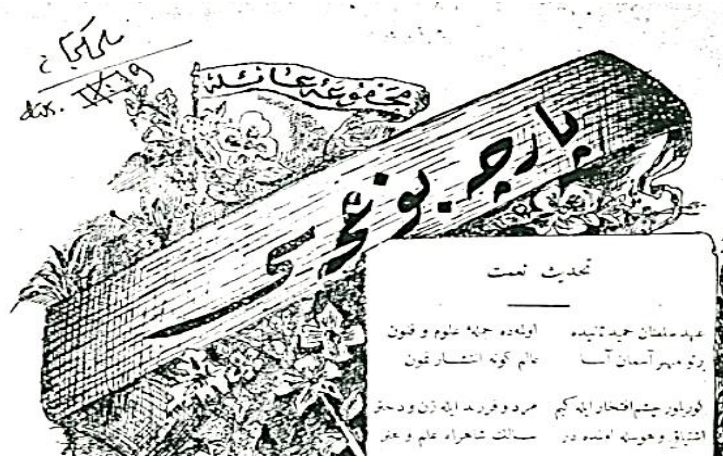
4.2.10. Parça Bohçası

1889 yılında Rabia Kâmile ve Hatice Semihâ hanımlar tarafından çıkarılan Parça Bohçası'nın tespit edilebilen tek nüshası Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nda bulunmaktadır.

⁷¹⁸ Zakarya Mildanoğlu, “Şekilden şekle giren ve handan hana göçen bir Dzağig”, **Agos** 24 Eylül 2016.

⁷¹⁹ Zakarya Mildanoğlu, **a.g.m.**, 24 Eylül 2016. Buradaki Dzağig dergisi 1867’de kapanan dergiden bağımsız olarak aynı isim ile çıkarılmış olmalıdır.

⁷²⁰ Zakarya Mildanoğlu, **a.g.m.**, 24 Eylül 2016. Derginin ilk döneminde Çarşamba ve Cuma günleri Ermenice harfli Türkçe olarak yayınlandığı ifade edilmiştir.

Resim 40: Parça Bohçası⁷²¹

Her ayın birinci ve on beşinci günlerinde yayınlanacağını ifade eden dergi Osmanlı ailelerinin mutluluğunu temin etmek istediğini belirtmiştir.⁷²² Aile içinde huzurun ve sevginin olması halinde zengin ya da fakir fark etmeksizin aile içindeki iletişimi güçlenir diyen dergi, “Evimizin içi” adlı yazıda aile saadetini vurgulamıştır.⁷²³ Makalelerden bazıları “Umûr-ı Beytiyye”, “Bir validenin tesellisi”, “Kızlar için talim ve terbiyenin lüzumu”, “Çocukların en güzel meşguliyeti” adları ile yayınlanmıştır.⁷²⁴ Nermin Genç ve Şenay Döner’in hazırladıkları makalede Parça Bohçası Dergisi’nin diğer kadın dergilerine nazaran aile ve çocuk yazılarına yöneldiğini aktarmıştır. Dergi yoksulluğa yer vermiş, israfın zararlarına değinmiştir. Ailenin geçimini sürdürebilmesi için israfın önüne geçilmesi önerisinde bulunulmuştur.⁷²⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılında yayınlanmış pek çok kadın dergisi gibi kadınların gelişimi konusunda destek veren dergi, bir taraftan da toplumun sağlıklı bireylerden oluşabilmesi için ailenin ahlâkı, tasarruflu yapısı, kadınların görevleri, evin idaresi sırasında yapılacaklar üzerinde durmuş, topluma ve kadınlara ışık tutmuştur.

4.2.11. Hanımlara Mahsus Gazete

Hanımlara Mahsus Gazete kadınlar ile ilgili yayın yapan en uzun soluklu gazete olmuştur çünkü 1895’ten 1906’ya kadara aralıksız olarak yayınlanmıştır. Aynur Demirdirek’in tespitine göre gazete 1895’ten 1908’e kadar yayın hayatını

⁷²¹ Parça Bohçası, 1889.

⁷²² Parça Bohçası, 1889.

⁷²³ Parça Bohçası, “Evimizin İçi”, 1889.

⁷²⁴ Nermin Genç, Şenay Döner, “Kadın, Ailenin Dâhiliye Nâzırıdır. Bir Osmanlı Kadın Dergisi: Parça Bohçası” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.19, S.38, 2021/2, s.826-830.

⁷²⁵ Nermin Genç, Şenay Döner, *a.g.m.*, s.833.

sürdürmüştür. İlk sayısı 1 Ağustos 1895'te yayınlanan gazete, haftada iki defa olarak Pazartesi ve Perşembe günleri okuyucularıyla buluşmuştur.⁷²⁶ Hanımlara Mahsus Gazete'nin ruhsat başvurusunu Mehmet Tahir yapmıştır ve bu başvuru sonucunda gazete çıkarma izini verilmiştir.⁷²⁷ Mehmet Tâhir, Dâhiliye Nezaretine verdiği dilekçesinde bütün medeni ülkelerde kadınlar için gazeteler çıkarıldığını belirtmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların ilerlemesi arzusunda olduğunu bunun için haftada iki defa neşr olunacak, çeşitli konuları içerecek Hanımlara Mahsus Gazete namıyla bir gazete çıkarılmak istediğini belirtmiş ve imtiyaz talep etmiştir.⁷²⁸

Yavuz Selim Karakışla, Mehmet Tahir'in Yıldız sarayına yakınlığıyla tanındığını, "Baba Tahir" lakabıyla bilindiğini aktarmıştır. Bu bağlamda yazdığı imtiyaz dilekçesinde "Osmanlı saltanatının sadık kölelerinden biri [...]"⁷²⁹ ifadesinin yer alması imtiyaz almasını kolaylaştırmış olmalıdır. Yayınlanan gazetelerin makale içerikleri tarandığında gazeteler ve dergilerde siyasi içerikli yazıların yer almadığı görülmektedir çünkü ele alınan konularda sansür belirleyici olmuştur.⁷³⁰ Gazetenin ilk sayısının yayını için II. Abdülhamid'in tahta çıktığı gün olan 31 Ağustos beklenmiştir ve ilk sayısının kapağında "Padişahım çok yaşa" başlığı kullanılmıştır.⁷³¹ Aynı sayıda II. Abdülhamid'in terakki için çeşitli okulları açtığı ve herkesin eğitimden faydalanabildiği de yer almıştır.⁷³²

Gazete ailenin bir parçası kabul ettiği kadınları bilimden ve eğitimden mahrum bırakmamak gerektiğini savunmuştur çünkü kadınlar eğitim göremezse onların yetiştireceği çocuk da ahlak ve terbiye eğitiminden mahrum kalır.⁷³³ Osmanlı kadınları gazete aracılığı ile hukuksal eşitlik talebinde bulunmuşlardır ancak bu talep kendilerini geliştirmek için bir ortam sağlayabilmek içindir. Onlara göre insanlığın ölçüsü erkek olduğuna göre insanlığa dâhil olmak isteyen kadın erkeğin yapabildiklerini yapmaya muktedir olmalıdır.⁷³⁴

⁷²⁶ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.85.

⁷²⁷ BOA, **Bâbîâli Evrak Odası Evrakı**, 655-49074 (H-22-01-1313)

⁷²⁸ Yavuz Selim Karakışla, "Hanımlara Mahsus Gazeteye İmtiyaz Verilmesi (1895)", **Toplumsal Tarih**, C.13, S.75 Mart 2000, s.42.

⁷²⁹ Yavuz Selim Karakışla, **a.g.m.**, s.42.

⁷³⁰ François Georgeon, **Sultan Abdülhamid** (Çev. Ali Berktaş), 1.b., Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s.377.

⁷³¹ Yavuz Selim Karakışla, **a.g.m.**, s.43.

⁷³² Aynur Demirdirek, **a.g.e.**, s.20.

⁷³³ Aynur Demirdirek, **a.g.e.**, s.20.

⁷³⁴ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.100.

Ayrıca Hanımlara Mahsus Gazete Kütüphanesi kurulmuş, kitaplar basmıştır.

“ ‘Nîran’, Nigâr bint Osman

‘Ma’kes-i Hayâl’, Makbule Lemân

‘Levâyih-i Hayât’, Fatma Aliye

‘Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife’, Fatma Aliye

‘Tedkik-i Ecsâm’, Fatma Aliye

‘Tesettüre Dair’, Fatma Fahrünnisa”⁷³⁵

Hanımlara Mahsus Gazete hem kadın yazarların toplumla buluşmasını sağlamış hem de kadınların bu yazarların eserlerine ulaşımını kolaylaştırmayı istemiştir. Kadınların kendilerini geliştirebilmelerinin, topluma faydalı olabilmelerinin tek yolu okuma yazma bilmeleridir ve gazete bu yolun öncülerinden biri olmuştur. Ayrıca gazetede yayınlanan yazılara bakıldığında: Şiirler, okuyucu hanımlardan gelen mektuplar, acıklı aşk romanı tefrikaları, modayla ilgili yazılar, dikiş nakış örnekleri, ev idaresi, sağlık, güzellik (saç ve yüz bakımı), evlilikle ilgili bilgiler, fikir yazıları, adab-ı muâşeret kuralları, İslamiyet ile ilgili yazıların yer aldığı tespit edilmiştir.⁷³⁶

Gazetede pek çok kişinin yazıları yayınlanmıştır. Arşivdeki bir belgeden hareketle kızların devam ettiği okulların öğretmenleri ve öğrencileri de gazeteye yazılar göndermiştir. Dönemin sosyo-ekonomik yapısı açısından bu önemli bir gelişmedir. Ancak hükümet tarafından hem öğrencilerin hem de öğretmenlerin gazeteye yazı göndermelerinin uygun olmadığı düşünülmüş ve gerekli tedbirlerin alması yönünde adım atılmıştır.⁷³⁷ Hükümet tarafından desteklenen gazete zaman zaman para yardımı almıştır.⁷³⁸ Bu hem bu gazetenin hem de maddi destek gören diğer gazetelerin yayın hayatının uzun süreli olmasına yardımcı olmuştur.

4.2.12. Bosporis/Vosporis*

Bosporis Dergisi 1899’dan 1906’ya kadar İstanbul’da yayınlanmıştır. Katerina Dalakoura’nın aktardığına göre dergi kendisini haftalık kadın dergisi olarak tanımlamış, ahlaklı kadınların yetiştirilmesini amaç edinmiştir. Ahlaklı bir kadının

⁷³⁵ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.106.

⁷³⁶ Yavuz Selim Karakışla, **a.g.m.**, s.42.

⁷³⁷ BOA, **Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi Evrakı**, 118-88 (H-26-01-1320)

⁷³⁸ Fatmagül Demirel, **II. Abdülhamid Dönemi’nde Sansür**, Bağlam Yay., İstanbul, 2007, s.83. Demirel’in aktardığına göre 1907 yılında gazetelere aylık olarak yapılan yardımlar şu şekildedir: Servet-i Fünun 2340 kuruş, Sabah 5950 kuruş, İkdâm 4250 kuruş, Hanımlara Mahsus Gazete 2550 kuruş almıştır.

evine bağlı olması gerektiğini savunan dergi, eğitimin de bu doğrultuda verilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷³⁹

Resim 41: Bosporis/Vosporis⁷⁴⁰

Katerina Dalakoura derginin kendisinden önceki gazete ve dergilerden tamamen farklı olduğunu belirtmiştir.⁷⁴¹ Ona göre derginin ülküsü milli Rum Ortodoks ideolojisi çerçevesinde şekillenmiştir.⁷⁴² Bu doğrultuda kadınların yetiştirilmesi istendiği için ahlaki eğitim öne çıkarken kadınlara ailenin öneminin kavratılması amaçlanmıştır.

Dergide geçimlerini temin etmek gayesiyle meslek edinen kadınların çalışması eleştirilmemiştir. Ancak öğrenilen bilgilerin mesleki fayda sağlayabileceği fikri dergi tarafından kabul edilmemiştir. Katerina Dalakoura'nın aktardığına göre Bosporis'te bir kadının aldığı tıp tahsili duyurulmuştur. Lakin kadının eğitim almakla kalmadığı sonrasında da öğretmen olarak çalışmak için başvuruda bulunduğu eleştirilmiştir. Kadının tebrik edildiği belirtilirken, çalışmasının onaylanmadığı da aktarılmıştır. Okulların hedeflerine ulaşması konusunda da yapılması gereken değişikliklere değinilen dergide, müfredatın planlanması gerektiği aktarılmıştır. Öğrencilere okuma alışkanlığı kazandırılması için kütüphane ve okuma odalarının

*Araştırma sırasında dergi ile ilgili iki ayrı isim kullanıldığı tespit edilmiştir.

⁷³⁹ Katerina Dalakoura, "Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845-1907): a Declining Feminist Discourse", <http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> (E.T. 18.04.2023)

⁷⁴⁰ Katerina Dalakoura, a.g.m., <http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> (E.T. 18.04.2023)

⁷⁴¹ Katerina Dalakoura, a.g.m., s.46.

⁷⁴² Katerina Dalakoura, a.g.m., s.46.

kurulması önerilirken, öğrencilerin sosyalleşmesi ve kendisini ifade edebilmesi için tiyatro gibi etkinliklerin düzenlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁷⁴³

4.2.13. Vizantis

Vizantis ile ilgili tespit edilen tek bilgi gazetenin İstanbul'da Rumca yayınlanmasıdır. Ali Arslan'ın araştırması sonucunda imtiyaz sahibinin Madam Eleni olduğu ancak 1901'de imtiyaz sahibinin değiştiği öğrenilmiştir. Yeni sahibi Angeliki Manyataki'dir.⁷⁴⁴ Madam Eleni ve Angeliki Manyataki'nin gazetenin imtiyaz sahibi olmaları Osmanlı Rum Cemaati'nde kadınların da basın ile ilgilendiğine bir örnektir.

4.2.14. Demet

Demet, II. Meşrutiyet sonrasında Selanik'te haftalık dergi olarak yayınlanmıştır. İlk sayısı 30 Eylül 1908'de basılmıştır.⁷⁴⁵ Derginin Demet adını Cenâb Şehâbeddin "İsmi Demet olsun." dedikten sonra sanki o isme âşık oldum diyen Celal Sahir bu gazetenin çiçeklerin şekillendirilerek oluşturulduğu bir demet olacağını ifade etmiştir.⁷⁴⁶

Resim 42: Demet⁷⁴⁷

7 Ekim 1908 tarihli sayısında "Kadınlarımız ve Maarif" başlığı ile bir yazı yayınlanmıştır. Yine aynı sayıda "Osmanlı Meşâhîr Nisvanı" başlığı ile yayınlanan yazı dizisinde Ermeni aydınları ve yazarları Demet okurlarına tanıtılmak istenmiştir. Bu aydınlar arasında Zabel Asadur, Zabel Yesayan ve Sırpuhi Dusap yer almıştır.⁷⁴⁸

⁷⁴³ Katerina Dalakoura, **a.g.m.**, s.49.

⁷⁴⁴ Ali Arslan, "Türkiye'de Rum Basını", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S.3, 2003, s.68-69.

⁷⁴⁵ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.248.

⁷⁴⁶ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.251.

⁷⁴⁷ **Demet**, 28 Ekim 1908.

⁷⁴⁸ **Demet**, "Osmanlı Meşâhîr Nisvanı", 7 Ekim 1908.

İlk sayısında “Valideme”, “Bir genç kıza”, “Gözyaşları”⁷⁴⁹ gibi yazı ve şiirler yer alırken ikinci sayıda “Terbiye-i nisvaniye”, “İmzasız bir mektub”, “Kadınlarımız ve maarif” adlı makaleler yer almıştır.⁷⁵⁰ Demet’in ilk sayısında Ermeni kadın yazarlar Müslüman kız kardeşlerine tanıtılırken ikinci sayısında Rum-Ermeni ve Müslüman Osmanlı kadınları bir bütün olarak ele alınmıştır.

4.2.15. Mehasin

İlk defa renkli ve resimli olarak yayınlanan Mehasin içerik olarak moda ve magazin dergisi olarak çıkarılmak istenmiş fakat moda dergisinden ziyade edebiyatçıların yer aldığı edebi bir dergiye dönüşmüştür.⁷⁵¹ Yayınlanan ilk sayısında “İfade-i Mahsusa” başlığı altında derginin amacının ne olduğu ve programı hakkında bilgi verilmiştir.⁷⁵²

Dergide Sanay-i Nefise hakkında bilgiler, musiki, moda ve kadın kıyafetleri, kadın sağlığı, aile ve ev hakkında bilgiler içeren yazıların yer aldığı Mehasin, piyangolar ve çekilişler de yapmıştır. Derginin on iki sayısı yayınlanmıştır.

Resim 43: Mehasin⁷⁵³

Derginin kadınların terbiyesine önem verdiği yayınlanan yazılardan görülmektedir. Bu konuda yazı kaleme alanlardan biri Fatma Aliye Hanım’dır. “Terbiye-i İctimaiye” başlıklı yazısı onuncu sayıda yayınlanmıştır.⁷⁵⁴ Derginin yayın politikalarından diğeri de kadınların eğitime yönelik desteğin verilmesidir. Emine

⁷⁴⁹ Demet, “Valideme”, “Bir Genç Kıza”, “Gözyaşları” 30 Eylül 1908. Yazıların başlıkları paylaşılmıştır.

⁷⁵⁰ Demet, “Terbiye-i Nisvaniye”, “İmzasız Bir Mektub”, “Kadınlarımız ve Maarif” 7 Ekim 1908.

⁷⁵¹ Emel Aşa, a.g.t., s.296.

⁷⁵² Mehasin, “İfade-i Mahsusa”, 13 Eylül 1908.

⁷⁵³ Mehasin, 13 Eylül 1908.

⁷⁵⁴ Mehasin, “Terbiye-i İctimaiye”, 13 Eylül 1909.

Semiye Hanım, Şükufe Nihal Hanım ve Zekiye Hanım kadınların eğitimine dair yazılar yazmışlardır. Aynı sayıda Emine Semiye Hanım “Terakkiyat-ı Nisvâniyeyi Kimlerden Bekleyelim?” yazısında, Şükufe Nihal ise “İnas Mektepleri Hakkında” isimli yazısında yapılması gerekenleri aktarmıştır.⁷⁵⁵

Dergi Osmanlı hanımlarına diğer ülkelerde yaşayan hanımları da tanıtmak istemiş; Amerika, İngiltere, İspanya, İtalya ve diğer ülkelerde yaşayan kadınlar hakkında bilgiler vermiştir.⁷⁵⁶

4.2.16. Kadın/Selanik

İstanbul dışında yayınlanan Kadın dergisinin amacı toplumsal hayatı değiştirmek olmuştur.⁷⁵⁷ Özellikle kadınların eğitimini ve sosyal hayata katılımı sağlamak isteyen dergi, feminizm hareketinin savunucusu olmuştur.

31 Mart hadisesi nedeniyle üç hafta yayınlanamadığını ifade eden Emel Aşa, yirmi altıncı sayıda bu durumun ayrıntılı olarak ele alındığını aktarmıştır.⁷⁵⁸ “Sevgili Kariâtımız” adlı yazıda Türk kadınlarının milli birliği, beraberliği sağlayacağı vurgulanmıştır. Yazıda Türk kadınlarının anne olarak gelecek nesilleri yetiştireceği aktarılmıştır.⁷⁵⁹

Resim 44: Kadın⁷⁶⁰

⁷⁵⁵ **Mehasin**, “Terakkiyat-ı Nisvâniyeyi Kimlerden Bekleyelim?” “İnas Mektepleri Hakkında”, 23 Eylül 1909.

⁷⁵⁶ **Mehasin**, 1908/1909. 1908’den itibaren Ankara Milli Kütüphanede yer alan on iki sayı taranmıştır. Birinci sayıda İngiliz kraliçesi, dördüncü sayıda İspanya kraliçesi, beşinci sayıda Amerika kadınları, Altı ve yedinci sayılarda Dünyanın bütün kadınları son olarak onuncu sayıda ise İtalya kraliçesi hakkında bilgi verilmiştir.

⁷⁵⁷ Hakan Aydın, “Kadın (1908-1909) Selanik’te Yayınlanan İlk kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.22, 2009, s.149.

⁷⁵⁸ Emel Aşa, **a.g.t.**, s.357.

⁷⁵⁹ **Kadın**, “Sevgili Kariâtımız”, 9 Mayıs 1909; Emel Aşa, **a.g.e.**, s.357. Dergi otuz sayı yayınlanabilmiştir.

⁷⁶⁰ **Kadın**, 8 Şubat 1909.

Dergide, okuyucu sayısını arttırmak için çeşitli hediyelerin verileceği duyurulmuş hatta hediyelerden de bahsedilmiştir.⁷⁶¹

Derginin sayıları incelendiğinde yayınlanan makaleler “Valideler ve isdikbalımız”, “Mesele-i izdivaç”, “Hayat ve kadınlar”, “Kadınlarımızın mevki-i medenisi”, “Tütün ve kadınlar”, “Aile ve kadın”, “İslam kadınları”, “İslam kadınlarında hürriyet” gibi başlıkların yer aldığı görülmektedir.⁷⁶²

Osmanlı İmparatorluğu’nda Müslüman ve Türk kadınları için yayınlanan dergilerin pek çoğu gibi Kadın dergisi de uzun süre yayınlanamamıştır. Ancak pek çok gazete ve dergide olduğu gibi kadınların anneliği ve sonraki nesilleri yetiştireceği üzerinde durulmuştur.

4.2.17. La Guerta De Flores (Gülistan)

Yaakov Algrabte tarafından 1908-1909 yılları arasında çıkarılan dergi kadınlara yöneliktir. Selim Bonfil’in aktardığına göre derginin sayılarına ulaşılammıştır.⁷⁶³

4.2.18. El Messerret

1908 sonrasında basılan gazete kadınları da okuyucu kitlesi olarak gördüğünde yayın hayatına girmiştir. Selim Bonfil’in aktardığına göre gazete, “Ne olur İzmir Yahudileri’nin ilerlemesine bir katkımız bulunsa [...]. Umarım gazetemiz genç, ihtiyar herkesin bir şeyler öğrenebileceği bir okul olur. Okurlarımıza her türlü ilerlemeler hakkında bilgi vermek için elimizden geleni yapacağız” sözleriyle her yaşta kadına ve erkeğe hitap etmeyi amaçlamıştır. Özellikle kadın okuyucu kitlesine pratik bilgiler vermek ve roman serileri sunmak gibi bir misyon edinmiştir.⁷⁶⁴

4.2.19. El Comercial

Dina Danon, İzmir’de yayınlanan gazetenin editörlerinin toplumsal cinsiyet söylemini güçlendirdiğini ve geniş bir kitleye bu söylemi ulaştırdığını belirtmektedir.⁷⁶⁵ Kadınların toplumsal rolüne özel bir ilgi gösteren gazete üç yıllık yayın süresinde bu konu ile ilgili çok sayıda makale yayınlamıştır. Gazete kadınların

⁷⁶¹ Hakan Aydın, **a.g.m.**, s.151.

⁷⁶² **Kadın**, 1908,1909. Kadın Dergisi’nde yer alan makalelerden bazılarının başlıklarına burada yer verilmiştir.

⁷⁶³ Selim Bonfil, “İzmir’de Yahudi Basını”, **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, s.138.

⁷⁶⁴ Selim Bonfil, **a.g.m.**, s.139-140.

⁷⁶⁵ Dina Danon, **a.g.e.**, s.106.

Aristoteles, Arşimet veya Pasteur olmadığını ama erkeklerin sahip olmadığı “duyarlılık alanına” sahip olduklarını ifade etmiştir. Gazeteye göre kadınların sevgi ve bağlılıklarıyla birlikte ince düşünebilme becerileri gelişmiştir.

4.3. EVLENME ÂDETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu’nda aile toplumun temeli görülmüş ve evlenme konusunda bazı kurallar koyularak ailenin meşru temellere dayanması sağlanmak istenmiştir.⁷⁶⁶ 1844’te yürürlüğe giren bir fermanla kız çocuklarının evlenmelerini onların özgür iradesine bırakmayı arzulayan imparatorluk, sonrasında da çeşitli düzenlemeler yapmıştır.⁷⁶⁷

Yerel yönetimlerin kurulması sonrasında evlilik kayıtları düzenli bir şekilde tutulmaya çalışılmıştır. Mehmet Ö. Alkan’a göre kayıtların düzenli olarak tutulduğu dönem II. Abdülhamid dönemidir çünkü yerel yönetimler bu dönemde görevlendirilmiştir.⁷⁶⁸ Halil Cin’in aktardığına göre nizamnamesinin 33. maddesine göre imparatorluk evlenecek kişiler ile ilgili yeni düzenlemeler yapmış; Müslümanlar şer’iye mahkemelerine, gayrimüslimler ise kendi din görevlilerine yönlendirilmiş, evlenmek için izin almaları hükme bağlanmıştır. Ayrıca sadece evlenecekler ile ilgili düzenlemeler yapılmamış, evlendirme işini gerçekleştirecek görevlilere de bir takım sorumluluklar yüklenmiştir. Örneğin evlenme akdini gerçekleştiren din görevlisi, evlilik tarihinden itibaren en geç on beş gün içinde, nüfus idaresine bir ilmühaber vererek evliliğin gerçekleştirildiğini belgelemek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda mahalle ve köylerden verilen ilmühaberlerin doğru olup olmadığını kontrol etmek için izinname veren memurlar ayda bir kez nüfus idaresine evlenen kişilerin isim ve adreslerini bildiren bir liste göndermekle yükümlü tutulmuşlardır. Belirlenen süre zarfında nüfus idaresine bilgi vermeyen din adamları para cezasına çarptırılmışlardır. İlmühaberde evlenen kişilerin adları, yaşları, şahitlerinin kimler olduğu, kadın ve erkeğin ikametgâhları yer alırken aynı zamanda karı kocanın ana babalarının isimleri, ikametgâh adresleri, meslekleri ve hangi dinde mensup oldukları da bu belgede yer almıştır.⁷⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu evlilik süreci için yaptığı bu düzenlemeler ile

⁷⁶⁶ Halil Cin, **İslami ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974, s.281.

⁷⁶⁷ İsmail Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klâsik ve Yenileşme Evreleri”, **Osmanlı 5** (Ed. Güler Eren) Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.388.

⁷⁶⁸ Mehmet Ö. Alkan, “Tanzimat’tan Sonra Kadının Hukuksal Statüsü”, **Toplum ve Bilim**, S. 50, 1990, s.89.

⁷⁶⁹ Halil Cin, **a.g.e.**, s.288.

sadece evlenecekleri değil yerel yönetimleri, nikâhı kıyan görevlileri, evlenenleri, onların şahitlerini sorumlu tutmuş ve bu sürecin kayıt altına alınmasını sağlamıştır.

Bir düzenleme de düğünlerde israfı önlemek için yapılmıştır. 1858’de ve 1875’te çıkarılan iki fermanla çeyiz, nişan ve düğün için yapılan harcamaların sınırlandırılması amaçlanmıştır. Fakat şikâyetlerin devam etmesinden dolayı II. Abdülhamid Dönemi’nde düğünlerde israfın önüne geçilmesi için bir ilanname yayınlanmıştır.⁷⁷⁰ Bu amaç doğrultusunda taşradaki yöneticilere uyarılar yapılmış; evliliklerin kolaylaştırılması, rüşvetin önlenmesi düğünlerde hediye alış verişinin yasaklanması talimatı verilmiştir. Kanunlara uymayanların cezalandırılacağı bildirilmiştir. Evliliğe ilişkin düzenleme yapan imparatorluk ailenin toplumsal bir birim olduğunu kabul etmiştir.⁷⁷¹ İlanname, evlenmeye bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal problemleri de ele almıştır. Bunlar: “[...] evlenemeyen genç kız ve delikanlıların doğal olarak fuhuşa yönelmesi ve yaşamlarının hapishanelerde berbat olması ya da delikanlıların kız kaçırma yoluna başvurarak her iki tarafın ailesini de lekelemesi [...]”⁷⁷² dir. İlanname erkeğin statüsüne göre toplumu dört gruba ayırmış ve düğün için yapılacak masrafların alt - üst sınırları belirlenmiştir. Mehir ile ilgili düzenlemenin yapılmasının ardından düğünde verilen hediyeler ile ilgili de düzenleme de yapılmıştır. En varlıklı olan ailelerin dahi düğününün iki günden fazla sürmemesine karar verilmiştir. Yine bu varlıklı ailelilerin pilav ve çorba dışında beş altı çeşitten fazla yemek vermemeleri gerektiği kesinleşmiştir. Bu yasaklamalara uymayanların cezalandırılacağı duyurulmuştur.⁷⁷³ Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan kadının evliliği, kiminle evlendiği, şahitlerin kimler olduğu noktasında nüfus

⁷⁷⁰ Mustafa Çakıcı, “Osmanlı Devleti’nde Nikâh Muameleleri (1876 – 1922)”, **Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.4, 2022, s.133; Ömer Faruk Ocakoğlu, “Kodifikasyondan Resepsiyona: Aile Hukukundaki Değişimler ve Toplumsal Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2013, s.225.

⁷⁷¹ Gökçe Alpkaya, “Tanzimat’ın Daha Az Eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi dergisi (OTAM)**, S.1, 1990, s.2.

⁷⁷² Gökçe Alpkaya, **a.g.m.**, s.3.

⁷⁷³ Mehmet Ö. Alkan, **a.g.m.**, s.91. Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri** (Yay. Haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay), 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, s.114-119.

Birinci sınıf gruba giren en fazla malı ve serveti olanlar, İkinci sınıfa girenler mal ve serveti ikinci derecede olanlar, üçüncü sınıfa girenler esnaflar, dördüncü sınıfa girenler fukaralar ve bikudretler. Her sınıfın verebileceği eşya da bu orana göre belirlenmiştir. Birinci sınıf 12 sahan, 5 tencere, 3 tepsi verebilirken 2. sınıf 8 sahan, 3 tencere ve 2 tepsi verebilmiştir. Üçüncü sınıf 6 sahan, 2 tencere ve 2 tepsi verebilme imkânına sahip olmuştur. Dördüncü sınıf hiç sahan vermemiştir. Gelinin duvağı birinci sınıf için 100 kuruştan fazla olmaması, ikinci sınıf için 70-80 kuruş olması, üçüncü sınıf için 20-30 kuruş olması gerekmiştir. Bunlar dışında yatak yorgan, kilim, halı veya seccade de bu liste içinde yer almıştır.

kaydına dâhil olmasıyla⁷⁷⁴ birlikte imparatorluk evliliklerin artmasını, nikâh işlemi için alınan vergi gelirlerinin artmasını isterken, aynı zamanda da mezhepler ve dinler arasında istenmeyen evlilikleri kontrol edebilmeyi arzu etmiştir. Dolayısıyla evlilik yani nikâh akti “dini-örfi bir işlem olmaktan çok dünyevi” bir konuya dönüşmüş ve farklı yıllarda düzenlemeler yapılmak suretiyle yapılacak nikâhlar hem kontrollü bir şekilde yapılmış hem de kayıt altına alınmak istenmiştir.⁷⁷⁵

4.3.1. Türk Düğünleri

Osmanlı modernleşmesi hukuk alanında modernleşmenin de yaşandığı bir süreci kapsamıştır. 1839’a kadar İslam hukuku esas alınırken 1839’dan itibaren Fransız hukukunun etkisi⁷⁷⁶ toplumsal alanda modern hukuk kuralları sonucunda görülmeye başlanmıştır. Ancak şurası da bir gerçektir, Osmanlı İmparatorluğu’nda bir taraftan hemen her alanda modernleşme başlamış olsa da toplumun bir kesimi geleneksel değerleri korumak adına modernleşmeye karşı çıkmıştır. Gelenekler arasında evlilik törenlerinin olduğu düşünülürse her toplumda olduğu gibi Türklerde de düğün törenlerinin ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir. Soyun devamını sağlamak isteyen Türk toplumu evlenmenin “sönmez bir ateş yakmak” olduğunu düşünmüş, gelinin evi aydınlatan bir ışık olduğuna inanmıştır.⁷⁷⁷

Evlilik çağına geldiği düşünülen kız ve erkek için akrabalar ve ahabplar devreye girmiştir. Burada evlilik yaşını biraz açmak gerekmektedir. Çünkü XIX. yüzyılda erken yaşta evlenen kızların evini çekip çeviremeyeceği, yaşı küçük olduğu için doğum yapması halinde yeni gelinin sağlığını kaybedeceğine dair pek çok haberin gazete ve dergilerde yayınlanmasıyla erken yaştaki evliliklerin önüne geçilmeye başlanmıştır.⁷⁷⁸ Alan Duben XIX. yüzyılın sonunda özellikle İstanbul, İzmir ve Selanik gibi liman ve ticaret kentlerinde kadınlarda evlilik yaşının 19 olduğundan bahsederken 1905’e gelindiğinde ise yaşın 20’ye yükseldiğini

⁷⁷⁴ BOA, *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı Evrakı*, 20-35 (H-14-11-1298)

⁷⁷⁵ Tülay Ercoşkun, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2010, s.173, 198, 200, 203.

⁷⁷⁶ Halil Cin, *a.g.e.*, s.285.

⁷⁷⁷ Latife Kabaklı Çimen, *a.g.e.*, s.124.

⁷⁷⁸ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Erken mi izdivaç etmeli geç mi?”, 2 Aralık 1897; *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Kaç Yaşında İzdivaç Etmeli?”, 25 Kasım 1897; *İzdivac*, “İzdivac ilanları”, 1 Ağustos 1918. “Sinnim 20 [...] Mülkiye tıbbiyesinde bulunuyorum. Refika-yı hayatım olacak hanımda aradığım [...] Sinni 15-18 olmalı [...]” Her ne kadar gazetelerde erken yaşta evliliğin sakıncalarından bahsedilmiş, toplumsal bilinç oluşturulmak istenmiş olsa da İzdivac gazetesinde yer alan ilanlardan bazılarında erken yaşta evlenmek isteyenlerin olduğu görülmektedir.

belirtmiştir.⁷⁷⁹ Kentlerdeki evlilik yaşının yükselmesinin sebebi muhtemelen sosyo-kültürel yapının değişmesinden kaynaklanmıştır. Ancak köylerde veya taşrada evlilik yaşının aynı şekilde yükseldiğini söylemek mümkün değildir.

Erkeğin nasıl bir kızla evlenmek istediğini öğrenildikten sonra akrabalar veya ahablar aracılığıyla gelin namzeti soruşturulmaya başlanır. Bu durum esnasında ya evliliğe aracı olan akrabalar ya da “kolcu” olarak nitelendirilen çöpçatanlar devreye girer. Kolcu devreye girmişse önce kolcunun alacağı ücret miktarı tespit edilir sonra görücülük işleri gerçekleştirilir.⁷⁸⁰

Fanny Davis’in aktardığına göre Osmanlı İmparatorluğu’nda boşanmış ya da dul kalmış bir kadının evliliği zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Yani XIX. yüzyıla kadar dul ya da boşanmış hiçbir kadın kendi evini geçindiremez, tek başına yaşayamaz. XIX. yüzyıldan itibaren ise seçiciliğin artmasıyla beraber yeterince çekici veya güzel olmayan ya da varlıklı olmayan kızlar/kadınlar evlenememişlerdir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nda bu zamana kadar görülmemiş olan “evde kalmış kız” ifadesinin oluşmasına sebep olmuştur.⁷⁸¹

Evliliklerin tamamen görücü usulü ile olması halinde görücü olarak giden kadınlara genellikle çubuk/sigara ve kahve ikram edilir. Bu sırada gelin adayı hazırlanır giydiği elbisenin renginin yeşil olmamasına özen gösterilir, çünkü yeşil renk “murat” olarak değerlendirildiği için kızın yeşil giymesi muradına ermiş manasına gelir. Kız misafirlerin karşısına oturunca gelen görücüler fincanı ellerinde bir çeyrek saat tutarak gelini incelerler. Bu durum zorunlu olduğu düşünüldüğünden ayıp sayılmamıştır. Görülen kız uygun bulunursa, damada kısaca anlatılır ancak çok ayrıntı verilmez çünkü bir mâni çıkar da evlilik kısmet olmazsa damadın gönlünün o kızda kalmasını önleme gerekir.⁷⁸² Bir iki hafta içinde görücü kızın evine tekrar giderek hatırlarını sorduktan sonra kadınlar arasında söz kesilir. Sonraki aşamada ise erkekler bir araya gelir. “Nikâhın miktarı”, “yüz görümlüğü”, “ağırlık” denen akçenin miktarı ve söz günü, kesin olarak karara bağlanır. Eğer damat da gelin de ekâbirden bir kimsenin evladı ise o zamana sadece yalnız “nikâhın miktarı”

⁷⁷⁹ Alan Duban, “Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve “Gerçekler”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1993, s. 36.

⁷⁸⁰ Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s.106. Bu işi yaparak para kazanan kadınlar mevcut olan imparatorlukta bunun yanı sıra kolculuk güvenlik görevliliği olarak da ifade edilmiştir. Bu iki durum birbirinden farklı olup “Kolculuk Yapan Kadınlar” başlığında ayrıntılı bir bilgi verilecektir.

⁷⁸¹ Fanny Davis, *a.g.e.*, s.95.

⁷⁸² Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s.107.

belirlenir. Erkeklerin bir araya gelip görüştükleri günden iki gün sonra “nişan bohçası” gelinin evine götürülür. Bu nişan takıldığı anlamına gelir. Artık sıra gelinlik kızın ayak ölçüsünü almaya gelmiştir. Sonraki aşama nikâh aşamasıdır. Son aşama ise düğün [...] ⁷⁸³ Mehasin’de yer alan bir makaleye göre izdivacın bir fen olduğundan bahsedilirken aynı zamanda da erkeklerin gözleri kapalı bir şekilde evlendiklerinden bahsedilmiştir. ⁷⁸⁴ Ailelerin verdiği kararlara göre gelin ve damadın birbirini görmeden, tanımadan yaptığı evliliğin eleştirildiği bu makale aslında 1908’de de evliliklerin aynı şekilde yapılmaya devam ettiğinin de bir göstergesidir.

Evlenecek kızın ve erkeğin gelişimi, evliliğin nasıl yapılacağı ile ilgili haberleri gazetelerde, dergilerde görmek mümkünse de XIX. yüzyılda yapılan düğünler ailelerin asaletinin göstergesi kabul edilmiştir. ⁷⁸⁵ Her aile gurur-u şahsiyesi, benliğini ancak düğünde yaptığı gösterişle diğer ailelerle rekabet etmeye çalışmıştır. ⁷⁸⁶ XIX. yüzyıldan önce kızların kendi çeyizlerini küçük yaştan itibaren hazırlamaya başlamasına rağmen sanayinin gelişimi sonrasında hazırlanacak çeyizler Avrupa’nın ipekli kumaşlarından hazırlanmaya başlanmıştır. Lakin gelinin çeyizinin davetlilere XIX. yüzyılda da XX. yüzyılda da gösterilmeye devam etmiştir. Bu durum iki sebepten kaynaklanır. Birincisi kızların çeyizlerini yaparken bütün el işlerini öğrendikleri ve çok becerikli olduklarının ispatıdır. İkincisi ailenin kızlarının çeyizleri için para harcamaktan kaçınmadıklarını göstermeleridir. Düğünlerdeki gösteriş düşkünlüğünün önüne geçmek için hem imparatorluk kanunlar aracılığı ile çaba harcamıştır hem de gazete ve dergilerde israfın ve gösterişin önüne nasıl geçileceği ile ilgili yazılar yayınlanmıştır. ⁷⁸⁷

⁷⁸³ Abdülaziz Bey, **a.g.e.**, s.109.

⁷⁸⁴ **Mehasin**, “İzdivaca Dair”, 13 Ekim 1908.

⁷⁸⁵ **Maarif**, “İzdivac”, 25 Ekim 1892.

⁷⁸⁶ **Servet-i Fünun**, “Muhasebe-Çeyiz, Ev Dekorasyonunda Makine İşleri”, 23 Ocak 1908.

⁷⁸⁷ **Kadın**, “Bizde Düğünler”, 7 Aralık 1908. Düğünlerin gösterişi pek çok ülkede azalmıştır ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda henüz fikr-i tasarruf yerleşmemiştir. Elde bulunan kıymetli şeyleri dosta düşmana karşı hoş görünmek için elden çıkartarak ya da rehine bırakılarak düğün yapanlarda mevcuttur. Herkesin ömründe bir defa nasip olması istenen izdivaç için şanla şerefle yapılır. Fakat bu durum derin bir uçuruma sebep oluyor. Ailenin kucığı içinde doğan bu yeni aile bu borçtan ilelebet kurtulamıyor. Düğün yapan bir aile yangından kurtulmuş gibi bir halde kalıyor. İstihlak edilen servetin israf edilen kuvvetin derhal iadesi kabul olur mu? Düğün yapan ailenin akıbetinden daha bahtiyar mıdır? Ne gezer bekârlar zevk ve neşe geçip hakikat acı çehresini gösterince anlaşılıyor ki hep bu itirafta görülen ve ancak beğenmek, beğenilmek, beğendirilmek için yapılan süslenme hiçbir yerde yaramayacak sahte eşyadan başka bir şey değildir. Bunun için düğünler genellikle mantıksız ve şahsidir. Avrupa’da ise bir kaide ya da bir kurala göre yapılan düğünler Osmanlı İmparatorluğu’ndaki düğünlerden farklıdır. ...Bizim temenniyatımız kadın okuyucularımızın takip edecekleri program dâhiline alarak; düğünlerde itidal ve kati temin için bir çare arayıp bulmalarıdır. Pek çok eleştirilere sebep olan düğünler için ancak bir çare kadınlardan beklenir.

Abdülaziz Bey Osmanlı İmparatorluğu’nda nikâhtan sonra düğün yapıldığını aktarmıştır. Halk arasında “velime cemiyeti” olarak bilinen düğünler Perşembe günü başlayıp Cuma günü “paça günü” olarak adlandırılan törenin yapılmasıyla devam etmiştir.⁷⁸⁸

Yüz yazısı olarak da bilinen “velime cemiyeti”nde geline hediyeler verilmiş, takılar takılmıştır. Çünkü gelin gelen misafirlerin huzuruna çıkarılır ve kendisi için hazırlanmış yere oturtulur. Özellikle dışarıdan kadınlar hem geline hem de gelinin çeyizine bakmaya gelirler. Şehirlerde varlıklı ailelerin çocukları evleniyorsa gelen hediyeler arasında mücevher, altın kubbeli saatler, ağır ve kıymetli elbiseler görülmüştür.⁷⁸⁹ Köylerde gümüş bir zincire ya da kurdeleye dizilmiş gümüş veya altın paralar hediye edilmiştir.⁷⁹⁰ “Fılan zat kerimesine şöyle bir cihaz vermiş”⁷⁹¹ dedirtmek isteyen ve çeyizi bir iftihar vesilesi yapmak isteyen aileler nedeniyle israfı önlemek için birtakım tedbirler alınmıştır. Ayrıca israfa ve gösterişe karşı kadınların da harekete geçmesi gerektiğini düşünen gazete ve dergilerde, ilerlemenin ve iktisadi gelişmenin sağlanması için gösterişin ve israfın önlenmesi gerektiğine dair yazılar da yer almıştır.⁷⁹²

4.3.2. Ermeni Düğünleri

Ermenilerde de aile önemlidir ve ailenin bir arada olmasını sağlayanların kadınlar olduğuna inanılmıştır. Bundan dolayı evlilik önemli bir toplumsal olay olarak görülmüştür. Evlenecek olan kızın ve erkeğin fikirlerinin alınmadığı ifade edilse de özellikle küçük yerleşim yerlerinde köy veya kasabalarda söylenen çiftlerin birbirlerini tanıma ihtimallerinin olduğu da bir gerçektir. Evlik birliğindeki en önemli kural ise yedi göbek akrabalık ilişkisi olan gençlerin evlenmesinin kesinlikle kilise tarafından yasaklanmış olmasıdır. Ermenilerde kız çocuklarının evlilik yaşının küçük olduğu, bazen beşik kurtmesi yapıldığı ifade edilmesine rağmen genellikle Van ve Bursa’da kızlar on dört on yedi yaşları arasında evlendirilmiştir. On dokuz yirmi

⁷⁸⁸ Abdülaziz Bey, **a.g.e.**, s.122.

⁷⁸⁹ Abdülaziz Bey, **a.g.e.**, s.133-134.

⁷⁹⁰ Mary Mills Patrick, **a.g.e.**, s.64.

⁷⁹¹ Abdülaziz Bey, **a.g.e.**, s.115.

⁷⁹² **Kadın**, “Mesele-i İzdivaç”, 18 Ocak 1909.

yaşlarına gelen kızlar ise “evde kalmış” olduğu düşünüldüğünden genellikle dul erkeklerle evlendirilmişlerdir.⁷⁹³

Ermenilerde de Türklerde olduğu gibi evlilik bağı için aracılar vardır ve bunlara “miçnort” yani çöpçatan adı verilmiştir. Gelin ve damadın evlenmesinin uygun olduğuna karar verildikten sonra söz kesilmiş olur ve buna da “khosk gab” denir. Sonrasındaki aşama ise kızın ailesinin damat adayını görme ziyaretidir. Bu ziyaret “pesa des” olarak adlandırılmıştır. Halk arasında “damat görümlüğü” olarak da bilinen bu ziyaret sonrasında çiftlerin nişanlanması için bir engelin kalmadığına inanılmıştır. Nişan, tarafların ekonomik gücü doğrultusunda rahip aracılığıyla mücevherler ile beraber yüzük gönderilmek suretiyle yapılmıştır. Kayseri, Bursa ve Sivas’ta nişan sırasında geline yüzük yerine genellikle gerdanlık takılması veya altın para verilmesi de adetten sayılmıştır. Şayet aile geline yüzük, mücevher veya altın para veremeyecek kadar fakirse damadın annesine ait bir eşya geline verilmiştir.⁷⁹⁴ Krikor Hagop Basmacıyan da Ermenilerin nişan törenlerinin sade ve etkileyici olduğundan bahsetmiştir.⁷⁹⁵ Düğün törenleri genellikle nişandan sonraki bir yıl içinde yapılmıştır. Düğün yani “harsanik” genellikle Cuma günü başlamış Pazar akşamı sona ermiştir. Krikor Hagop Basmacıyan da düğünün Cuma günü başlayıp Pazar günü sona erdiğini aktarmıştır.⁷⁹⁶ Düğün töreni ailelerin maddi durumları doğrultusunda hazırlanmış olmakla beraber oğlan evinden kız evine düğünden birkaç gün önce çerezlerle süslenmiş bir tabak gönderilmesi de adetten sayılmıştır.⁷⁹⁷

⁷⁹³ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **Anılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı**, 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, s.105-106.

⁷⁹⁴ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **a.g.e.**, s.106, 108-109.

⁷⁹⁵ Krikor Hagop Basmacıyan, **a.g.e.**, s.167. Basmacıyan, düğün pilavı yanı sıra şarap içilmesinin de bir gelenek olduğunu aktarmıştır.

⁷⁹⁶ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **a.g.e.**, s.112; Krikor Hagop Basmacıyan, **a.g.e.**, s.167.

⁷⁹⁷ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **a.g.e.**, s.112.

Resim 45: Ermenilerde çeyiz verme töreni Van, 1900⁷⁹⁸

Lady Montagu düğün töreninde gelinin başına serpuş takıldığını, onun üzerine yere kadar uzanacak tül örtüldüğünü aktarmıştır. Papaz'ın damada sorduğu soru “Sağır veya kör olsa” da kızı almaya razı mısın?⁷⁹⁹ Ermeni Cemaati düğünlere büyük bir önem vermiş, evlilik birliğinin bozulmaması için gayret göstermiştir. Evlilik öncesinde damada her koşulda gelini kabul edip edemeyeceği yönündeki bu yaklaşım evlendikten sonra boşanmaların olmasının önüne geçmek için olmalıdır.

Gelinlerin giysileri bölgeden bölgeye değişiklik göstermiştir. Örneğin Şebinkarahisar'da gelinlik “üç etek” olurken XX. yüzyılın başında farklı renklerde ipek veya tafta kumaşlardan gelinlikler yapılmıştır. XIX. yüzyılda gelin duvağı kırmızı olurken XX. yüzyılda gelinin yüzünde beyaz bir tülbent örtüldükten sonra üzerine kırmızı bir yazma kapatılmıştır. Böylece düğün bitene kadar damadın gelinin yüzünü görmesi engellenmiştir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Tuba Çınar, “Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadınlara Ait Birkaç Not” (Ed. Erdem Çanak, M. Fatih Sansar), **II. Uluslararası Multidisiplinler Çalışmaları Kongresi**, 4-5 Mayıs 2018, Adana, s.67.

⁷⁹⁹ Mary Wortley Montagu, **a.g.e.**, s.138.

⁸⁰⁰ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **a.g.e.**, s.114.

Resim 46: Ermeni gelin⁸⁰¹

Düğünler her zaman kiliselerde yapılmamış özellikle kilisenin olmadığı köylerde düğünlerin muhtarın evindeki tandırın başında nikâh kıyılmıştır. Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, tandırın Ermeniler için önemli olduğundan bahsetmiştir.⁸⁰² Türklerde olduğu gibi Ermenilerde de ailenin ocağının tütmesini sağlayacak kişinin o evin gelini olduğuna inanılmıştır. Bu bağlamda gelinlere yüklenen görev ailenin devamlılığını sağlamak olmuştur. Ailenin bakımını üstlenen gelinler aynı zamanda evdeki bütün işleri de yapmak yükümlülüğünü üstlenmişlerdir.

Yeni gelin evlendiği günden itibaren sadece gözleri açıkta kalacak bir biçimde yüzünü örtmüş, dışarıya çıkarken genellikle bir çarşaf giymiştir. Yanında kimse yoksa sadece çocuklarla konuşabilen yeni gelin için bu durum “gelinin dilini yutması” olarak adlandırılmış ve kuşaklar boyunca “gelin terbiye edilmesi” demek

⁸⁰¹ Ermeni Gelini, <https://www.loc.gov/resource/cph.3g11820/> (E.T. 20.07.2023)

⁸⁰² Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **a.g.e.**, s.43-187. Ermeniler ocak ateşini toprak ve su gibi dişil bir varlık olarak görmüşlerdir. Ocağı yakan, ateşin yanık kalmasını sağlayan onlara göre kadın olmuştur.

olan “munç” dönemini ifade etmiştir.⁸⁰³ Bu yasak gelin erkek çocuk doğuruncaya kadar devam etmiş “Karının cibilliyeti beşikte belli olur.” toplumsal baskısını yaratmıştır.⁸⁰⁴ Krikor Hagop Basmacıyan bu durumla ilgili olarak “esir gelinler” değerlendirmesini yapmıştır. Ermeni geleneğine göre bir kız, gelin olarak gittiği evde adeta bir hizmetkâr olarak görülmüştür. Gece uykusu gelse bile kayınpederi ve kayınvalidesini yatırmadan uyuyamaz, sabah onlar uyanmadan uyanır. Basmacıyan’a göre Ermenilerde gelin olmak adeta bir kölelik olarak algılanmıştır.⁸⁰⁵

4.3.3. Yahudi Düğünleri

Yahudiler evlenmenin çoğalmak için resmi bir yol olduğuna inanmışlardır. Bunun için onlar da evliliği kutsal saymıştır. “Tevrat bir kadınla bir erkeğin birbirini tamamlamak üzere yaratıldıklarını ifade ettiği” için evlilik dini bir gelenek olarak kabul edilmiş ve uygulanmıştır.⁸⁰⁶ Dolayısıyla XX. yüzyıl başlarına kadar seçecekleri eşler konusunda evlenecek kıza da erkeğe de söz hakkı tanınmamıştır. Evlilikler aileler arasında planlanmış ve evliliğe din adamları ya da “zamentorolar” aracı olmuştur.⁸⁰⁷ Sarit Bonfil’in aktardığına göre XX. yüzyılda ise yine görücü usulü devam etmekle birlikte eş seçiminde gelin ve damada bir görüşme ayarlanmış ve bu görüşme sırasında aile yakınlarından birinin bulunması sağlanmıştır. XIX. yüzyılda nişan yaşı dokuz ya da on olan Yahudi ailelerinde evlilik on iki ile on altı yaşlar arasında yapılmıştır. Bu evli gençler genellikle damadın evinde yaşamıştır. XIX. yüzyılın sonunda genellikle on altı yaşında anne olan kadınların oranı bir hayli fazla iken, XX. yüzyılın ilk yarısında evlenme yaşı yükselmiş ve ilk bebeğini doğuran kadınların yaşı yirmilere ulaşmıştır.⁸⁰⁸ O halde XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçiş sürecinde kadınların küçük yaşta evlenmelerindeki oran azalırken çocuk doğurma yaşı da artmıştır. Bunun sebebi hem toplumsal gelişmişliğin artması hem de kız çocuklarının eğitim oranının artması olabilir. Siren Bora XIX. yüzyılda İzmir’de yaşayan Yahudi kızların on üç veya on dört yaşlarında evlendirildiğini belirtirken erkek çocuklarının da on sekiz yaşından önce evlendirildiğini belirtmiş ve özellikle

⁸⁰³ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **a.g.e.**, s.130.

⁸⁰⁴ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.138.

⁸⁰⁵ Krikor Hagop Basmacıyan, **a.g.e.**, s.172-173.

⁸⁰⁶ Sarit Bonfil, “İzmir Yahudi Düğün Gelenekleri” **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze**, (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, s.191.

⁸⁰⁷ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.191. Zamentoro, çöpçatan olarak açıklanmıştır.

⁸⁰⁸ Sarit Bonfil, **a.g.m.**, s.191.

hahamların erken yaşta evlilikler için toplumu dinsel zorunluluk olduğu yönünde yönlendirdiğini aktarmıştır.⁸⁰⁹

XX. yüzyıla kadar yöresel özellikler gösteren kaftanların ve entarilerin gelinlik olarak kullanıldığı görülürken, XX. yüzyıldan itibaren beyaz gelinlikler kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü onlara göre beyaz gelinlik kefaret gününün vakarı ve saflığını temsil etmiştir. Türklerde olduğu gibi Yahudilerde de kına “hinna” gecesi yapılmıştır. Kadınların kendi arasında düzenledikleri tören sırasında gelinin ellerine bazen ayaklarına ve saçlarına kına yakılarak gelin süslenirken şarkılar söylenmiştir. Yahudilerdeki gelinin yüzünün örtülmesi geleneği Anadolu’da Türklerde ve Ermenilerde de uygulanmıştır. Gelinin yüzünü örtmek farklı yorumları beraberinde getirmiştir.⁸¹⁰

Yahudilikte düğün ve evlilik bütün cemaat açısından önemli sayılmış ve düğünlerde herkesten coşkulu bir biçimde eğlenceye katılması beklenmiştir. Çünkü düğün Tanrı’nın isteğinin yerine getirilmesi ve İsrail soyunun devamının sürdürülmesi istenmiştir. Toplumun tanrının isteğini yerine getirmesi önemli addedilmiştir.

4.3.4. Rum Düğünleri

Rumların düğün törenleri cemaatin ihtiyarları tarafından kurallara bağlanmıştır. Cemaat evlilik töreninin hangi gün nerede yapılacağına kadar bir dizi kural belirlemiş ve uygulanmasını sağlamıştır.⁸¹¹ Evlenecek yaşa gelen kız veya erkeğin evlenmesi konusunda “proksenetes” ya da “proksenetra” adı verilen evliliğe aracılık eden kişiler anne ve babalar tarafından görevlendirilmiştir. Eş bulunup uygun olduğuna karar verildikten sonra kızın getireceği drahoma tutarı konuşulmuş ve nişan duyurulmuş olur. Kararın duyurulmasından sonra damat adayı ailesi ve akrabalarıyla birlikte evleneceği kızın ailesini ziyarete gider. Gelin adayı bu ziyaret sırasında elleri göğsünde kavuşmuş vaziyette gözlerini yere indirerek ayakta bekler. Bu adet sayesinde “gelin gibi nazlı” Rum deyişi ortaya çıkmıştır. Nişan ile düğün arasındaki süre pek uzun olmamakla beraber bir iki ay içinde genellikle evlilik töreni

⁸⁰⁹ Siren Bora, **İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1923)**, 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 1995, s.98.

⁸¹⁰ Asife Ünal, Yahudi Düğün Gelenekleri, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.5 S.2, 2016, s.227-228, 231. Gelinlerin yüzünün örtülmesinin sebepleri arasında gelinlerin tevazu sahibi olması, güzelliğinin sadece eşine ait olduğuna inanılması ya da kocanın karısının giyimini karşılamak zorunda olduğuna inanılması olabilir.

⁸¹¹ Gerasimos Augustinos, **Küçük Asya Rumları (19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite)** (Çev. Devrim Evcı), 1.b., Dipnot Yay., Ankara, 2013, s.83.

gerçekleştirilmiştir. Genellikle bölgeden bölgeye değişmekle birlikte Rum düğün törenlerinin başlangıcı ile bitişi arasında altı yedi gün geçmiştir.⁸¹²

Düğün için belirlenen haftanın Pazar günü evlilik akdinin bir nüshası damadın evine bırakılır. Pazartesi günü gelin kız arkadaşlarıyla buğday ayıklar ve sonra bunu değirmene götürür. Çarşamba günü un değirmeninden alınan un aynı gün düğün çöreği yapılır. Cuma günü damat ve arkadaşları gelinin evine hediyeler götürür. Ertesi gün düğün başlar, damat tıraşı yapılır, gelinin saçları süslenir. Pazar günü damat kabile ile gelinin evine varınca rahip tarafından hazırlanan ve ailelere bırakılan evlilik akitleri karşılıklı olarak değiştirilir. Drahoma damada nakit olarak ödenir. Daha sonra evden çıkarak kiliseye doğru gidilir. Kilisede gerçekleşen nikâh merasimi sonrasında düğün alayı tekrar gelin evine döner ve gelinin baba evine veda töreni yapılır.⁸¹³

Türklerde, Ermenilerde Yahudilerde ve Rumlarda düğün önemli bir tören kabul edilmiş ve her bir toplumda benzer şekillerde törenler yapılmıştır. Her bir toplumda gelin görücü usulü ile genellikle aracılar tarafından bulunmuştur ve her toplumda ailenin devamını sağlayacak olan gelin ayrı bir önem taşımıştır.

4.4. MODANIN KADINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında XIX. yüzyılda artan ilişkiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok şeyde olduğu gibi kadınların giyimlerinde ve yaşantılarında da etkili olmuştur. Avrupa'dan getirilen uzmanlar ve onların ailelerinin etkisi sonucunda Avrupa modası başta İstanbul olmak üzere zamanla diğer kentlere yayılmıştır. Modanın Osmanlı topraklarına ulaşmasında etkili olan bir diğer faktör de Paris moda dergilerinin Osmanlı coğrafyasına girmesidir. Osmanlı kadınları için yayın yapan gazete ve dergilerin Paris'ten Dünya'ya yayılan modayı takip etmeye başlamaları, gazetelerde ve dergilerde Avrupa'daki kadınlara yer vermeleri modanın Osmanlı coğrafyasına girmesine neden olmuştur. Ayrıca gazetelerde ve dergilerde bu kadınların kullandıkları elbiselerin kalıpları verilmiş, nasıl dikildikleri tarif edilmiştir.⁸¹⁴

⁸¹² Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s. 60, 62.

⁸¹³ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.62-67.

⁸¹⁴ Nicole A.N.M. Van Os, "Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.240.

Moda Latince “modus” kelimesinden türemiştir. Moda herkes tarafından yaratıldığı için kolektif bir nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda hem kelime olarak hem de kadın kıyafeti, kadın saçı ya da çocuk kıyafeti olarak incelemek mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda Paris modasının özellikle İstanbul’da toplumun önemli bir kesimi tarafından benimsendiğini söylemek yanlış olmaz. Moda toplumsal değişimi etkilediği için geleneksel olan ile moda olan arasındaki çatışma zaman içinde toplumsal bir çatışmaya dönüşmüştür. Özellikle kadınların modayı takip etmesi erkeklerin sorunu haline geldiği için pek çok gazetede kadınların kıyafetleri hem bu dönemde hem de sonraki dönemde eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden biri Malumat Gazetesi’nde yer almıştır. “Modayı kabul edelim. Fakat İslamiyet dairesinde yoksa tamamı tamamına Avrupayı neden taklide mecbur olalım. Neden bir madam, neden bir mösyö olarak meydana çıkalım.”⁸¹⁵ Modanın kabul edilmesinden yana olan bu yazıdan hareketle şöyle bir tespit yapmak mümkündür. Moda kabul edilmelidir ancak “kıyafet-i milliye” dâhilinde bir moda yaratılmalı ve giyim-kuşam bu minvalde gelişmelidir. Osmanlı İmparatorluğu’nda modanın yaygınlaşmasını iki kısımda değerlendirmek gerekir. Birincisi moda olana sahip olmak duygusu ile sürekli tüketim yapılmasıdır. İkincisi de bu tüketimden kaynaklı olarak tüccarların ön plana çıkmasıdır. Sonuçta Batı ile ticaretin gelişmesi, imparatorluğun yabancı sermaye ile karşı karşıya kalması anlamına gelir. Bu konu için Kırkambar Gazetesi’nde çıkan yazıyı incelemek yerinde olacaktır.

“Moda dediniz mi farzdır demekten daha kuvvetli bir söz söylemiş olursunuz. Hem de bir şu moda olur ise hem büyükte hem de küçükte görülmek zaruridir. Böyle olmaz ise moda olmaz imiş. Modanın aslı hiç kimsede olmayan şeyin kendisinde bulunduğunu göstermekten çıkmıyor mu? Hâlbuki ki filan hanımda görülen nadide bir şeyin filanca hanım dahi yaptırarak ve onda gören diğerleri de ona benzemeye çalışarak kimsede olmamak davasıyla heves edilen şey iki ay içinde bütün İstanbul’a yayılır ve bu suretle yeniden bir moda çıkarmaya ihtiyaç görülür.”⁸¹⁶

Servet-i Fünun’da çıkan moda başlıklı yazıda şimdiye kadar elbise modasından sıklıkla bahsedildiği ama saç, şapka, ayakkabı modalarının da olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca moda olan saç veya elbise resimlerinden dolayı kadın okuyucuların memnun olduğunu da vurgulayan Servet-i Fünun, kadınların arzusunu

⁸¹⁵ Malumat, “Moda”, 12 Şubat 1897.

⁸¹⁶ Kırkambar, “Moda”, 30 Kasım 1873.

gerçekleştirmek için iki haftada bir defa moda resmi vermeye devam edeceğini belirtmiştir.⁸¹⁷

12 Şubat 1897 tarihinde “En moda elbise!” ifadesi ile başlayan yazı, modanın Avrupa’dan Osmanlı İmparatorluğu’na sirayet ettiğinden ve modanın zevk ve eğlence düşkünlüğü olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca yazının devamında bir kadının aldığı elbiseyi dar geldi, bol oldu, uzun geldi, kısa oldu, biçimsiz oldu veya yakışmadı, rengi açık geldi gibi mazeretlerle değiştirmeye yöneldiği yeni elbiseler almak istediği onun eleştirilmesine sebep olmuştur. Alafranga neden alaturkaya tercih ediliyor? Sorusunu soran gazete Türk milletiyle alafranganın ne kadar uygulanabilir olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır.⁸¹⁸

Bir taraftan alafrangalık eleştirilirken bir taraftan da öteden beri devam eden eleştiri israftır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu’nda modanın sebep olduğu israf gazete ve dergilerde yazılmış ve okurlara bu fikir aşılarmaya çalışılmıştır. Bu gazetelerden biri Kırkambar Gazetesi’dir. Gazetede güzel olmayan kumaşlardan yapılan ve birkaç kez giyildikten sonra modası geçen elbiselere verilen paranın israf olduğu yer almıştır. Ayrıca bir hanımın 600 kuruşa, 1000 kuruşa diktirdiği elbiseyi modası geçtikten sonra diktirdiği paranın yarısına satması ve yeni alacağı elbise için bu parayı kullanması gazete tarafından takdirle karşılanmıştır. Kırkambar Gazetesi bütçesini idareli bir şekilde kullanmaya çalışan kadınlara pek sık rastlanmadığını da aynı yazıda belirtmiştir. Kadınların pek çoğunun aldıkları elbiselerin modasının geçmesinden sonra onları bir yerlere koyarak saklamayı tercih ettikleri, bazı kadınların ise eski moda olan elbiselerini kendi cariyelerine verdikleri gazetede yer almıştır. Nihayetinde İstanbul’daki kadınlar ile onların hizmetçileri arasındaki farkın ortadan kalktığından şikâyetçi olan gazete en fakir kadının sandığında en az beş altı takımdan aşağı elbise bulunmadığını paylaşmıştır.⁸¹⁹

Mecmua-i Ebuzziya Dergisi’nde de silah erkeklerin, moda kadınların alet-i fetih ve zaferidir diye aktarılmıştır. Aynı yazıda kadınların modayı kullanmada mahir oldukları üzerinde durulmuştur. Modanın toplumsal ve ahlaksal sorunları beraberinde getirdiğinden bahsedilen dergide, aile reislerinin hanesindekilere moda haricinde her konuda hükmedebildiğinden bahsedilmiştir. Bir kadın moda diye bir eşyayı elde

⁸¹⁷ Servet-i Fünun, “Moda”, 6 Mayıs 1892.

⁸¹⁸ Servet-i Fünun, “En Moda Elbise”, 12 Şubat 1897.

⁸¹⁹ Kırkambar, a.g.m., 30 Kasım 1873.

etmek isterse pek büyük fedakârlık gösterebilir ifadesinin yer aldığı dergide kadınların modaya uymak uğruna göze alamadıkları fedakârlık olmadığı dört arşınlık bir kumaş için iffetlerinden vazgeçen kadınların bulunduğu vurgulanmıştır.⁸²⁰ 1908'e kadar yayınlanan pek çok gazete ve dergide israfın önlenmesi ve yerli malı kumaşların kullanımı üzerinde durulmuş, özellikle kadınların okuduğu gazete de dergiler aracılığı ile toplumsal bilinç oluşturmaya çalışılmıştır.⁸²¹

Fatma Aliye de modayı kabul etmenin öneminden bahsettikten sonra Avrupa'yı taklit etmenin doğru olmadığını aktarmıştır. “Neden bir madam olalım? Kumaşı, dikişi bin beş yüz kuruşa çıkan bir elbise, Edirne kapısında fakir bir aileye bir ev parası!” diye ifade eden Fatma Aliye, ithal kumaş yerine yerli kumaşların tercih edilmesi gerektiğini savunmuş, elbiselerin yerli kumaşlardan yapılmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.⁸²²

Emine Semiye'nin “Moda ve Korse” başlıklı yazısında toplumu bulaşıcı bir hastalık gibi saran modanın israfa neden olduğu üzerinde durulmuş ve çözüm önerisinde bulunmuştur. Ona göre moda yıl içinde pek çok kere değiştiği için elbiseleri satın almak yerine kadınlar ve genç kızlar kendi elbiselerini dikebilirler. Bunun için yapılması gereken onlara dikiş-nakış eğitimi verilmesidir.⁸²³

Servet-i Fünun incelendiğinde 1896'dan itibaren kadın kıyafetlerinde değişikliklerin olduğu da görülürken 1898'e gelindiğinde kadının saçının da modanın

⁸²⁰ **Mecmua-i Ebuzziya**, “Moda”, 30 Kasım 1880.

⁸²¹ **İctimaiyyat**, “İslam Kadınları ve Moda”, 30 Kasım 1908.

İslam kadınlarında moda ziynete yönelik tutkunluk gibi bir illet-i arızaya hiçbir zaman kapılmaması gerekir. Birlik olarak mahrum olunan her şeye şimdilik katlanmak gerekmektedir. Üretilenler arasında Avrupa mensucatına ulaşmış eşya bulunamasa da iktisadi açıdan mevcut olan en kaba şeyler olsa da milli olmak koşuluyla hiç sıkılmadan hatta gurur duyarak kabul etmek gerekir. Kadınlara öneride bulunan İctimaiyyat gazetesi bir süre daha “bulabileceğimizi giyelim” demiş ve erkeklerin de “Avrupa kumaşlarına benzer mensucat üretmeleri konusunda gayret etmelerinin, fabrikalar kurmalarının gerekliliğinden bahsetmiştir. Bizi en ziyade harap eden mesele modadır diyen gazete Osmanlı Milletinde Müslüman olmayan kadınlarını konuşturacak olursak alacağımız cevap moda yüzünden kadınların çaresiz oldukları itirafında bulunurlar. Dikiş her kadının elinden gelmez. Pek çok kadının iç çamaşırları için vermekte olduğumuz dikiş parasının ne miktara ulaştığını takdir etmiş oluruz. Kadınlarımızın bu elbiseler yüzünden israftan erkeklerin kazandıkları düşünülür. Ve eski zamanlarda bazıları tarafından kolayca kazanılmış paraların bu gün kazanılamayacağı hatırlanmalıdır. Birkaç sene evvel Fransız gazetelerinden birinde Paris'te yalnız terzi parası olarak milyonlarca Frank'ın harcandığını ve bu israf nedeniyle kıyametler koparıldığı yazılmıştır. Kalbinde vatan sevgisi bulunan Osmanlı kadınları maruzatımı göz önünde bulundurmalarını, dikkate alacaklarına güvenim tamdır.

⁸²² Fatma Aliye, **Osmanlıda Kadın Cariyelik, Çokeşlilik, Moda** (Yay. Haz. Orhan Sakin), 2.b, Ekim Kitapları, İstanbul, 2009, s.99.

⁸²³ **Hanımlara Mahsus Gazete**, “Moda ve Korse”, 23 Nisan 1896.

konusu olduğu ve gazetede “son moda saç” başlığıyla görselin yayınlandığı tespit edilmiştir.⁸²⁴

4.4.1. Çarşaf ve Ferace

Kentlerin siması, Tanzimat’ın da etkisiyle özellikle liman kentleri büyüdüğü için, değişirken köyler gelenekselliğini korumaya devam etmiştir. Modern kent düzenlemesiyle yeni yaşam alanlarının eski mahallelerle hiçbir benzerliği yoktur. Gelir getiren yapılar çoğalmıştır.⁸²⁵ 1888’de Orient-Express’in gelişi, 1889’da Sirkeci’de yeni bir garın yapılması hem hareketliliği hem de karmaşayı arttırmıştır. Orient Express’in ilk yolculuğunda seyahat eden Avrupalılar Pera’daki otellerde kalırken zaman içinde yeni oteller de yapılmıştır.⁸²⁶

Tüm bu gelişmeler sonrasında yabancı uyruklu insanların varlığının İstanbul’da artması nedeniyle semtler arasında ekonomik ve kültürel farklılık artmıştır. Beyoğlu ve Pera’da açılan mağazalar ve lüks dükkânları modaya dayalı tüketimin artmasına ortam hazırlamıştır. Kemal Karpaz “Eğer orda burada, Fransız mallarını satan dükkânların önünde toplanmış Türk kadınları [...]”⁸²⁷ olduğunu aktarırken toplumsal değişimin görünürlüğü üzerinde durmuştur.

Tanzimat sonrasında ticaretin artmasıyla paranın bollaşması sonucunda imparatorluk topraklarında kadınların da erkeklerin de giyim kuşam alışkanlıkları değişmiştir.⁸²⁸ Max Müller’in dediği gibi beyaz, kırmızı mavi, yeşil ve mor renkli kıyafetli kadınlar şeffaf peçeleriyle Galata Köprüsü’nde sıklıkla görülmeye başlanmıştır.⁸²⁹

Şadiye Osmanlıoğlu da kadınların giyim-kuşamını tasvir ederken “Yaşamak ince bir tül den ibaretti, bunun bir kısmı saçlara elmaslı iğnelerle mahirane bir şekilde raptolunur ve güzel bir şekil kazandırıldıktan sonra diğer kısım göz ve kaşları açıkta bırakacak tarzda ağız ve burun cihetleri örtülürdü. Tül şeffaf olduğu için örtülen yerleri gizlemeye değil daha şeffaf bir şekilde

⁸²⁴ Servet-i Fünun, “Son Moda Saç”, 26 Ağustos 1898.

⁸²⁵ Paul Dumont, **a.g.m.**, s.100.

⁸²⁶ Charles King, **Pera Palas’ta Gece Yarısı Modern İstanbul’un Doğuşu** (Çev. Ayşe Anadol), 2.b., Kitap Yay., İstanbul, 2016. s.37-38.

⁸²⁷ Kemal H. Karpaz, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s.136.

⁸²⁸ Paul Dumont, **a.g.m.**, s.101.

⁸²⁹ Max Müller, **İstanbul’dan Mektuplar** (Çev. Afife Buğra) 1001 Temel Eser Serisi Kervan Kitapçılık, 1978, s.21.

açmaya hizmet ederdi ve nazarları buralarda daha uzun müddet tutup oyalamaya sebep olurdu.”⁸³⁰ cümlelerini kullanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınlar moda olan giysilere yönelmiş, süslenme yaygınlık kazanmıştır. Fransa İmparatoriçesi Eugenie’in İstanbul ziyareti sonrasında hem saray içinde hem de saray dışında yaşayan kadınların Paris modasını takip ettiklerini görmesi⁸³¹ önemli bir ayrıntıdır. Moda ve süslenme Ayşe Osmanoglu tarafından da dile getirilmiştir. Cemile Sultan’ın alaturka ve daima kahverengi bir elbise giydiğinden bahseden Ayşe Osmanoglu, Seniha Sultan’ın alafranga ve uzun etekli elbiseler giydiğini saçlarını da hep kısa kullandığını aktarmıştır.⁸³² Görülüyor ki moda sadece Pera, Beyoglu gibi semtlerde önemli olmamıştır. Sadece yabancı uyruklu kadınlar arasında ya da gayrimüslim kadınlar arasında değil hanedan kadınları arasında da önemli bir yere sahip olmuştur.

Kadınların giyimi ile ilgili pek çok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeler II. Abdülhamid Dönemi’nde de devam etmiştir. Kadınların giyim kuşamı için çıkarılan kanunların uygulanması ile ilgili sorumluluk belediyelere bırakılmıştır. Bağdat, Trablusgarp, Mamuratü’laziz, Bitlis, Kayseri, İzmit, Bosna gibi önemli merkezlere gönderilen yazıda kadınların açık saçık gezdikleri, yaşmak kullanmadıkları, mağazalarda saatlerce vakit geçirdikleri vurgulanmış ve Müslüman kadınların bu tutumlarından vazgeçmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁸³³ Kadınların açık saçık gezmelerinden kastedilen durum onların yaşmak kullanmamaları ya da kullandıkları yaşmakların çok ince olması demektir ki Evgenia Mars bu durumu İstanbul seyahati sırasında gözlemlene fırsatını bulmuştur. Kullanılan yaşmaklar çok ince olduğu için kadınların çehrelerinin görüldüğünü şaşkınlıkla aktaran Mars, kadınların çok güzel ve genç olduğunu da vurgulamıştır.⁸³⁴ Kanun koyucu tarafından kadınların giyimi üzerinden kontrol edilmeye çalışılmaları bazı zamanlarda işe yaramamıştır. Özellikle toplumsal değişimin ticaretin de etkisiyle hız kazanması sonucunda yapılan düzenlemelere kadınların uymadıkları veya her fırsatını

⁸³⁰ Şadiye Osmanoglu, **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, 2.b., Timaş Yay., İstanbul, 2020, s.29.

⁸³¹ Meral Altındal, **a.g.e.**, s. 75.

⁸³² Ayşe Osmanoglu, **Babam Sultan Abdülhamid**, 15.b., Timaş Yay., İstanbul, 2019, s.51,52.

⁸³³ BOA, **Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı**, 01501-60-1-1 (H-28-07-1305)

⁸³⁴ Evgenia Mars, **Abdülhamid İstanbul’unda Bir Kadın Seyyah** (Çev. Hüseyin Mevsim), 1.b., Kitap Yayınevi, İstanbul, 2019, s.69. Saray kadınlarının serbest tavırlarından da bahseden yazar, kadınların çevresindeki erkeklerin kendilerine bakışlarından etkilenmediğine de çok şaşırmıştır. Çünkü ona göre padişah çok tutucudur ve kadınların giyimleri konusunda sert kurallar getirmiştir. Buna karşın kadınların yaşmakları çok ince, tavırları serbesttir. Bu durum onun için “bir muamma” olmuştur.

bulduklarında kendilerine göre uyarlayarak modayı da hayatlarına dâhil ettikleri söylenebilir.

Fanny Davis çarşafın Suphi Paşa'nın ailesi aracılığı ile İstanbul'a geldiğini ve yaygınlaştığını aktarmıştır. Suriye'de valilik yapan Suphi Paşa'nın ailesindeki kadınlar tarafından giyilmeye başlanan çarşaf, onlar tarafından İstanbul'a getirilmiştir.⁸³⁵ Fatma Aliye ise yaşmak, ferace, çarşaf ve peçenin sonradan ortaya çıkan bölgesel adetlerden olduğunu aktarmıştır. Hâlâ köylüler ve aşiretler halkı kapalı ve ziynetten ari elbiseler giydiklerinden yalnız bir başörtüsüyle yetinirler diyen Fatma Aliye köylerde ne yaşmağın, ne de çarşafın kullanılmadığını ifade etmiştir.⁸³⁶

Seyyahlar Anadolu'da yaşayan kadınları da gözlemlemişlerdir. Bunlardan biri Lucy M. J. Garnett'tır. Anadolu'nun iç kesimlerinde kadınların ekose desenli basmadan yapılmış çarşaf giydiklerini belirtmiş ve bu çarşafın üst kısımlarının başın üzerinden geçirilerek çenenin altından bağlamak suretiyle kullandıklarını tarif edilmiştir.⁸³⁷ Mary Mills Patrick de Karadeniz'e oradan da Erzurum ve Ağrı'ya yaptığı yolculuğu sırasında Anadolu kadınları ile tanışmış, onlarla sohbet etme imkânı bulmuştur. Kadınların başlarına harika işlenmiş yemenileri incelemiş, peştamalları görmüştür.⁸³⁸

Lucy M. J. Garnett yaklaşık sekiz yıl boyunca yaptığı gözlemlerin yanı sıra kentlerde ve kırsalda yaşayan pek çok kadın ile tanışma fırsatı da bulmuştur. Kadınların giyim kuşamlarından, geleneksel özelliklerine kadar pek çok veriyi toplamış ve bir kitap olarak yayınlamıştır. Bu kitapta Müslüman kadınların ferace giydiğini ve yaşmak taktığını ifade etmiş, feracenin kollarının bol olduğunu ve ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi olduğunu aktarmıştır. Ayrıca ekonomik durumlarına göre her kadının feracelerinin farklı malzemeden yapıldığını ifade etmesi de önemlidir çünkü feracer kadınların hangi ekonomik yapıya mensup olduğunu göstermektedir. Yoksul kadınların feracesi, genellikle siyah tiftik kumaşından yapılırken, varlıklı kadınlar ipek kumaşlardan yapılmış ferace giymişlerdir. Varlıklı kadınlar ferace üzerine dantellerle süslenmiş pembe veya

⁸³⁵ Fanny Davis, **Osmanlı Hanımları** (Çev. Bahar Tırnakçı) 1.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006, s.219.

⁸³⁶ Fatma Aliye, **a.g.e.**, s.68.

⁸³⁷ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.500.

⁸³⁸ Mary Mills Patrick, **a.g.e.**, s.27.

leylak renkli harmaniler kullanırken, yoksul kadınların kullandığı harmaniler koyu renkli olmuştur.⁸³⁹ Evgenia Mars da ipekten yapılmış feracelerden bahsetmiştir. Çünkü İstanbul'daki kadınları görmüştür. Onların yeşil, gök mavisi veya pembe renkli ipekten feracelerinin tarifini yapmıştır.⁸⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların sokakta giydikleri kıyafetler ile evde giydikleri kıyafetler birbirinden farklı olmakla birlikte II. Abdülhamid 2 Nisan 1892'de çarşafı yasaklamıştır. Bunun iki sebebinin olduğu düşünülmektedir. Birinci sebep Hristiyan kadınların matemli günlerinde siyah giyinmesi ve saçlarına siyah tülbent örtmeleridir. Çünkü Padişah siyah çarşafı bu kadınların matemli günlerinde giydikleri kıyafetlere benzetmiştir. İkinci sebep ise bazı erkeklerin kendi menfaatleri uğruna çarşafı kullanmalarıdır. Yani çarşafı giyerek kılık değiştiren erkeklerin hırsızlık yapmak için evlere girmesi sebebi ile çarşaf yasaklanmış, toplum güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.⁸⁴¹ Ancak yasaklama esnafın zarara uğramasına sebep olmuş ve bu durum arşiv kayıtlarına girmiştir.⁸⁴²

Resim 47. (soldaki): Taşradaki kadın dış mekân giysisi⁸⁴³

Resim 48. (sağdaki) İstanbul'daki kadın dış mekân giysisi⁸⁴⁴

⁸³⁹ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.500.

⁸⁴⁰ Evgenia Mars, **a.g.e.**, s. 69.

⁸⁴¹ Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını 1839-1923**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara, 1991, s 33.

⁸⁴² BOA, **İrade Dâhiliye Evrakı**, 01071-083993-001-001 (H-27-6-1305)

⁸⁴³ Taşradaki kadın dış mekân giysileri, <https://www.loc.gov/item/2004666923/> (E.T. 20.07.2023).

⁸⁴⁴ İstanbul'daki kadınların dış mekân giysileri, <https://www.loc.gov/resource/cph.3g11731> (E.T. 20.07.2023).

Çarşıftan sonra kadınların kamusal alanda giydiği diğer bir kıyafet de ferace olmuştur. Malumat Gazetesi'nde yazdığı yazı ile dikkat çeken Leyla Feride makalesinde feracenin önemi üzerinde durmuştur. Ayrıca makalede feracenin gözden düştüğü, modanın verdiği renk, biçim ve tarza göre yeniden şekillendiği aktarılmış ve yaşmaktan bahsedilmiştir. Yaşmak, alın, kaş, göz, burun, ağzı, kapatmak için kullanılır diyen yazar omuz başlarına kadar inen yaşmağın ferace ile birleşti zaman kadının endamı yerinde değilse onun eksiklerini, ayıplarını örttüğü için Leyla Feride tarafından övgüyle bahsedilmiştir. Ayrıca yazar süslenen kadınların giydiği feracenin yüz güzelliğini ortaya çıkardığını, ancak çarşafın zorlukları olduğunu ifade etmiştir. Çarşaf giyen bir kadın pudra kullandığında makyajının dağıldığından ve çarşafına bulaştığından bahsedilirken yaşmak kullanımında makyajın bulaşmamasının yanı sıra kadınların takılarının da çok hoş görüldüğü belirtilmiştir.⁸⁴⁵

Servet-i Fünun Gazetesi'nde de Müslüman kadınların din buyruğundan dolayı erkeklere görünmemeleri gerektiği vurgulanmıştır. Tesettürün kadınlara temin ettiği faydadan bahsedilmiştir. Yüzü kalınca bir peçe ile örtmek şemsiyenin koruyamayacağı sıcak günlerde cildi yanmaktan korumuştur. Rüzgârlı günlerde de havaya saçılan pek çok mikroptan, tozlu havanın ağza ve göze girmesini engellediğinden bahsedilmiştir. Bu açıklamaların ardından peçenin örtülmesinin faydalı olduğu üzerinde durulmuştur.⁸⁴⁶ Ayrıca modanın getirdiği şıklıktan bahsedilen yazıda bir kadının şıklığı hiçbir zaman iffetsizliğine sebep olmamalıdır diye de eklemiştir.⁸⁴⁷ Servet-i Fünundaki bu yazıda da Malumat Gazetesi'ndeki yazıda da kadınların örtünmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur.

Burada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim kadınların giyimlerinden de bahsetmekte fayda var. Her ne kadar Müslüman kadınlar kadar kapalı giyinmeseler de gayrimüslim kadınlar da giyimlerine dikkat etmişlerdir.

⁸⁴⁵ **Malûmat**, “Kısm-ı Nisa Ferace”, 6 Ağustos 1897. Gâh saçlar arasına sıkışan değerli taşlarla süslü ufak bir ışıltı ile parlar. Cevher siyah saçlara ne kadar çok yakışır. Lepiska siyah saçlar arasına sıkışan zarif küçük bir kelebek, ufak bir menekşe ne güzel olur. O broşlar ki birer birer çiçekten taç gibi güzel yüzlü kadınlara konarak kadının hâkimiyet göstergesi olur.

⁸⁴⁶ **Servet-i Fünun**, “Hanım Kızlarımız Tesettür”, 13 Mart 1902.

⁸⁴⁷ **Servet-i Fünun, a.g.m.**, 13 Mart 1902. “Yazının devamında zamanının büyük kısmını Avrupa’da geçirmiş ve Fransızca’yı mükemmel bir şekilde öğrenmiş olduğu için Parisli bir kadından farksız bir kadın şunları söylemiştir: Biz gayrimüslim kadınlar açık gezdiğimiz zaman tehditlere ve saldırılara maruz kalıyoruz. Müslüman kadınlar örtülü olduğu için bu saldırıya uğramıyorlar. Hal böyleyken Müslüman kadınlar içinde bazıları bu usule gerektiği gibi riayet etmiyorlar. Bu mukaddes âdeti o kadar seviyorum ki keşke bizde de kabul edilmiş olsaydı! Müslüman kadının bu iffeti gelecekte evlatlarına özellikle kızlarına örnek olacağı düşünülürse örtünmek önemlidir.”

Cevdet Küçük'ün aktardığına göre Ermeni kadınları genellikle ipekten yapılmış uzun etek giyerken, üzerine de kollarının ucuna kürk dikilmiş bol feraceler giymişlerdir. Genellikle Paris modasını benimsemiş Ermeni kadınlar da ferace kullanmışlardır.⁸⁴⁸

Van'da yaşayan Ermeni kadınlar başlarına kırmızı bir fes takıp çok renkli bir eşarp ile türban biçiminde başlarını örtmüşlerdir. Onun dışındaki giyim genelde bütün Anadolu kadınlarında benzerlik göstermiştir. “Bedene sıkıca oturacak biçimde yollu pamuk kumaştan yapılmış ve ayak bileklerine doğru daralan şalvar, ayaklara kadar inen ve her iki yanda bel hizasına kadar yırtmaçlı uzun bir kolsuz ferace [...]” giymişlerdir diyen Lucy M. J. Garnett, Kayseri’de yaşayan Ermeni kadınların kıyafetlerinin hem kumaşlarının güzel olduğunu hem de nakışlarla bezenmiş olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴⁹ Aynı çalışma’da Van’daki ve Kayseri’deki kadınların elbiselerinin üzerine bir pelerin ya da çarşaf giydiği yüzlerini de peçe ile örttüğü aktarılmıştır. Kadınlar süslenmeyi severken boyunlarına ve bileklerine altınlar, inciler takmışlardır.

Siren Bora’nın aktardığına göre: Osmanlılar İmparatorluğu’nda diğer gayrimüslimlerin kıyafetlerinde olduğu gibi Yahudilerin de kullanabileceği ya da kullanamayacağı renkler fermanlarla duyurulmuştur. Koyu renkleri kullanmaları istenen Yahudi kadınların bazı kıyafetleri ve bazı kumaşları kullanmaları yasaklanmıştır. Bunlar arasında yünden dokunmuş ince kumaşlar, fiyatları yüksek olan kürkler ve ipekten imal edilmiş tülbentler vardır. Yasaklanan bu kıyafetlerin genişliği ve uzunluğu ile ilgili olarak bir ferman daha yayınlanmıştır. XIX. Yüzyılda İzmirli Yahudi kadınlar başlarına tokado kullanırken kıyafet olarak şemiz adı verilen bir gömlek ve şalvar giymişlerdir. Üzerine ceket veya cüppe giyen kadınlar bellerine kuşak bağlamışlardır. Modanın etkisinden olsa gerek yüzyılın sonunda İstanbul cemaati geleneksel giyimi terk etmiş fakat İzmir cemaati geleneksel giyim özelliklerini korumaya devam etmiştir. Bunun sebebi din adamlarının İzmir’de cemaati geleneklere uyma konusunda sürekli uyarması olmalıdır. Bazı kentlerdeki hahambaşlıkların giyim kuşamdaki modernleşmeye karşı çıkmalarından dolayı geleneksel giyim şeklinin korunması söz konusu olmuştur.⁸⁵⁰ Şalom Gazetesi’nde

⁸⁴⁸ Cevdet Küçük, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi** C.4, İletişim Yay., 1985. s.1009.

⁸⁴⁹ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.143.

⁸⁵⁰ Siren Bora, **a.g.e.**, s.79-80.

kadınların zaman içinde peruk kullanmaya başladığından da bahsedilmiştir. Yahudi kadınlar dışarıya çıkarken saçlarını örtmek için peçenin yanı sıra peruk da kullanmaya başlamışlardır. XX. yüzyıldan itibaren ise peçe ortadan kalkmış, başlar açılmıştır.⁸⁵¹

İzmir'e gelen Josiah Brewer, Sinagoga gittiğinde on veya on iki yaşındaki kızların saçlarını kapattıklarını görmüştür.⁸⁵² Demek oluyor ki Yahudi kadınlar da Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan diğer kadınlar gibi din buyruğu olarak saçlarını kapatmıştır.

İmparatorluğun kentlerinde yaşayan Rum kadınlar önceki yıllarda şal, fes, eşarp kullanırken son yıllarda Fransız bonesi, dantelli elbiseleri giymeyi tercih etmeye başlamıştır.⁸⁵³

4.4.2. Ayakkabılar

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar XIX. yüzyıl öncesinde ayakkabı olarak mavi, sarı veya kırmızı renkli deriden yapılmış potin giymişlerdir.⁸⁵⁴ Joseph de Tournefort'un aktardığına göre sadece Türkler potin kullanmamış Ermeniler ve Rumlar da kullanmıştır.⁸⁵⁵ Potinlerin yapıldığı renklere göre hangi cemaatten olduğu anlaşılan Osmanlı kadınlarının bazıları sarı, bazıları mor, bazıları siyah giymişlerdir.⁸⁵⁶

Tanzimat sonrasında modanın yaygınlaşması ve ürün çeşitliliğinin artması nedeniyle İstanbul'daki kadınların ayakkabıya ulaşması kolaylaşmıştır. Özellikle basında yer alan reklamlardan dönemin ayakkabı modasını takip edebilen kadınların ayakkabı tercihlerinde de değişiklik olmuştur.

⁸⁵¹ Yusuf Besalel, "Yahudilikte Örtünme", *Şalom*, 18 Nisan 2018.

⁸⁵² Siren Bora, *a.g.e.*, s.80.

⁸⁵³ Lucy M. J. Garnett, *a.g.e.*, s.50.

⁸⁵⁴ Gülgün Üçel-Aybet, *a.g.e.*, s.139.

⁸⁵⁵ Joseph de Tournefort, *a.g.e.*, s.73, 89, 103.

⁸⁵⁶ Betül Gedik, *Eski İstanbul Hayatı ve İstanbul Yahudileri*, 1.b, Pera Orient, İstanbul, 1996, s.92-93.

Resim 49: Ayakkabı mağazası reklamı⁸⁵⁷

Şehrimizin en meşhur kundura mağazası Beyoğlu'nda Cadde-i kebirde numara 376. Paris ve Amerika mamulatından olmak üzere kadınlara özgü gayet zarif ve modaya uygun her türlü ayakkabı ve terlik mevcuttur.⁸⁵⁸

Nora Şeni'nin aktardığına göre Pera'da yaşayan hanımlar sokaklarda kaba saba ayakkabılar giyerken misafirliğe gittikleri evlerde giymek için zarif potinleri yanlarında taşımışlardır.⁸⁵⁹ Reşat Ekrem Koçu da İstanbul'daki kadınların Büyük kapalıçarşısı gezmelerinin sebebi olarak ayakkabıları göstermiştir. Saten, işlemeli, tüylü, kadife terliklerin yanı sıra, halılar üzerinde gezmek için köseleden yapılmış ökçeli papuclar acaba hangi ayakları süsleyecektir?⁸⁶⁰ Görüldüğü üzere modernleşmenin de etkisiyle imparatorluk başkentinde kadınların giydiği ayakkabı ve terlikler değişmiş ve zamana, modaya ayak uydurmuştur. Ancak imparatorluktaki bütün kadınların aynı şekilde moda olan ayakkabı ve terliklere ulaştığını ve o ayakkabıları, terlikleri giydiklerini söylemek doğru olmayacaktır.

4.4.3. Korseler

Korse kelimesinin ilk kez İngiltere'de XVI. yüzyılda kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁶¹ Biçim bakımından ve yapıldıkları malzemeler açısından sürekli değişmiş olan korseler önceleri demirden yapılmıştır. Korseleri sık ve dik tutmak için evvelce kullanılan çelik sağlıksız görüldüğü için onların yerine balena kullanılmaya

⁸⁵⁷ İkdam, "Ayakkabı mağazası reklamı", 24 Ocak 1906.

⁸⁵⁸ İkdam, "Şehrimizin En Meşhur Kundura Mağazası", 24 Ocak 1906.

⁸⁵⁹ Nora Şeni, "Seyyahlar Gözüyle Levantenler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2., İletişim Yay., 1985, s.569.

⁸⁶⁰ Reşat Ekrem Koçu, "Ayakkabı", **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, 1960, s.1421-1423.

⁸⁶¹ Melike Okşak, "İç Giyimden Dış Giyime Korse", **Sanat –Tasarım Dergisi**, S.9, 2018, s.38.

başlanmıştır. Servet-i Fünun’da balenanın nasıl elde edildiği hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş sonrasında da yeni çıkan korse modellerinin kısa olduğundan bahsedilmiştir.⁸⁶²

XIX. yüzyılda ise kullanılan korseler kadınların kum saati şeklinde görünmesini sağlamış ve bu bir moda akımına dönüşmüştür. Kadınların zarafetini sağladığı düşünülen korse, Osmanlı basınında “müthiş bir kıskaç-ı ihtiyari bir kelepçe” olarak isimlendirilmiştir.⁸⁶³

Resim 50: 1870-1890 Korse Örneği

Fatma Aliye’de sağlıklı bir hayat yaşamak isteyenlerin korseleri giymemeleri gerektiğine değinirken güzel olmak isteyenlerin korseleri giydiğinden bahsetmiştir.⁸⁶⁴ Korselerin giyilmesine ya da giyilmemesine karar verecek kişilerin bu konuda verecekleri karar onların sağlıklarını etkilemiştir. XIX. yüzyılın sonunda korselerin zararlarından bahseden pek çok gazete haberi olmakla birlikte modanın etkisinden dolayı kadınlar tarafından korseler kullanılmaya devam etmiştir.

Korseler kullanılmaya başlandığı zamandan itibaren zararlarının araştırıldığı da bir gerçektir. Dönemin doktorlarından olan Ambroise Paré korselerin göğsü sıkarak kadınlara verdiği zararları otopsi ameliyatlarında öğrencilerine göstermiştir.⁸⁶⁵ Korsenin zararının eşine göstermek isteyen Cuvier de bir deney yapmıştır. Cuvier eşini botanik bahçesine götürerek onu çiçeğe benzetmiş ve “yarın da o size benzeyecek” demiştir. Ertesi gün aynı botanik bahçesine giden kadın

⁸⁶² Servet-i Fünun, “Korselere Dair”, 2 Ekim 1902.

⁸⁶³ Servet-i Fünun, a.g.m., 2 Ekim 1902.

⁸⁶⁴ Fatma Aliye, a.g.e., s.104.

⁸⁶⁵ Servet-i Fünun, a.g.m., 2 Ekim 1902.

şaşkınlıktan dona kalmıştır çünkü Cuvier yaptığı deney ile eşine korsenin kadınlara nasıl zarar verdiğini göstermiştir.⁸⁶⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda da korsenin zararlarından bahsedildiği görülmüştür. Hanımlara Mahsus Gazetede yer alan makalelerden birinde korsenin elbiseler için gerekli olduğu ve Avrupa modasını takip eden kadınlar için vaz geçilmez olduğu anlatılırken yazının devamında korse giymenin zararları üzerinde durulmuştur.⁸⁶⁷ Servet-i Fünun Gazetesi de korsenin kullanılmaması için gayret göstermiş, yazılar yayınlamıştır. Bu yazılardan birinde Avrupa ve Amerika'da kadınların rahat olan giysileri tercih ettikleri, sağlıkları için korseyi kullanmaktan vazgeçmeye başladıkları anlatılmıştır.⁸⁶⁸ Sonraki yıllarda da korse kullanımı, korselerin nasıl seçilmesi gerektiği ve korse kullanılırken nasıl oturulması gerektiği hakkında makalelerin yer aldığı gazeteler ve dergiler yayınlanmıştır.⁸⁶⁹

4.4.4. Eldivenler

Avrupa'dan modanın Osmanlı İmparatorluğu'na girmesiyle birlikte hem kadınların hem de erkeklerin kıyafetlerini tamamlayıcı olarak eldiven kullanmaları önemli bir değişimdir. Kadınların kullanmaya başladığı eldivenler gazetelerdeki yazılarda eleştirilmiştir.

Eldivenin eli soğuktan korumak için kullanılması gerektiğini düşünen yazar Şükufeza'r'da eldivenleri giydikten sonlara onların üzerine takı takan kadınları görgüsüz olarak nitelendirilmiştir. Bu kadınlarda utanmanın biraz kıtça olduğundan dolayı sorulan soruya cevap vermekten çekinmeyecekleri üzerinde durulmuştur. "Allah allah sizin ne vazifeniz?" İfadesinin yer aldığı yazıda kadınların zenginliklerini göstermek istedikleri ve bunun için eldivenlerinin üzerine yüzük taktıkları aktarılmıştır. Bu "sonradan görmüşlük" olarak ifade edilmiş olmakla birlikte eldivenlerin elleri güneşten veya soğuktan korumak için kullanılması

⁸⁶⁶ **Servet-i Fünun, a.g.m.**, 2 Ekim 1902. "Pek çok ülkede korsenin kullanılmasını engellemek için fikirler üretilmiş, yazılar yazılmıştır. Amerika'da korse kullanımı kadınlara yönelik yayınlanan gazete ve dergiler aracılığıyla azalırken 1895'ten itibaren Rusya'da da tartışılmaya başlanmıştır. Prenses Oldenburg'un modanın sağlığına verdiği zararlar nedeniyle bir heyetin oluşturulmasını istemesi bu sürecin başlangıcıdır. Romanya Eğitim bakanı kız okullarında korse giyilmemesini isterken Almanya'da ve Avusturya'da kadın kıyafetlerinin daha sade olması tavsiye edilmiştir."

⁸⁶⁷ **Hanımlara Mahsus Gazete**, "Korse Meselesi", 21 Ekim 1895. Mustafa Çiçekler, Fatih Andı, **Yeni Harflere Hanımlara mahsus Gazete 1895-1908**, 1.b., Kadın eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.57-62.

⁸⁶⁸ **Servet-i Fünun**, "Sanayi-i Nisvan", 7 Aralık 1905.

⁸⁶⁹ **Şehbal**, "Hanımlar İçin: Hanımlara Ait Mesail-i Müşkûldem: Korse İntihabı", 14 Ekim 1909; **Kadın**, "Korse", 8 Şubat 1909.

gerektiği önerisinde bulunulan gazetede ki haberde “ötekinin berikinin servetini tahmin etmek isteyen kadınların eldiveni kullanmak yerine kuyumcu dükkânlarının önünde dolaşması”⁸⁷⁰ önerilmiştir.

4.5. TAKILAR VE KADINLARIN GÜZELLİĞİ

4.5.1. Mücevherler

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kadınlar bilezik, kolye, yüzük gibi takılar takarken varlıklı olan kadınlar elmas ya da inci gibi değerli mücevherleri kullanmışlardır. Julia Pardoe’nin aktardığına göre İstanbul’daki kuyumcuların önemli bir bölümü Ermenilerden oluşurken Bedesten mücevherat açısından harika bir zenginlik arz etmiştir.⁸⁷¹ Mücevherler kadınlar saçlarını, elbiselerini süslemek için kullanılırken, tesbihler, koşum takımları ve kılıçlarda da mücevher kullanılmıştır. Özellikle İstanbul’daki zenginlerin yaşamında önemli bir yere sahip olan mücevherler ölümlerin süslenmesinde dahi kullanılmıştır.⁸⁷² Pardoe, kadınların mücevherlere düşkünlüğünden bahsederken onlara eşarplar, elmaslar [...] verin, mesut bir zevceye dönüşürler demiştir.⁸⁷³

Osmanlı İmparatorluğu’nda elmas, hem padişah tarafından hem de saraydaki kadınlar tarafından kullanılmış bir mücevherdir. III. Mustafa’nın zırhında ve miğferinde elmas kullanılmışken I. Mahmut’un Nadir Şah’a hediye ettiği hançerin kınına elmas işlenmiştir.⁸⁷⁴ Lady Mary Montagu’nun kethüdanın eşi Fatma’nın elmas bilezikler, elmas işlemeli kemer ve elmas iğnelerden oluşan takılarını anlatması önemli bir ayrıntıdır.⁸⁷⁵

⁸⁷⁰ Şükufezer, “Bu da mı moda?”, 30 Kasım 1893.

⁸⁷¹ Julia Pardoe, **Sultanlar Şehri İstanbul** (Çev. M. Banu Büyükkal), 3.b., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2017, s.35.

⁸⁷² Julia Pardoe, **a.g.e.**, s.549. Rumlar cenaze için de neredeyse düğün için olduğu kadar süsleniyorlar. Ölen şahıs genç ve güzel bir kadınsa, en canlı renklerde giydiriliyor ve sık sık kaşları boyanıyor, yanaklarına bolca allık sürülüyor; adeta ölümü birkaç saatliğine çirkinliğinden sıyırmak istercesine. Ölünün eldivenli elleri itina ile görülecek şekilde yerleştiriliyor ve mücevherlerle kaplanıyor; ölümle alay eden bu korkunç manzarayı daha da iğrenç kılan, ölünün bu şekilde sokaklarda dolaştırılması. Cenazenin arkasında ağlayan, haykıran ve bu millete has geçici bir cinnetle üstünü başını paralayan kadın akrabalar yürüyor. Mezarın başında artık katılmış cesedin üzerindeki bütün süsler alınıyor; tabutun üzerine bir örtü örtülüyor ve dostları daha birkaç dakika önce son derece süslü gözükten zavallı vücudu kısa sürede bir parçası olacağı toprağa veriyorlar.

⁸⁷³ Julia Pardoe, **a.g.e.**, s.86.

⁸⁷⁴ Arda Hakkı Tezci, “Mücevherde Osmanlı ve Günümüz Karşılaştırmaları”, **Altınbaş Üniversitesi Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2021. s.44, 50.

⁸⁷⁵ Mary Wortley Montagu, **a.g.e.**, s.79.

Yüzük, küpe olarak kullanılan elmaslar XIX. yüzyılda yerini pırlantalara bırakmıştır. Hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınlarda görülen pırlantalar genellikle kolye veya küpe olarak kullanılmıştır.⁸⁷⁶ Hâle Okçay da İzmir Yahudi kadınlarının ekonomik ve sosyal statülerinin göstergesi olarak elmas kolye küpe veya broş kullandığından bahsetmiştir.⁸⁷⁷

Malumat Gazetesi'nde elmasın kadın için çok önemli olmasına rağmen aslında bir kömür olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷⁸ Mehasin Dergisi ise elması başka açıdan değerlendirmiştir. Dergide Mehmet Rauf'un yazdığı "Yeni Elmaslar" başlıklı yazıda kadınları güzelleştirecek olan elmasların öncesinde ziynet olmaktan ziyade servet için kullanıldığını yeni dönemde ise kadınların zevki için ziynet eşyası şeklinde kullanılmaya başlandığını belirtmiştir.⁸⁷⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda ziynet eşyalarından biri de incidir. Önemli bir yere sahip olan incinin pek çok kullanım alanı olmuştur. Tesbihler, terlikler, ev eşyaları ile eşarpların kenarları ve feslerin kenarları incilerle süslenmiştir. Bunların yanı sıra incileri kadınların takı olarak kullandıkları ile ilgili kayıtlar da mevcuttur. Lucy M.J. Garnett Selanik'te yaşayan Yahudi kadınların inciye tutkun olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸⁰ Şalom Gazetesi'nde yer alan habere göre takılar yöreden yöreye farklılık göstermekle birlikte inci Yahudi kadınları için ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bu takılara halk arasında "manias", "ogadera", "tallal" ve "kolona" gibi isimler verilmiştir. "Manias" birkaç sıra halinde dizilen incinin iki parçaya ayrılan toka ile tutturulmasıyla oluşturulmuş bir bileziktir. "Ogedera" ise "manias" gibi yapılan gerdanlıktır.⁸⁸¹ Rum kadınlar da inciye kullanmışlardır. Antoine de Barres

⁸⁷⁶ Arda Hakkı Tezci, **a.g.t.**, s.41. [...] Akşamüstü Rum ve Ermeni kadınlar evlerle kıyı arasındaki dar yerde gezinmek için birbiriyle yarış edercesine tuvaletlere bürünüyorlardı: En kalın, en ağır ipek entarilerinin geniş kıvrımları meydana çıkıyordu; pırlantalar ay ışığında pırıltıyor, İstanbul'a has kat kat zincirli koca koca altın bilezikler çıplak kolları süslüyordu [...]

⁸⁷⁷ Hâle Okçay, **İzmir Yahudi Cemaati Kadın Kimliği "Beş Yüz Yıllık Komşularımız"**, 1.b., Phoenix Yay., Ankara, 2013, s.102.

⁸⁷⁸ **Malûmat**, "Elmas", 13 Mart 1896; Murat Hatipoğlu, "Elmas Mücevher Taşının Halk Kültüründe İnançsal Hikâyeleri", **V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Sempozyumu**, Ankara, 2017. Elmasın isminin genel fiziksel özelliği olan sertliğinden aldığı belirtilmiştir. Ayrıca ana elementinin karbon olduğu yer kabuğunun en derininde hatta manto içinde olduğu, diğer değerli taşların ise yer kabuğunun üst kısımlarında, yüzeyinde olduğu aktarılmıştır. Elmasın değerli olmasının beş özellikten kaynaklandığı aktarılan makalede ayrıca elmasın kesimi sonucunda pırlanta'nın ortaya çıktığı belirtilmiştir. Yani Elmas Pırlantanın saf halidir.

⁸⁷⁹ **Mehasin**, "Yeni Elmaslar", 13 Eylül 1908.

⁸⁸⁰ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.253.

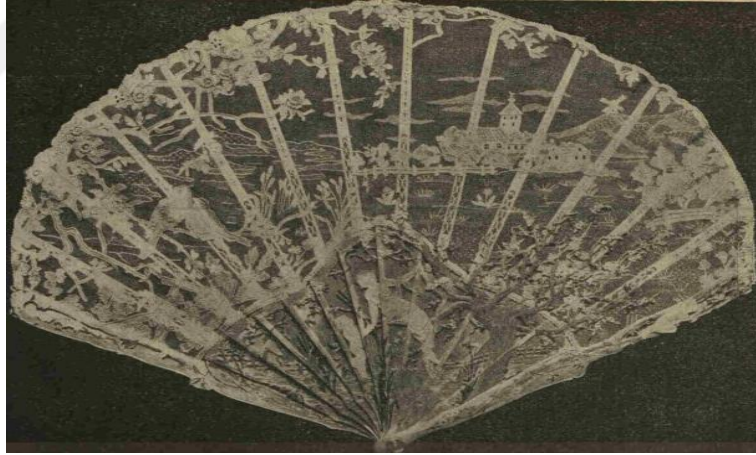
⁸⁸¹ Yusuf Besalel, "Osmanlı Yahudileri'nin Giyim Özellikleri", **Şalom**, 28 Mayıs 2014.

kadınların giysilerinin oldukça hoş olduğu, elbiselerin gövde bölümüne [...] inciler işlenmiş olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸²

Osmanlı İmparatorluğu'nda varlıklı ailelerde yaşayan kadınlar inci, yakut, elmaştan yapılmış mücevherleri tercih ederken orta ve alt gelir grubundaki bir ailede yaşayan kadınlar ise altın veya gümüşten yapılmış mücevherleri kullanmışlardır. Olabildiğince çok mücevheri olmasını isteyen kadınlar, erkekler üzerindeki güçlerini sonuna kadar kullanarak mücevherlerini arttırmaya çalışmışlardır. Bu onlar için adeta bir güvencedir çünkü eşleri ani bir şekilde öldüğü takdirde herhangi bir kazançları olmadığı için mücevherleri kendilerini güvende hissetmelerini sağlamıştır.⁸⁸³

4.5.2. Yelpazeler

Yelpazeler Rokoko Dönemi'nde kıyafeti tamamlama bağlamında aksesuar olarak ve kur yapmak için kullanılmıştır.⁸⁸⁴ Kadınların yelpazesi onlara cazibe katan bir ziynet olarak algılanmıştır. Fiyatı ya da yapıldığı malzeme ne olursa olsun her kadın yelpazeyi cazibesi için kullanmıştır.⁸⁸⁵

Resim 51: Yeni Yelpazeler⁸⁸⁶

Servet-i Fünun'da yelpazeyi kullanan kadınların kur yaptığı “Bir erkek zevcesinin yelpazesinde bir düşman görmelidir.” satırlarıyla aktarılmıştır. Çünkü bu yazıda “Dünyada işveli kadınlar bir topuz, bir yelpaze. Biri kuvvet diğeri letafet

⁸⁸² Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, s.170.

⁸⁸³ Fanny Davis, **a.g.e.**, s.211.

⁸⁸⁴ Hüseyin Elmas ve Neslihan Öztürk. “François Boucher’in Madame De Pompadour Tablolarında Giysi Özelliklerinin İncelenmesi”, **idil**, S.69, Mayıs 2020, s.743.

⁸⁸⁵ **Servet-i Fünun**, “Yelpaze”, 1 Eylül 1897.

⁸⁸⁶ **Mehasin**, “Yeni Yelpazeler”, 13 Temmuz 1909.

[...]”⁸⁸⁷ yelpazenin nasıl tuttuğuna bağlı olarak onun amacının değişebileceği ifade edilmiştir. Leyla Saz’ın aktardığına göre ise yelpazeler rüzgâr yaparak sıcaktan korunmak için kullanılırken aynı zamanda yüzü gözlerden saklamak için kullanılmıştır.⁸⁸⁸

Abdülaziz Bey imparatorlukta kullanılan dört çeşit yelpaze olduğunu belirtmiştir. Birincisi Saray-ı Hümayun ve kübera tarafından kullanılan, sapları değerli taşlarla bezenmiş olan ve tavuskuyruğu kullanılmış yelpazelerdir. İkincisi sapı altın üzerine mine işlemeden yapılmış yelpazelerdir. Üçüncüsü sapı fildişinden ve somdan yapılmış olanlardır. Dördüncüsü de abanoz ağacından sapı yapılan genellikle küçük cebe koyulabilecek şekilde imal edilmiş olanlardır.⁸⁸⁹

4.5.3. Makyaj Malzemeleri ve Saçlar

Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların bakımlı ve güzel olması sosyal kimlikleriyle paralel gitmiştir. Özellikle kültürlerin kadınların bedenleri üzerinden yaptıkları tartışma onlara bir takım isimler veya sıfatlar üzerinden yansımıştır. Kadınlar ister “eksik etek” ister “ilahi güzelliğin dünyevi yansımaları” olsunlar tüm yaşamlarında, kendi toplumlarında kabul görme arzusu ile sürekli mücadele etmişlerdir. Güzellik ve ideal kadın biçimi her toplumda ve her dönemde görece olsa da Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Müslüman ve gayrimüslim kadınlar da güzelliği ve ideal kadın figürünü yakalamak için çaba harcamıştır.

Kadınların güzelliğini sadece kadınlar dert edinmemiştir. Gazete ve dergilerde yer alan haberler ve reklamlarda da kadınların güzelliği öne çıkan konulardan biri haline gelmiş. Servet-i Fünun’da yer alan yazıda çirkin kadınların dahi güzelleşeceklerine dair haber “çirkinlere merhamet ederek bu kusurları gidermek için uygun akıl ve bilgelik tedbirleri ve çareleri” olarak yayınlanmıştır.⁸⁹⁰ Başka bir haberde de kadınların güzelliği istemesinin bir dünya kuralı olduğundan bahsedilmiş ve bunun nedeni kadında güzelliğin aranması olarak gösterilmiştir. Özetle kadın üzerinden güzelliğin tanımı yapılmıştır. Ayrıca güzellik ve cazibenin karşılaştırıldığı haberde cazibenin zekâ göstergesi olduğu, güzelliğin tek başına bir

⁸⁸⁷ Servet-i Fünun, a.g.m., 1 Eylül 1897.

⁸⁸⁸ Sadi Borak, a.g.e., s.237.

⁸⁸⁹ Abdülaziz Bey, a.g.e., s.230-231, Servet-i Fünun, “Yelpaze”, 28 Temmuz 1893.

⁸⁹⁰ Servet-i Fünun, “Kadınlar İçin Güzellik”, 19 Şubat 1894.

anlamının olmadığı da ifade edilmiştir.⁸⁹¹ Kadınların güzelliği romanlara da konu olmuştur. Karakterlerin tanımı yapılırken “karakaşlı, kara gözlü”⁸⁹² “esmer güzeli”⁸⁹³, “güzel gösterişli ve gür siyah saçlı”⁸⁹⁴ ifadeleri kullanılmıştır. Siyah saçlı ve esmer güzeli tabirleri bazı romanlarda güzelliğin sembolü olarak kullanılmıştır. Güzellik tanımını yapanlardan biri olan Baha Tevfik de 1908’de yazdığı yazıda esmer ve kumral kadınların karşılaştırmasını yaparak kendisinin hem kumral hem de esmer kadınları beğendiğini belirtmiştir. Ona göre kumral kadınlar kalbe, hayale, ruha tesir ederken, esmerler hisse, hissiyat-ı maddiyeye cevap verirler. Kumral hassas, mütevazı, itaatkârdır. Esmerler kibirli, âşık ve dik başlıdır.⁸⁹⁵

Malumat Gazetesi’nde kadınların yüz güzelliğinde dört şeyin etkili olduğundan bahsedilmiştir. Yüzdeki oran, temiz ruh ve vicdan, beden rengi, cazibe ve tavır dedikten sonra yüz güzelliği ile ilgili bilgi verilmiştir. Alın geniş, açık ve mücellâ ve tamamen yuvarlak olmalıdır. Basık, dar bir alın letafeti bozar. Uzun, düz ve parlak kehribar siyahlığında veya abanoz rengine olan saçlar en güzel ve makbuldür. Lepiska saçlar gençlik çağında yakışır. Gözler kestane veya açık mavi rengine olmalıdır. Ayır gözler en güzeldir. Küçük gözler ise gayet keskin müesser bir kuvvet bulunur. Kaşları yarım kavis şeklinde olması ve burunun nokta-i bâlâsından beda ile gözlerin zaviye-i hariciyelerine doğru bitmesi icap eder. Gözler saçlarla aynı renkte siyah olursa en makbulü olur.”⁸⁹⁶

⁸⁹¹ **Servet-i Fünun**, “Kadın Musahabesi”, 21 Eylül 1894. Güzellik gözde, kaşta, dudakta, burunda, alında, çenede bir uyum, bunların birleşmesidir. Kimse inkâr etmez. Ancak o letafette bir nezaket istemez mi? Muamelede bir nezaket istemez mi? Bunlar ortada yoksa letafet-i nisvaniye nasıl değerli olacak. Her yeri ayrı ayrı güzel olsun. Kusursuz bulunsun ekseriya bu kusursuz güzeller soğuk bulunur. Bir kadın kusursuz ve doğal güzel olmaktan ise daha cazibeli olmak daha iyidir. Cazibe yaradılıştan gelir. Zekâsını gösteren parlak, güzel hislerden, hem kedinin hem de sözünün güzelliği ile kendine baktıran [...]

Bir kadının maharetine karşı cazibe ve letafet göstermesi caizdir. Bunun için başını, saçını kendine cazibe verecek surette toplamak ziynet yapmak, vücuduna yakıştıracak şekilde elbise giymek, süslenmek yolunu bir kadının bilmesi ayıplanmaz. Sade, güzel yakışacak surette giyinmeyi bilen evinin içindeki eşyayı gönül çekecek şekilde yerleştiren ve kendi üstünde zarafet gösteren kadın doğal ve yaradılıştan gelen bir güzel kadından cazibesıyla daha güzeldir. Bir kadın güzel olmak için güzel olmayı arzu etmelidir. Kadın da zevcini ve hanesini hüsn-ü idare etmesi ve zevcenin muhabbetini, nazarını hanesi içine celp eylemesi için –yani dünyada mevki cihetiyle – güzel olmayı arzu etmeye mecburdur.

⁸⁹² Güler Mirza, “Felatun Bey ve Rakım Efendi”, **Romanda Estetik Kalkışma-1 (Osmanlı’da Toplumsal Değişimin Romanlara Yansıması)** (Edt. Cengiz Gündoğdu), 1.b., İnsancıl Yay., İstanbul, 2015, s.33.

⁸⁹³ Rana Ulaş, “Müşahadat”, **Romanda Estetik Kalkışma-1 (Osmanlı’da Toplumsal Değişimin Romanlara Yansıması)**, (Edt. Cengiz Gündoğdu), 1.b., İnsancıl Yay., İstanbul, 2015, s.47.

⁸⁹⁴ Rana Ulaş, **a.g.e.**, s.104.

⁸⁹⁵ **Kadın**, “Kumral ve Esmer Kadınlarda Güzellik”, 16 Kasım 1908.

⁸⁹⁶ **Malûmat**, “Kadınlar-Hüsn-ü Ân ve Letafet-i Nisvan”, 21 Şubat 1901.

II. Abdülhamid Dönemi'nde dergiler ve gazeteler sayesinde özellikle İstanbul gibi uluslararası ticarete açık kentlerde yaşayan kadınlar modadan etkilenmeye ve değişmeye başlamıştır. Saç ve cilt bakımından tutun da pudra ve allık yapımına kadar ya da satılmaya başlayan kozmetik ürünlerinin reklamlarına kadar pek çok şey şehirde yaşayan pek çok kadını değiştirmeye başlamıştı. Bu durum toplumsal problemleri de beraberinde getirmiştir.⁸⁹⁷

Fransızca “maquillage” kelimesinden gelen “makyaj” yüzü güzelleştirmek için kaşların, gözlerin, kirpiklerin, yanak ve dudakların çeşitli malzemelerle yüzün boyanması ya da bakımı işlemidir.⁸⁹⁸

“Kadınları çağlar boyunca kırılğan güzelliklerini sağlamlaştırmak ve bir bakıma kendilerini ilahlaştırmak için uyguladıkları bütün yöntemleri filozof sanatçı meşrulaştırmakta ve yerinde bulmaktadır. [...] makyaj, doğanın tene hakaret edercesine serpiştirdiği lekeleri silmek ve tenin rengi ile pürüzleri arasında soyut bir uyum kurmaktır. Tesviye kalemi misali, pudranın yarattığı bütünlük, insanoğlunu heykele, yani tanrısal ve üstün yaratığa yaklaştırmaz mı?”⁸⁹⁹

Beğenilmek arzusunda olan Osmanlı kadınları gerek kusurlarını gizlemek gerek güzelliklerini ortaya çıkarmak için makyaja yönelmişlerdir ve bu durum “yüz yazmak” olarak ifade edilmiştir.⁹⁰⁰ Refik Halit Karay ise makyaj kelimesinin karşılığı olarak “yüz tuvaleti” kelimesini kullanmıştır.⁹⁰¹ Makyaj yapmak için kullanılan malzemeler zaman içinde değişmiş olmakla birlikte Osmanlı kadınlarının XIX. yüzyılda kullandığı malzemeler kına, rastık, sürme, allık, pudra, üstübeç/düzgün olmuştur.

Kına ellerin süslenmesinin yanı sıra saçların boyanması için kullanılmıştır. Genellikle ellerin ve ayakların süslenmesi için yakılan kına seyyahların da dikkatini çekmiştir. Tournefort, Mısır'dan gelen bir toz ile kadınların tırnaklarını boyadıklarından bahsederken kınayı anlatmıştır.⁹⁰² Sadece Türk kadınlara özgü bir

⁸⁹⁷ Ekrem Işın, **a.g.m.**, s.27.

⁸⁹⁸ Reşat Ekrem Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, 2.b., Doğan Kitap, İstanbul, 2021, s.18.

⁸⁹⁹ Jean François Bouvet, **Doğada Maskeli Balo: Göz Boyama, Taklit, Kılık Değiştirme, Aldatma** (Çev. Ela Güntekin), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2004, s.26.

⁹⁰⁰ Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s.18,250.

⁹⁰¹ Refik Halit Karay, **Üç Nesil Üç Hayat**, İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul, 2020, s.92.

⁹⁰² Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, s.71.

süslenme malzemesi olmayıp Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudilerin, Ermenilerin ve Rumların da kullandığı süs malzemelerinden biridir.

Yahudi kadınlar kına kullanarak ellerini, ayaklarını ve saçlarını boyamışlardır. Neslihan Ünal'ın aktardığına göre Yahudi Cemaati'nde gelin olacak kıza düğünden önce kına gecesi yapılmış, gelinin saçlarına ve ellerine kına yakılmıştır.⁹⁰³ Yahudi kadınlar da kına ile süslenmeyi bir gelenek olarak uygulamışlardır. Kına gecesi geleneği sadece Türklere özgü bir gelenek değildir.

Ermeni Cemaati'nin düğünlerinde de oğlan evi tarafından gönderilen kına hem bir eğlence hem de bir ritüeli gerçekleştirmek için kullanılmıştır. Komşu kadınlar ve gelinin arkadaşları kız evinde toplanarak kına gecesi yapmış, gelinin el ve ayaklarına kına yakılmış ve eğlence düzenlenmiştir. Cemaatin inanışına göre kına yakmak gelinin doğurgan olmasını sağlamaktadır.⁹⁰⁴

Rum Cemaati'nde de kına gecesinin yapıldığını gösterir izlerin olduğunu Lucy M.J. Garnett'dan öğrenmek mümkün. Hem oğlan evi tarafından geline gönderilen hediyeler arasında kınanın mevcut olması hem de nikâhtan bir gece önce kızın arkadaşları ile eğlenmesi ve saçların boyanması kına kültürünün Rumlarda da olduğunun göstergesidir.⁹⁰⁵

Kına ile saç boyama genellikle hamamlarda yapılmıştır. Hamamları güzellik salonuna benzeten Fanny Davis, kadınların burada ellerine, ayaklarına ve saçlarına kına yaktıklarından bahsetmiştir.⁹⁰⁶ Saçları beyazlayan kadınlar kına yakarak renklendirmişlerdir. Çoğunlukla kınanın içine zerdeçal, rastık koyarak yapılan karışımı saçlara süren kadınların Müslüman olduğunu belirten Refik Halit Karay, Ermeni ve Rum kadınların genellikle saçlarına kına yakmadıklarını belirtmiştir.⁹⁰⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda kına yakma geleneğinin törensel bir bağlantısı olmasından dolayı kadınların kına ile olan ilişkisi iki türlü olmuştur. Bunlardan birincisi süslenmek ve güzelleşmektir, ikincisi ise toplumsal ve kültürel bağ kurmaktır. Geline yakılan kına doğurganlık, ailesinin evinden ayrılık, kocaya ve yeni

⁹⁰³ Neslihan Ünal, **a.g.m.**, s.160.

⁹⁰⁴ Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, **a.g.e.**, s.112.

⁹⁰⁵ Lucy M.J. Garnett, **a.g.e.**, s.62-63.

⁹⁰⁶ Fanny Davis, **a.g.e.**, s.151.

⁹⁰⁷ Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s.93.

bir aileye adanmışlık ve bağlılığı anlatmıştır.⁹⁰⁸ Bu bağlamda kına yakma geleneği kadınların geçmişle ve yaşadığı toplumun değerleriyle bağ kurması açısından önemli bir ritüel olmuştur. Aynı zamanda da kadınların süslenmesinin ve güzelliğinin göstergesi haline gelmiştir.

Düzgün: Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların güzelleşmek için kullandıkları ürünler arasında yer almıştır.⁹⁰⁹ Gençliklerinde düzgün kullanan kadınların tenlerinin yaşmakları kadar beyaz olduğunu söylerken şaşkınlığını gizleyemeyen Lady Hornby, aynı kadınların yaşlanmaya başladıklarında tenlerinin hastalıklı bir sarı renge dönüştüğünü ifade etmiştir.⁹¹⁰ Refik Halit Karay da her mahallede düzgünü üreten bir kadının olmasından dolayı pek çok kadının karışıma kolaylıkla ulaştığını ancak içeriği nedeniyle zararlı olduğunu yazmıştır.⁹¹¹ Zararlı olmasından dolayı cildin çabuk yaşlanmasına sebep olan düzdün, aynı zamanda içindeki kurşun ve cıvadan kaynaklı olarak dişlerin çürümesine de sebep olmuştur. Bunun için Nevsal-i Nisvan'da "Bunlar Nelerden İbarettir?" başlığıyla yayınlanan yazıda düzgünün içeriği hakkında bilgi verilmiş; kadınların hayatı için zararlı olduğu, yaşamak arzusunda olan kadınların bunları kullanmaktan vazgeçmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Düzgünü hazırlayanların çok para kazandıklarından bahsedilirken kullananların hem paralarını hem de sağlıklarını kaybettikleri üzerinde durulmuştur.⁹¹² Servet-i Fünun'da yayınlanan "Pudra ve Düzgün" başlıklı yazıda ise düzgünün muzır olmadığı ancak çok sık kullanılmaması gerektiği ifade edilmiştir.⁹¹³ Kadının çehresinin beyazlatılması modası olmasına rağmen düzgünün en zararsız beyaz mat şeklinde yapılandırılanı diyen Servet-i Fünun'da düzgün tarifi verilmiştir.⁹¹⁴

⁹⁰⁸ Mehtap Demir, "Toplumsal Cinsiyet Ekseninde Kınalı Kadın ve Müziği", **EKEV AKADEMİ DERGİSİ** S.71, 2017, s.201-202.

⁹⁰⁹ Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s.104-105. Düzgün: Makyaj yapan kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz ve kırmızı boyalardan oluşan süs malzemesidir.

⁹¹⁰ Emelia Bithynia Hornby, **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul** (Çev. Kerem Işık), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2007, s.65.

⁹¹¹ Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s. 92.

⁹¹² **Nevsal-i Nisvan**, "Kadınlar ve düzgün suları", 30 Kasım 1898. "Simli düzgün kullanan bir kadının bir müddet sonra neşesi kaçır. Bir alıklık, unutkanlık ortaya çıkar ve kadın iştahından düşer. Cilde sürülen düzgün suları, ciltten içeri girer ve kana karışır. Nihayetinde dimağ hissiyat ve faaliyetini kaybeder."

⁹¹³ **Servet-i Fünun**, "Pudra ve Düzgün", 11 Ağustos 1893.

⁹¹⁴ **Servet-i Fünun**, **a.g.m.**, 11 Ağustos 1893. "Verilen tariflerin güzel bir şekilde karıştırılması ve şişelerin ağzının daima kapalı tutulması pembe renkte yapılmak istenen düzgünün içine biraz kırmızı ilave etmenin yeterli olacağı aktarılmıştır. Ayrıca düzgün satın alınacaksa karışımın içinde kurşun olup olmadığına bakılması gerektiği belirtilmiştir. İçerisinde kurşun olup olmadığını anlamak için küçük bir parça potasyumun karışıma ilave edilmesinin yeterli olacağı da verilen bilgiler arasında yer almıştır."

Kadınların güzellikleri için kullandıkları düzgünün ne gibi zararlar verdiğini anlatmaya çalışan her iki gazete haberinde de aslında amaç kadının bilgilendirilmesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Abdülhamid devrinde dudaklar boyanırken yanaklara allıklar sürülmeye başlanmıştır.⁹¹⁵ Kadınların dudakları renklendiği için Servet-i Fünun'da dudak boyasının nasıl yapılacağı ile ilgili tarif verilmesi hem kadının sağlığı açısından hem de güzelliği açısından önemlidir.⁹¹⁶ Kadınların güzelliğinin ele alındığı yazılarda “kadın sorunlarından birisi olarak görülen kadın sağlığı” sebebi ile kadınlara sağlıkları için yapmaları ve yapmamaları gerekenler hakkında bilgiler verilmiş ve aynı zamanda da ürünlerin içeriklerinin araştırılması önerilmiştir.

Türkçeye rastık olarak geçen kelimenin Arapça karşılığı “vesme” dir ve kadınlar kaşlarını boyamak için kullanmışlardır.⁹¹⁷ Sürmenin Arapça karşılığı “kuhl ve tûtiyâ” dır. Kadınlar rastık ve sürmeyi gözlerini ve kaşlarını belirgin bir hâle getirmek için kullanmışlardır.⁹¹⁸ Bir güzellik malzemesi olarak görülen ve Osmanlı kadınları için kıymetli olan sürme, Halk Edebiyatına dahi girmiş ve Karacaoğlan şiirlerinde yer bulmuştur.

“Ak ellere al kınalar yakınır
Ala göze siyah sürme çekinir
Dostu olan dost yoluna bakınır
Dosta giden yolda izim var benim”⁹¹⁹

Gözlerin mil yardımı ile süslenmesinde kullanılan sürmelerin genellikle siyahtan veya lacivertten yapılması⁹²⁰ gözlerin belirgin görünmelerini sağlamıştır.

İsfahan ve Eşmid sürmelerinin tercih edildiğini söyleyen Abdülaziz Bey, sürme kullanımının göz sağlığını koruduğuna inanmıştır.⁹²¹ Refik Halit Karay'ın aktardığına göre düzgün kullanılan beyaz yüzde simsiyah kaşlar ve kirpikler

⁹¹⁵ Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s.99.

⁹¹⁶ **Servet-i Fünun**, **a.g.e.**, 11 Ağustos 1893. “Tarife göre kırmızı boya için 80 gr. parafin, 80 gr. sıvı vazelin, 0,50 gr. lokman ruhu, 1 gr. limon ruhu, kırmızıyı oluşturmak için arsenikli ve cıvalı mürekkebat kullanılır.”

⁹¹⁷ Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s.240.

⁹¹⁸ Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s.214.

⁹¹⁹ Gözdenur Tuzcu, “Klasik Türk Şiirinde Sürme”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, **Bingöl**, 2015, s.46-47.

⁹²⁰ Reşat Ekrem Koçu, **a.g.e.**, s.214.

⁹²¹ Abdülaziz Bey, **a.g.e.**, s.231, 253.

oluşturarak adeta bir tezat sağlanmak istenmiştir.⁹²² Lady Hornby'e göre kadınlar kaşlarını kömür gibi siyah yapmıştır.⁹²³ Pordeo da kadınların kaşlarını boyadıklarını, burunlarının üzerinde kaşlarını birleştirdiklerini ve bu kaş şeklinin onlara “korkunç” bir görüntü kazandırdığını aktarmıştır.⁹²⁴

Abdülhamid Dönemi'nde kadınların süslerinin bir parçası olmaya başlayan pudralar ile ilgili olarak dönemin gazetelerinde haberler yayınlanmıştır. Pudraların nasıl yapıldığı, sağlıklı olup olmadıkları hakkında kadınlara bilgi verilmeye çalışılmıştır. Başlangıçta sadece pembe ve beyaz olarak kullanılan pudralar zaman içinde çeşitlenmiştir.⁹²⁵

Servet-i Fünun'da verilen tarife göre Pudraların esasının nişasta olduğundan bahsedilmiş ve diğer malzemeler gramajlı olarak verilmiştir.⁹²⁶ Nevsal-i Nisvan'da ise pudranın Fransızca toz demek olduğu, pirinç unundan yapıldığı vurgulanmıştır. Ayrıca yazının devamında eğer pudra değil de pirinç unu adı verilirse bu ürünün kadınlar tarafından satın anlamayacağından da bahsetmiştir. Bir de pudrayı sadece kadınların kullanmadığı özellikle traşlardan sonra erkeklerin de kullandığı aktarılmıştır.⁹²⁷

XIX. yüzyılda yaygın olarak kullanılmaya başlanan güzellik malzemelerinin sağlığa zararı olup olmadığı üzerine çok sayıda yazı yayınlanmıştır. Dergilerde yayınlanan makaleler ve reklamlar sayesinde ürünler hakkında bilgisi olan kadınların Avrupa'dan getirilen ürünlere ulaşması da hız kazanmıştır. Yazılardan birinde pudra “Faydalı mıdır, zararlı mıdır?” sorusu sorulmuştur. Yazının devamında kadınların bu süs malzemesini kullanması halinde cildin tazeliğini ve letafetini kaybettiği ifade edilmiştir. Verilen bir örnekte on yedi yaşındaki bir genç kadının pudra kullanmasından bir süre sonra seksenlik, doksanlık bir nineye dönüştüğü anlatılmıştır. Makalenin yazarı kendi sağlıklarını ve güzelliklerini düşünen kadınların pudra kullanmamalarını önermiştir. Ayrıca pudraların içine son yıllarda bizmut, kurşun, arsenik gibi madeni maddelerin ilave edilmesinden dolayı İngiltere’de birçok

⁹²² Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s.93.

⁹²³ Emelia Bithynia Hornby, **a.g.e.**, s.65.

⁹²⁴ Julia Pardoe, **a.g.e.**, s.24,129, 214.

⁹²⁵ Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s.99.

⁹²⁶ **Servet-i Fünun**, “Pudra ve Düzgün”, 11 Ağustos 1893. “120 gr. tatlı badem yağı, 20 gr. beyaz balmumu, 45 gr. balina beyazı, 45 gr. damıtılmış su ve 5 damla bergamot ruhu eklenmek suretiyle pudra yapımı tarifi verilmiştir.”

⁹²⁷ **Nevsal-i Nisvan**, “Pudra”, 30 Kasım 1898.

kadının zehirlendiğine de yer verilmiştir.⁹²⁸ Bazı gazeteler pudranın zararlarından bahsederken İkdâm Gazetesi “Kalıtya pudrası”nın reklamını yapmış ve kullanılan pudranın cildi güzelleştirdiğine yer vermiştir. “Kalıtya pudrası”nın derinin güzelliğini sağladığı, gerek sokaklarda gerekse balolarda kadınlar tarafından kullanılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca kadınların kullanabileceği en iyi pudra olduğu ifade edilen reklamda pudranın beyaz, pembe ve sarıdan imal edildiği, sipariş sırasında 15 kuruş olan fiyatının ödenmesi gerektiğinden de bahsedilmiştir.⁹²⁹

1906’da İkdâm Gazetesi’nde başka bir pudra ilanının daha yapıldığı görülmektedir. Reklam haberi “yüzün derisini taze, elleri beyaz ve yumuşak görmek ister misiniz” diyerek başlamıştır. Haberin devamında ise yüzde çıkan kırmızılıkları, çizileri, çizgileri yani her türlü problemleri ortadan kaldırmak için fevkalade bir deva olduğuna değinilmiştir. Ayrıca 1900’da Paris sergisinde ödül kazanmış olan eczacı Mösyö Steanov tarafından imal edilen pudranın doktorlar tarafından tavsiye edildiğine de yer verilmiştir.⁹³⁰

Osmanlı İmparatorluğu’nda şehirlerde yaşayan kadınlar tarafından kullanılan pudra XIX ve XX. yüzyılda gazete ve dergilerde reklam haberlerinin yer almasıyla yaygınlaştırılmak istenmiştir. Kadının tüketici bireyler olarak görülmesinden dolayı reklamlar kadınlara yönelik olarak hazırlanmıştır. Reklamlar aracılığı ile sunulan ürünleri satın almaları için yönlendirilmek istenen kadınlar toplumun bir kesimi tarafından da makyaj yaptıkları gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Toplumsal hayat içerisindeki görünürlüğü her geçen gün artan kadınlar “boyalı aşifte”⁹³¹ olarak nitelenmişlerdir.

Reklamları yapılan bir diğer ürün de merhemler veya kremler olmuştur. XIX. yüzyıldan önce de kullanılan merhem veya kremler⁹³² XIX. yüzyıldan sonra basının da etkisi sonucunda ilgi görmüştür. Bundan dolayı merhem veya kremler için reklamlar yayınlanmaya başlanmıştır. Bu reklamlardan biri “Flora kremi” diğeri de “Krem Pertev”dir.

⁹²⁸ Nevsal-i Nisvan, a.g.m., 30 Kasım 1898.

⁹²⁹ İkdâm, “Kalıtya Pudrası”, 26 Şubat 1889.

⁹³⁰ İkdâm, “Flora Pudra”, 23 Ocak 1906.

⁹³¹ Reşat Ekrem Koçu, a.g.e., s.105.

⁹³² Münife Obuz, “Batılı Seyyahların Gözünden XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Payitaht İstanbul’da Kişisel Temizlik ve Bakım”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.55, 2022, s.123-124.

“Flora kremi” cilde dikkat çekici bir güzellik verir. Yüzdeki buruşukları, çiçek hastalığından kalan lekeleri bu kremle tamamen yok etmek için kullanınız çünkü doktorlar tarafından da tavsiye edilmektedir.⁹³³

Resim 52: Krem Pertev reklamı⁹³⁴

Ayrıca reklamın devamında nerede satıldığı, nasıl satın alınacağı ve ücretinin ne olduğu üzerinde de durulmuştur.

⁹³³ İkdam, a.g.m., 23 Ocak 1906.

Fiyatı üç kuruş olan kremi taşralardan talep edilen mahallelere 4 kuruş posta pulu mukabilinde gönderilmesi kremin ulaşılabilirliğini arttırmaya yönelik olabilir.⁹³⁷ Ayrıca taşradan almak isteyen kişilere de gönderilebileceği ifade edilen reklam aslında hem uzaktan satışı hem de pek çok kadının kreme ulaşımını da sağlamaya çalışmıştır.

Reklamlar aracılığı ile kadınlardan beklenen güzel, bakımlı olması ve kusurlarını yok ederek güzelleşmesidir. Bu bağlamda kadınların kusurları ile güzel olmadıkları vurgusu yapılarak kadınların “ideal” güzelliğe ulaşması için yeni süs/makyaj ürünlerini, kremleri kullanmaları gerektiği mesajı verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların saçlarının uzunluğu, kadınsılığı ya da doğurganlığı simgelediği için toplum tarafından uzun saçlar kabul görmüştür. Saçları kesilen kadınların tifoya veya hummaya yakalandıklarına inanılmıştır.⁹³⁸ II. Mahmut devrine kadar kadınların saçları makas yüzü görmemişken, II. Mahmut devri sonrasında Avrupa saç modası Osmanlı kadınlarını da etkilemiştir. Saçlar kısaltmaya ve toplanmaya başlanmıştır.⁹³⁹

Mehasin’de belirttiği gibi “Kadınların en büyük ziynetleri saçlarıdır”⁹⁴⁰ Lady Montegu’nun aktardığına göre Osmanlı kadınlarının saçları gürdür ve takma saç kullanmalarına gerek yoktur. Montegu bu derece gür ve güzel saçlı kadın gördüğü için şaşkınlığını gizleyememiştir.⁹⁴¹ Julia Pardoe ise kadınların hamamlarda çok vakit geçirmesinden dolayı saçlarının zayıfladığı için takma örgülere başvurduklarından bahsetmiştir.⁹⁴² Kadınların saçlarının bakımı konusunda gösterdikleri özen XIX. ve XX. yüzyılda da devam etmiş olmalıdır ki saçların bakımı konusunda gazetelerde ürünler ile ilgili reklam haberleri görülmeye başlanmıştır. İkdam Gazetesi’nde kadınların saçlarını uzatmak için kullanabilecekleri bir ilaç tanıtılmıştır. İlacın kullanılması halinde süratle saçları uzattığı, yeni saçların çıkmasını sağladığı ve güçlendirdiği yönünde bilgi verilirken aynı zamanda saçlara parlaklık kazandırdığına da değinilmiştir.⁹⁴³

⁹³⁷ **İkdam**, a.g.m., 16 Şubat 1906.

⁹³⁸ Refik Halit Karay, a.g.e., s.100.

⁹³⁹ Reşat Ekrem Koçu, a.g.e., s.204.

⁹⁴⁰ **Mehasin**, “Yeni Saçlar”, 13 Ekim 1908.

⁹⁴¹ Mary Wortley Montagu, a.g.e., s.52.

⁹⁴² Julia Pardoe, a.g.e., s.19.

⁹⁴³ **İkdam**, “Royal Viktorya”, 28 Haziran 1906.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saç modellerinde önemli değişiklikler olmuştur. Kadınlar zülûf, kâkül, örgülü saç modellerini XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanırlarken modernleşme hareketinin etkisi ile yüzyılın sonunda değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu değişiklikleri yüzyılın sonunda çekilmiş olan fotoğraflarda ve gazete sütunlarında görmek mümkündür. Servet-i Fünun Gazetesi'nde kadınların topuzlara yönelmesinden dolayı bir uyarı yapılmıştır. Saçların sağlıklı ve güçlü olması için öteye-beriye çekştirilmesi, bükülüp kıvrılması bunların köklerinden sarsılarak gayet nazik olan kıllardan birçoğunun düşmesine sebep olacağı için kadınlar başlarını gayet sade ve basit bir surette toplamalıdır.⁹⁴⁴

Resim 53: Saç modelleri⁹⁴⁵

Yaş ilerledikçe ya da hastalıklardan dolayı saçlar beyazladığı için insanlar öteden beri muhtelif boyalar ya da kına aracılığı ile saçlarını boyamışlardır. Refik Halit Karay, Padişah Abdülaziz devrinde Müslüman kadınların saçlarının beyazlaması halinde kına kullandığını ancak gayrimüslim kadınların kullanmadığını belirtmiştir.⁹⁴⁶ Servet-i Fünun'daki habere göre XIX. yüzyılda da saç boyası mevcuttur. Ayrıca gazete boyaların içindeki kurşun veya cıva gibi maddelerin hastalıklara sebebiyet vereceğinden duyduğu endişeyi paylaşmıştır.⁹⁴⁷ İkdam Gazetesi'nde ise saçların boyanması için “mükemmel boyalar” tanıtılmıştır. Bu reklamlardan birinde “kumral, kestane ve siyah renkli saçlar için nebati en güzel, en mükemmel boyalar”ın nerede satıldığı yönünde bilgi verilmiştir.⁹⁴⁸

⁹⁴⁴ Servet-i Fünun, “Mütenevva saç; kadınlarda saç bakımı”, 10 Mayıs 1900.

⁹⁴⁵ Servet-i Fünun, “Saç modelleri”, 10 Mayıs 1900.

⁹⁴⁶ Refik Halit Karay, a.g.e., s.93.

⁹⁴⁷ Servet-i Fünun, “Mütenevva saç; kadınlarda saç bakımı”, 10 Mayıs 1900.

⁹⁴⁸ İkdam, a.g.m., 28 Haziran 1906.

XIX. yüzyıldan itibaren modernleşmenin de etkisi ile ortaya çıkan moda kavramı kadınların saçlarının estetiğinde de etkili olmuştur. O döneme kadar kadınlar saçlarını örgü olarak kullanmış olsalar da yüzyılın ikinci yarısından itibaren topuzların yaygınlaştığı görülmektedir. Kentlerde yaşayan kadınlar saçlarını topuz, kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar ise saçlarını örgü yaparak kullanmışlardır. Kentlerde yaşayan kadınlar modanın etkisi altında kalmışlardır. Kırsal bölgelerde yaşayan kadınların böyle bir etki ile karşılaşmaları söz konusu olmamıştır. Ayrıca kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar için saçların örgü olarak kullanılması topuzun kullanımından daha kolaydır. Topuzların bakımı, kullanımı kırsal bölgelerde yaşayan kadınların günlük işleri açısından uygun değildir. O nedenle kırsal bölgelerde yaşayan kadınların saçlarını örgü yaparak kullanmaları daha yaygın olmuş olmalıdır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE FEMİNİZM VE OSMANLI'DA ÇALIŞAN KADINLAR

5.1. FEMİNİZM

XVIII. yüzyıl Fransa'sı “salon kadınlarının” saygınlıklarının doruğuna ulaştığı bir ülke haline gelmiştir. Bu kadınlar belirli alanlarda uzmanlaşmış Aydınlanma Çağı'nın yazarlarından bazılarını himayeleri altına almıştır.⁹⁴⁹ Buna bağlı olarak zaman içinde salonlarda cinsiyet eşitliği gibi veya çalışan kadınların hakları gibi konular tartışılmaya başlanmıştır. Nihayetinde halk kesiminden kadınların taleplerine dönüşmüş olan bu tartışmalar Fransız Devrimi'nin hazırlanmasında etkili olmuştur.⁹⁵⁰ Fransız Devrimine katılan kadınlar arasında soylu kadınlar, orta sınıfın eğitilmiş kadınları, Vendée'den köylü kadınlar, Lyon'dan ipek dokumacıları, Paris'ten pazar kadınları yer almıştır. Hepsinin devrime katılma sebepleri ve tepkileri birbirinden farklı olmuştur. Pek çok kadın devrime aktif olarak katılmış, sokaklarda yürümüş hatta meclis ve kulüplerin toplantılarını halka açık galerilerden izlemiş ve broşürler yazmışlardır. Devrimin temel ilkesi olan özgürlük, eşitlik ve kardeşliği savunmuşlar ve devrimi desteklemişlerdir.⁹⁵¹ Bu süreçte erkeklerle beraber eşit haklara sahip olduklarını düşünen kadınlar “Devrim Dostları Kulübü” gibi kulüpler kurarken aynı zamanda sadece kadın üyelerin katıldığı kulüplere de dahil olmuşlardır.⁹⁵²

Fransız Devrimi ile beraber yayınlanan İnsan Hakları Bildirgesiyle “özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya direnme”⁹⁵³ vazgeçilmez haklar haline gelmiştir. İnsan (Homme) Fransızca'da erkek anlamına da gelmektedir. O halde bu bildiri sadece erkek haklarının duyurulması anlamına gelmektedir. Bunun üzerine kadınlar da kadın haklarını savunmaya başlamıştır. Bunlar arasında Madame Roland, filozoflardan Condorcet ve devrimcilerden de Sieyès yer almıştır.⁹⁵⁴ Andree Michel,

⁹⁴⁹ Andree Michel, **Feminizm** (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yay., İstanbul, s.47.

⁹⁵⁰ Andree Michel, **a.g.e.**, s.47.

⁹⁵¹ Marisa Linton, “Women as Spectators and Participants in the French Revolution”, <https://www.academia.edu/> (E.T.30.01.2023)

⁹⁵² Andree Michel, **a.g.e.**, s.48.

⁹⁵³ Elisabeth G. Sledziewski, “Dönüm Noktası Olarak Fransız Devrimi”, **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı** (Çev. Ahmet Fethi), C.IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2005, s.41.

⁹⁵⁴ Celal Nuri, **a.g.e.**, s.33.

“Feminizm” adlı eserinde duruma farklı bakmıştır. Ona göre “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ile erkek de kadın da hem kendi güvenliğini sağlamayı hem de malını, mülkünü güvence altına alma hakkını kazanmıştır. Yani artık kız çocukları mal paylaşımında hak kazanırken, kültürel ve toplumsal açıdan birey olduğu noktasında bir kabul görmüştür. Çünkü 1788'de Grenoble'da kadınlar krala dilekçeleriyle beraber şikâyet defterleri hazırlamış ve kendi yaşam koşullarının kötülüğünü anlatmışlardır.⁹⁵⁵ Fransa'da Ekim ayında başlayan direniş mutlakiyetin ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Kadınlar tüm direniş süresi boyunca varlık göstermişlerdir. 5 Ekim 1789 sabahı kadınlar toplanarak Versailles'a yürümüşlerdir. Devrim gerçekleştirildikten sonra kadınlar direniş ve ayaklanmalarda öncü olduğundan onlardan korkan merkezi yönetim 23 Mayıs 1795'te karar alarak beşten fazla kadının bir araya gelmesini yasaklanmıştır. Aksi durumlarda ise kadınları tutuklamışlardır.⁹⁵⁶

Resim 54: Fransız Devrimi'ndeki kadınlar⁹⁵⁷

Théroigne De Méricourt de devrime katılan kadınlardan biridir ve kadınlara açık forumlarda etkili bir güce dönüşmüştür. Bundan dolayı Aristokratların gazeteleri ve dergilerinin bir kısmında alçak ya da bayağı olarak adlandırılmıştır. Devrim

⁹⁵⁵ Andree Michel, **a.g.e.**, s.47-48. “Tiers etat'dan Fransa'daki toplumsal tabakalardan biridir ve bu tabakadan hemen hiçbir kadının serveti yoktur. Eğitimleri çok sakat ya da yetersizdir. Bu tabakadaki kadınlar kraldan bazı taleplerde bulunmuşlardır. Talepler arasında bu tabakadaki kadınların kısıtlılıklarına son verilmesi, oy hakkının tanınması ve kendi kendilerini temsil edebilme hakkı yer almıştır.”

⁹⁵⁶ Diren Çakmak, “Fransız Devriminde Kadın: Eksik Yurttaş”, **Ege Akademik Bakış**, S.7, C.2, İzmir, 2007, s.729.

⁹⁵⁷ Fransız devrimindeki kadınlar, <https://www.loc.gov/resource/gdcmassbookdig.stories> (E.T.01.02.2023)

sürecinin başlarında Jokobenlere destek veren Théroigne De Mèricourt kesin zaferin kazanılmasından sonra ise Jirondenleri desteklemiştir.⁹⁵⁸

Resim 55: Théroigne De Mèricourt⁹⁵⁹

Kadın erkek eşitliğini savunan Mèricourt, politik yaşamda, bilimde ve iş hayatında gerçekleşmesini istediği eşitliği savunmuştur.⁹⁶⁰ Saint Antoine'daki kadınları örgütlemek için onlara seslenmiş, kadınların kendilerini vatan uğruna adanmaları gerektiğini haykırmıştır. Kadınların erkeklerden güçsüz ya da cesaretsiz olmadıklarını bildiğini ifade etmiştir. Serebryakova kadınların haklarının bilincinde olduklarını belirtmiş, zincirlerinden kurtulmak isteyen kadınların önce cehalete karşı, ardından da köleliğe karşı mücadele etmeleri gerektiğini savunmuştur.⁹⁶¹

Olypes De Gouges da devrimde etkili olan kadınlardan bir diğeri olmuştur. Gouges, 1788'de Journal Général de France'da "Halka Mektup veya Vatanseverlik Fonu Projesi" adlı bir broşür yayınlamıştır. Burada sosyalist fikirler öne süren Olypes De Gouges; sosyal yardım, yaşlılar için kabul kurumları, işçi çocukları için sığınaklar, işsiz işçiler için kamu atölyeleri ve halk mahkemeleri oluşturulmasını talep etmiştir.⁹⁶² İnsan ve Vatandaşlık Hakları Beyannamesi'nden dışlanan kadınlar için 1791'de yeni bir beyanname hazırlayarak kadınların erkeklerle eşitliğini savunan Olypes De Gouges; "[...] kamusal talihsizliklerin ve hükümetlerin yozlaşmasının tek

⁹⁵⁸ Charlotte Denoel, "Théroigne De Mericourt" <https://histoire-image.org/> (E.T.01.02.2023)

⁹⁵⁹ Théroigne De Mericourt, <https://guides.loc.gov/> (E.T.01.02.2023)

⁹⁶⁰ Diren Çakmak, **a.g.m.**, s.735.

⁹⁶¹ Galina Serebryakova, **Fransız Devriminde Kadınlar** (Çev. Ahmet Açıkan), 1.b., Evrensel Basım Yay., İstanbul, 1998, s.25.

⁹⁶² Isabelle Boisvert, "Olympe de Gouges, Fransa (1748–1793)", <https://scienceetbiencommun.pressbooks.pub/> (E.T.01.02.2023)

nedeninin kadın haklarına yönelik cehalet, unutkanlık veya hor görme olduğunu [...]” ifade etmiştir.⁹⁶³

Resim 56: Olypes de Gouges⁹⁶⁴

Parisli kadınların pek çoğu kamusal alanda erkelerle eşit olmak için mücadele vermiştir. Olypes de Gouges, Mary Wollstonecraft gibi kadınların öncülüğünde kamusal alanda kadınların erkeklerle eşit olmaları zaman içinde kabul edilmiş ve Kadın Hakları Bildirgesi toplumsal açıdan zaman içinde yaygınlık kazanmıştır.

Kadın Hakları Bildirgesi’nin birinci maddesinde kadınların özgür olarak dünyaya geldikleri ve erkeklerle aynı haklara sahip oldukları, ikinci maddesinde ise politik birlikteliğin amacının kadınlar ve erkekler için aynı olduğudur.⁹⁶⁵ Bununla birlikte, pek çok devrimci erkek, kadınların devrimci siyasette önemli bir rol oynaması noktasında karasız kalmıştır. Kadınlar, devrim sırasında, erkeklerle eşit miras hakkı ve eşit koşullarda boşanma hakkı gibi bazı haklar elde etmiş olsalar da Napolyon Dönemi’nde bu haklar kaldırılmıştır.⁹⁶⁶ 1793 sonbaharından itibaren, kadın kulüplerinin kapatılmasıyla beraber kadınların siyasi faaliyetleri resmen yasaklanmıştır.⁹⁶⁷ 3 Kasım 1793’te Olympe De Gouges “Şüpheliler Yasanına” göre suçlu bulunmuş ve giyotin ile idam edilmiş olsa da onun yargılanması sürecinde feminizm kavramı ilk kez gündeme gelmiştir.⁹⁶⁸

⁹⁶³ Isabelle Boisvert, **a.g.m.**, <https://scienceetbiencommun.pressbooks.pub/> (E.T. 01.02.2023)

⁹⁶⁴ Olypes de Gouges, <https://pressbooks.pub/> (E.T. 01.02.2023)

⁹⁶⁵ Gisela Notz, **Feminizm**, (Çev. Sinem Derya Çetinkaya, 1.b., Phoenix Yay., Ankara, 2012, s.39.

⁹⁶⁶ Marisa Linton, “Women as Spectators and Participants in the French Revolution”, <https://www.academia.edu/> (E. T. 30.01.2023)

⁹⁶⁷ Charlotte Denoel, **a.g.m.**, <https://histoire-image.org/> (E. T. 01.02.2023)

⁹⁶⁸ Gisela Notz, **a.g.e.**, s.11, 39.

Feminizmin resmi olarak bir terminolojiye dönüşmesi uzun bir tarihsel serüven içinde olmuştur. Bu açıdan XIX. yüzyıl önemli bir yere sahiptir. Örneğin Andree Michel feminizm kelimesinin Fransızca'ya 1837'den itibaren girdiğini belirtmiş⁹⁶⁹ olsa da kelimenin duyulması Hubertine Auclert'in yayınladığı “La Citoyenne” ile mümkün olmuştur. Auclert'e göre o ve arkadaşları feministtir.⁹⁷⁰ 1892'nin Mayıs ayında Paris'te bir kongre düzenlenmiştir. Feminist nitelikli olan bu kongrenin gazeteler ve dergiler aracılığı ile duyurulması sonrasında başta Fransa olmak üzere dünyanın pek çok yerinde feminizm kelimesi kullanılmaya başlanmış ve yaygınlık kazanmıştır.⁹⁷¹ Feminizm kavram olarak kamuoyu tarafından duyulmuş ve benimsenmiştir.

XIX. yüzyılda Sanayi Devrimi ile beraber kadınlar için işyeri ve ev mekânları birbirinden ayrılmıştır. İş yeri kamusal alanı ev ise özel alanı temsil eder olmuştur.⁹⁷² Bu süreç kadın ile erkek arasındaki evlilik ilişkisinde kocanın üstünlüğünü getirirken, kadının kocasının himayesine girmesinin de sebebini oluşturmuştur. Evlilikle beraber kanun önünde kadın ve erkeğin bir kişi sayılması yani evlilik sırasında kadının yasa tarafından tanınmaması süreci başlamıştır. Kanun erkeğin varlığını kabul etmiştir ve kadını erkeğin himayesine vermiştir.⁹⁷³ Görülüyor ki XIX. yüzyılda halen John Lock'un teorisi geçerliliğini korumaktadır. Kadınların özgür ve eşit bireyler olmak bir yana kamusal hayatta doğal haklarını kullanması bile mümkün değildir. Bunun için kadınlar doğal haklarını talep ederken, feminist kuramcılar da kadınların birer vatandaş olmasının yanı sıra erkeklerle aynı temel haklara erişmesini ve bir insan olarak değer görmesini arzu etmişlerdir.⁹⁷⁴

Temel doğal haklar konusunda mücadeleci ilk kişi Elisabet Cady Stanton olmuştur. Elisabet Cady Stanton “Duygular Bildirgesi”ni hazırlayarak, kadınların nasıl ezildiğine dair örnekler sunmuştur.⁹⁷⁵ “Duygular Bildirgesi” ile kadınlar öncelikli olarak oy hakkı talep etmişler ardından da kocalarının vesayetinden

⁹⁶⁹ Andree Michel, **a.g.e.**, s.6.

⁹⁷⁰ Çiğdem Tuğba Akdağ, “Kadın Dergilerinde (1869-1927) Kadın Modernleşmesi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Kayseri, 2015, s.122-123.

⁹⁷¹ Çiğdem Tuğba Akdağ, **a.g.t.**, s.50.

⁹⁷² Josephine Donovan, **Feminist Teori** (Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek ve Fevziye Sayılan) 8.b., İletişim Yay., İstanbul, 2014, s.25.

⁹⁷³ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.31-32.

⁹⁷⁴ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.28-29.

⁹⁷⁵ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.30. “Bütün erkekler ve kadınlar eşit olarak yaratılmışlardır, yaratıcıları tarafından verilmiş ve vazgeçilmez haklara sahiptirler, ki bunların arasında yaşam, özgürlük ve mutluluğun peşinden koşma hakkı vardır. Bu hakları korumak için güçlerini yönetilenlerin rızalarından alan hükümetler kurulmuştur.”

kurtulmayı istemişlerdir.⁹⁷⁶ Böylece Aydınlanmacı Liberal Feministler temel düşüncelerini şekillendirerek paylaşmışlardır. Bunu yaparken de doğal haklar doktrinine bağlı kalmışlardır. XIX. yüzyıl ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan kadın hareketinin doğal haklar doktrini doğrultusunda şekillenmesi ve ayrıca oy verme hakkının talep edilmesi yine bu esaslara dayandırılmıştır.⁹⁷⁷

Stanton tarafından 1854'te ve 1860'ta yapılan konuşmalarda doğal haklar teorisine vurgu yapılmıştır. Özellikle kadının ve erkeğin hakları üzerinde durulurken kadınların insan olduğu, vergi mükellefi oldukları, mülk sahibi oldukları ancak kadınların hakları olan oy hakkını kullanamadıkları, bunun engellendiği belirtilmiştir. Kadınların erkeklerle her açıdan eşit olduğunu savunan Stanton, kadınların da insan olduğunu ve iki cinsin eşit haklara sahip olması gerektiğini savunmuştur.⁹⁷⁸ Doğal haklar teorisi sadece oy hakkını talep etmemiştir. Aynı zamanda kadınlara boşanma hakkı ve çocuklarının velayetini elde etme hakkı da kadınların talepleri arasında yer almıştır.⁹⁷⁹

Susan B. Anthony, doğal haklar teorisine bağlı olarak 1872 kongre seçimlerinde oy kullanmış ve bundan dolayı kendisine yasaya itaatsizlik davası açılmıştır. Açılan davadan dolayı savunmasını yapan Susan B. Anthony, parlamentonun ve hükümetin kadınların haklarını koruması gerektiğinden bahsetmiştir. Bu hakların vazgeçilmez olduğunu da belirtmiştir.⁹⁸⁰ Çünkü 1868'de kabul edilen 14. maddeye göre Amerika Birleşik Devletleri'nde doğmuş insanlar ikamet ettiği eyaletin vatandaşı kabul edilmiştir. Bu noktada Anthony, Yüksek Mahkeme'ye Kadınlar insan mıdır? sorusunu sormuştur. Yüksek Mahkeme 14. maddeyi yorumlarken kadınların insan ve hatta vatandaş olduklarını ancak oy kullanma hakkının anayasada açıkça belirtilmediğinden dolayı oy kullanamayacağına hükmetmiştir.⁹⁸¹

Oy kullanma hakkı kadınlar açısından önemlidir çünkü kadınlar ve erkeklerin eşitliğinin oy kullanma ile sağlanacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda kadınların oy

⁹⁷⁶ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.31-32.

⁹⁷⁷ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.33-34.

⁹⁷⁸ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.48,50. "Stanton kadınların anne, eş, kız kardeş ya da kızlar olduğunu düşünmekle birlikte aynı zamanda onların birer aktör olduklarını, yalnız olduklarını, kendi yönlerini belirleyebilmeleri için kadınlara eşit olanaklar sunulması özellikle yönetenlerin desteğinin gerekli olduğuna vurgu yapmıştır."

⁹⁷⁹ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.61.

⁹⁸⁰ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.52.

⁹⁸¹ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.53.

kullanma hakkı talepleri “Süfrajeterler” olarak bilinen kadın hareketinin doğmasını sağlamıştır.⁹⁸² Özellikle İngiltere’de “Oy Hakkı Militanları” olan “Süfrajeterler” yürüyüş ve gösteriler düzenlemişler, politikacıların kapılarını yumruklamışlardır.

“Oy Hakkı Militanları”ndan birinin yaptığı protesto gösterisi amacına ulaşmıştır.⁹⁸³ Bu sayede Amerika Birleşik Devletleri’nde pek çok eyalette evli kadınların mal varlıklarını koruyucu kanunlar kabul edilmeye başlanırken, kadınlar ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durmaya, çocuklarının velayetini üzerlerine almaya başlamışlardır.⁹⁸⁴

Kadınların kamusal alanda aktif hâle gelmesiyle birlikte 1880’de kurulan Uluslararası Kadınlar Konseyi, Amerikalı atmış altı ve Avrupalı sekiz kadın, 1888’de Washington’da bir araya gelmiştir. Bu toplantı ile kurulan uluslararası kadın konseyinin amaçları ve ilkeleri tespit edilmiştir. 25 Mart 1888’de Washington’da toplanan Kadın Kongresi çok önemlidir çünkü o güne kadar kadınların halka açık bir toplantıda konuşması görülmemiş ve duyulmamış bir şeydir. Kongreyi Ulusal Kadın Oy Hakkı Derneği düzenlemiştir. Dernek tarafından oluşturulan düzenleme komitesinde May Wright Sewall, Rachel G. Foster, Jane H. Spofford, ve Ellen H. Shelden yer almıştır.⁹⁸⁵

Feministlerin toplumsal reform teorisine göre kadınların kamu ile ilgili işlere dâhil olmaları gereklidir. Siyasetin erkek egemenliğinden kurtarılmasını isteyen kadınlar bu doğrultuda hareket etmişlerdir.⁹⁸⁶ Demek oluyor ki kamusal alan kavramını feministler de kullanmaya başlamıştır. Habermas bu kavramı açıklarken,

⁹⁸² Zerrin Ayşe Öztürk, “Uluslararası Siyasette ve Karar Alma Mekanizmalarında Kadın, **Ege Srtatejik Araştırmalar Dergisi**, C.3, S.1, 2012, s.9.

⁹⁸³ Zerrin Ayşe Öztürk, **a.g.m.**, s.9. Bu şiddet eylemleri sonrasında İngiltere’de pek çok kadın tutuklanmıştır. Mücadelelerin sonucunda 1918’de İngiltere’de 30 yaşın üzerindeki kadınlar oy hakkı kazanmıştır. Eşit oy hakkı için mücadeleye devam eden kadınlar Mart 1928’te erkeklerle eşit koşullarda oy hakkına kavuşmuşlardır.

⁹⁸⁴ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.66.

⁹⁸⁵ **The Evening Star: Washington**, “The Woman’s Congress”, 24 Mart 1888; Serdar Örnek, “Amerikada Kadın Haklarının Gelişimi”, **KOSBED**, S.29, 2015, s.109. “1893 yılında Colorado kadınlara oy kullanma hakkını tanıyan ilk eyalet olmuştur. Daha sonra Washington 1910, Kaliforniya 1911, Oregon, Kansas ve Arizona 1912, Alaska ve Illinois 1913, Montano ve Nevada 1914, New York 1917, Michigan, South Dakoto ve Oklahoma 1918’de kadınların oy kullanma hakkını tanımışlardır. 1896’da The National Association of Colored Women, 100 den fazla Afrikalı-Amerikalı kadını bir araya getirerek kurulmuştur. Bunların liderleri Josephine St. Pierce Ruffine, Mary Church Terrell(1868- 1954) ve Anna Julia Cooper’dı. Bu kişiler cinsiyet ayrımcılığı ve ırkçılığın erkeklerin egemenliği için en önemli araçlar olarak nasıl kullanıldığını açıklamaya çalışmışlardır.”

⁹⁸⁶ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.74.

kamu ile ilgili alanın devlet olduğuna vurgu yapmıştır.⁹⁸⁷ Toplumun yararını önceleyen bütün kurum ve kuruluşlar kamu ile ilgili alanı kapsamaktadır. O halde kadınların XIX. yüzyılda kurdukları dernekler, kulüpler ve bunlar aracılığıyla yapılan toplantılar, kadınların kamusal alana dâhil olmasını sağlamıştır.

Feminizmin ülkelere ya da bölgelere göre farklılık gösterdiği de kesindir. Çünkü zaman içinde farklı feminist yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.⁹⁸⁸ Bu bağlamda “Kadınların sadece birey olarak kendi hakikatlerini keşfetmeye ve yeteneklerini geliştirme özgürlüğüne sahip olmaya değil, hep birlikte gerçekten kim olduklarını keşfetmeye ihtiyaçları vardır.”⁹⁸⁹

Avrupa’daki kadınlar malını istediği gibi tasarruf edemez. Yani pederinden getirdiği mal ve eşyaları veya kendisine intikal eden malları satamaz. Kocas bu malları istediği gibi tasarruf etme hakkına sahiptir. Kendi mal ve mülkü gibi kullanabilir.⁹⁹⁰ Osmanlı İmparatorluğu’nda ise Tanzimat döneminden itibaren kadınlara hukuk alanında bir takım yenilikler getirilmiştir. Bazı düzenlemeler yapılmıştır. Cariyeliğin kaldırılması, yabancılarla evlenmenin yeniden düzenlenmesi, arazi hukuku ve giyim kuşamla ilgili değişiklikler bu düzenlemeler arasında yer almıştır.⁹⁹¹ Bu bağlamda bir kadın malını canı nasıl isterse o şekilde tasarruf etme hakkına sahip olmuştur. Kocasının müdahale hakkı yoktur. Avrupalı bir kadın elinde olan parayı kocasının izni olmadan tasarruf etme hakkına sahip değilken, Müslüman kadınlar ellerinde bulunan parayı her ne zaman kime isterse ya da nereye harcamak isterse oraya verebilir veya harcayabilmiştir. Buna engel bir kanun mevcut değildir. Avrupalı bir kadının çamaşır yıkayarak ya da dikiş dikerek yani çalışarak kazandığı parayı kocası eğer isterse elinden alabilirken Osmanlı’da bir kadın kendi emeğiyle kazandığı parayı kocasına vermek mecburiyetinde olmamıştır. Buna rağmen Avrupalılar bizdeki kadınların adeta esir gibi her türlü hukuktan mahrum olduklarına inanmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri’ndeki kadınlar İkdâm Gazetesi’nde konu olmuştur ve erkeklerin sanayii ile kadınların sanayii arasında bir mukayese yapılmıştır. Erkeklerin her nevi sanatla uğraştığını ifade eden yazıda kadınların üç

⁹⁸⁷ Ülker Yükselbaba, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2008, s.63.

⁹⁸⁸ Gisela Notz, **a.g.e.**, s.9.

⁹⁸⁹ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.78.

⁹⁹⁰ Çiğdem Tuğba Akdağ, **a.g.t.**, s.53.

⁹⁹¹ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.51.

yüze yakın iş alanında varlığını gösterdiği anlatılmıştır. “Amerika’da kadınlardan pek güçlü mühendisler bulunduğu gibi gayet mahir deniz kılavuzları da vardır.”⁹⁹² Yani kadınlar arasında kaptanlık diplomasını alan kadınlar mevcuttur. “Amerika demiryollarında müstahdem 1668 kadın bulunduğu gibi 5547 kadın ebe, 8109 kadın tabip ve 800 kadın diş tabibi vardır. Chicago’da dava vekâletiyle iştigal eden bir kadın vardır ki senede 10000 dolar kazanıyor.”⁹⁹³ Bu durum Amerika’daki kadınların eğitim seviyesinin ilerde olduğunun da göstergesidir. Şunu da belirtmek gerekir ki kadınlar iş hayatında erkeklerle beraber yer alsalar da ekonomik eşitlikten söz etmek mümkün değildir. Özellikle işçi olarak çalışan kadınlar erkeklerle aynı emeği harcamış olsalar bile yıllık kazançları erkeklere denk olmadığı için ek kazanç elde etmek istedikleri ve karınları doymadığı için fuhuşa yöneldikleri ile ilgili veriler mevcuttur.⁹⁹⁴ Andree Michel, mülkleri olmayan kadınların tek çözümünün çalışmak olduğunu ifade edilmiş ve bu kadınların çok düşük ücretlerle iş bulduklarını aktarmıştır.⁹⁹⁵ İş bulamayan kadınlar ise fuhuşa sürüklenmiştir. Bu durumun en büyük göstergesi XIX. yüzyılda Fransa’nın ve İngiltere’nin başkentlerinde seksen bin civarında fahişenin yaşamasıdır.⁹⁹⁶

Avrupa’da kadın fen veya tıp eğitimi olsa dahi hükümet kadına çalışma izni ya da ruhsat vermezse kadın çalışamaz. Bizde kadınlar tıp eğitimi alamamışlar ancak ebelik yapabilmişlerdir. Avrupa’da bir kadın Dârülfünûn gibi bir okulda eğitim aldıktan sonra yine bir Dârülfünûn’da muallimelik talep etse ona bu hak verilmez. Hâlbuki Müslüman bir kadın muallimlik talep etse ona İslami koşullar izin verir.⁹⁹⁷ Bu yazıdan da anlaşıldığı üzere Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların çalışmalarının önünde bir engel bulunmadığı vurgulanmıştır.

Aristoteles ve Thukydides’in kadın ile ilgili görüşleri Rönesans boyunca da etkili olduğu için kadınlara karşı erkeklerin kalıplaşmış yargılarının oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin Aristoteles kadınları ikincil bir konuma yerleştirirken

⁹⁹² İkdâm, “Amerikan Kadınları”, 29 Ocak 1906.

⁹⁹³ İkdâm, a.g.m., 29 Ocak 1906.

⁹⁹⁴ Celal Nuri, a.g.e., s.59.

⁹⁹⁵ Andree Michel, a.g.e., s.52.

⁹⁹⁶ Andree Michel, a.g.e., s.53. “İşçi kadınlar düşük ücretlere, işsizliğe, onlara yaptırılan işlerin ağırlığına karşı başkaldırırken; burjuva kadınları ekonomik ve siyasi haklardan yoksun bırakılmaya karşı başkaldırmışlardır. Her kesimde varlık gösteren kadınların karşılaştıkları engeller karşısında, eylem ya da söylem geliştirmiştir. Ancak bu mücadele sırasında yaşanan çelişkiler mevcuttur. Yoksul kesimlerden yaşayan işçi sınıfı kadınlar öncelikle “ekmek ve gül” için sınıflar mücadelesine katılmışlardır. Yani onlar için kadın hakları ikinci planda yer almıştır.”

⁹⁹⁷ Mecmua-i Ebuzziya, “Feminizm Meselesi”, 30 Kasım 1913.

erkeğin egemenliğinin doğal ve değişmezliğini vurgulamıştır.⁹⁹⁸ Aristoteles kadının aklını yeterince kullanamadığını dolayısıyla erkeğin kadından üstün olduğu için hem ailenin hem de devletin yönetimini onların sürdürmesinin doğru ve zorunlu olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹⁹ Bu zihniyete göre kadın evrim zincirinin kaybolmuş halkasıdır yani eksik yaratılmış bir erkektir.¹⁰⁰⁰ Tertullian’a göre kadın cehennem kapısı, şeytanın suç ortağı, insanlar âlemine değil doğaya yakın olandır.¹⁰⁰¹ Toplumsal cinsiyet ayrımı yapan erkekler aslında kadınları kendilerine verdikleri değer üzerinden tanımlamıştır. Yani kadını; din veya cinsiyet ayrımı üzerinden tanımlayan erkekler, toplumu da eril düzen üzerinden inşa etme yolunu seçmiştir. Feminizm bu ortamın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰² Zamanla kadınların toplumsal hayattaki konumlarını ve haklarını isteyen bir doktrine dönüşmüştür.¹⁰⁰³ Bu kavramı bazı araştırmacılar Latince kadın anlamına gelen femine kelimesinden türediğini söylerken diğerleri de XIX. yüzyılın ideolojik anlayışlarına benzetmektedir.¹⁰⁰⁴ Yani liberalizm ve sosyalizme benzer bir şekilde kullanılan feminizm hem kadın hareketini destekleyenler için hem de kadın hareketini araştıranlar için kullanılmıştır.

5.2. FEMİNİST KURAMLAR

“Aydınlanmacı Feminizm”, XVIII. yüzyılda gelişen Aydınlanma Felsefesi beraberinde getirdiği devrimler çağıyla Dünya’da kadının da söz sahibi olduğu yeni bir süreci başlatmıştır. Aydınlanma Felsefesi’nin öncüleri kadını eş, anne olarak görmeye devam etmiş, kadının yerinin evi olduğunu savunmuşlardır. J.J. Rousseau “Emile” adlı eserinde kadının anne olarak görevleri üzerinde durmuştur.¹⁰⁰⁵ “Kadınların yaratılış gayesi çocuk doğurmak ve neslin devamını sağlamak olduğuna

⁹⁹⁸ Serpil Çakır, “Feminist Tarih Yazımı: Tarihin Kadınlar İçin Kadınlar Tarafından Yeniden İnşası”, **Birkaç Arpa Boyu...21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar**, Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan (Der. Serpil Sancar), 1.b., İstanbul Koç Üniversitesi Yay., İstanbul, 2011, s.508. Erkekler dişi arasında, önceki doğadan üstün, beriki aşağı ve uyruktur. Bir adamın karısı üstündeki yönetimi bir devlet adamının yönetimidir, siyasal bir yönetimdir; çocukların üstündeki yönetimi ise bir kralın yönetimidir, kralca bir yönetimdir. Çünkü erkek, yönetmeye dışıdan daha yeteneklidir.

⁹⁹⁹ Fatma Tuğçe, Ayperi Özdemir, Ekin Kaynak İltar, “Sokrates, Platon ve Aristoteles’in Kadın Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Arkhe-Logos Felsefe Dergisi**, S.9, 2020, s.104.

¹⁰⁰⁰ Fatmagül Berktaş, **Kadın Olmak, Yaşamak, Yazmak**, 3.b., Pencere Yay., İstanbul, 1998, s.155.

¹⁰⁰¹ Fatmagül Berktaş, **a.g.e.**, s.84-85

¹⁰⁰² Fatma Nalbant ve Tuğrul Korkmaz, “Feminist Teori Temelinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Türkiye Bağlamında Değerlendirilmesi”, **AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C.5, S.2, 2019, s.167.

¹⁰⁰³ Şeyda Özçelik, “Kadın Tarihi Açısından Statünün Değişen Görünümleri: 1876-1935”, **Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Mersin, 2017, s. 39.

¹⁰⁰⁴ Gisela Notz, **a.g.e.**, s.9.

¹⁰⁰⁵ J.J. Rousseau, **Emile (Bir Çocuk Büyüyor)** (Yay. Haz. Ülkü Akangündüz) 8.b., Selis Kitapları, 2009, s.14-15.

göre Rousseau, kadınların en az dört çocuk doğurması gerektiği savunmuştur.¹⁰⁰⁶ Bunun için kadınların çocuk yetiştirmesi, insan neslinin devamının sağlanması için çocukların birbirleriyle ve babalarıyla olan iletişimlerinin düzenlemesi gibi görevleri olduğuna inanmıştır.

Resim 57: Mary Wollstonecraft¹⁰⁰⁷

“Aydınlanmacı Feminizm” olarak kabul edilen bu başlangıç, kadın hakları hareketinin de birinci dalgası olarak kabul edilmiştir. Hem Amerika’da hem de Fransa’da yayınlanan bildirge sonrasında kadınlar erkeklerle eşit haklara sahip olmayı istemişlerdir.¹⁰⁰⁸ Devrimle beraber özgürlük ve eşitlik hakları gündeme geldiğinde kadınların bu haklardan yararlanamayacağı görülmüştür. Bunu üzerine yeni bir bildirge yayınlanmıştır ve kadınlar kendilerine vaad edilen hakları almak için mücadeleye başlamışlardır.¹⁰⁰⁹

Aydınlanmacı Feministler’den kabul edilen Wollstonecraft, kadınların eğitim almaları halinde ekonomik bağımsızlıklarını kazanabileceklerini savunurken aynı zamanda kadınların ekonomik özgürlüklerinin gerekli olduğunu da savunmuştur. Wollstonecraft, kadınların her türlü mesleği yapabileceklerine inanmış ve geçimlerini sağlayacak ekonomik özgürlüğe kavuşan kadınların toplum tarafından değerli

¹⁰⁰⁶ J.J. Rousseau, **a.g.e.**, s.214, 216.

¹⁰⁰⁷ Mary Wollstonecraft, <https://www.britannica.com/biography/Mary-Wollstonecraft> (E.T. 01.02.2023)

¹⁰⁰⁸ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.22.

¹⁰⁰⁹ Deniz Altınbaş, “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, S.9, 2006, s.24.

görülmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰¹⁰ Eğitimin önemine vurgu yapan Wollstonecraft, eğitimsiz erkeklerle eğitimsiz kadınlar karşılaştırması yapmıştır. Eğitimsiz erkekler vatandaşlık haklarından faydalanabiliyorsa kadınlar eğitimsiz oldukları için aynı haklardan mahrum bırakılmamalıdır. Yani eğitimsiz erkekler oy kullanabilirken kadınların oy kullanması için neden eğitim zorunludur?¹⁰¹¹

XVIII. yüzyıl Aydınlanma Felsefesinin etkisiyle ortaya çıkan özgürlük, eşitlik gibi fikirlerin toplum geneline yayılması sonucunda “Liberal Feminizm” hareketi kabul görmeye başlamıştır.¹⁰¹² Süreç kadınların erkeklere tanınan hakların aynısını kendileri için talep etmelerine ortam yaratmıştır. Elbette ki kadınlar ilk olarak birey olmak istemiştir ve kendilerini geliştirebilmek için eğitim hakkı talebinde bulunmuştur. Entelektüel açıdan kadınların gelişmesi, yeni nesillerin gelişmesini sağlayacağı için eğitim kadınlar açısından zaruri kabul edilmiştir.¹⁰¹³ Yani kadının özgürleşmesi için bilgi sahibi olması gerektiğine inanılmış, kız çocuklarının eğitiminin gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Liberal Feministler kadınların zihinsel kapasitelerini yeterli oranda kullanamamalarının fırsatın onlara verilmemesine bağlamışlardır. Onlar cinsiyet eşitliğini sağlamanın ilk adımının kız ve erkek çocukların eşit eğitim hakkı kazanmasıyla mümkün olacağına inanmışlardı. Halil Alkan, “Liberal Feminizm”in özelliklerini sıralarken şu noktalara vurgu yapmıştır: Eğitimde kadınların da erkekler gibi eğitim hakkına sahip olması, kadınların maddi açıdan erkeklerle eşit hale gelmesi ve hem siyasal hem de hukuksal eşitlik [...] ¹⁰¹⁴ Bu açıdan bakıldığında “Liberal Feminizm” köken itibarıyla reformisttir. Dolayısıyla ataerkil anlayışa meydan okumaz. Ancak kamusal alanda erkek ve kadın arasındaki rekabeti eşit hâle getirmek için hakların eşitlenmesi gerektiği üzerinden durur.¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁰ Mary Wollstonecraft, **Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi** (Çev. Deniz Hakyemez), 12.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2022, s.220. Kendi ekmeğini emeği ile kazanan bir kadın, ne denli gerçek olursa olsun, güzelliğine bağımlı bir kadından çok daha saygındır.

¹⁰¹¹ Deniz Altınbaş, **a.g.m.**, s.30.

¹⁰¹² Deniz Altınbaş, **a.g.m.**, s.25. Deniz Altınbaş Liberal Feminizmi ilk feminizm türü olarak kabul etmiştir.

¹⁰¹³ Deniz Altınbaş, **a.g.m.**, s.25.

¹⁰¹⁴ Halil Alkan, “George Eliot’ın Middlemarch, Sarah Grad’ın Cennetlik İkizler ve George Moore’un Esther Waters Romanlarında Kadının Konumunun Psikanalitik Liberal Feminizm Yaklaşımıyla İncelenmesi”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2018, s.27.

¹⁰¹⁵ Erkan Dikici, “Feminizmin Üç Ana Akımı: Liberal, Marxist ve Radikal Feminizm Teorileri”, **The Journal of Academic Social Science Studies** (Ed. Serdar Yavuz), S.43, 2016, s.524.

Kadın hakları konusunda sistematik bir çalışma yapan ilk kişiler John Stuart Mill ve Harriet Taylor olmuştur.¹⁰¹⁶ Kadınların erkeklere olan bağımlılıkları onların gönüllü olduğu bir durum değildir. Bu bağımlılığın asıl sebebi erkeklerdir ve erkeklerin bu bağımlılığı istemesidir. Mill'e göre iki cinsiyet arasında tam bir eşitliğin olması gerekir.¹⁰¹⁷ Bu yaklaşım XVII. yüzyıl aydınlanmacılarından John Locke'u akla getirmektedir. Onun ifadesine göre kocaların karıları ve çocukları üzerinde otorite sahibi olmaları İngiltere'de kadınlara dayatılmıştır.¹⁰¹⁸ Dolayısıyla İngiltere'de evli bir kadın yasa tarafından tanınmadığı için mülkiyet, miras ve de boşanma hakkı gibi haklardan mahrum kalmıştır. John Stuart Mill bu noktaya dikkat çekmiş kadının eş ve anne olarak var olması gerektiği noktasında toplumun zorlayıcı olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹⁹

XIX. yüzyılda Wollstonecraft'ın izinden devam eden Harriet Taylor ve John Stuart Mill kadınlar ve erkeklerin eşitliği üzerinde durmuş, özellikle kadınların siyasi haklardan ekonomik fırsatlara kadar pek çok noktada desteklenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Taylor kadınların iş hayatına bir şekilde katılması gerektiğini savunurken çocuğu olan kadınların ev işlerinde yardıma ihtiyaçları olmasından dolayı onlara yardım edecek hizmetçilerin olması gerektiğini savunmuştur.¹⁰²⁰ 1850'lerden itibaren evlerde hizmetçi kadınlar çalışmaya başlamıştır ancak her evde olması söz konusu olamamıştır. Yoksul kadınlar ya da beyaz olmayan kadınların hizmetçi tutması söz konusu dahi olmamıştır. Bu süreçte hizmetçilik ve dadılık kavramı gelişmiş olmakla birlikte özellikle beyaz kadınların iş dünyasına girişinin kolaylaşması sağlanmıştır.¹⁰²¹

Mill ve Taylor kadınların haklarını kullanmak istemeyeceği durumlar üzerine de eğilmişlerdir. Geleneklerin ve/veya koşulların etkisi ile haklarını kullanmak istemeyen kadınların yararı için karar verme haklarının bu noktada kendilerine

¹⁰¹⁶ Deniz Altınbaş, **a.g.m.**, s.30.

¹⁰¹⁷ John Stuart Mill, **Kadınların Köleleştirilmesi** (Çev. Ahmet Özcan), 2.b., Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul, 2019, s.10-14. Kadın ve erkek arasındaki ilişkiyi köle ve efendi arasındaki ilişkiye benzeten Mill, erkeklerden irade ve cevvaliğin beklendiğini kadınlardan da teslimiyet, feragat ve uysallık beklendiğini aktarmış, bu şekilde kabul gören kadınların erkeğe tamamen bağımlı hâle gelmesinin onun cinsel çekiciliğiyle özelleştirilmesine sebep olduğunu da ifade etmiştir.

¹⁰¹⁸ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.26. Evlilik ile birlikte kanun önünde eşler tek bir kişi haline gelirler. Bunun anlamı şudur. Evlilik sırasında kadının yasanın tanıdığı varoluşu kalmamıştır ya da en azından, onu himayesi altına alan erkeğin varoluşuyla ortaklaşmıştır.

¹⁰¹⁹ John Stuart Mill, **a.g.e.**, s.15.

¹⁰²⁰ Rosemarie Tong, Tina Fernandes Botts, **Feminist Düşünce** (Çev. Beyza Sümer Aydaş), 1.b., Sel Yay., 2021, s.34-36.

¹⁰²¹ Rosemarie Tong, Tina Fernandes Botts, **a.g.e.**, s.37.

bırakılmaması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁰²² Buna mukabil Sigmund Freud cinsler arasında doğuştan itibaren var olan farklılıkları savunmuştur.¹⁰²³

“Radikal Feminizm”, Fransa’daki Aydınlanma hareketinden esinlenerek¹⁰²⁴ New York ve Boston’da geliştirilmiştir.¹⁰²⁵ Bu feminizm kuramının ortaya çıkışı 1960’lara dayanmaktadır. Bu süreçte yaşanan siyasal gelişmelerin de etkisiyle ortaya çıkan radikal tepkiler kadınların kurtuluşuna yönelik çözüm sürecinin çıkmaza girmesine, kadınların özgürleşmesini engelleyen sorunlara liberal ve Marksist teorilerin çözüm üretememesine tepki olarak ortaya çıkmış¹⁰²⁶ ve Marksist kuramdan ayrılmıştır. Kadınların baskı altına alınma sebebinin biyolojik olduğunu savunan “Radikal Feminizm” kadınların üreme işlevi, ataerkillik ve onu yönetme ideolojisinin cinsiyete dayalı işbölümünün oluşumuna sebep olmuştur. Radikal Feministlere göre evlilik kadınları ezmenin formülü olduğu için reddedilmiştir. Dolayısıyla feministler üyelerinin sadece üçte birinin bir erkekle beraber olmasına izin vermişlerdir.¹⁰²⁷

Radikal Feministler kadınların kendi bedenlerinin kontrolünü kendilerinin sağlaması gerektiğini savunurken az ya da çok çocuk doğurmaya kendileri karar vermek istemişlerdir.¹⁰²⁸ Böylece kendileri ile ilgili verdikleri veya verecekleri kararlar patriyarkal sistemden kadınların kurtulmasını sağlayabilir. Dana Densmore Radikal Feministleri desteklemiş ve kadınların özgürlüğünden bahsedilirken aslında cinsel özgürlüğün kastedilmediğini eklemiştir.¹⁰²⁹

“Radikal Feminizm”ın ilk temel eseri “Cinselliğin Diyalektiği”dir. Kadınların ve erkeklerin biyolojik olarak birbirinden farklı oldukları ve sınıflar arasındaki çatışmalarda ortak olanın cinsiyet çatışmaları olduğunu iddia etmiştir.¹⁰³⁰ Ayrıca “kişisel olan siyasaldır” sloganını kullanılmış, kamu ve özel hayatın birbirinden

¹⁰²² Deniz Altınbaş, **a.g.m.**, s.33.

¹⁰²³ Jale Parla “Kadın Eleştirisi Neyi Gerçekleştirdi?”, **Kadınlar Dile Düşerse Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet**, (Der. Sibel Irzık ve Jale Parla), 4.b., İletişim Yay., İstanbul, 2011, s.26-27.

¹⁰²⁴ Nicole A.N.M. Van Os, “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.1, 8.b., İletişim Yay., İstanbul, 2009, s.335.

¹⁰²⁵ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.265.

¹⁰²⁶ Zekiye Demir, “Modern ve Postmodern Feminist Akımlar”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kırıkkale, 1996, s.50.

¹⁰²⁷ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.269, 277.

¹⁰²⁸ Zekiye Demir, **a.g.t.**, s.55.

¹⁰²⁹ Josephine Donovan, **a.g.e.**, s.268.

¹⁰³⁰ Shulamith Firestone, **a.g.e.**, s.13-25. “Cinsel sınıflandırma temel biyolojik koşullara dayandırılrsa ya da ezilmenin biyolojik nedenleri ortadan kalksa bile kadınlar ve çocuklar özgürlüklerine kavuşamayabilir. Teknolojiye bağlı olarak doğurganlığın denetlenebilmesi için kadınlara ve çocuklara karşı da kullanılabilir.”

ayrılmayacağına vurgu yapmışlardır. Liberal Feministlerin ve Marksist Feministlerin erkek kültürünü içselleştirdiklerini ancak kendilerinin kadının kurtuluşunun erkekten farklılaşmasıyla mümkün olduğunu savunduklarını belirten Radikal Feministler, erkek kültürüne meydan okumuşlardır. Yani kadınların erkeklere benzemesine karşı bir hareketi savunmuşlardır. Böylece kadınlar kültürlü olacağı için yeni bir toplum inşası mümkün olabilecektir. Onlara göre güzel bir dünya kurmak için sadece patriyarki ve kapitalizmden kurtulmak yetmez, erkek egemenliğinin uzantılarından da kurtulduktan sonra dünya güzel bir yer olacaktır.¹⁰³¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra “Liberal Feminizm”in ortaya koyduğu tezlerin kadın sorununa karşı ürettikleri çözümlerin uygulanıp uygulanamayacağı tartışmaları neticesinde Marksist feminizm ortaya çıkmıştır. Marksist Feministlere göre kadınların ezilmesinin temel nedeni cinsiyet farklılıklarından değil sınıf farklılıklarından kaynaklanmıştır. Buradan hareketle kadınların yalnız başına bir sınıf oluşturup oluşturmadıklarını tartışan Marksist Feministler, kadınların toplumsal üretimdeki konumlarını ve mülkiyet ilişkilerindeki yerlerini değerlendirmişlerdir. Çünkü kadınlar bir taraftan işçi bir taraftan burjuva erkeklerin arkadaşı, eşi, annesi veya kardeşi olarak bir ilişki içinde yer almıştır. Dolayısıyla kadınlar bu sosyal sınıfların içerisinde yer almaktadır. Kadınlar çocuk bakımını, ev işini yaptığına göre onları motive etmek için bu işlerin ücretlendirilmesi gerektiğini savunan Marksist Feministler, kadınların bir sınıf bilincine erişmeye başladıklarını düşünmüşlerdir.¹⁰³² Engels, çocuk bakımının ve eğitiminin toplumsal bir iş olduğunu dolayısıyla topluma transfer edilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁰³³ Kadınlar ev dışında iş ya da arkadaş çevresi oluşturamadığı için yani değişik ortamlarda toplumla bütünleşmeyi sağlayamadığı için erkeklerin aksine toplumla bütünleşmekten uzak kalmışlardır. Bu durum kadınların toplumdan uzaklaşmasına sebep olmuştur. Üretim tarzının değişmesi ile sorunun çözülebileceğine inanan Marksist Feministler, kadınların kötü

¹⁰³¹ Zekiye Demir, **a.g.t.**, s.56-58.

¹⁰³² Zekiye Demir, **a.g.t.**, s.43-44.

¹⁰³³ Friedrich Engels, **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Eriş Yay., 2003, s.154. Kadının evdeki üstünlüğünü sağlayan sebepler kadının kendisini tamamen ev işlerine vermesiyle artık evde de erkeğin üstünlüğü söz konusu olmaya başlamıştır. Kadının yaptığı ev işleri erkeğin üretken emeği karşısında hesaba katılmamıştır. Önemli olan erkeğin çalışmasıdır. Kadının çalışması ise yalnızca evin giderleri için önemsiz bir destek olarak görülmüştür. Kadının birey olarak kabul edilebilmesi için öncelikli olarak üretimin her kademesinde söz sahibi olması sağlanmalıdır.

durumdan kurtulmasının tek yolunun kadının sömürüden kurtulmasıyla mümkün olacağını düşünmüşlerdir.¹⁰³⁴

Kadınların mücadelelerinin sonunda haklarını elde edebilmelerinin yolu yine kadınların kendilerini savunmalarından geçmiştir.¹⁰³⁵ Ancak kadınların çalışmasını istemeyen erkekler antifeminist yaklaşımlarla “kadın emeğinin piyasadan çekilmesini” arzu etmiştir. Bu sorun pek çok ülkede benzerlik göstermiştir. Fransa’da, İngiltere’de ya da Amerika’da [...] Cinsiyetçi yaklaşıma karşı koyan kadınlar çalışma hakkı kazanmaya başlamışlardır. 1860’tan sonra Amerika’da durum değişmiştir ve kadınlar ile erkekler eşit işe eşit ücret taleplerini dile getirmeye başlamışlardır. Bu durum kadınların çalışma saatlerini sınırlamak için “kadınları koruyucu önlemler”e dönüşmüştür. Yani 1879’da Amerika’da sigara sanayiinde çalışan işçi kadınlar için mesai saatlerinin gündeme gelmesine sebep olmuştur.¹⁰³⁶

XIX. yüzyıldan itibaren gündeme gelen “kamusal alan” ve “özel alan” kavramları çerçevesinde kadınlar “özel alan” ile sınırlandırılmaya çalışılırken kadınların amacı özgürleşmek olmuştur. Kadınların çalışma koşullarının çok ağır olduğu Sanayi Devrimi sonrasında üretimin ev merkezli olmaktan çıkması kadınların ev dışına çıkmasına neden olmuştur. Çünkü ev içinde yaptığı işlerden para kazanamayan kadınlar çalışmak için ev dışına çıkmaya mecbur kalmıştır.¹⁰³⁷ Özellikle XX. yüzyılda yaşanan I. Dünya Savaşı’ndan itibaren kadınlar tarımdan, imalata pek çok alanda çalışmış ve işgücündeki boşluğu doldurmuşlardır.

5.3. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA FEMİNİZM

Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyılda fabrikalar açılmaya başlanmış ve seri üretime geçiş hız kazanmıştır. Ancak fabrikaların gayrimüslimler tarafından ve yabancı ortaklarla açılması atölye tipi üretimin azalmasına sebep olurken atölyelerde çalışan kadınların da işsiz kalmasına neden olmuştur. 1838’de ipek imalatı yapan ilk

¹⁰³⁴ Zekiye Demir, **a.g.t.**, s.44-45.

¹⁰³⁵ Andree Michel, **a.g.e.**, s.57.

¹⁰³⁶ Andree Michel, **a.g.e.**, s.58. Kadınları meslekten atamayan fakat yasal bir düzenleme ile onların çalışma koşullarını zorlaştıran düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin on sekiz yaşından küçük bir kız sekiz saatten fazla çalıştırılmazken, fazla mesai yasaklanmıştır. Ayrıca bu düzenleme ile doğum sonrasında kadınlar altı ay süreyle fabrikaya çalışmaya gelememiştir. Alınan bu kararlar kadınların çalışma durumlarını iyileştiriyormuş gibi görünmekle birlikte özünde kadınların iş hayatında bulunma hakkı sınırlandırılmıştır.

¹⁰³⁷ Zekiye Demir, **a.g.t.**, s.46. Kadınların yaptıkları yemek, temizlik ve çocuk bakımı gibi işlerle aile yapısı içinde duygusal ilişkilerin düzenlenmesinde de kritik rol oynamıştır. Bundan dolayı kadınları ev dışında çalıştırmak yerine ev işlerinin ücretlendirilmesi kadınların sorununu çözmek için en uygun yol olarak görülmüştür.

fabrikanın kurulması ve seri üretime başlaması ile atölyelerdeki üretim azalmaya başlamıştır.¹⁰³⁸ Bu fabrika ve sonrasında kurulan diğer fabrikalarda gayrimüslim kadın ve çocuklar çalışmıştır. Ayhan Aktar'ın aktarımına göre kadın ve çocuk çalışanların sayısı 9000 civarındadır. Ayrıca Bursa'da işçi sorununun yaşandığını belirten Ayhan Aktar, patronların köylere giderek işçi aramak zorunda kaldıklarını özellikle Rum köylerinden kadınların işe alındığını da aktarmıştır.¹⁰³⁹ 1864'te Maling'in yayınladığı rapora göre Bursa'da fabrika ve atölyelerde çalışanların çoğunluğunu kadınlar ve kızlar oluşturmuştur.¹⁰⁴⁰ Bu veriye bakıldığında fabrikalarda kadınların çalıştırılması emek gücünün kaynağını kadınların oluşturduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın işçilerin İngiltere ya da Fransa'daki kadın işçilerden temel farkı bu kadınların tek geçim kaynağının sadece emek gücüne dayanmamasıdır. Bu nedenle fabrikalarda çalışan kadınlar sanayileşmiş diğer ülkelerdeki gibi bir işçi sınıfına dönüşmemişlerdir. Kazanç bakımından cinsiyetler arasında yarı yarıya kazanç farklılığı olsa da Fransa'da ya da İngiltere'de kadın işçiler arasında ortaya çıkan "Ekmek ve Gül" hareketi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadınlar arasında yaygınlık kazanmamıştır.¹⁰⁴¹ Bunun birkaç nedeni vardır. Biri işçi olarak çalışan kadınların köy hayatı ile bağlantısını koparmamış olmasıdır. Örneğin fabrika sahipleri köylere giderek kızların çalışması için ailelerini ikna etmişlerdir. İşçi olarak çalışmaya başlayan genç kadınlar az ücret alsalar da Fransa'da ya da İngiltere'de olduğu gibi farklı alanlara yönelmemişlerdir.¹⁰⁴² Ayrıca yine Fransa ve

¹⁰³⁸ Ayhan Aktar, **Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi**, Afa Yay., İstanbul, 1990, s.159-160.

¹⁰³⁹ Ayhan Aktar, **a.g.e.**, s.162, 164.

¹⁰⁴⁰ Kadir Yıldırım, "Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2011, s. 132.

¹⁰⁴¹ Andree Michel, **a.g.e.**, s.3. Ekmek ve Gül: Kadınların XIX. yüzyılda başlattıkları "hak eşitliği" taleplerinin sonucunda XX. yüzyılda simge haline gelmiş olan taleptir. 1912 'de Amerika'daki bir grevde kadınlar "Ekmek İstiyoruz, Gül de" sloganıyla harekete geçmiş ve güvencesiz çalışmaya, maaşların düşürülmesine karşı koymuşlardır. Gamze Yücesan Özdemir, Ekmek ve Gül: Güvencesiz Çalışan Kadınların Sağlığı, **Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, S.37, 2010, s.9.

¹⁰⁴² Erol Demir, "Türkiye'de İşçileşme Süreçleri" **Toplum ve Bilim**, S.66, 1995, s.70. "Sanayileşme ile beraber kırsal kesimde ve kentlerde küçük üreticiler üretimde fabrikalarla rekabet edemedikleri için üretim sürecinde geri kalmış işçileşmişlerdi. Yani işçi sınıfına dönüşmüşlerdir. İşçi sınıfı ise, kapitalizm ve sanayileşmenin gelişmesiyle ortaya çıkan bir toplumsal kategoridir. Yani İşçi emeğini kazanç elde etme maksadıyla satmıştır. İşgücü piyasasında ücret karşılığında çalışan kişilerin tamamı ideal bir işçi sınıfıdır. Osmanlı örneğindeyse fabrika veya diğer sanayi alanlarında çalışanların birçoğu, hiçbir zaman tam olarak mülksüzleşmemiştir. Yani ne tarım ne de kırsal alanla olan bağlarını koparmamışlardır."

İngiltere’de olduğu gibi kadınların kötü çalışma koşullarından kaynaklanan eylemler sınırlı olmuştur. II. Abdülhamid Dönemi’nde Osmanlı İmparatorluğu’nda 83 grev yapıldığını tespit eden Kadir Yıldırım, bu grevlerin İstanbul ve Selanik’te fazla olduğunu belirtirken, greve giden iş kollarının bazılarında da bahsetmiştir. Özellikle bu eylemler 1908 sonrasında artış göstermiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından Ta’til-i Eşgal Kanunu’nun çıkarıldığı 8 Ekim’e kadar geçen kısa sürede 118 grev yapılmıştır.¹⁰⁴³ Bazı grevlere kadınların katıldığı bilinmekle birlikte Abdülhamid dönemindeki grevler hakkında yeterli belgenin bulunmamasından dolayı kadınların grevlere katılıp katılmadığını söylemek mümkün değildir. Ancak II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra yaşanan toplumsal değişimin de etkisiyle 118 grev düzenlenmiştir.¹⁰⁴⁴ 1908’den sonraki grevlerin bazılarında kadınların da yer aldığı tespit edilmiştir.¹⁰⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nda feminist sayılabilecek ilk veri Terakki-i Muhadderat gazetesinde “Üç Hanım” imzasıyla yayınlanan yazıdır. Bu yazıda kadınların vapurlar için verdiği para ile erkelerin verdiği miktarın aynı olduğu fakat kadınların hor görüldüğü, ikinci sınıf kabul edildiği belirtilmiştir.¹⁰⁴⁶ Kadınları cahiller ve faydasızlar diye itham etmek isteyen erkekleri uyaran gazete, kadınlara terbiye vermek için kız okullarının açılmasını oraya kadın hocaların götürmesini salık vermiştir. Ayrıca kadınlara kitaplar okutturularak çocuklarına faydalı olmalarını sağlayacaklarına yönelik tavsiyelerde de bulunmuştur.¹⁰⁴⁷ Kadınlar saçını uzun aklı kısa denilerek aşağılanmışlardır. Fakat bu doğru değildir çünkü erkekler eğitim görebilirken kadınlar eğitimden yoksun kalmışlardır. Kadınların geri kalmalarının tek sebebi ise tecrübesizlikleri ve eğitimden yoksun kalmalarıdır diyen gazete toplumun gelişmesi, ilerlemesi için kadınların da eğitim görmesi, tecrübe kazanması gerektiğini

¹⁰⁴³ Kadri Yıldırım, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda İşçi Hareketi”, **Osmanlı İstanbulu I (I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri)**, (Ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan), İstanbul, 2014, s.314-315, 319.

¹⁰⁴⁴ Kadir Yıldırım, **a.g.t.**, s.136-137.

¹⁰⁴⁵ BOA., **Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı**, 107.17.2 (H-20-02-1329)

¹⁰⁴⁶ **Terakki-i Muhadderat**, “Üç Hanım İmzasıyla Matbaamıza Vürûd Eden Varakadır”, 29 Mart 1869.

¹⁰⁴⁷ **Terakki-i Muhadderat**, “Osmanlı Kadınlarının Terbiyesine Dair Manzume-i Efkar Gazetesinden Görülen Bendir.” 8 Ağustos 1869. Gazetede yazının devamında Osmanlı kadınlarına karşı Hristiyan kadınların yüzde doksanının okuryazar olduğu bu kadınların adeta vatanın muhafızı belirtilmiştir. Bu durumdan dolayı bazı kadınlar kendi milletini lekesiz saklarken diğerleri bir şey bilmedikleri için vatana muzır nazarıyla bakaacaklardır. Muvaffakiyet olmazsa düşmanın sınırı geçmesi için mükemmel ordulara gerek duymayacağını vatanın teminatı için Osmanlı İmparatorluğunun her mahalleye bir okul açarak vatanın teminatı sağlayabileceğini aktarmıştır.

savunmuştur.¹⁰⁴⁸ Bundan dolayı gazete imparatorluğun büyük şehirlerindeki Türk kadınları tarafından takip edilmiştir.

Bir kadın okuyucunun Terakki-i Muhadderat'ta çıkan mektubundan alına şu satırlar önemlidir. “Bizim için iptida mektep lâzımdır, içinde irfanlı hocalar bulunsun. Aklımız genişlesin. Çok sefahate alıştık, bizi meneden bulunmuyor. Kokonalar evlerimize ayak basmadan evvel bir entari dikmesine beş on lira verildiği işitilmiş midir Frenk işi deyu beş kuruşluk şeyi liralarla alıyoruz. Bu modalar çıkmadan çıplak mı gezer idi? Diyelim ki Frenklerin işledikleri zariftir, biz özensek anlar gibi işleyemez miyiz.? Şükür, bizim de ellerimiz vardır, aklımız vardır [...] İşte efendimiz, bizim için ıslahhane emretmişler, deyu durup söylüyorlar. Oraya gidüp çalışmalıyız. Hamaratlık edüp paramızı kokonalar vereceğimize kendimiz yiyelim. Pederim Balıkesir'de memur iken o zavallı Anadolu kadınlarını gördüm ki çalışa çalışa erkeklerden ziyade kazanırlar. Biz hanımlık kurup sanki ne olacağız.”¹⁰⁴⁹

1869'da Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlarla erkeklerin eşit olması gerektiği konusunda vurgu yapılırken kadınların çıkardığı gazeteler ya da kadınlar için çıkarılan gazetelerde de eğitim üzerinde durulmuştur. Bunu zaman zaman Müslüman kadınlar yapsa da ilk talepler Ermeni veya Rum kadınlar arasında ortaya çıkmıştır. Şurası da bir gerçektir ki Avrupa'da ve Amerika'da kadınlar siyasal haklar talebinde bulunurken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadınların böyle bir talebi olmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda feminizm kelimesini kullananlardan biri Ahmet Mithat'tır. 1899'da Tercüman-ı Hakikat'te “Feminizm” başlığı ile kaleme aldığı yazıda feminizmi tüm toplumsal boyutlarıyla ele almaya özen göstermiştir.¹⁰⁵⁰ Ahmet Mithat'ın bu dönemde feminizmi anlatmasının temel nedeni XIX. yüzyılın sonunda yaşanmış olan büyük bir felakettir. Bazar de La Charite'de geleneksel olarak her yıl düzenlenen fakirlere yardım satışı sırasında bir trajedi yaşanmıştır. Yanarak ölen 126 kişiden sadece 6'sı erkektir. Yangının ardından basında yer alan haberlerde erkeklerin kahramanlıklarından bahsedilirken olayın soruşturulması sırasında erkeklerin yangın sırasında kadınların bazılarının yüzlerine bastonla vurdukları öğrenilmiştir. Ahmet Mitahat Le Figaro Gazetesi'nde yer alan bu felakete kayıtsız kalamamıştır. Kadın erkek eşitliği ekseninde olayı değerlendirirken Osmanlı toplumundaki kadının konumunu ve erkeğin rolünü ilişkilendirerek doğu ve batı

¹⁰⁴⁸ **Terakki-i Muhadderat**, “Erkekler-Kadınlar”, 9 Eylül 1869.

¹⁰⁴⁹ **Teraki-i Muhadderat**, “Faike Hanım İmzasıyla Gelen Varakadır”, 25 Temmuz 1869.

¹⁰⁵⁰ Sevim Karabela Şermet, “Tanzimat Dönemi'nde Feminizmin Masculin Anlatısı Ahmet Mitat Efendi ve Bend-i Mahsus Feminizm”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, C.23, S.1, 2019, s.52.

kıyaslaması yapmıştır.¹⁰⁵¹ Özellikle yazısına başlarken “Feminizm mühim mesele” diyen Ahmet Mithat, bu terimi halka açıklamak için ayrıca gayret göstermiştir.¹⁰⁵²

1899’da Servet-i Fünun’da çıkan bir haberde de feminizmin ne olduğu anlatılmıştır. Feminizmin kadınların hukuk-u insaniye ve medeniyeye nail olmalarından başka bir şey olmadığını anlatan gazete, kadınların erkekler gibi memuriyetlerde istihdamı üzerinde durmuş Paris’te hukuk, tıp sınavlarına giren kadın namzetlerinin eksikliğinden bahsetmiştir.¹⁰⁵³

Feminizm terimini inceleyen ve bu konuda yayınları olan bir diğer kişi Ebuzziya Tevfik’tir. Ebuzziya Tevfik 1899’da kadınlar için Takvüm’ü’n-Nisâ adlı bir takvim çıkarmış bir taraftan da bu yayında kadınları ilgilendiren pek çok konuya da yer vermiştir. Takvüm’ü’n-Nisâ’da feminizmden bahsederken, feminizm kelimesinin Fransızca olduğu belirtmiştir. Sonraki yıllarda yazılan yazı “Nisâiyyûm” başlığıyla yayınlanmıştır.¹⁰⁵⁴ Bu makalede feminizmin sebepleri verildikten sonra Müslüman kadının hakları ile devam etmiştir. Feminizm konusunda çalışmaları sonrasında da devam eden Ebuzziya Tevfik 30 Kasım 1913’te Mecmua-i Ebuzziya’da yayınladığı “Feminizm Meselesi” adlı makalesinde hem feminizmin tarihçesini hem de İngiltere’deki kadınları anlatmış ve Amerika’daki Feminizm üzerinden durmuştur.¹⁰⁵⁵

Malûmat Gazetesi’nde yer alan “Kadınlar” başlıklı yazı kadın ve erkeğin karşılaştırmasını yaparken aynı zamanda feminizm üzerinde de durmuştur. Feminizmi destekleyen erkeklerin olduğunu ifade eden gazete bu durumu ikiyüzlülük olarak değerlendirmiştir. Kadınlara hoş görünmek isteyen erkeklerin feminizmi desteklediklerini düşünen yazar kadınlar ile erkeklerin beyinlerinde hiçbir fark olmamasına rağmen iki cinsin birbirine eşit olmadıklarını ifade etmiştir.

¹⁰⁵¹ Sevim Karabela Şermet, **a.g.m.**, s.53.

¹⁰⁵² Sevim Karabela Şermet, **a.g.m.**, s.53, 56-57. 1898’de Revue Encyclopédique feminizme ait olan özel sayısını yayınladığında Ahmet Mithat feminizmi öğrenmiş ve ayrıntılı bir bilgiye sahip olmuştur. Ahmet Mithat bu ansiklopedide Müslüman kadınların aşağılandığını oysa bunun gerçeği yansıtmadığını söylemiştir. Fatma Aliye Hanım’ın eserini referans olarak göstererek İslamiyet’in kadınlara verdiği haklar konusunda yanlış düşünceleri ortadan kaldırmak için feminizme dair fikirlerini de sıralamıştır.

¹⁰⁵³ **Servet-i Fünun**, “Feminizm”, 19 Ekim 1899.

¹⁰⁵⁴ N. Ayla Demiroğlu, “Feminizm”, **Tarih ve Toplum**, S. 114, 1993, s.53.

¹⁰⁵⁵ **Mecmua-i Ebuzziya**, **a.g.m.**, 30 Kasım 1913.

“Eğer kadınlarla erkeklerin vazifeleri başka başka olmasaydı böyle durumlar yaşanmazdı. Kadın kadındır, erkek erkektir. Eğer kadınların da hayat mücadelesine katılmaları gerekseydi tabiat çocuk doğurma ve nesiller yetiştirmede bu kadar meşgul, bu kadar uzun bir işi olmazdı. Bu konuda erkekler gibi görevleri bir anda biterdi. Kadınların hayatlarının azami kısmı çocuk doğurmak, onu arzu etmek, ona bir terbiye vermek, ev idare etmek gibi işlerle geçiyor. Bu vazifeler kadınların vazifeleridir. Bunlardan hiç biri erkeklerin elinden gelmez.

Bir kadın erkek gibi çalışmakla âlem-i insaniyete hizmet etmek ister. Hâlbuki diğer taraftan çocuk doğurmamak ya da doğursa bile onu terbiye edememek suretiyle beşeriyete başka mühim pek mühim bir sebepten adeta insanlığın tükenmesine çalışır. Niçin cenab-ı hak nev-i beşeri ikiye taksim etmiştir? Demek oluyor ki bu bir emr-i tabidir, abes değildir. Doğurmak meselesini bir tarafa bırakalım. Erkekler çocuklarını terbiye edemezler. Valideler evladını validece pederler ise pederce severler. Bu hususta cenab-ı hak validelere bir his buyurmuştur bu his erkeklerde yoktur. Erkeklerin doğası ne kadar araştırılsa da bu hissi bulunamaz. Cenab-ı hak terbiye işini valideye bahş etmiştir.

Kadınlar çocuk doğurmak, büyütme ve bununla beraber erkeklerin kuvve-i şehvanyelerini teskin ve evlerini idare için yaratılmışlardır. Erkek bir asker olabilir, kadın ise bu askerin elde ettiği ganimetle geçinir. Erkek, kadın her ikisi de eğer muharebeye iştirak edecek olsa o zaman kadına yalnız kadınların yapabileceği işleri görmeye vakit kalmaz. Kadınların erkekler gibi çalışmaya ihtiyaçları yoktur. Çünkü bir erkek karısına ve çocuklarına bakmak için evlenir. Eğer koca ailenin geçimine muktedir değilse onada derhal şefkat-i İslamiye yetiştir.

Kadınlar kaidelere uymazlarsa ya da bir dine mensup bulunan kadınlar dinlerinde tesettür gibi bir kuralı bulamazlarsa git gide bulundukları cemiyeti zevk ve eğlenceye alıştırmalar. Hristiyanlar açık saçık geziyorlar bunun neticesi olarak erkeklaşıyorlar. Bir de dinleri sarhoşluğa mani değil. Tiyatrolar, meyhaneler, umumhaneler günden güne tekmi ediyor, çoğalıyor.

Avrupa bu hâle gelmiştir. Evlilikler azalıyor. Veled-i zinaların adedi gittikçe çoğalıyor bunun neticesi tabisinden olarak aile muhabbeti mezara giriyor. Zaten bir nevi etraflıca aile muhabbeti demek olan muhabbetten oluşuyor. Zavallı veled-i zinalar pederlerinin mirasından mahrum kalıyorlar, kimisi sefalet içinde son nefesini alıyor, kimisi öldürülüyor. Pederleri kendilerini inkâr ediyor.

Haftalık malumatın bir nüshasında şimdi tesettür-ü nisvan aleyhinde yazı yazanlar bundan iki yüz sene sonra dünyaya gelseler kadınların tesettürünü değil, adeta zincir-i bent olmalarına izin verecekler. Avrupalı kadınlar tesettürü adeta esaret sayarlar. Erkekleri de onlara hoş görünmek için bunu tasdik ediyorlar. Çocukları da bu ahlak ile büyütüyorlar, onlarda bunu pek doğal buluyor. Hâlbuki iş böyle değil.

Kadın erkeğin taban tabana zıddıdır. İkisi hiçbir vakit bir araya gelemes. Bir araya gelmeleri lazım gelse insaniyetin bozulması lazım gelir. Rusların dediği gibi garp çürüktür.”¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵⁶ **Malûmat**, “Kadınlar”, 5 Ocak 1900.

1908'den sonra feminizm meselesi konusunda yazılan yazıların sayısının artması dikkat çekicidir. Örnek vermek gerekirse, Kadın Dergisi'nde 16 Mayıs 1909'da Yusuf Osman tarafından yazılan "Kadınlar Hakkında (Feminizm Cereyanı Hakkında)"¹⁰⁵⁷ Sebilürreşat/Sırat-ı Müstakim'de 30 Mayıs 1912'de, 6 Haziran 1912'de ve 13 Haziran 1912'de Mehmet Fahrettin tarafından yazılan "İctimaiyyat (Feminizm Meselesi)"¹⁰⁵⁸ Beyan-ül Hak Gazetesi'nde Ermenekli Mustafa Safvet tarafından "Bizde Yenilikler! (Feminizm Hakkında)"¹⁰⁵⁹ yine Kadınlar Dünyası Dergisi'nde Mükerrerrem Belkıs tarafından "İnsaniyet'in İki Kanadı (Feminizm-Sosyalizm)"¹⁰⁶⁰ Konya Ocak Dergisi'nde "Kadınlık Bahsi (Feminizm ve Kuketeri)"¹⁰⁶¹ başlıklı yazılar yayınlanmıştır.

Feminizm konusunda araştırma yapan bir diğer isim Emine Semiye Hanım'dır. O gazete ve dergilerde yazıları olan aynı zamanda da 1908 sonrasında kadın hakları konusunda mücadeleci ve aynı zamanda da bir öncüdür. Bir taraftan da siyaset içinde yer alan ilk Müslüman kadınlardan biridir. Bu süre zarfında aynı zamanda öğretmenlik de yapan Emine Semiye tüm enerjisini kadınlığın durumunun iyileştirilmesine vakfetmiştir. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra kadınların yüzlerine peçe takmadan sokağa çıkma çabaları onlara yönelik saldırıların artmasına neden olmuştur.¹⁰⁶²

Kadınlar gazete ve dergiler çıkartarak kendi kamusal alanlarını oluşturmuştur diyen Fatmagül Berktaş'a göre Avrupa'da kadınlar XIX. yüzyıl ortalarından itibaren güçlü bir biçimde "hak eşitliği" talepleri üzerinde durmuşlardır.¹⁰⁶³ Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadınlar kendileri için bir kamusal alan oluşturma çabasında bulunmuş özellikle sivil toplum kuruluşları olan cemiyet ve dernekler kurmak suretiyle gündelik hayatın içinde aktif olarak yer almışlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki imparatorlukta II. Meşrutiyet'e kadar kadınların siyasi haklar konusunda talepte bulunmaması "müsavat-ı tamme"/feminizm peşinde koşmadıkları anlamına

¹⁰⁵⁷ Kadın, "Kadınlar Hakkında: Feminizm Cereyanı Hakkında", 16 Mayıs 1909.

¹⁰⁵⁸ Sebilürreşat/ Sırat-ı Müstakim, "İctimaiyyat: Feminizm Meselesi 1", 30 Mayıs 1912; "İctimaiyyat: Feminizm Meselesi 2", 6 Mayıs 1912; "Feminizm Meselesi 3, Kadınlık Vücut-u Beşeriyetin Kısm-ı Mesturidir", 13 Haziran 1912; "İctimaiyyat: Feminizm Meselesi Münasebetiyle ", 4 Temmuz 1912.

¹⁰⁵⁹ Beyan-ül Hak, "Bizde Yenilikler! Feminizm Hakkında", 22 Temmuz 1912.

¹⁰⁶⁰ Kadınlar Dünyası, "İnsaniyetin İki Kanadı: Feminiz-Sosyalizm", 13 Nisan 1918.

¹⁰⁶¹ Konya Ocak Dergisi, "Kadınlık Bahsi: Feminizm ve Kuketeri", 30 Kasım 1917.

¹⁰⁶² Şahika Karaca, a.g.t., s.239, 270.

¹⁰⁶³ Fatmagül Berktaş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1/ Cumhuriyete Devreden Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, 8.b., İletişim Yay., İstanbul, 2009, s.351.

gelmemektedir.¹⁰⁶⁴ Çünkü İngiltere ve Amerika’da da kadınların siyasi hakları kazanmaları ancak XX. yüzyılda mümkün olmuştur.¹⁰⁶⁵

1908 sonrasında “Hürriyet, müsavât, uhuvvet” Osmanlı’daki feminizmin de şiarı haline dönüşürken İttihat ve Terakki milliyetçiliğe uyumlu olacak çekirdek aile yapısını söylem olarak geliştirmiştir. Yeni aile tipinin toplumda yerleştirilmesi için dönemin düşünürlerinin yazılarında kadının aile içindeki yerine, annelik görevlerine özellikle yer verilmeye başlanmıştır.¹⁰⁶⁶

İlber Ortaylı’nın “Osmanlı Toplumu’nda Aile” adlı eserinde dile getirdiği “Âlem-i Nisvan”¹⁰⁶⁷ bir taraftan feminizmi ifade ederken diğer taraftan İslam kadınları için yayınlanmış edebi içerikli kadın dergisidir.¹⁰⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu’nda feminizm ele alınırken toplumsal cinsiyet ilişkisi bağlamında batılılaşmanın etkisinin olup olmadığı değerlendirilmiş ve aynı zamanda feminizmin ulusal mı, ulus ötesi mi olduğu tespit edilmek istenmiştir.¹⁰⁶⁹ Batılılaşma ve modernleşmenin aynı anlamda kullanılması, kadının kamusal alanda yer almaya başlaması feminizm kavramının hem kadınlar hem de erkekler tarafından fark edilmesine vesile olmuştur.

“Gri feraceli bir Türk kadınının davranışı da şehirde şaşkınlığa yol açmıştı. İngiliz subayların yanına gelen bu kadın, bunların rütbelerini ve nasıl sıraya girdiklerini en fütursuz ve edepsiz bir tavırla inceledikten sonra, orada bulunan paşaların suratına özgürlük tehditleri savurmuştur: Kafes istemiyoruz artık. Gidip dünyayı göreceğiz, kendi kararımızı kendimiz vereceğiz ve canımız kimi isterse onu seveceğiz.”¹⁰⁷⁰

II. Meşrutiyetten itibaren kadınlardan bilgili bir anne olmalarını isteyen İttihat ve Terakki aynı zamanda ev işlerini bilgili ve bilinçli bir şekilde yapmalarını da

¹⁰⁶⁴ Fatmagül Bertay, **a.g.m.**, s.351.

¹⁰⁶⁵ Bülent Dâver, “Kadınların Siyasal Hakları”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C.23, S.4, 1968 s.123. Feminist akımlar XX. yüzyılda Batıdaki kadınların özgürlüğünü sağlamış, anayasalar ve kanunlar kadınlara pek çok hak sunmuştur. Bu hakların başlıcaları eğitim hakkı, kamu görevlerine atanma hakkı, mirastan pay alma hakkı, mülkiyet hakkı [...] Kadınlara tanınan bütün haklar arasında en son haklar siyasal haklar olmuştur. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nde eşit eğitim hakkı 1833’te tanınmışken 1919’da anayasada yapılan değişiklikten sonra siyasal haklara kavuşmuşlardır.

¹⁰⁶⁶ Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, 1.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2022, s.1-3.

¹⁰⁶⁷ İlber Ortaylı, **a.g.e.**, s.104 (Elbette ki kadın hakları ve feminizm algısı günümüzdeki karşılığıyla gündeme gelmemiştir. Eğitilmiş olan kadınlar ve erkekler tarafından şartlar değiştirilmeye çalışılmış, kadınlara yeni haklar kazandıracak düzenlemelerin ilk adımları atılmıştır.)

¹⁰⁶⁸ Ziyad Ebüzziya, “Âlem-i Nisvân”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.2., Ankara, 1982, s.362-362.

¹⁰⁶⁹ Sylvia Walby, **a.g.m.**, s.60. Batılı ve modern kavramları hem Türkiye’de hem İran’da eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

¹⁰⁷⁰ Philip Mansel, **a.g.e.**, s.364.

beklemiştir. Özellikle kadınlardan ev ekonomisi yapmalarını bekleyen, İttihat ve Terakki böylece milli ekonomiyi güçlendirmeyi de amaçlamıştır. Bu pek çok sebepten kaynaklanmakla birlikte XIX. yüzyılda Osmanlı basınında yer alan fiyatların pahalılığı ve kazançların yetmediği şikâyetine rağmen insanların harcamaya devam etmelerinden de kaynaklanmıştır. Basında yer alan bir haberde kadınların elbiseler için para harcamaya devam ettiklerinden, süslerinden zerre kadar vazgeçemediklerinden bahsetmiştir.¹⁰⁷¹ Pahalılık, israf gibi konular gündeme geldiğinde kadınların harcamaları üzerinde durularak kadınlar davranışları nedeniyle eleştirilmiştir.

Çok uluslu olan devlet yapısının özellikle XIX. yüzyılda yaşadığı çözülmeye bağlı olarak kadınların milliyetçilik için XX. yüzyılda çalışması ve aynı zamanda toplumsal hayatın içine de dâhil olması söz konusu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman ve gayrimüslim aydınların talep ettiği kadın hakları modernleşmeci feminizm ve cinslerin farklılığı temelindeki annelik odaklı feminizm XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında etkili olmuştur. Annelik odaklı feminizm anlayışında kadın ile erkeğin rolleri belirlenmiştir. Ancak “hak eşitliği” talebi sürecinde kadın ve erkek arasında karşılıklı bağımlılık ve tamamlayıcılık söz konusudur. Yani kadının bulunduğu ailede anne olma özelliği önemli görülür ve desteklenirken aynı zamanda da bir meslek edinmeleri konusunda da desteklendikleri görülebilir.¹⁰⁷² Feminizm ortaya çıkmadan önce kadın anne olarak varlığını sürdürüyordu kadınlar özgürlük istemeye başladığında ve kendilerini tanımlamaya başladıklarında ona anne olduğu kendi babası ya da kocası tarafından yeniden hatırlatılmıştır. Hatta annelik kavramı belki de yeniden tanımlanmıştır. Dolayısıyla kadınlara özverili bir annelik payesi yüklenmiştir.¹⁰⁷³ Malûmat Gazetesi'nde kadınların, çocuk doğurması veya büyütmesi ile ilgili Napolyon'dan bir örnek verilmiştir. Napolyon'un dediği gibi kadınlar bir çocuk makinesi ve yalnız ev işlerini yapan, evi düzenleyen bir hizmetkâr gibi telakki edilemez diyen gazete bunun bir bencillik olduğunu da aktarmıştır. Yani kadınlar çocuk makinesi değildir.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷¹ **Vakit** “Ne acaib zamanda yaşıyoruz!”, 26 Eylül 1875.

¹⁰⁷² Serpil Sancar, **a.g.e.**, s.76-77.

¹⁰⁷³ Fatmagül Berktaş, **Kadın Olmak, Yaşamak, Yazmak**, 3.b., Pencere Yay., İstanbul, 1998, s.62.

¹⁰⁷⁴ **Malûmat**, “Mektub-u Mahsusa Feminizm”, 10 Mayıs 1900. Celal Nuri; Napolyon Bonapart'ın zor kullanarak hükümeti ele geçirmesinden sonra Fransa'da kadınlara yönelik kötü davranışın artmasının sebebini onun Korsikalı olmasına bağlamıştır. Korsikalıların kadını mal ve hayvan gözüyle gördüklerini Napolyon'un da bu kültürü sürdürdüğünü ifade etmiştir.

Amerikan basınında Osmanlı'daki kadın ile Amerika'daki kadın karşılaştırılmıştır. Amerika'daki kadınların her daim erkeklerle eşit olduğu¹⁰⁷⁵ vurgulanmıştır. Osmanlı'da ise kadınların aşağı bir mevkide bulunduğundan bahsedilmiştir.

Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili olamaya başlayan feminizme karşı Celal Nuri ise “Kadınlarımız” adlı eserinde: “Kadınlarımızda büyük bir yetenek görüyorum. Düzenli bir öğrenim görmemelerine karşın, aralarında övünç kaynağımız olacak ozanlar, yazarlar, düşünürler çıkıyor. Ya öğretim düzenlense, halk biraz da kadınları için çalışsa, içimizde ne büyük kadınlar, ne ünlü yazarlar, ne sevgi dolu anneler, ne yarar dolu eğitimciler çıkar! Elimizdeki madenden yararlanma yolunu bilmiyoruz. Kadın hazinesini daha açmamışız.”¹⁰⁷⁶ ifadesini kullanmıştır.

Malûmat'ta yer alan bir makalede Avrupa ve Amerika'da kadınların dava vekilliği, hâkimlik, muharrirlik hatta dülgerlik ve amelelik yaptığı, yani erkeklerin yaptığı her işe katıldığı aktarılmıştır. Kadının hekimlik yapması, yazarlık yapması, amelelik yapmasını bir keyfiyet zannetmek pek büyük bir hatadır.¹⁰⁷⁷ Amelelik veya esnafılık gibi uğraşlara gelince bu da eskiden beri mevcut ve her yerde gözlenmiştir. Kadınlar daima çiftliklerde erkeklerle birlikte tarlada ve bostanlarda çalışmıştır. Genç kızlar çobanlık yapmıştır. Daha sonra ürünleri ve zahireyi çarşıya ve pazara götürüp satmışlardır. Bir çiftçi karısıyla tarlasında çalıştığı gibi bir balıkçı da veya bir bakkal bir esnaf da dükkânında karısıyla müştereken çalışabilir. Kadınların erkekler gibi çalışarak başarılı olması İslam'ın gereği kabul edilmiştir.¹⁰⁷⁸ Yine aynı gazetede kadınların hekimlik ya da cerrahlık yapabileceği hakkında bir başka örnek daha verilmiştir. Ebelik yani kabala/kaabilelik yapan kadınlar bu meslekte çalışırken nasıl başarılı olmuşsa cerrahlık, doktorluk gibi mesleklerde de başarılı olabilirler. “Özellikle hastaların tedavisi sırasında kadınların ehliyet ve kabiliyeti erkeklerden yüz kat daha iyi olup nezaketli ve şefkatli yapıları ile hastaları memnun ederler.”¹⁰⁷⁹ Kadın ile erkeğin arasındaki farkın fizyolojik olduğundan bir erkeğin geçimini sürdürmek için ihtiyacı olduğu her şeye kadınların da ihtiyacının olduğu ifade edilmiştir. Şayet bir kadının kocası vefat etmişse çocuklarıyla tek başına kalan kadın

¹⁰⁷⁵ **Yorkville Enquire**, “Kadınlar Sadece Bir Oyuncak”, 18 Eylül 1903.

¹⁰⁷⁶ Celal Nuri, **a.g.e.**, s.142.

¹⁰⁷⁷ **Malûmat, a.g.m.**, 10 Mayıs 1900.

¹⁰⁷⁸ **Malûmat, a.g.m.**, 10 Mayıs 1900. “Huzur şer-ü şerefte zükur ve nisvan hukuk-u mütesaviyeye maliktir. Bir kadın kaide-i tesettüre riayet şartıyla erkek gibi çalışabilir. Hâkimlik, amelelik, tüccarlık yapabilir. Vakt-i saadette eshab ve muhacirinden ticaretle uğraşan nice ümmehât (anneler) vardır. Hatta gaza ve cihatta nisvan ordu ile beraber meydan-ı muharebeye kadar girer. Muhammed-i Harbiyeyi onlar nakleder. Mecnûnî (yaralıları) onlar toplar, yaraları onlar sarar. İşte bunlar nisvan-ı İslam'ın çalıştıklarına ve çalışmalarının uygun en parlak kanıtlardır.”

¹⁰⁷⁹ **Malûmat, a.g.m.**, 10 Mayıs 1900.

çalışmak zorundadır yoksa hayatını nasıl idame edecektir? Çocuklarını nasıl yetiştirecektir? Bundan başka kadınları tabiatın mücadele alanının dışına çıkardığı kabul edilirse aynı kanun-u tabiatın bilcümle mahlûkatın dışılarına de aid ve racî olması gerekmez miydi?¹⁰⁸⁰ Kadın ve erkeğin eşitliğini vurgulayan Malûmat Gazetesi kadının neden çalışması gerektiğini de ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Ayrıca kadın ve erkeğin fizyolojik farklılıklarının olduğunu onun dışında bir farkın olmadığını tekrar tekrar vurgulaması da yine gazetenin feminizme bakışı açısından da önemli bir ayrıntı olmuştur. Kadınların çalışmaya neden ihtiyaçlarının olduğunu ayrıntılı bir biçimde anlatan gazetede feminizmin yaygın olduğu ülkelerde ilerlemenin olduğunu ifade edilmiştir. Amerika, Fransa ve Rusya örneği verilerek bu ülkelerde feminizmin durumu aktarılmıştır.¹⁰⁸¹ Fatmagül Berktaş'ın ifade ettiği "hak eşitliği"¹⁰⁸² talep edilmiştir.

7 Mart 1901'deki Malûmat Gazetesi'nde de "Feminizm" başlıklı bir makale yer almıştır. Bu yazıda feminizmi eşitlik olarak kabul eden ve kadınların erkekler gibi çalıştıklarından bahseden yazılarda kadınların erkeklerden farkının sadece fizyolojik olduğu ifade edilmiştir. Hatta kadınların hamilelikleri ve lohusalıklarını erkeklerin hastalıklarına benzeten ve bunun da fizyolojik olduğunu ifade edilen makalede kadınların da erkekler gibi çalışabileceği beyan edilmiştir.¹⁰⁸³ Bunun karşısında bir yaklaşım daha ortaya koyulan makalenin devamında hamilelik çocuğun arzu edilmesinden kaynaklıyken erkeklerin hastalığının öyle olmadığı aktarılmıştır. Gebelik ve lohusalığın bir maraz olmadığı ama bu durumdan kaynaklı kadınların iş göremez oldukları vurgulanmıştır. Ayrıca çocuk bakımının kadınların vazifesi olduğu üzerinden de durulmuştur.¹⁰⁸⁴ Görülüyor ki tabiat bir dereceye kadar kadını fizyolojik olarak ayırırken sosyolojik olarak da ayırmıştır.¹⁰⁸⁵ Kadınların

¹⁰⁸⁰ **Malûmat, a.g.m.**, "Mektub-u Mahsusa Feminizm", 10 Mayıs 1900. "Yazının devamında şu cümleler yer almıştır: O zaman hemcinsinin şefkat ve merhameti yetişir denecek. Yani dilencilik tevsi olunacak öyle mi? Kapı kapın şefkat ve merhamet dilenciliği etmektense alın teriyle ekmeğini kazanması iyi değil midir? Cemiyet-i beşeriyeye bir iş görüp ona mukabil hak edip kazanacağı kuru ekmek, el uzatıp şefkat ve merhametle toplayacağı noktaya bin kere faikdir. Çünkü nisvan erkek gibi her işe kabul edilmiyor. Namuskârane çalışıp kazanamıyor. İşte asıl o zaman gayr-ı meşru surette çalışır evlenme azalır."

¹⁰⁸¹ **Malûmat, a.g.m.**, 10 Mayıs 1900.

¹⁰⁸² Fatmagül Berktaş, **a.g.e.**, s.73.

¹⁰⁸³ **Malûmat**, "Feminizm", 7 Mart 1901.

¹⁰⁸⁴ **Malûmat, a.g.m.**, 7 Mart 1901. "Çocuğa on hatta on iki yaşına gelinceye kadar bakmak; onu temizlemek, giydirmek, yedirmek, yürütmek, uyutmak, hastalıklarda tedavi etmek, nihayet büyüdüğü zaman yavaş yavaş tedrici bir surette ona lakırdı öğretmek, onu terbiye etmek ve ayrıca onun terbiye ve tedrisi ile mektebe dâhil olacak hâle gelmesini sağlamak validenin vazifelerindendir."

¹⁰⁸⁵ **Malûmat, a.g.m.**, 7 Mart 1901.

memleketin pek çok yerinde çalışmak zorunda oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca bunun nedeni yoksulluklarına ve dul olmalarına bağlanmıştır.¹⁰⁸⁶ Bir taraftan da aynı yazı kadınların çarşıdan aldıkları ham maddeden evlerinde ürettikleri mamul maddeleri onların sanayiyle işigali olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁸⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bu gelişmeler sırasında Avrupa'daki kadınlar örgütlenmeye devam etmiş, uluslararası kadın kongreleri aracılığıyla taleplerini daha yüksek ses ile dile getirmişlerdir. Bu durum Osmanlı kadınlarını da etkilemiş, Osmanlı kadın hareketinin uluslararası boyuta taşınmasına yardımcı olmuştur.¹⁰⁸⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan kadınların modernleşmesini kontrol altında sürdürmek isteyen egemen güç, Berlin'de düzenlenen kadın konferansında eleştirilmiştir. Ayrıca muhafazakârlığın İslamiyet ile örtüşmediğine de yer verilen konferansta, İslam hukukunun kendilerine tanıdığı hakların egemen güç tarafından serbestlikle uygulanması da talep edilmiştir.

25 Ocak 1906'da Baha Tevfik Odette Laguerre'nin kitabını çevirerek yayınlamış ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki feminizm başka bir noktaya ulaşmıştır. Kitabın "Mahiyet Hakkında" başlığının olduğu kısımda feminizmin merak konusu olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca asırlardan beri erkeklerin elinde olan sanat ve memuriyete kadınların da el attığı üzerinde durulmuştur.¹⁰⁸⁹

XX. yüzyılda ortaya çıkan siyasal gelişmelerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nda ve diğer ülkelerde feminizm konusunda yaşanan gelişme ve değişme feminizmi destekleyenler kadar feminizme karşı çıkanların oluşmasına da neden olmuştur. İstişare Mecmusı da onlardan biridir. 1908'de yayınlanan "Feminist Kadınlarımıza" başlıklı makalede kadınların belediye seçimlerine katılmasını tavsiye etmiş kadınların ve erkeklerin hep birlikte sokağa dökülmesinin etkilerini anlamıştır. Ayrıca kadınlar bu işlerle uğraşırken erkekler evlerinde emniyet için bekçi, işçi,

¹⁰⁸⁶ **Malûmat, a.g.m.**, 7 Mart 1901. "Anadolu'nun Rumeli'nin birçok cihetlerinde hali nesc ve imal eden kızlar cümleten fakir ve zaruretle bu işlerde bulunurlar. Az halliceleri ev işleriyle meşgul olur. Zevcelerinin tedarik ettiği şeylerle geçinirler. Bu sözlerimiz itiraz bulabilir. Zezaif-i nisaiye kadınları bütün ömürlerince hemen sabahdan akşama kadar meşgul olmazlar."

¹⁰⁸⁷ **Malûmat, a.g.m.**, 7 Mart 1901.

¹⁰⁸⁸ Adil Baktıaya, **Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi**, 1.b., H2O Kitap, İstanbul, 2016, s.125-137.

¹⁰⁸⁹ Baha Tevfik, **Feminizm Âlem-i Nisvan**, Müşterekü'l Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, Dersaadet, s.1. Kitabın basım yılı hakkında kitap kapağında bir tarih yoktur ancak 60. sayfasında tarih Tercüme Fi 12 Kânunusani 1321 verilmiştir.

çocuklara namuslu ve güçlü bakıcı ararlar ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁹⁰ Kadınların temel görevlerinin annelik olduğunu hatırlatan dergi, toplum tarafından kadınlardan beklenen vazifenin bu olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda feminizmin yaygınlaşmasında önemli bir isim de Mary Mills Patrick'tir. Kızların eğitimi noktasında gayret gösteren Patrick pek çok kız öğrencinin sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitilmiş kadınlarına dönüşmesinde etkili isimlerden biridir. Patrick İstanbul'da açılan Üsküdar Kız Okulu'nun felsefe hocası olarak göreve başlamış daha sonra müdürelik görevine getirilmiştir.¹⁰⁹¹ Onun müdüreliliği döneminde okulda "Öğrenci Yönetim Derneği" kurularak Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında kadının oy kullanma hakkı gündeme getirilmiştir.¹⁰⁹²

5.4. ÇALIŞAN KADINLAR VE FEMİNİZM

Tanzimat ile birlikte imparatorluk topraklarında etkili olan modernleşme kentlerde yaşayan kadınların kamusal alanda daha çok görünmeye başlamasına sebep olmuştur. Özellikle kadınların iş hayatında daha aktif olma arzusu aldıkları eğitime paralel bir şekilde gelişim göstermiştir. Ancak şunu da açıkça ifade etmek gerekir ki kamusal alanda çalışma talebinden kasıt öğretmenlik, çavuşluk, gardiyanlık gibi meslek alanlarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda köyde yaşayan kadınlar üretici olmayı hiçbir zaman bırakmamışlardır. Tarlada, bahçede çalışan, dokumacılık yapan veya başkasının işine günlük ücretli işçi olarak giden kadınların üretimdeki yeri her dönemde devam etmiştir.

Kentlerde yaşayan kadınların bir kısmı çalışırken bir kısmı zaman içinde çalışma talepleri XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle kadınların kocaları öldükten sonra geçimlerini sağlayamadıkları için çalışmaya ihtiyaçları olduğu, hayatlarını idame ettirmek istedikleri, gazetelerde yer alan haberlerden de öğrenilmektedir. 1873'te yazılmış olan bir gazete haberine göre maliye kâtibi olarak görev yapan kocasının ölmesinden sonra geçinmek için oya, dantel yapan ve onları büyük konaklara satarak geçinmeye çalışan bir kadın tespit

¹⁰⁹⁰ İstişare, "Feminist Kadınlarımıza", 17 Eylül 1908.

¹⁰⁹¹ Hester Donaldson Jenkins, **Robert Koleji'nin Kızları Misyonerlik, Feminizm, Yabancı Okullar**, 2.b., Dergah Yay., İstanbul, 2014, s.44.

¹⁰⁹² Teyfur Erdoğan, "Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin Kısa Tarihi" (Ed. Zekerya Kurşun, Ahmet Emre Bilgili, Kemal Kahraman ve Celil Güngör), **Üsküdar Sempozyumu**, C.I, İstanbul, 2004, s.308.

edilmiştir.¹⁰⁹³ Bazı kadınlar dantel veya oya yapıp satsa da başkasının yanında çalışsa da geçimini sürdürememiştir. Böyle bir durumda kalan ve ihtiyaçlarını karşılayamayan kadınlar bakkala, kasaba biriken borçlarını ödeyebilmek maksadıyla ya evdeki eşyalarını satılığa çıkarmışlardır ya da ailelerinden birilerinin yardımını almak durumunda kalmışlardır.¹⁰⁹⁴

Köyde yaşayan kadınlar da kentteki kadınlar gibi geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kalmış olabilir fakat şunu unutmamak gerekir ki köyde yaşayan kadın tarlada çalışarak zaten üretimde yer almıştır. Kadınların pek çoğu eğer tarım arazisi var ise ziraî üretim yaparak geçimini sağlamıştır. Eğer tarım arazisi yok ise başkasına günlük ücretli olarak çalışmaya gitmiştir. Üzüm, incir, zeytin veya pamuk işçisi olarak çalışmıştır. Aynı zamanda dokumacılık yaparak geçimini sağlamaya çalışan kadınlar da hammadde almış, bunlardan ev içinde üretim yapmış ve ürettiği mamulleri pazarda satmışlardır. Elde edilen bu ürünler hem mahalle pazarlarında hem de merkez pazarlarında alıcıya sunulmuştur.¹⁰⁹⁵ Bununla beraber Anadolu'nun pek çok kentinde, kasabasında ve köyünde yaşayan kadınların halı, kilim dokuma, yün eğirme gibi işleri yaparak aktif bir çalışma hayatı içinde olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yine kentlerde yaşayan ve geliri düşük olan kadınlar evlerde hizmetçi olarak çalışmıştır. Bohçacılık yapan kadınlar dahi mevcuttur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın haklarını savunan öncü kadınların ve erkeklerin bazıları kadınların çalışması gerektiğini savunmuştur. Bunlardan biri de Emine Semiye'dir. Emine Semiye'in aktardığına göre kızlar çok küçük yaştan itibaren evlendirildiklerinden dolayı eğitim hayatlarını yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Onların evlenmesine karar verenler kızların ev idaresini eğitimleri sürecinde öğrendiklerini düşünmüşlerdir. Kızlarının ev idare edebileceklerine inanan aileler kızlarının münasip bir kişi ile evlenmesine karar vermişlerdir. Bu genç kızlar evlendirildikten sonra da kocalarının masrafını azaltmak maksadıyla tasarrufa gayret etmişlerdir. Daha fakir olanlar eliş yapıp veya dikiş dikerek para kazanmaya çalışmış ve evin idaresine destek olmak istemişlerdir. Dolayısıyla bu genç kadınlar aile ekonomisine katkı sağlamayı başarmıştır.¹⁰⁹⁶ Demek oluyor ki zor durumda

¹⁰⁹³ Kırkanbar, "İki Hanım Arasında Muhavere" 30 Kasım 1873.

¹⁰⁹⁴ Kırkanbar, a.g.m., 30 Kasım 1873.

¹⁰⁹⁵ Ergün Yıldırım, "Osmanlı Toplumunda Kadınların Kamusal Alan Etkinliği ve Avrat Pazarı", **Kadın Çalışmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2006, s.26.

¹⁰⁹⁶ Hanımlara Mahsus Gazete, "Selanik Terakki Mektebi", 4 Ağustos 1898.

kalan kadınlar aile bütçesine destek olmak için el işi yapmayı veya dikiş dikmeyi bir gelir kaynağına dönüştürmüşlerdir. Sonraki yıllarda yayınlanan gazetelerde de diğer ülkelerde çalışan kadınlar ile ilgili verilen bilgiler önemlidir¹⁰⁹⁷ çünkü kadınların çalışması 1908 sonrasında hem değişen devlet politikasından dolayı hem de yaşanan savaşların etkisiyle toplumsal hayatta daha aktif olan kadınların iş hayatında da aktif hale gelmesine sebep olmuştur. Sabiha Zekeriya'nın Büyük Mecmua'da yazdığı bir makalede büyük harbin sebep olduğu felaketin kadınları kocasız, çocukları babasız bıraktığı için kadınların iş hayatında önceki yıllara nazaran daha çok yer aldığından bahsetmiştir.¹⁰⁹⁸

Hanımlara Mahsus Gazete'de kadınların yapabileceği işler konusunda da örnekler verilmiştir. Müslüman Türk kadınlarının terzihane açabilecekleri, halıcılık, kuaförlük yapabilecekleri belirtilmiştir.¹⁰⁹⁹ Aşçılık, mürebbiyelik, ebelik, doktorluk hatta ressamlık da kadınların zaman içerisinde yeni çalışma alanlarını oluşturmuştur. Kadınların çalışma talebi sadece Osmanlı İmparatorluğu'na özgü bir sorun olmamıştır. XIX. yüzyılda özellikle Avrupa'daki ülkelerde kadınların önemli bir kısmı çalışma koşullarının iyileştirilmesini talep etmişlerdir. Hanımlara Mahsus Gazete'de "Nisvanın Tababeti Hakkında" başlığıyla yayınlanan haberde Bordo Darülfünunundan bahsedilmiş kadınlara en münasip olan mesleğin doktorluk olduğu üzerinde durulmuştur. Doktorluk mesleğinin kadınlara tavsiye edildiği vurgulanmıştır. Hatta yazar birçok kadın doktor bildiğini ve onların zeki olduğunu, yaradılıştan gelen hızlı anlama becerisine sahip olduğunu bu sebeple bu meslekte büyük bir yeteneğe sahip olduklarını belirtirken, doktorluk için gerekli olan faziletlerin kadında mevcut olduğunu da eklemiştir.¹¹⁰⁰

Osmanlı kadını sadece tarımda ya da el sanatlarında çalışmamıştır aynı zamanda fabrikaların açılmaya başlamasından sonra işçi olarak da çalışmışlardır. Fabrikalarda pek çok kadın çalışmıştır. İşçi kadınların şehirde yaşayanları sabah işe gelip akşam evine dönerken, civar köylerden gelen işçi kadınlar kendilerine ayrılan odalarda kalmıştır.¹¹⁰¹

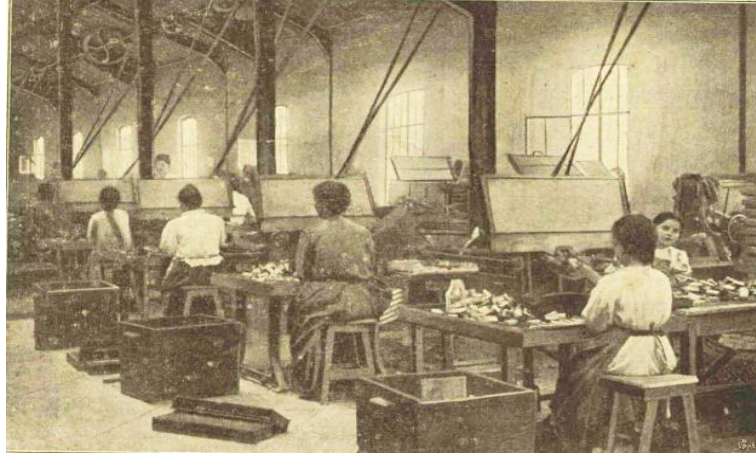
¹⁰⁹⁷ Kadınlar Dünyası, "Çalışan kadınlar", 13 Aralık 1913.

¹⁰⁹⁸ Büyük Mecmua, "Kadın Sahifesi/Kadınlara Çalışma Hakkı", 18 Eylül 1919.

¹⁰⁹⁹ Emel Aşa, a.g.t., s.140.

¹¹⁰⁰ Hanımlara Mahsus Gazete, "Nisvanın Tebabeti Hakkında", 15 Mayıs 1902.

¹¹⁰¹ Şefika Kurnaz, Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923), 1.b., Ötüken Yay., İstanbul, 2011, s.198.

Resim 58: Küçük Çekmece Osmanlı Kibrit Fabrikası¹¹⁰²

Kadınların ekonomik özgürlüklerine kavuşarak erkeğe bağımlı olmaktan kurtulmalarının tek yolu kendi geçimlerini sağlamalarıdır. Bunun bilincine varan Osmanlı kadınları önce eğitim hakkı talep etmiş, ardından kurdukları dernek ve cemiyetler aracılığı ile meslek sahibi olmak istediklerini haykırmışlardır. II. Abdülhamid Dönemi'nde bazı kadınlar resmi olarak bazı kadınlar ise gayriresmi olarak iş hayatında yer almışlardır. Bu iş kollarının bir kısmı XIX. yüzyıldan önce de vardır. Bazı iş kolları ise koşullara ve ihtiyaçlara göre XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Gazete ve dergilerde yayınlanan makaleler sonucunda kadınların meslek sahibi olmaları toplum tarafından kabul görmeye başlamıştır. Önceleri sadece kadınlara özgü meslekler üzerinde duran gazete ve dergiler zaman içinde yeni iş kollarında kadınlara destek olmuştur. Lakin erkeklerin çalışma alanı olarak görülen bazı mesleklere kadınların dâhil olması ancak Cumhuriyet'in ilanı sonrasında mümkün olabilmıştır.

5.4.1. Muallimeler/Öğretmenler

Osmanlı İmparatorluğu'nda öğretmenlik mesleğine kadınların girişi evlerde açılan sıbyan mektepleri ile olmuştur. Rum kadınlar XIX. yüzyılın başından itibaren kadın öğretmen yetiştirmeye başlarken Türk ve Müslüman kadınların modern eğitime dayalı öğretmenleri yetiştirmeleri ise 1870 yılından itibaren mümkün olmuştur. XIX. yüzyılda kadın öğretmenlerin yetiştirilmesi süreci ile ilgili bir değerlendirme yapmak için iki unsuru göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bunlardan ilki gayrimüslim kadınların eğitimidir. Bu kadınların eğitim almasını

¹¹⁰² **Servet-i Fünun**, “Küçük Çekmece Osmanlı Kibrit Fabrikası”, 14 Eylül 1898.

isteyen cemaatler hazırlık yapmaya başlamışlardır. Kız çocukları için kadın öğretmenlerin yetiştirilmesi söz konusu olmuştur. Diğer de Müslüman kadınlar için imparatorluğun harekete geçmesidir. İmparatorluk örgün öğretimi yaygınlaştırarak modern bir eğitim politikasını yaygınlaştırmak istediği için düzene dayalı bir sistem kurmak istemiştir. Özellikle kız çocuklarının eğitim görmesini isteyen imparatorluk, 1870 yılından itibaren Kız Öğretmen Okulunu açmıştır. Okulda öğretmenlik mesleğinin teknikleri hakkında bilgiler verilmiş, pedagoji öğretilmeye çalışılmıştır. Eğitimini tamamlayan kadın öğretmenler kızların gittiği okullara gönderilerek kendilerinden muallimelik yapmaları beklenmiştir. Muallimeler ebelerden sonra devletin görevlendirdiği ilk iş grubunu oluşturmuşlardır. Devlet kamusal alanda kadınların muallime olarak çalışmalarını başlatmış, öğretmenliğin kadınlar açısından bir mesleğe dönüşmesini kabul etmiştir.¹¹⁰³

1869'da yayınlanan Nizamnâme doğrultusunda açılacak Darülmuallimât'ta bir müdüre, kadın öğretmenler, nakış ustaları ve hizmetçilere ihtiyaç duyulmuştur. Kadın öğretmenlere ve ustalara verilen maaş 750 kuruş olarak belirlenmiştir.¹¹⁰⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Müslüman kadın öğretmenlerin maaşları düşük değildir. Aynı zamanda Yahudi kız okullarında görev yapan kadın öğretmenlerin maaşları da erkek öğretmenlere göre düşüktür. Ayrıca yine bu okullarda görev yapan kadın öğretmenler herhangi bir eğitim organizasyonunda temsil hakkına sahip olmamıştır.¹¹⁰⁵

Kızların gittikleri okullar imparatorluk genelinde yaygınlaşınca Dârülmuallimât, Zappeion, Palada, Yuvakimyon Kız Okulu'ndan, Esayan ve Alliance Israelite Universelle'dan mezun olan genç kadınların bir kısmı öğretmen olarak çalışmıştır. Böylece kadın çalışma hayatına eğitim alanında girmiştir.¹¹⁰⁶ Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında sayılarının az olduğu bilinmekle beraber

¹¹⁰³ Yahya Akyüz, "Osmanlı'da 'Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri' Amerika ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi dergisi (OTAM)**, S.15, 2004, s.11.

¹¹⁰⁴ Yahya Akyüz, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Okul Yöneticiliğinde Dönüşümler ve Kadınların Okul Yöneticiliği", **Tarih ve Toplum**, C.35, S.207, 2001, s.187. Erkek Öğretmen okul müdürü 5 bin kuruş, öğretmenleri 2-4 bin kuruş maaş almıştır.

¹¹⁰⁵ Nejla Doğan, **a.g.t.**, s.53.

¹¹⁰⁶ Şehmus Güzel, **a.g.m.**, s.858.

öğretmenlik mesleğinde kadınların Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir.¹¹⁰⁷

5.4.2. Terzilik yapan kadınlar

II. Abdülhamid Dönemi'nde gayrimüslim kadınlar için açılan zanaat okulları kısa bir süre sonra amacına ulaşmıştır. Zanaat okullarından başarı ile mezun olan kadınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini modanın merkezine dönüştürmüştür. İmparatorluğun çeşitli merkezlerinden başkente taşınan kumaşların atölyelerdeki kadınlar tarafından çamaşırlara veya elbiselere dönüştürülmesi, Müslüman dünyasının kadınlarının gözünü İstanbul'a çevirmesine neden olmuştur. Bir taraftan kadınların çalışacağı bir mesleki alan daha oluşurken diğer taraftan terzihaneler ve atölyeler ile ilgili olarak eleştirel bir süreç başlamıştır. Özellikle kadın terzilerinin tamamı ve yanlarında çalıştırdıkları elemanlarının tamamı kadınlardan oluşmuştur. Buna rağmen bazı atölyelerde aşkların yaşanması, terzihanelerde mektuplaşma ve randevulaşmaların görülmesi¹¹⁰⁸ terzihanelere, atölyelere toplumun bakışını etkilemiştir.

Osmanlı kadın dergileri etrafında toplanan terzihaneler bir taraftan çamaşır ve elbise üretirken bir taraftan da kadınlara iş imkânı sunmuştur. Bunlardan biri de Hanımlara Mahsus Gazete'dir. Hanımlara Mahsus Gazete terzilik konusuna ağırlık vermiş ve moda örneklerini yayımlamıştır. Gazete II. Abdülhamid'e olan yakınlığından dolayı hem uzun süre yayın hayatına devam etmiş hem de padişah tarafından üç bin kuruşluk bağışla ödüllendirilmiştir. Ayrıca padişah gazeteye saray bütçesinden her ay otuz lira düzenli gelir de bağlamıştır. Gazetenin müdiresi Şadiye Hanım sonraki yıllarda Sultan Abdülhamid tarafından önce üçüncü sonra ikinci rütbeden şefkat nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹¹⁰⁹

Hanımlara Mahsus Gazete kadınların evde kendi dikiş işlerini yapmalarını da sağlamaya çalışmıştır çünkü moda kavramı önem kazanırken aynı zamanda da kadınların yaşadığı ekonomik sorunların farkında olan gazete, bu duruma çözüm arayışı içinde olmuştur. Yavuz Selim Karakışla'nın aktardığına göre; Rasime Hanım

¹¹⁰⁷ **Servet-i Fünun**, "İstatistik: Başlıca Devletlerdeki Muallim ve Muallime Sayıları", 7 Nisan 1893, Amerika'da Muallime sayısı 154.975, İngiltere'de 113.995, İtalya'da 46.887, Fransa'da 67.515, Avusturya'da 14.809'dur.

¹¹⁰⁸ Yavuz Selim Karakışla, **Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri (1869-1923)**, 1.b., Akıl Fikir Yay., İstanbul, 2014, s.15.

¹¹⁰⁹ Yavuz Selim Karakışla, **a.g.e.**, s.22, 34.

“Kadınların kocaları hasta, ölmüş olabilir ya da kocalarının işleri bozulmuş olabilir. Kadınların kendilerini geçindirmeleri için bir meslek öğrenmeleri gerekmektedir.” vurgusunu yaparken bir taraftan da İstanbul’da hiçbir Müslüman kadının terzilik yapmadığını, elbise dikmek sanatının Osmanlı Rumları ve Ermenileri’nin elinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yine bu kadınların pek çoğunun küçük yaştan itibaren çırak veya yamak olarak işe başladığını ve zamanla terziliği öğrendiğini söylemiştir.¹¹¹⁰

5.4.3. Pazarcılık yapan kadınlar

Pazar; esnafın, çiftçinin veya üreticinin ürünlerini satabildiği ve diğer ürünlere ulaşabildiği mekândır. Pazarlar ulusal ve uluslararası ticaretin yapıldığı ve antik dönemden günümüze kadar varlıklarını sürdüren mekânlar olmuştur.¹¹¹¹

Taşrada yaşayan kadınların önemli bir bölümü ailesinin sahip olduğu tarlada, bahçede çalışmış, bu işler sonucunda ürettiği ürünleri pazara götürmüştür. Bunun yanı sıra kentlerde yaşayan kadınlar ise evlerinde yaptıkları veya ürettikleri ürünleri pazarlara götürmüşlerdir. Kadınların ticaret yaptığı bu pazarlara “Avrat Pazarı” adı verilmiştir.¹¹¹² Özellikle İstanbul, Bursa, Halep veya Musul’da bu pazarlar mevcuttur. Reşat Ekrem Koçu “Avrat Pazarı”ndan bahsederken alıcısı da satıcısı da kadındır demiştir.¹¹¹³ “Avrat Pazarları” kadınların kamusal alandaki mekânları olmuştur. “İstanbul Avrat Pazarı” imparatorluğun kadınlarının toplandığı kamusal mekânlara dönüşmüştür. “Avrat Pazarı” sadece yiyeceklerin satıldığı bir yer değildir. Aynı zamanda kadınlar tarafından üretilen el işlerinin de satıldığı bir yerdir.¹¹¹⁴

5.4.4. Ebe (Kaabile) kadınlar

Doğumla ilgilenen kadınlara “kaabile” ya da “ebe” adı verilmiştir. Ebelerin, bazen gebeliği sonlandırdıkları, bazen kısırlığı tedavi ettikleri bazen de amansız bir hastalığa karşı ilaç hazırladıkları bilinmektedir. Ebeliği başlatan ilk kişinin Artemis olduğunu aktaran Platon, yaşı ilerlemiş ve doğuramayacak kadınların bu sanatı yapmalarına müsaade edildiğini belirtmiştir. Bunun için gebe kalabilecek ve

¹¹¹⁰ Yavuz Selim Karakışla, **a.g.e.**, s.47.

¹¹¹¹ Özge Gündem, “Osmanlı Kadını ve Mekân İlişkisi Üzerine Bir Örnek: İstanbul Avrat Pazarı”, **International Academic Studies on Social and Education Sciences 2020** (Ed. Mehmet Dalkılıç), Gece Akademi, Ankara, 2020, s.243.

¹¹¹² Özge Gündem, **a.g.m.**, s.245

¹¹¹³ Reşat Ekrem Koçu, “Avrat Pazarı”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1960, s.1356-1357.

¹¹¹⁴ Özge Gündem, **a.g.e.**, s.250.

doğurabilecek olan kadınlardan hiç biri başka kadınları doğurtmak için bu mesleğe başlamamıştır. Genellikle ebelik mesleğini çeşitli nedenlerden dolayı doğuramayacak olan kadınlar yapmıştır.¹¹¹⁵ M.Ö. 5000 yıllarında hiyerogliflerde, M.Ö. 4000 yılında Sümer’ler zamanında, Çin ve Roma arşivlerinde ebelerin varlığından bahsedilmiş olmakla birlikte Türk kültüründe de ebelerin doğumu yaptıran saygıdeğer kadınlar olduğu aktarılmıştır. Dolayısıyla kadınların yüzyıllardan beri doğumu kolay bir şekilde yapabilmelerini sağlamak için ebeler doğuma yardımcı olmuşlardır. Ancak XIX. yüzyıla kadar doğum sürecinde tılsım veya büyü kullanılırken ebelik okullarda verilen dersler sonucunda bir mesleğe dönüşmüştür.¹¹¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu’nda eski yıllardan itibaren İstanbul’da bazı kadınların hastaları tedavi ettikleri ve bunların hastalıklara göre sınıflara ayrıldıkları Abdülaziz Bey tarafından ifade edilmiştir. Bunlar arasında kırbacılar, alazıcılar, kalcılar ve diğer hastalıklara yönelik tedavi yöntemlerini benimsemiş ebeler yer almıştır. Genellikle bu kadınların kendi evlerinde hastaları tedavi ettikleri hastaların onların evine gittikleri yine Abdülaziz Bey tarafından aktarılmıştır.¹¹¹⁷ Ayrıca doğum, gebelik veya iskat-ı cenin işleriyle uğraşan kadınlar mevcuttur.

Besim Ömer’in de dediği gibi ebelik en yüce işlerden biri ve kadınlık için en büyük faydadır.¹¹¹⁸ Abdülaziz Bey’e göre üç sınıf ebe vardır. Bu ebeler: saraya hizmet eden saray-ı hümayun ebesi, üst tabakaya hizmet eden kibar ebesi ve halka hizmet eden âhâd-i nâs (avâm) ebesi olarak isimlendirilmiştir.¹¹¹⁹

1842’de Mekteb-i Tıbbiyye’de ebelik kursları açılmıştır. Eğitimin başlamasıyla birlikte geleneksel tarzda devam eden ebelik zaman içinde ortadan kalkmıştır. Mekteb-i Tıbbiyye’deki ebelik eğitiminde iki isim öne çıkmıştır. Paris’ten gelen Madam Ventura görevlendirilmiş ve her gün Mekteb-i Tıbbiyye’ye gitmesi gerektiği talimatı verilmiştir.¹¹²⁰ Diğer ebe de Avusturya’dan gelen Madam Messanti’dır.¹¹²¹ Mekteb-i Tıbbiyye’deki ebelik eğitimi başladıktan sonra ilk

¹¹¹⁵ Platon, **Diyaloglar** (Yay. Haz. Mustafa Bayka), 7.b., İstanbul, 2010, s.460.

¹¹¹⁶ Yasemin Aydın Kartal ve Tuğba Aksoy, “Tarihten Günümüze Ebelik Eğitimine ve Mesleğine Kısa Bir Bakış”, **Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi**, S.30, 2021, s.98-99.

¹¹¹⁷ Abdülaziz Bey, **a.g.e.**, s.354.

¹¹¹⁸ Besim Ömer Akalın, **Ebelik, Doğurma ve Doğurtma**, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1322, s.1.

¹¹¹⁹ Nil Sarı, “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S.2-3, İstanbul, 1996/1997, s.25.

¹¹²⁰ **Ceride-i Havadis**, “Mekteb-i Tıbbiyye’de Ebeler Kursları” 24 Şubat 1842.

¹¹²¹ Nil Sarı, **a.g.m.**, s.25.

mezunlarını 1845'te vermiştir. Öğrencilerden 10 tanesi Müslüman 26 tanesi de gayrimüslim olup bunlar diplomalarını padişaktan almışlardır.¹¹²² 1861'den itibaren yayınlanan nizamname sonucunda Müslüman, Hristiyan ve Yahudi ebeler/kaabileler bir sınava tabii tutulmuştur. Başarılı olan ebelere/kaabilelere izinname verilmiş, başarılı olmayanların bu mesleği yapamayacağına karar vermiştir.¹¹²³ Diplomasını alanlar muayenehanelerde ve askeri okullarda görevlerine başlamışlardır. Hastaları muayene ettikten sonra tedavisini başlatan ebe madamlar Robers, Pizipio, Mariça, Monie ile birlikte kaabile Lebibe Hatun, Hafize Hatun, Naile Hanım, Nesibe Hanım, Ganime Hanım, Azime Hanım, Hediye Hanım, Şadiye Hanım, Safinaz Hanım, Sıdika ve Fatma Hanımlar gibi pek çok ebenin nöbet tarihleri yıllıklarda yer almıştır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul dışında da “Kabile-i mâhire” yetiştirmek için Ebeler Mektebi açılmış¹¹²⁴, geleneksel ebeliğin zararları engellenmek istenmiştir. Lakin pek çok vilayette yeterli ebe olmadığı için geleneksel ebelerin varlığı devam etmiştir. Geleneksel ebelerin esas görevi doğum yaptırmak olmakla beraber zaman zaman çocuk düşürülmesini sağlamak için ilaç hazırladıkları aktarılmış, eğitim almış ebeler ise Mekteb-i Tıbbiye polikliniklerinde görev yapmışlardır.¹¹²⁵ Eda Hanım 1903'te Gevgeli kazasına, Hayriye Hanım 1905'te Afyon'a ebe/kaabile olarak görevlendirilmişlerdir.¹¹²⁶ Ebelik eğitimi alan kadınlar mesleki anlamda eğitim gören meslek grubunu oluşturmuşlardır.¹¹²⁷

1885'ten itibaren hastabakıcı kavramı gündeme gelmiş, 1891'den itibaren kadın hastanelerinden bir kısmında pansuman yapan kadınlar çalışmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu kadınlar, 'Hatice Hanım, Ayşe Hanım ve ebe Züleyha Hanım', iftihar madalyasıyla onurlandırılmışlardır.¹¹²⁸

Hastabakıcılık eğitimi ilk olarak ebelere verilmeye başlanmıştır. Besim Ömer hastabakıcılığın ebeler açısından önemini kavramış ve akabinde de Kenan Tevfik ile

¹¹²² Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, 1.b., Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1997, s.39.

¹¹²³ Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, **Bir Zamanlar İstanbul** (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), Tercuman 1001 Temel Eser, 1978, s.105.

¹¹²⁴ Sacide Nur Akkaya, **a.g.e.**, s.324.

¹¹²⁵ Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, **a.g.e.**, s.104. Bu ebelerin genellikle Yahudi olduğunu ifade eden Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, halk arasında çocuk düşürmenin yaygınlaşmasından dolayı 1858'de hükümetin bazı tedbirler aldığını aktarmıştır. Bu tedbirlerden ilki doktorların ve eczacıların ilgili ilaçları vermesini engellemektir. İkincisi de mahallelerde imam ve muhtarların beş ve daha fazla çocuğu olanları tespit etmesinin istenmesidir.

¹¹²⁶ Nil Sarı, **a.g.m.**, s.25-26.

¹¹²⁷ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.40.

¹¹²⁸ Nil Sarı, **a.g.m.**, s.27.

Refik Münir, ebeler verilen hastabakıcılık derslerini kitaba dönüştürmüşlerdir. İsmail Derviş Paşa, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane’de ebeler sınıfına hasta bakımı için gereken teorik ve uygulama derslerini verirken aynı zamanda hasta bakımı usulü dersinin koyulmasını sağlamıştır.¹¹²⁹ Dolayısıyla ilk hastabakıcılar ebeler arasından çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınlar ebe olabilmışlerdir ancak hekimliğe kabul edilmeleri daha sonraki yıllarda mümkün olmuştur.

5.4.5. Sütannelik/Sütninelik yapan kadınlar

Sütannelikle ilgili ilk bilgilere Eşnunna ve Hammurabi Kanunları’nda ulaşıldığını aktaran Hürü Sağlam Tekir, Eşnunna kanununda bebeğin sütanneye verilmesi halinde sütannenin üç yıllık beslenmesinin ve giyim ihtiyaçlarının bebeğin ailesi tarafından karşılanması gerektiğini aktarmıştır.¹¹³⁰

Ignatius Mouradgea D'ohsson da kadınların genellikle çocuklarını emzirmeye gayret ettiklerinden bahsetmiştir. Kadınların emziremedikleri hallerde ise sütanne/sütnine tutulması geleneği Osmanlı İmparatorluğu’nda yaygın çözümlerden biri olmuştur.¹¹³¹ Abdülaziz Bey sütanne/sütninelerin hemen hepsinin fakir olduğunu, kocasının ya ölmüş veya kocası bulunsa dahi muhtaç durumda kadınların fakirlik sebebi ile sütninelik yaptığını aktarmıştır.¹¹³² Refik Halit Karay ise II. Abdülhamid devrinde sütanne/sütnine tutmanın adeta moda haline geldiğini aktarmış, sütanne/sütnine tutamayanların da bebeklerini emziklerle beslediğini belirtmiştir.¹¹³³ Özellikle sütü yetmeyen ve çeşitli gerekçelerle çocuğunu emziremeyen kadınların yerine sütanne/sütnine tutulmuş ve çoğu zaman bu kadınlara para ödenmiştir. Gazetelerde sütninelik/sütannelik yapacak kadınların özellikleri, sağlıkları, beslenmeleri üzerinde durularak bunların bebeğin gelişimi için önemli olduğu yönünde yazılar yayınlanmıştır.¹¹³⁴ Terakki-i Muhadderat’ta sütanne/sütnine olarak alınacak bir kadının çok dikkatli bir şekilde gözlemlenmesi gerektiği, muayene edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.¹¹³⁵ Besim Ömer de sütannelik yapacak kadınlarda aranması gereken özelliklerin neler olduğunu paylaşmıştır.

¹¹²⁹ Nil Sarı, **a.g.m.**, s.27.

¹¹³⁰ Hürü Sağlam Tekir, “Osmanlı Devleti ve Kültür Coğrafyasında Sütannelik”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.24, 2019, s.712.

¹¹³¹ Ignatius Mouradgea D'ohsson, **18. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Âdetler** (Çev. Zehran Yüksel) Tercuman 1001 Temel Eser, 1980, s.174

¹¹³² Abdülaziz Bey, **a.g.e.**, s.26.

¹¹³³ Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s.19.

¹¹³⁴ **Maarif**, “Sütanne İntihâbı”, 9 Ocak 1892.

¹¹³⁵ **Teraakki-i Muhadderat**, “Sütnine İntihabi” 19 Eylül 1869.

“Ebelik, Doğurma ve Doğurtma” adlı kitabında “İyi bir sütnene nasıl olmalıdır?” sorusunu soran Besim Ömer yeni anne olan bir kadının sütü kesildiği takdirde sütnane/sütnine tutulabileceğinden bahsetmiştir.¹¹³⁶

1903’ten sonra Darülaceze’de kurulan ve hizmet vermeye başlayan ırzahaneler bir emzirme evi olmuştur.¹¹³⁷

İrzahanebe bebeklere ya anne sütü ya da sterilize süt verilmiştir. Darülaceze talimatnamesinin 31. maddesinde sütnane/sütannenin görevi belirtilmiş, yeni doğmuş bebeklerin hekimler tarafından verilen talimat doğrultusunda emzirilmeleri istenmiştir.¹¹³⁸ 1903’te Servet-i Fünun’da yayınlanan yazıdan öğrenildiğine göre tabib ve kapıcının dışındaki çalışanların tamamı kadındır. Sekiz sütannenin çalıştığı, iki hademe ve iki çamaşırcının görev yaptığı ırzahanebe 33 çocuk bakım almıştır.¹¹³⁹

5.4.6. Bohçacılık yapan kadınlar

Şehirlerde yaşayan kadınların bir kısmı ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çalışmak zorunda kalmışlardır. Bunlar arasında bohçacılar da vardır. Bohçacılar Osmanlı İmparatorluğu’nda öteden beri dantel, kumaş, satmak için evden eve konaktan konağa dolaşan satıcı kadınlardır.¹¹⁴⁰ Erdoğan Tokmakçioğlu’nun aktardığına göre bohçacıların sattıkları eşyalar arasında cafcacflı ve renk renk yatak örtüleri, gecelikler, iğneler, iplikler, incik boncuklar ve bilezikler mevcuttur.¹¹⁴¹ Kadınlar bohçacılık yaparken, aynı zamanda arz ve talep durumuna göre ürün çeşitliliğini arttırırken bir taraftan da kadınların ürettiği ürünlerin satışını gerçekleştirmişlerdir. Ticaret hayatına zenginlik kazandırırken aynı zamanda üretimin sürekliliğini sağlamışlardır.

¹¹³⁶ Besim Ömer Akalın, **a.g.e.**, s.329-330.

¹¹³⁷ Hürü Sağlam Tekir, “Osmanlıda Kimsesiz ve Yoksul Çocuklara Anne Şefkati: Irzahane”, **History Studies**, 12/6, Aralık 2020 s.3131.

¹¹³⁸ Hürü Sağlam Tekir, **a.g.m.**; İzzettin As, “Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2020, s.109. **Terakki-i Muhadderat**, “Süt emen çocuklar ile meme veren kadınlara dair malumatır”, 10 Temmuz 1869. Yazının devamı 18 Temmuz 1869’da yayınlanan nüshadadır.; Yenidoğan bebekler şayet annesiz ya da sütninesiz kalmışsa, sokağa terk edilmişse onlar devlet korumasına alınmışlardır. 1903’de açıldığında 33 çocuktan 17’si süt emmeye devam ettiği bilinen ırzahanebe 1929’a kadar 4685 çocuk kabul edilmiştir. Terakki-i Muhadderat’ta yeni doğan bebeklerin en az beş altı ay sadece anne sütü ile beslenmesi, bebeklere başka bir şey verilmemesi, eğer süt yetmiyorsa başka bir sütnine tutulması önerilmiştir.

¹¹³⁹ **Servet-i Fünun**, “İrzahane Heyeti”, 16 Temmuz 1903.

¹¹⁴⁰ Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s.51

¹¹⁴¹ Erdoğan Tokmakçioğlu, **Osmanlı Kadınlar Âlemi**, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1991, s.43.

5.4.7. Hizmetçilik yapan kadınlar

XIX. yüzyıl İstanbul’unda kendi imkânları doğrultusunda ayakta kalmaya çalışan yoksul kadınlar genellikle geçimlerini hizmetçilik yaparak sağlamışlardır ya da sağlamaya çalışmışlardır. Demografik yapının savaşlar, göçler ve kentleşmeye bağlı olarak hızla değiştiği İstanbul’da, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden kopup gelen çoğunlukla da kocalarını savaşlarda kaybetmiş olan kadınlar ya da kocaları halen cephelerde olan kadınlar [...] XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplumsal hayata karışmış, çalışarak geçimlerini sağlamışlardır. Bu durum Tanzimat’tan itibaren hedeflenen mutlu aile, modern erkek ve eğitimli kadın kavramlarını oluşturmaya çalışanlar için endişe uyandırıcı olmaya başlamıştır.¹¹⁴² Osmanlı İmparatorluğu modernleşmenin de etkisiyle hizmetçilik yapan kadınların ve onları çalıştıran hanımların sorunları gazetelere yansımıştır. Hanımlar hizmetçilerin itaatsizliğinden yakınırken; hizmetçilik yapan kadınlar da evin hanımının kendilerine kötü davrandıklarından, karınlarının doymadığından şikâyetçi olmuşlardır.¹¹⁴³ “İstanbul Haneleri” adlı eserde İstanbul’da kadın hizmetçilerin çok belirgin bir hayat döngüsü olduğundan bahsetmiştir. 1907’de İstanbul’daki hanelerin % 8’inde kayıtlı ikâmet eden hizmetçi olduğundan bahsedilen eserde, çalıştırılan hizmetçilerin %85’inin kadın olduğu aktarılmıştır.¹¹⁴⁴

Lucy M.J. Garnett ise Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle zengin Ermeni ailelerin evinde Rum hizmetçilerin çalıştırıldığını, yoksul Ermeni kadınların ise evlerinden başka bir yerde çalışmayı istemediklerini aktararak gayrimüslimlerin de hizmetçilik yaptığını belirtmiştir.¹¹⁴⁵ Kadın adlı dergide yer alan yazıda hizmetçilik yapan kadınların ve genç kızların ihmal edildiği aktarılmıştır.¹¹⁴⁶ Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu’nda hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınların pek çoğu hizmetçi olarak konaklarda çalışmış, pek çoğu ailesi veya aracılar tarafından o konaklara satılmıştır. Bazıları haftalık ya da aylık ücret alırken, önemli bir kısmı bu ücretlerden mahrum bir şekilde seçilen bir kişi ile evlendirilene kadar halayık olarak konaklarda kalmaya devam etmiştir.

¹¹⁴² Müge Telci Özbek, “Haneyle Sokak Sınırında: 1900’ler Başı İstanbulu’nda Hizmetçi Kadınlar, Emek ve Cinsellik”, **Toplumsal Tarih**, S. 269, 2016, s.53.

¹¹⁴³ **Kadın Yazıları**, “Hizmetçiler ve Onlarla Muamele”, 31 Mayıs 1926.

¹¹⁴⁴ Alan Duben, Cem Behar, **İstanbul Haneleri: Evlilik Aile ve Doğurganlık 1880-1940** (Çev. Nuray Mert), 1.b., İstanbul, 2014, s.65,81.

¹¹⁴⁵ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.143.

¹¹⁴⁶ **Kadın**, “Esaret Var- Halayıklara Dair”, 1 Şubat 1909.

5.4.8. Gardiyanlık yapan kadınlar

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren suç işlediği kanıtlanmış kadınlar için hapisanelerin gerekli olduğuna karar verilmiş olsa da 1839'da Gülhan Hatt-ı Hümayunu ile başlayan değişim toplumda cezalandırma yönteminin değişimini beraberinde getirmiştir. Zeynel Levent'in yaptığı araştırmada Üsküdar'daki bir kolcu kadından bahsedilmiştir. Bu kadının kimliğiyle ilgili herhangi bir bilgi olmadığından bahseden Zeynel Levent, güvenlik alanında istihdam edilen kadınlardan kimliği tespit edilebilen ilk kişinin ise Ayşe adındaki bir kadın olduğunu aktarmıştır.¹¹⁴⁷ 1880'den itibaren kadın mahkûmlar için düzenlemeler yapılmış,¹¹⁴⁸ kadın mahkûmlar için kadın koğuşlarında kadın gardiyanların görev yapmasına karar verilmiştir.¹¹⁴⁹ Dolayısıyla kadınların da gardiyan olarak çalışmalarının önü açılmıştır.¹¹⁵⁰ Ayrıca gardiyanlık yapan erkekler gibi görevlendirilebilecekleri, erkek gardiyanlar ile aynı işi yapabilecekleri karara bağlanmıştır.¹¹⁵¹ Yüksel Babaninoğlu kadın gardiyanların aldıkları maaşları bir tablo olarak verdiği makalesinde kadın gardiyanların erkek gardiyanlarla aynı işi yaptığını ancak aynı maaşı almadıklarını aktarmıştır.¹¹⁵² Isparta'daki hapisanede çalışan erkek gardiyanların maaşlarının yüz elli kuruş, kadın gardiyanların maaşlarının ise elli kuruş olması nedeniyle kadın gardiyanlar şikâyetçi olmuşlardır. Aldıkları elli kuruşla geçinemediklerini söyleyen kadın gardiyanlar, maaşlarının yüz elli kuruşa çıkarılmasını talep etmişlerdir. Eğer yüz elli kuruş olmayacaksa en azından yüz kuruş yapılmasını istemişlerdir.¹¹⁵³ Görülüyor ki tutuklu ve hükümlü kadınlara verilen cezaların uygulanabilmesi için kadın gardiyanlara ihtiyaç duyulmuş ve kadınlar yeni bir mesleğe kavuşmuşlardır. Ayrıca kadınların erkeklere göre maaşlarının düşük olması şikâyet etmelerine sebep olmuştur çünkü geçinememişlerdir. Bir kere daha görülüyor ki kadınlar erkeklerle aynı işi yapmalarına rağmen aynı ücreti alamamışlardır.

¹¹⁴⁷ Zeynel Levent, "Geç Osmanlı Dönemi'nde Kadınların İstihbarat Memurluklarında İstihdamı Girişimi", **Journal of Universal History Studies**, C.5, S.1, 2022, s.19.

¹¹⁴⁸ Yüksel Babaninoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Gardiyanlar", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.13, S.70, 2020, s.186.

¹¹⁴⁹ Gizem Sivri, "Osmanlı'da Kadın Mahkûm Olmak: Kadınları Mahkûm Etme Ve Denetleme Üzerine Bir Değerlendirme(1840-1919)", **Toplumsal Tarih**, S.283, 2017, s.87.

¹¹⁵⁰ BOA, **Şura-yı Devlet Evrakı**, 1711-16 (H-29-04-1303)

¹¹⁵¹ Nazan Pürmüşlü, "Osmanlıdan 1950'ye Türk Kadın Haklarının Ve Statüsünün Gelişi Süreci", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Elazığ, 2020, s.42.

¹¹⁵² Yüksel Babaninoğlu, **a.g.m.**, s.188-189.

¹¹⁵³ Ayşe Özdemir Kızıllan, "Osmanlı'da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Isparta, 2011, s.87.

5.4.9. Çiftçilik yapan kadınlar

XIX. yüzyılda nüfusun büyük bir bölümünün geçimini tarım üretimi ile kazandığı düşünülürse köylerdeki kadınların üretimdeki payının büyüklüğü tahmin edilebilir. Bu kadınlar ev idaresi dışında sabahın erken saatinden itibaren tarlada, bahçede, ahırda ne iş varsa onunla meşgul olmuş ve hiçbir zaman yaptığı iş takdir edilmezken aynı zamanda da çalışan olarak görülmemiştir.

Kadınlar yaşadıkları bölgelere göre bölgede yetişen ürünün toplanmasından, işlenmesine pek çok aşamada yer almıştır. Batı Anadolu’da yaşayan kadınlar incir, zeytin, pamuk işleri ile uğraşırken Doğu’da yaşayan kadınlar daha çok hayvancılıkla uğraşmıştır. Genellikle erkeklerle birlikte aynı ortamda çalışan ve birlikte üreten çiftçi kadınlar Servet-i Fünun’da yayınlanan bir haberde yer almıştır. Haberde incirler düşmeye başladığı zaman kadınların, erkeklerin, çocukların velhasıl bütün köylülerin beraber incir toplamaya gittiklerinden bahsedilmiştir.¹¹⁵⁴

Ayrıca incirler kurutulduktan sonra büyüklüklerine göre kutulara yerleştirilir. Genelde incirlerin sınıflandırılması işini de kadınlar yapar. 9 Aralık 1892’de yayınlanan habere göre İncir mevsiminde her milletten kadınların ve kızların bu işlerle uğraştıkları aktarılmıştır. Kadınların bazen kendileri için çalıştığı, bazen de aile bütçesine destek olmak maksadıyla ırgat olarak çalışmaya gittiği ifade edilmiştir. Yazının devamında kadınların maharetli olmasından dolayı inciri ellerine aldıkları anda ellerindeki incirin hangi tür olduğunu ayırarak birinci ve ikinci sınıf incirleri süslü kutulara dizdiklerinden bahsedilmiştir.¹¹⁵⁵

Resim 59: İncir kurutan kadınlar¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁴ Servet-i Fünun, “İzmir İncirleri”, 9 Aralık 1892.

¹¹⁵⁵ Servet-i Fünun, a.g.m., 9 Aralık 1892.

¹¹⁵⁶ Servet-i Fünun, “İncir kurutan kadınlar”, 9 Aralık 1892.

Rum köylüleri genellikle farklı ırk ve dinlere mensup kişilerle birlikte yaşamıştır. Rum köylü kadınları çoğunlukla tarlada çalıştırılmasa da evdeki işleri yapmışlardır. Yani koyunları sağmış sütü peynir ve yoğurt yapmış kadınlar genellikle bu işleri yapmakla görevlendirilmişlerdir. Kızların görevi de sürüleri gün boyunca gütmek, akşam da eksiksiz geri getirmek olmuştur. Ayrıca köylü kadınlar koyunların kırılmasından sonra yünü yıkamış, ipi eğirmiş, ardından örme ve dokuma işini yapmışlardır.

Resim 60: Kuru inciri ebatlarına göre ayıklayan kadınlar¹¹⁵⁷

Hem ailenin ihtiyacı olan giysileri üretmiş hem de satılacak ürünleri hazırlamışlardır. Bazı yerlerde yaşayan köylü Rum kadınların da ipekböceği yetiştirerek para kazandıkları tespit edilmiştir. Tarlası olmayanlar genelde ırgat olarak çalışmışlardır.¹¹⁵⁸ Tarlası olanlar ise ev işlerini bitirdikten sonra tarlada erkeklerle birlikte çalışmaya devam etmişlerdir. Mary Mills Patrick, kadınların ekmek yapımını gözlemlene fırsatı bulmuştur. Öğrendiklerini paylaştığı notlarında tandırı anlatmış, ekmeklerin ince ve uzun olduğundan bahsetmiştir.¹¹⁵⁹

¹¹⁵⁷ **Servet-i Fünun**, “Kuru inciri ebatlarına göre ayıklayan kadınlar”, 9 Aralık 1892.

¹¹⁵⁸ Lucy M. J. Garnett, **a.g.e.**, s.39-40, 198.

¹¹⁵⁹ Mary Mills Patrick **a.g.e.**, s.61.

Resim 61: Van’da lavaş yapan kadınlar¹¹⁶⁰

Ziraat Bankası’nın tüzüğünde “zirai krediler” konusuna ağırlık verilmiştir. İlk nizamnamenin 1. ve 2. maddelerinden anlaşıldığına göre çiftçinin üretimini arttırmak bankanın temel amacı olmuştur. Bu doğrultuda verilen tarımsal krediler Ziraat Bankası’nın temel görevleri arasına yer almıştır. Böylece 1889’dan itibaren “arazi sahibi, ortakçı ve kiracı” kadınlar çiftçi olarak kabul edilmiş ve bankadan kredi alabilmişlerdir.¹¹⁶¹ Tarlası olmayan kadınlar ise Ege’de, Akdeniz’de Karadeniz’de çok düşük ücretlerle çalışmışlardır.¹¹⁶² Çiftçilik yapan kadınlar gerek kendi geçimlerini sağlamak için gerekse savaşımlardan dolayı yetişkin erkekler askere alındıklarından üretime devam etmişlerdir.

5.4.10. Dokumacılık yapan kadınlar

Dokumacılık Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik hayatı açısından önemli bir yere sahip olmuştur. İmparatorluk topraklarında pek çok kentte ve kasabada ip eğiren, kumaş dokuyan kadınların yanı sıra halı, kilim, seccade dokuyan kadınlar da mevcuttur. Emine Dingiş’in aktardığına göre XVII. yüzyıldan itibaren imparatorluk topraklarında dokumacılık yapan kadınlar mevcuttur.¹¹⁶³ Ayrıca ip eğirme de kadın işi olarak görülmüştür. Özgür Kolçak, iplik eğirmek için el becerisi gelişmiş olan kadınların bu işi erkeklere nazaran daha iyi yaptıklarından dolayı bu işin kadınlara

¹¹⁶⁰ Servet-i Fünun, “Van’da lavaş yapan kadınlar”, 19 Mart 1897.

¹¹⁶¹ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.773.

¹¹⁶² Şehmus Güzel, *a.g.m.*, s.862.

¹¹⁶³ Emine Dingiş, “Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları”, *History Studies*, C.2, S.1 2010, s.15.

bırakıldığını aktarmıştır.¹¹⁶⁴ Zaman içinde sanayileşmenin de etkisiyle hazır ipler kullanan dokumacılar eğirme işinden uzaklaşmışlardır.¹¹⁶⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nda Müslüman kadınların bazıları kendi atölyelerinde çalışırken bazıları gayrimüslim evlerinde ve atölyelerinde çalışmıştır. Bu durum birtakım problemlerin çıkmasına sebep olmuştur. Kadir Yıldırım’ın aktardığına göre Hristiyanların evlerindeki veya atölyelerindeki dokuma tezgâhlarında Müslüman olan kadınların çalışmalarından rahatsız olan “egemen güç” yerel yönetimlere talimat vermiş ve gayrimüslimlerin yanında Müslüman kadınların çalışmasının engellenmesini buyurmuştur. Kadınlar geçinemedikleri için merkezi yönetim yasaklamak yerine yeni bir çözüm bulmuştur. Müslüman kadınların kendi evlerinde dokuma yapmaları için tezgâhların satın alınmasına karar verilmiştir. Böylece evlerinde halı veya kilim dokuyarak geçimlerini sağlayacak kadınlar, gayrimüslimlerin yanında çalışmak zorunda kalmayacaktır. Müslüman kadınların gayrimüslimlerin yanında çalışmasının önüne geçilememiştir çünkü planlanan dokuma tezgâhları mali sebeplerden dolayı satın alınamamıştır.¹¹⁶⁶

Resim 62: Van’da ip eğiren kadınlar¹¹⁶⁷

Anadolu’nun pek çok yerinde XIX. ve XX. yüzyılda başta dokuma olmak üzere üretilen tekstil ürünleri günümüzde de olduğu gibi ağırlıklı sanayi kolu olmaya

¹¹⁶⁴ Özgür Kolçak, “Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2005, s.69.

¹¹⁶⁵ Sadiye Tutsak, “Osmanlı Devleti’nde Son Dönemde Uşak’ta Halıcılığın Makineleşme Süreci”, **Belleten**, C.71, S.260, 2007, s.71.

¹¹⁶⁶ Kadir Yıldırım, **a.g.t.**, s.130-131.

¹¹⁶⁷ **Servet-i Fünun**, “Van’da ip eğiren kadınlar”, 19 Mart 1897.

devam etmiştir. Kadınlar dokumacılıkta yoğun bir şekilde istihdam edilmiştir.¹¹⁶⁸ Sadiye Tutsak da XX. yüzyılın başında Uşak'ta 2.000 halı tezgâhı bulunduğunu ve bu tezgâhlarda 8000 işçi kadının çalıştığını aktarmıştır.¹¹⁶⁹ Uşak örneğinde de Denizli örneğinde de kadınların dokumacılık işi yaptığı, bazılarının fabrikalarda çalıştığı bazılarının da atölyelerde çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadınlar dokumacılıkta da istihdam edilmişlerdir.

Resim 63: İzmir'de halı dokuyan Yahudi kızlar¹¹⁷⁰

Dokumacılık işiyle sadece Müslüman kadınlar istihdam edilmemiştir. Gayrimüslim kadınların da bu iş kolunda çalıştığı bilinmektedir. İzmir Yahudileri'nden olan bir aile Habif ve Polako Şirketini kurmuştur.¹¹⁷¹ Dolayısıyla bu şirket hem kadınlara dokuma işi vermiş hem de kadınların dokuduğu halıları satın almıştır. Böylece kadınlar geçimlerini sağlayabilecekleri kazanç elde etmişlerdir.

5.4.11. Kolculuk yapan kadınlar

Aslında XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kadınlar gardiyan olarak hapishanelerde çalışsa da XX. yüzyıl başından itibaren gümrüklerde çalışacak kolcu kadınlara ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü kaçakçılık işlerinde kadınların da yer almaya

¹¹⁶⁸ Kadir Yıldırım, **a.g.t.**, s.133. 1890'larda Denizli Tavas'taki 185 dokuma tezgâhında çalışan işçilerin 143'ü kadınlardan oluşmuştur. Aynı dönemlerde Uşak'taki 1.000'e yakın halı tezgâhında 3.000'in üzerinde kadın ve kız istihdam edilmiştir.

¹¹⁶⁹ Sadiye Tutsak, **a.g.m.**, s.80.

¹¹⁷⁰ Laurence A., Hazan "Habif ve Polakolar: Ticarete İzmir'in Önde Gelen İki Ailesi", **İzmir'de Yahudiler: Antik Smyrna'dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, s.168.

¹¹⁷¹ Laurence Abensur-Hazan Hazan, **a.g.m.**, s.168.

başladığı tespit edilmiş ve kadınların üzerini arayacak kolculara ihtiyaç duyulmuştur.¹¹⁷²

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılın sonunda tütün kaçakçılığını kadınlar da yapmaya başladığı için Reji idaresi bu kaçakçıları engelleyebilmek amacıyla kadın kolcular görevlendirmek zorunda kalmıştır.¹¹⁷³

Birten Çelik'in aktardığına göre imparatorluktan ayrılmak isteyen Eflak, Boğdan, Bulgaristan ve Arnavutluğun yanı sıra Ermenilerin de faaliyetleri kaçakçılığın artmasında etkili olmuştur. Özellikle kara ve deniz yoluyla silah ve patlayıcı madde, siyasi içerikli belgeler Osmanlı topraklarına kaçak yollardan getirilmiştir.¹¹⁷⁴

Kadınların kaçakçılık işlerinde faaliyet göstermesi nedeniyle kadın kolcu istihdamı sağlanarak yolcu yoğunluğu olan gümrük kapılarında görevlendirilmelerine karar verilmiştir. Önemli bir dönüm noktası olan bu karar Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların geçimlerini sağlamak ve hayatlarını sürdürebilmek için elde ettiği iş imkânlarından birine dönüşmüştür.¹¹⁷⁵ Kadın kolcuların istihdamı Anadolu ve Rumeli bölgesi olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Anadolu'daki gümrük kapıları Mudanya, İzmir ve Trabzon şehirlerde bulunurken bunlardan ilk kadın kolcu talebi Mudanya iskelesi için yapılmıştır. Rumeli bölgesinde ise Selanik vilayetindeki Barakova Gümrük Kapısı için talep mevcuttur.¹¹⁷⁶

5.4.12. Fahişelik Yapan Kadınlar

Fahişe kelimesi Osmanlı İmparatorluğu'nda cinsel açıdan zevk/haz veren kadınları anlatmak için kullanılmıştır.¹¹⁷⁷ Burcu Belli ise fahişeliğin bir meta

¹¹⁷² Mary Mills Patrick **a.g.e.**, s.218. XX. yüzyıla kadar gümrüklerde erkek kolcular çalışmıştır. Erkek kolcuların kadınların üzerini aramamasından dolayı kadınların kaçakçılık yaptığı anlaşılmıştır. Mary Mills Patrick kadınların üzerlerinin aranmamasına değinmiş ve II. Meşrutiyet öncesinde pek çok kadınlar giysilerinin altında belge veya kitap gibi pek çok şeyi taşımışlardır.

¹¹⁷³ Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", **Türkler Ansiklopedisi**, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.548.

¹¹⁷⁴ Nazan Pürmüşlü, **a.g.t.**, s.42; Burak Altınsoy, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları", **Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Bursa, 2021, s.54-55.

¹¹⁷⁵ Birten Çelik, "Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)", **Belleten**, C.79, S.286, s.1004.

¹¹⁷⁶ Birten Çelik, s.1020, 1023.

¹¹⁷⁷ Cem Doğan, **a.g.e.**, s.10. Cem Doğan arşiv belgelerinde genellikle fahişe kelimesinin kullanıldığını belirtmiş, bazı belgelerde ise aşüfte, sürtük, uygunsuz, facire ve alüfte kelimelerinin kullanıldığını bahsetmiştir.

karşılığında cinsel ilişkiye girilmesi¹¹⁷⁸ olarak tanımlamaktadır. Hem ekonomik hem de toplumsal yapının dışladığı bu kadınlar aslında birer aktördür. Yani ihtiyaçlarını karşılamak için toplumsal yapının kabul etmeyeceği bir yolu tercih etmişlerdir.¹¹⁷⁹ XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomisinin giderek kötüleşmesi, erkeklerin savaşıardan geri dönememesi ve yaşanan siyasal gelişmeler kadınların geçinemez hale gelmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla imparatorluk topraklarında yaşayan Müslüman ve gayrimüslim kadınların bazıları geçimlerini sağlamak için fahişelik yapmışlardır. Cem Doğan’ın XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başında imparatorluğun ekonomik koşulları ile fuhuşun yaygınlaşması arasında bağlantı kurmuştur.¹¹⁸⁰ Bu bağlantı fuhuşun yaygınlaşmasını ispatlar niteliktedir. “[...] Herkes nesi para ederse onu satıyor.” cümlesi ile her ne kadar I. Dünya Savaşı’ndaki kadınların durumu anlatmış olsa da bu sözler XIX. yüzyıldaki fahişe kadınları da yansıtmaktadır.¹¹⁸¹

İstanbul’da fahişeler ve fuhuş yapılan mekânlar 1870 sonrasında resmiyet kazanmış “Emraz-ı Sâriye Talimatnamesi” yürürlüğe girmiş, 1884’ten itibaren yürürlüğe giren¹¹⁸² nizamnameye göre bir heyet kurulmasına karar verilmiş ve bu heyetin çalışmaları tanımlanmıştır. Böylece umumhanelerde çalışan kadınlar tespit edilmiştir.¹¹⁸³ Nizamnamenin yirmi dördüncü maddesine göre evlerde çalışan kadınların kayıtlı olup olmadıkları görevliler tarafından incelenirken kayıt dışı çalışanlar da tespit edilmek istenmiştir. Yirmi altıncı madde ile umumhane olarak çalıştırılan evlerden bir ücret alınmasına ve alınan ücretlerin kaydının tutulmasına karar verilmiştir. Böylece toplanan paraların kaydı tutulurken aynı zamanda faturalandırılmaları sağlanmıştır. Yirmi sekizinci madde ise para toplayacak kişinin mutlaka bunu faturalandırmasını sağlamasıdır.¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁸ Burcu Belli, **Osmanlı’da Fuhuş: II. Abdülhamid Dönemi’nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909)**, 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2021, s.48.

¹¹⁷⁹ Cem Doğan, **a.g.e.**, s.188.

¹¹⁸⁰ Cem Doğan, **a.g.e.**, s.56.

¹¹⁸¹ Abdullah Harmancı, “Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Öyküleri ve Öykücülüğü”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Konya, 2010, s.114-115.

¹¹⁸² Burcu Belli, “II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıllarında Osmanlı’da Yoksul Kadınlar ve Fuhuş Düzenlemeleri (1876-1918)”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 7, Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a armağan, s.1325.

¹¹⁸³ Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.1329. 1879’da yayınlanan talimatname Doktor Agop Handanyan tarafından yapılan araştırmaların sonucudur. Talimatnameyle birlikte hastalıklar, fuhuş ve fahişeler hakkında bilgi toplanmak istenmiştir. 1884’de ise fuhuş nizamnamesi yürürlüğe girmiştir.

¹¹⁸⁴ Burcu Belli, **a.g.m.**, s.1327.

Bu kadınların bazılarının adları ve çalıştıkları adresler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 10: İstanbul’da Fahişelik yapan kadınların bazılarının adları ve adresler¹¹⁸⁵

Fahişelik Yapan Kadınların Adı	Dinleri	Fahişelik Yaptıkları Tarihler	Adresleri
Benli Niça	Hristiyan	1880-1890	Samatya
Kumru	Müslüman	1880-1890	Aksaray, Şekerci Sokağı
Mari	Müslüman	1880-1890	Beyoğlu Kömürcü Sokağı
Roza/Bodur Maryanti	Hristiyan	1880-1890	Beyoğlu Yeni Çarşı Caddesi
Çopur Olga veya Balık Eftelya	Hristiyan	1880-1890	Beyoğlu Yeni Çarşı Caddesi
Eleni/İrini	Yahudi	1880-1890	Beyoğlu Yeni Çarşı Caddesi
Zenciye İstanbuliye	Müslüman	1889	Hünkâr Mahallesi
Nazile	Müslüman	1889	Hünkâr Mahallesi
Zenciye Hamide	Müslüman	1889	Hünkâr Mahallesi
Takiye Hanım	Müslüman	1890	Hünkâr Mahallesi
Pakize	Müslüman	1890	Fatih/Mercan Caddesi, Çıkmaz Sokak
İpatya ve kız kardeşi Alesa	Hristiyan	1900	Büyükkada Karanfil Mahallesi
Fato Nîgar	Müslüman	1906	Eyüp/Demirkapı
Tori ve Hûridal	Hristiyan	1907	Kadıköy / Yel değirmeni, Söğütlüçeşme Caddesi
Liza	Hristiyan	1908	Galata Hamam Sokağı

Merkezi yönetim kadınların sağlıklarının kontrol altında tutulması ve özellikle frengi gibi hastalıkların yayılmasını engellemek istemiştir. Nihayetinde başkentte ve taşrada umumhanelerde çalışan kadınlar meşru hale gelmiştir. Bir bakıma merkezi yönetim ve yerel yönetimler bu kadınların meşruluğunu kabul etmiştir.¹¹⁸⁶

Burcu Belli’nin tespitine göre 1884’te hazırlanan Nizamname, fuhuşu engellemek veya ona müdahale etmek için hazırlanmamıştır. Ayrıca Nizamnamede cezalandırma ile ilgili kısım doktorları ve diğer çalışanları içine almış, umumhaneleri ya da kadınları kapsamamıştır.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁵ Cem Doğan, **a.g.e.**, s.170-173.

¹¹⁸⁶ Burcu Belli, **a.g.e.**, s.51.

¹¹⁸⁷ Burcu Belli, **a.g.m.**, s.1328.

5.4.13. Sahne Sanatlarında Çalışan Kadınlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların sahneye çıkması XIX. yüzyılda gayrimüslüm kadınlar ile başlamıştır. Özellikle modernleşmenin etkisi ile Osmanlı topraklarında açılan tiyatrolar öncelikli olarak İstanbul'da başlamış zaman içinde taşraya yayılmıştır. Kadınların tiyatrolarda izleyici olması fermanlar ve beratlarla düzenlenirken çalışmaları konusunda da pek çok düzenlemeler yapılmış, Müslüman kadınların oyuncu olarak sahneye çıkması 1920'lerde mümkün olmuştur.

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında yaşanan gelişmeler kadınların sorunlarını da tartışmaya açmıştır. Kadınlara erkeklerin eşit oldukları üzerinde durulan gazete ve dergilerde yer alan yazılar "eli kalem tutan" kadınların yazılarıdır. Ancak Osmanlı kadınları arasında tiyatro yazarı olmadığı gibi tiyatro oyuncusu olan kadın sayısı da pek azdır.

Güllü Agop Meşrutiyet döneminin tiyatrocusu olarak varlık göstermiş duayyen bir isimdir. Gazeteler aracılığı ile Osmanlı İmparatorluğu'nda tiyatrodan yaşanan sorunları aktaran Güllü Agop, pek çok sorun üzerinde dururken en önemlisinin sahneye çıkacak kadınların bulunması olduğunu vurgulamıştır. Kadın oyuncu yetersizliğinden dolayı Ermeni kızların en tombullarını tiyatrodan oynattığını¹¹⁸⁸ belirten Güllü Agop, kadın izleyicilerin tiyatroya gelmesi için önemli gayretler göstermiştir.¹¹⁸⁹

Tiyatro oyuncusu olarak sahnede yer alan kadınların yanı sıra kantocu olan kadınlar da mevcuttur. Kanto ve tiyatro Osmanlı kadınlarının değişimine imkân sağlamıştır.¹¹⁹⁰ Kadınların sahnede bedenlerini ön plana çıkararak yaptığı dans gösterisi Osmanlı toplumundaki kadın kimliğinin değişmesini hızlandırmıştır.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁸ Metin And, **Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi**, 7.b., İletişim Yay., İstanbul, 2014, s.74. Osmanlı tiyatrosunda oyuncu olarak görev alan Ermeni kadınların isimlerinden bazıları Yeranuhi Karakaşyan, Vergine Karakaşyan, Aznif Hratça, Mari Nivart, Siranuş, Asdgrik, Şazık, Köylüyan, Koharik Şirinyan, Bayzur Fasulyeciyen, Tahuki Hiranuş Satenik, Ojeni, Aznif'tir

¹¹⁸⁹ Metin And, **a.g.e.**, s.72.

¹¹⁹⁰ Gülnihal Ünal, "Batı-Dışı Modernlik Kavramı Bağlamında Kanto", **Online Journal Of Music Sciences**, C.2, S.3, 2017, s.259-261.

¹¹⁹¹ Selçuk Alimdar, "XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziği'nin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları", **İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, 2011, s.379.

Resim 64: İstanbul’da Tiyatro’da çalışan kadınlar¹¹⁹²

Basiret Gazetesi’nde 14 Şubat 1871’de yayınlanan ilana göre kanto gösterisinin yapıldığı tespit edilmiştir.¹¹⁹³

Kantocu olarak sahneye ilk çıkan kişi Aranik Hanım olurken ilk Müslüman kantocu Kadriye Hanım Papasköprülü Amelya adı ile sahneye çıkmış¹¹⁹⁴ Bu durum Müslüman kadınların başka isimler alarak sahneye çıkabildiklerini gösterir bir örnek olması nedeni ile başka kadınların da aynı yolu izleyebileceği şüphesini uyandırmaktadır. Fakat bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma olmaması nedeni ile sadece şüpheden ibaret olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

5.4.14. Fabrikalarda işçi olarak çalışan kadınlar

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda fabrikaların açılmaya başlaması ile beraber kadın işçilerin varlık gösterdiği bilinmektedir. Bursa, Selanik, İstanbul’da açılan fabrikalarda her geçen gün çalışan kadın sayısı da artmıştır. Bunun iki sebebi olabilir. Birincisi kadınların çalıştığı fabrikalarda belirli uzmanlık alanları oluşmuş olabilir. İkincisi de bu alanlarda çalışan kadınlara erkeklere nazaran çok daha az ücret ödenmiştir. Bu sebeplerden dolayı bazı iş kollarında kadınların hâkimiyetinden kaynaklanan adlandırmalar yapılmıştır.¹¹⁹⁵

¹¹⁹² Şefika Şehvar Beşiroğlu, “İstanbul’un kadınları ve müzikal kimlikleri”, **İtü dergisi/B Sosyal Bilimler**, C.3, S.2., 2006, s.15. Peruz Şamran, Kamela (Fatika), Virjin, Agaumi, Aranik, Pipina, Anjel, Matilt Viktorya, Büyük Mori, Eleni, Büyük Amelya, Minyon Virjin, Viyalet, Flora, Küçük Amelya bu dönemin önemli kantocuları arasında yer almıştır.

¹¹⁹³ **Basiret**, “Gedikpaşa’da vâkî Tiyatro-i Osmanî”, 14.Şubat.1871.

¹¹⁹⁴ Ergün Hiçyılmaz, **İstanbul Geceleri ve Kantolar**, 1.b., Sabah Kitapları, İstanbul, 1999, s.9.

¹¹⁹⁵ D. Quataert ve E.J. Zürcher, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1950)**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 1998, s.58. Kadınların yoğunlaştığı alanlardan biri yün bükücülük olmuştur. Buna gazala denmiştir. Kadınların yoğunlaştığı diğer kısım ise ipek çekiciliği yani habbabecilik olmuştur. Erkekler ise ticari alanlarda, boyacılıkta çalışmıştır.

Bursa'daki ipek fabrikasında hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınların çalışması¹¹⁹⁶ her cemaatten kadının fabrikalarda çalışabildiğini göstermektedir. İngiliz konsolosu Maling Bursa'da ipek fabrikalarında çalışanların çoğunun kadınlardan ve çocuklardan oluştuğunu rapor etmiştir.¹¹⁹⁷ Fabrika'da çalışan kadınların çoğunluğunun gayrimüslim olduğu Maling tarafından belirtilse de hiçbir Türk kadını fabrikada çalışmamış demek mümkün değildir.¹¹⁹⁸

Bir diğer fabrika İstanbul Kibrit Fabrikasıdır ve burada çalışanların yarısından fazlası kadınlardan ve kızlardan oluşmuştur.¹¹⁹⁹ Bu durum gösteriyor ki XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde kadınlar ve kızlar sadece dokuma sanayinde değil açılan diğer sanayi kollarında da çalışmaya başlamıştır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde fabrikalarda çalışan kadınların örgütlenerek grev yaptıkları, sendikal mücadelelerini başlattıkları da görülmektedir. Şehmus Güzel'in aktardığına göre 1872'den 1907'ye kadar geçen sürede Osmanlı İmparatorluğu'nda elli grev yapılmıştır.¹²⁰⁰ Şehmus Güzel'in oluşturduğu tablo incelendiğinde dokuma ve gıda sanayiinde kadınların daha yoğun çalıştığı bilgisi de göz önünde bulundurularak kadınların katılabileceği grevlerin dokuma, gıda sektöründe yoğunlaşmış olabileceği tahmin edilmektedir. Serpil Çakır ise II. Abdülhamid Dönemi'nde gerçekleşen grevlerden dokuzunun kadınların çalıştığı işkollarında gerçekleştiğini belirtmektedir.¹²⁰¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar sanayileşme ile birlikte fabrikalardaki önemli iş gücü haline gelmişlerdir. Kadınlar çalışma koşullarının iyileştirilmesi ya da ücretlerinin zamanında ödenmesi gibi birtakım taleplerle grev yaparak haklarını aramışlardır. Çünkü 1907-1908 Sivas'ta işçi olarak çalışan bir kadın günde 16 saat çalışarak 40 para veya 2 kuruş almıştır. Bu kadın işçi kazandığı bir günlük para ile bir ekmek dahi alamamıştır. O günün koşullarında bir ekmek 5 kuruştur.¹²⁰² Bu örnekten hareketle II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı kadınlarının emek ve

¹¹⁹⁶ Kadir Yıldırım, **a.g.t.**, s.133.

¹¹⁹⁷ Seher Boykoy, "1908-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", **U.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.24, 2013, s.32

¹¹⁹⁸ Seher Boykoy, **a.g.m.**, s.33.

¹¹⁹⁹ Lütfü Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi** (özet olarak), Kebikeç Yay., Ankara, 1997, s.7.

¹²⁰⁰ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. III ve IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.804.

¹²⁰¹ Serpil Çakır, **a.g.e.**, s.45.

¹²⁰² Serpil Çakır, **a.g.e.**, s.345

istihdam eşitliği konusunda haklarını talep etmeleri ve grevlere katılıp, bazı grevleri organize etmelerinin sebebi açıktır.

Resim 65: Bursa’da İpek Fabrikasında Çalışan Kadınlar¹²⁰³

Osmanlı İmparatorluğu işçilerle ilgili ilk düzenlemeyi Hereke Fabrikası’nda çalışmak üzere, dışardan gelen kadın işçiler için yapmıştır. Çalışmak için gelen işçi kızların barınmaları için lojmanlar açılarak Türk ve Rum kızlar bu lojmanlara yerleştirilmiştir. Ayrıca çalışma saatlerini düzenlemiş, küçük kızların çalışma sürelerinin 11 saati geçmemesi kararlaştırılmıştır.¹²⁰⁴ Bir taraftan çalışma koşulları düzenlenen kadınlara bir taraftan da sanayi madalyası ihсан edilmiştir. Hereke Fabrika-i Hümayununda Eleniko, Konike, Atmasya ve Sivasidiye’ye birer kıta sanayi madalyası verilmesi gündeme gelmiştir.¹²⁰⁵ Tüm bu gelişmeler Osmanlı kadınlarının çalışma koşullarının iyileştirilmesi konusunda önemli adımlar arasında yer almıştır. Toplumsal alanda kadınların varlığının kabul edilmesi, onların yeni iş kollarında, fabrikalarda çalışmalarını kolaylaştırmıştır. Ayrıca hizmetleri karşılığında takdir görmeleri, onların çalışma alanlarındaki başarılarının artmasını da sağlamış olabilir.

¹²⁰³ **Servet-i Fünun**, “Bursa’da İpek Fabrikasında Çalışan Kadınlar”, 17 Şubat 1893

¹²⁰⁴ Abdülkadir Buluş, “Osmanlı Yekstil Sanayii Hereke Fabrikası”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)** İstanbul, 2000, s.150-151.

¹²⁰⁵ BOA, **İrade-i Taltifat Evrakı**, 36-16 (H-07-04-1311)

SONUÇ

1876'dan 1909'a kadar geçen süreç II. Abdülhamid'in hükümdarlık yıllarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun en zor zamanlarında padişah olan II. Abdülhamid, Kanun-i Esasi'nin ilanını sağlayarak anayasal bir özgürlük ortamı sağlamışsa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle yaşanan kaos üzerine parlamentoyu süresiz olarak tatil etmiştir. Nihayetinde yeniden “mutlak güç”ün egemen olduğu bir devlet yönetimi anlayışına dönmüştür. Bu dönem II. Abdülhamid'in otoriter politikalarından dolayı “İstibdat Dönemi” olarak adlandırılmıştır. Dönemin en dikkat çekici olan özelliği kadın gazete ve dergilerinde “kadın sorunu” ya da “kadın meselesi”nin tartışılmaya ve sorgulanmaya başlanmış oluşudur. Siyasal ve toplumsal konjonktür göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı aydınlarının “kadın sorunu” veya “kadın meselesi” üzerinden hayal ettikleri modern toplumun bir parçası olarak arzuladıkları kadına dair yazılar yazmaları da şaşırtıcı değildir. Osmanlı modernleşmesinin eğitim, kültür ve sosyal kurumlarından faydalanarak gelişen aydınlar “Osmanlı kadın hareketi” olarak ifade edilen süreci başlatmışlardır. “Kadın sorunu” ya da “kadın meselesi” tartışmaları “Osmanlı kadını” üzerinden Osmanlılık anlayışına paralel bir şekilde gelişirken XX. yüzyılda Osmanlıcılığın yerini Türk milliyetçiliği almış “Türk kadını” ve “Türk milliyetçiliği” ile paralel bir gelişim ve değişim süreci yaşamıştır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde kadın sorunu başlıklı bu çalışmamızda Osmanlı İmparatorluğu'nun aydınları tarafından “kadın sorunu” ele alınırken onların yayınladığı kadın gazete ve dergilerine bu soruna yer verilmiştir. Aydınların “kadın sorunu” veya “kadın meselesi” olarak adlandırdıkları sorunlardan birisi olan “kadının geri kalmışlık”ına yönelik olarak ortaya koyulan çözüm arayışları bu çalışmanın konularından biri olmuştur. Özellikle kadınlar için kadınlara dair yazıların yer aldığı gazete ve dergiler önce Rum kadınlar için ardından Ermeni, Türk ve Yahudi kadınlara için yine kendileri tarafından yayınlanmıştır. Dönemin sosyo-ekonomik özellikleri göz önünde bulundurularak yapılan araştırma sırasında, kadınların talepleri arasında “hak eşitliği”nin de bulunduğu tespit edilmiştir. Her şeyden önce kadınların eğitimlerinin eksik olma sebepleri, neden geri bırakıldıkları/kaldıkları ya da neden kötü koşullara maruz kaldıkları bilhassa kadınlar tarafından sorgulanırken aydın erkekler daha çok kadınların eğitimi üzerinde durmuştur.

Modernleşmenin savunulduğu II. Abdülhamid Dönemi'nde kadınlardan “münevver anne” olmalarını isteyen aydın erkekler aynı zamanda “onların modernleştirilmesini” tartışırken “ailenin modernleşmesi”nin de gerekli olduğuna karar vermişlerdir. Modern bir ailede kadın kocasına göre konumlandırılırken kadınlardan beklenen temel değerler arasında kocalarına itaat etmek, onların mutluluğu için çalışmak, çocuklarına bakmak, annelik vazifelerini aksatmadan yerine getirmek ve ev idaresinde israfa yer vermemek gibi özellikler aranmıştır. Dönemin kadın gazetelerinden olan Hanımlara Mahsus Gazete kadınların yegâne gayesi: “iyi anne, iyi eş ve iyi Müslüman” olmalıdır demiştir. Kadının konumunun kocasına ya da bir erkeğe göre tanımlanması “kadın meselesi” olarak ifade edilen bir diğer sorunun yani “cinsiyete dayalı eşitsizlik” sorununun gündeme gelmesine sebep olurken kadınlar “hak eşitliği” talebinde bulunmaya başlamıştır. Aydın erkekler kadınların iyi bir eğitim almasının gelecek nesilleri yetiştirmesi için gerekliliğini tartışmış, eğitimin kadınlar için gerekli olduğunu savunmuştur. Oysa kadınlar eğitime “hak eşitliği” üzerinden bakmış, çalışma hayatına da katılmayı arzu etmiştir.

Geleneksel değer yargıları çerçevesinde “politik ve teknik” açıdan kadınların erkeklerle eşit olması aydın erkekler açısından kabul edilemezken yine onlar tarafından kadınlara tam bir serbestliğin verilmesine karşı çıkmıştır. Dolayısı ile kadınların talepleri tartışılmış olsa da II. Abdülhamid Dönemi'nde kadınların eğitimi ve sağlık hizmetlerine sınırlı bir oranda İstanbul'da başlanmıştır. Ülke geneline yayılan bir eğitim veya sağlık hizmetinden bahsetmek mümkün olmamakla birlikte Ermeni kadınların eğitimi için açılan okul sayısı diğerlerinden daha fazla olmuştur. Bu durumun sebebini yine dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik koşulları doğrultusunda değerlendirmek gerekmektedir. Meşrutiyet'in ilanından sonra hürriyet, eşitlik, adalet ve özgürlük kavramlarını dillendirebilen kadınların bu haklardan hangi oranda yararlanacağı yine erkekler tarafından belirlenmiştir. Onlara göre kadın eğitim ve öğretim görmelidir fakat onun özgürleşmesi zamana yayılmalı ve yavaş yavaş olmalıdır.

Feminizmin ilk etkileri gayrimüslim kadınlar arasında görülmüştür. 1869'dan itibaren ise Türk ve Müslüman kadınları etkilemeye başlamıştır. II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı basınında yer alan feminizm, Hanımlara Mahsus Gazete'de, Malûmat'ta, Kadın'da, Servet-i Fünun'da ele alınmıştır.

Feminizm İngiltere, Fransa ve Amerika'daki feminizmden farklı bir yapıya sahiptir. Üstelik Fatma Aliye Hanım, Hanımlara Mahsus Gazete'de yazdığı makalede "biz bablölere halef olmamalıyız" derken süfrajeterleri örnek almanın yanlış olduğunu vurgulamıştır. Dolayısı ile İngiltere ve Amerika'da süfrajeter hareketi olarak genişleyen ve "seçme ve seçilme hakkı" talepleri üzerinden yükselen bir dalgaya dönüşen feminizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda ağırlıklı olarak "eğitim hakkı" ve "çalışma hakkı" gibi talepler üzerinden ortaya çıkmıştır.

Malûmat Gazetesi'nde feminizm "kadınların erkekler gibi çalışması" olarak ele alınırken, Kadın Dergisi'nde "Avrupa'daki feminizm" hakkında bilgi verilmiştir. Feminizm kavramına alışmış olan ve diğer ülkelerde doktor, avukat olarak çalışma hakkı kazanmış kadınları gazete ve dergilerden öğrenen Osmanlı kadınları var olan çalışma alanlarına ek olarak farklı sahalarda da çalışma taleplerini dile getirmeye başlamışlardır.

XIX. yüzyıla kadar kentlerde genellikle kadının çalışması yaygın bir anlayış değilken XIX. yüzyıldan itibaren diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasındaki kadınlar Müslüman ya da gayrimüslim fark etmeksizin üretimde olduğunu göstermek veya üretime katılmak istemiştir. Kadın sorunlarından biri olan "kadınların çalışma talebi" Emine Semiye gibi aydın kadınlar tarafından dile getirilmiştir. Burada iki noktaya dikkat çekmek gerekir. İlki taşrada yaşayan kadınların üretimin içinde olduğu, çiftçilik yapan, gündeliğe giden, yün eğiren, dokuma yapan pek çok kadının varlığıdır. İkinci husus ise kadınların yaptığı sütannelik ve fahişelik gibi mesleklerin toplumda saygınlık açısından karşılık bulmamasıdır. Toplum her ne kadar kabul etmese de II. Abdülhamid Dönemi'nden önce de kadınlar bu işleri yaparak para kazanmışlardır. II. Abdülhamid Dönemi'nde de para kazanmaya devam etmişlerdir. Sütannelik ve fahişelik toplum sağlığını tehlikeye düşürdüğü için XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kontrol altına alınmak istenmiş ve ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Böylece hem kadın sağlığı hem de toplum sağlığı bir bütün olarak ele alınmaya, kadın hastaneleri yaygınlaştırılmaya ve frengi gibi bulaşıcı hastalıkların önüne geçilmesi için tedbirler alınmaya başlanmıştır. Kadınların "bulaşıcı hastalıklar"a açık olması da bir kadın sorunudur. İmparatorluk kadınların sağlığı ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele gibi konulara eğilmiş, doğacak çocukların sağlıklı olmasını istemiştir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde kadınlar yeni mesleklerle tanışmışlardır. Öğretmenlik, sahne sanatları, gardiyanlık, kolculuk, fabrikalarda işçilik gibi meslekler yeni meslekler arasında yer alırken her mesleğin kadınlar için yeni sorunları getirmesi de kaçınılmaz olmuştur. Söz gelişi gardiyanlık yapan kadınların sorunu erkeklerden daha az ücret almakken; dokuma atölyelerinde çalışan kadınlar için sorun gayrimüslim atölyelerinde çalışmasının “egemen güç” tarafından yasaklanması olmuştur.

Kadınlar eğitim öğretim, sağlık hizmetleri, yeni çalışma imkânları ile “kamusal alan”da yer alırken onların XIX. yüzyıldan itibaren kurdukları dernek ve cemiyetler aracılığı ile topluma yararlı olmaya çalışmaları kendi alanlarını yaratmak istediklerini göstermektedir. Diğer kadınların yaşadığı sorunlara “fukaralık, cehalet gibi” çözüm arayışı içine girmişlerdir. Fukara kadın ve kızlara destek olmak, onların eğitim ve öğretim görmelerini sağlamak gibi bir misyon ile kurulan dernek ve cemiyetler, XX. yüzyıldan itibaren kadınların iş taleplerini karşılamak, iş koşullarını iyileştirmek gibi amaçlara yönelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı kadınları XX. yüzyılın başında savaş koşullarının da etkisi ile üretimde, istihdamda önemli bir yer tutmuş, pek çok alanda görev almışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesine paralel olarak ortaya çıkan toplumsal normlar, kadınların rollerinin ve sorumluluklarının her defasında yeniden tanımlanmasına sebep olmuştur. Toplum tarafından çeşitli yakıştırmalarla nitelenen kadınlar; babası, kocası ya da oğlu üzerinden isimlendirilmiştir. Birey olmak için “kadın sorunu” ya da “kadın meselesi” olarak değerlendirdiğimiz sorunları yaşayan kadınlar sorunlarını kadınlar için bazılarını kadınların yayınladığı gazete ve dergiler aracılığı ile duyurmaya çalışmışlardır. XX. yüzyıldan itibaren gazete ve dergilerin yanı sıra konferans ve toplantılar düzenleyerek hemcinslerine yeni ufuklar açmaya çalışan kadınlar, Beyaz Konferanslar aracılığı ile hem önceden gelen kadın sorunlarına hem de değişimler sonucunda ortaya çıkan XX. yüzyıldaki kadın sorunlarına değinmiş ve hak arayışlarını sürdürmüşlerdir. Bu mücadelenin Cumhuriyetin ilanı ile kadınlar yeni haklar verilerek başarıya ulaşması kadınların yaşam koşullarını iyileştirmiş olsa da kadınların seçme seçilme hakkı ancak 1934'te kazanılmış, ilk kadın milletvekili 5 Aralık 1934'ten seçilmiştir.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV BELGELERİ

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı Evrakı., 20-35.

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BOA-BEO), 655-49074.

Cevdet Dâhiliye Evrakı, (BOA-C.DH), 60-2985.

Cevdet Maarifi Evrakı (BOA-C.MF), 7-334.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (BOA-DH. MKT), 01501-60-1-1.

Hariciye Nezareti Mütenevvîa Kısmı Evrakı (BOA-HR. MTV)

İrade Dâhiliye (BOA-İ.DH), 107.17.2; 1197-93728

İrade-i Taltifaat (BOA-İ.TAL), 36-16.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (BOA-MF. MKT), 153-144.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (BOA-MF. İBT), 118-88.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (BOA-ML. EEM), 358-75.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (BOA-MKT. MHM), 281-9.

Şûra-yı Devlet Evrakı (BOA-ŞD), 2859-5; 1711-16; 2459-40.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (BOA-Y.MTV), Evrakı.26-26.

2-SÜRELİ YAYINLAR

a) Gazeteler ve Dergiler

Basiret

Beyan-ül Hak

Ceride-i Havadis

Demet

Hanımlar

Hanımlara Mahsus Gazete

Irmak

İbret

İctimaiyyat

İkdam

İnsaniyet

İstişare

İzdivac

Kadın

Kadınlar Dünyası

Kadın Yazıları

Konya Ocak Dergisi

Kırkanbar

Maarif

Malûmat

Mecmua-i Ebuzziya

Mehasin

Muallimler Mecmuası

Mürüvvet

Nevsal-i Milli

Nevsal-i Nisvan

Resimli Anadolu Hediyesi

Sebilürreşat/ Sırat-ı Müstakim

Servet-i Fünun

Şehbal

Şükufezar

Takvim-i Vekayi

Terakk-i Muhadderat

The Evening Star: Washington

Vakit/Mürebbi-i Muhadderât

Yorkville Enquire

b) Akademik Dergiler

AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,

Akademik Hassasiyetler

Ankara Üniversitesi SBF Dergisi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi

Arkhe-Logos Felsefe Dergisi

Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences

ATAUM e-bülten

Belleten

Bilig

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Dini Araştırmalar

Doğu Batı

DÜSBED Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Ege Akademik Bakış

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi,

EKEV Akademi Dergisi

Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi

Ermeni Araştırmaları

Folklor/Edebiyat Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi

Hece

History Studies

Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

International Journal of Human Studies

International Academic Studies on Social and Education Sciences

İdil

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi

İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

İstanbul Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Dergisi

İtü dergisi/B Sosyal Bilimler

Journal of Art History

Journal of History Culture and Art Reserch

Kadem Kadın ve Demokrasi Derneği

Kadın Araştırmaları Dergisi

Kadın Çalışmaları Dergisi

Kadın Yazıları

Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Kebikeç

KOSBED Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri

Milel ve Nihal

MSGsÜ Sosyal Bilimler Dergisi

New Perspectives on Turkey

NOTOS

OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Online Journal Of Music Sciences

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi

Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi

SUTAD Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TOD Tarih Okulu Dergisi

Tarih ve Toplum

The Journal of Academic Social Science Studies

Toplum ve Bilim

Toplumsal Tarih

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi

Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Türklük Araştırmaları Dergisi

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi

Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları

3-KİTAPLAR

ABDÜLAZİZ BEY, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, (Yay. Haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay), 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.

AHMET MİTHAT EFENDİ, **Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharire-i Osmaniye'nin Neşeti**, 2.b., Dergâh Yay., İstanbul, 2022.

AHMET MİTHAT EFENDİ, **Felsefe-i Zenân** (Haz. Handan İnci), 2.b., Arma Yay., İstanbul, 1998.

AHMET MİTHAT EFENDİ, **Dürdane Hanım** (Haz. Nergishan Tekin), 2.b., Halk Kitabevi, İstanbul, 2017.

ALİ RIZA BEY (Balıkhane Nazırı), **Bir Zamanlar İstanbul** (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.

ALTUNTAŞ, Halil ve ŞAHİN, Muzaffer, **Kur'an-ı Kerim Meâli**, 11.b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006.

AKALIN, Besim Ömer, **Ebelik, Doğurma ve Doğurtma**, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1322.

AKKAYA, Sacide Nur, **II. Abdülhamid Dönemi'nde Toplumsal Hayat (Taşra Mektupları Işığında)**, 1.b., Kitabevi Yay., İstanbul, 2018.

AKTAR, Ayhan, **Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi**, Afa Yay., İstanbul, 1990.

AKYOL, Hüseyin, **Aykırı Kadınlar (Osmanlı'dan Günümüze Devrimci Kadınlar)**, 1.b., İmge Kitabevi, İstanbul, 2012.

ALTINDAL, Meral, **Osmanlı'da Kadın**, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1994.

AND, Metin, **Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi**, 7.b., İletişim Yay., İstanbul, 2014.

ANTİKACIOĞLU, Sosi, **Zabel Yesayan Yaşamı ve Eserleri** (Olağanüstü bir kadının destansı öyküsü), 1.b., İnkılap Yay., İstanbul, 2022.

ARSEL, İlhan, **Kadın ve Şariat**, 9.b., Kurtiş Matbaası, İstanbul, 1991.

AUGUSTİNOS, Gerasimos, **Küçük Asya Rumları: 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite** (Çev. Devrim Evci), 1.b., Dipnot Yay., Ankara, 2013.

AYBET, Gülgün Ü., **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)**, 4.b., İletişim Yay., İstanbul, 2010.

AYŞE SIDIKA, **Usûl-i Talim ve Terbiye: Türkiye'de İlk Eğitim ve Öğretim Yöntemi Kitabı**, (Yay haz. Mustafa Gündüz), 1.b., Nobel Yay., Ankara, 2020.

BAHA TEVFİK, **Feminizm Âlem-i Nisvan**, Müşterekü'l Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, Dersaadet, (B.t.y.).

BAKTİAYA, Adil, **Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi**, 1.b., H2O Kitap, İstanbul, 2016.

BARD, Christine, **Pantolonun Politik Tarihi** (Çev. İsmail Yerguz), 1.b., Sel Yay., İstanbul, 2012.

BASMACIYAN, Krikor Hagop, **Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2005.

BEKİROĞLU, Nazan, **Halide Edib Adıvar**, Şûle Yay., İstanbul, 1999.

BELLİ, Burcu, **Osmanlı'da Fuhuş: II. Abdülhamid Dönemi'nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909)**, 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2021.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma** (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), 7.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005.

BERKTAY, Fatmagül, **Kadın Olmak, Yaşamak, Yazmak**, 3.b., Pencere Yay., İstanbul, 1998.

BERKTAY, Fatmagül, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın (Hristiyanlıkta ve İslamiyet’te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Bakış)**, 7.b., Metis Yay., İstanbul, 2019.

BLOCH, Ernest, **Rönesans Felsefesi Üzerine**, (Çev. Hüsen Portakal), 1.b., Cem Yay., İstanbul, 2002.

BORA, Siren, **İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1923)**, 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 1995.

BORAK, Sadi, **Harem’in İç Yüzü Leyla Saz’ın Anıları**, 1.b., Kırmızı Beyaz Yay., İstanbul, 2004.

BOZİS, Sula, **İstanbul Rumlar**, 1.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2023.

BOUVER, Jean François, **Doğada Maskeli Balı: Göz Boyama, Taklit, Kılık Değiştirme, Aldatma** (Çev. Ela Güntekin), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2004.

BURÇAK, Berrak, **Devr-i Hamid’de Aile, Kadın ve Sıhhat, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı** (Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar), 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2017.

BİRSEL, Salâh, **Boğaziçi Şıngır Mıngır**, 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1981.

CELAL NURİ, **Kadınlarımız** (Çev. Özer Ozankaya), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993.

CEVİZCİ, Ahmet, **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, 3.b., Paradigma Yay., İstanbul, 1999.

CEZAR, Mustafa, **Mufasssal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı)**, C.V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

CİN, Halil, **İslami ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.

ÇAKIR, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, 5.b., Metis Yay., İstanbul, 2016.

ÇİÇEKLER, Mustafa ve ANDI, Fatih, **Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908)**, 1.b., Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yay., İstanbul, 2009.

ÇİMEN, Latife K., **Türk Töresinde Kadın ve Aile**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.

DANON, Dina, **The Jews of Ottoman Izmir A Modern History**, Stanford University Press Stanford, California, 2020.

DAVİS, Fanny, **Osmanlı Hanımı** (Çev. Bahar Tırnakçı) 1.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.

DE GOUGES, Olympe, **Kadın Uyan! Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirgesi** (Çev. Berna Günen), 1.b., Kırmızı Kedi Yay., İstanbul, 2019.

DE STE. CROIX, Geoffrey Ernest Maurice, **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi** (Çev. Çağdaş Sümer), 1.b., Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

DEMİRDİREK, Aynur, **Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi**, 1.b., Aziz Kitap, Ankara, 2011.

DEMİREL, Fatmagül, **II. Abdülhamid Dönemi'nde Sansür.**, Bağlam Yay., İstanbul, 2007.

D'OHSSON, Ignatius Mouradgea, **18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler** (Çev. Zehran Yüksel) Tercuman 1001 Temel Eser, 1980.

DOĞAN, Cem, **Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı (II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar, 1878-1922)**, 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2019.

DONAVAN, Josephine, **Feminist Teori Entelektüel Gelenekler** (Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan), 8.b., İletişim Yay., İstanbul, 2014.

DUBEN, Alan ve BEHAR, Cem, **İstanbul Haneleri (Evlilik Aile ve Doğurganlık 1880-1940)** (Çev. Nuray Mert), 1.b., İstanbul, 2014.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, **İbn Battûta Seyahatnâmesi I** (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000.

EKMEKÇİOĞLU, Lerna ve BİLAL, Melissa, **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**, 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006.

ENGELS, Friedrich, **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Eriş Yay., 2003.

ENGİNÜN, İnci, **Halide Edib Adıvar**, 1.b., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Sevinç Matbaası, Ankara, 1986.

ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, 45.b., Boğaziçi Yay., İstanbul, 2011.

ERGİN, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi I ve II**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

ERİŞÇİ, Lütfü, **Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi** (özet olarak), Kebikeç Yay., Ankara, 1997.

ESTES, Clarissa P., **Kurtlarla Koşan Kadınlar Vahşi Kadın Arketipine Dair Mit ve Öyküler** (Çev. Hakan Aralay), 51.b., Ayrıntı Yay., İstanbul, 2020.

ESTIN, Colette ve LAPORTE, Helene, **Yunan ve Roma Mitolojisi** (Çev. Musa Eran), 25.b., Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2008.

FATMA ALİYE, **Osmanlıda Kadın Cariyelik, Çokeşlilik, Moda** (Yay. Haz. Orhan Sakin), 2.b., Ekim Kitapları, İstanbul, 2009.

FIRESTONE, Shulamith, **Cinselliğin Diyalektiği** (Çev. Yurdanur Salman), 2.b., Payel Yay., İstanbul, 1993.

GARNETT, Lucy M. J., **Türkiye’nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri** (Çev. Nurettin Elhüseyni), 2.b., Oğlak Yay., İstanbul, 2020.

GEDİK, Betül, **Eski İstanbul Hayatı ve İstanbul Yahudileri**, 1.b., Pera Orient, İstanbul, 1996.

GEMİCİ, Nureddin, **17.Yüzyılda Kadınlar Evliya Çelebi’nin Gözlemleriyle**, 2.b., Lamur Yay., İstanbul, 2010.

GEORGEON, François, **Sultan Abdülhamid** (Çev. Ali Berktaş), 1.b., Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

GERLACH, Stephan, **Türkiye Günlüğü (1573-1576)**, (Ed. Kemal Beydilli), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2007.

GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, 1.b., Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2019.

GROSMAN, Moşe, **Dr. Markus (1870-1944) Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçişte Türk Yahudilerinden Görünümler**, As Matbaacılık, İstanbul, 1992.

GÜLERYÜZ, Naim A., **Türk Yahudi Basın Tarihi** (Sürelî Yayınlar), Gözlem Yay., İstanbul, 2015.

GÜRKAN, Salime Leyla, **Yahudilik**, 4.b., İSAM Yay., İstanbul, 2012.

GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, **Şık** (Haz. Halil İbrahim Binici), 1.b., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2020.

GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi, **Boşanmış Kadın** (Mutallâka), 4.b., Atlas Kitabevi, İstanbul, 1971.

HAZAN, Gizel Ender, **Hazan Aile Ağacı: Aaron de Yosef Hazan ve İzmir Yahudileri (1600-2000)**, <http://www.ekitaprojesi.com> 2015.

HİÇYILMAZ, Ergün, **İstanbul Geceleri ve Kantolar**, 1.b., Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.

HOMEROS, **Odyseia** (Çev. Azra Erhat- A. Kadir), 21.b., Can Yay., İstanbul, 2008.

HORNBY, Emelia B., **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul** (Çev. Kerem Işık), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2007.

İCİMSOY, A. Oğuz, **Aile (1880) ve Hanım (1921)** (Yeni Harflerle), 1.b., Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yay., İstanbul, 2011.

İNAN, A.Afet, **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**, 4.b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982.

İNAL, İ. Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar II**, 3.b., Dergâh Yay., İstanbul, 1982.

JUNG, Carl Gustav, **Dört Arketip** (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), 2.b., Metis Yay., İstanbul, 2005.

JENKIS, D. Hester, **Robert Koleji'nin Kızları** (Çev. Ayşe Aksu), 2.b., Dergâh Yay., İstanbul, 2014.

JENKIS, D. Hester, **Kafesin Arkasındaki Türk Kadını** (Çev. Ercan Kaçmaz), 1.b., Dergâh Yay., İstanbul, 2014.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, 16.b., Ötüken Yay., İstanbul, 1997.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, **Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri (1869-1923)**, 1.b., Akıl Fikir Yay., İstanbul, 2014.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003.

KARAY, Refik Halit, **Üç Nesil Üç Hayat**, İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul, 2020.

KING, Charles, **Pera Palas'ta Gece Yarısı Modern İstanbul'un Doğuşu** (Çev. Ayşe Anadol), 2.b., Kitap Yay., İstanbul, 2016.

KIRCA, Ersin ve ŞEKER, Kevser (Yay. Haz.), **Arşiv Belgelerine göre Osmanlı'da Kadın**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 2015.

KIRKPINAR, Leyla, **Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Kadın**, 1.b., Zeus Kitabevi Yay., İzmir, (b.t.y.).

KOÇU, Reşat Ekrem, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, 2.b., Doğan Kitap, İstanbul, 2021.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

KOLOĞLU, Orhan, **Abdülhamid Gerçeği**, 12.b., Pozitif Yay., İstanbul, 2020.

KÖPRÜLÜ, Fuat, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, 4.b., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.

KÖSE, Resul ve ALBAYRAK, Muzaffer, **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları**, Bion Matbaacılık, İstanbul, 2015.

KURNAZ, Şefika, **Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını (1839-1923)**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara, 1991.

KURNAZ, Şefika, **Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını (1839-1923)**, 1.b., Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1997.

KURNAZ, Şefika, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)**, 1.b., Ötüken Yay., İstanbul, 2011.

KURNAZ, Şefika, **Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye Hayatı, Eserleri**, Fikirleri, 1.b., Timaş Yay., İstanbul, 2008.

LLOYD, Genevieve, **Erkek Akıl Batı Felsefesinde Erkek ve Kadın** (Çev. Muttalip Özcan), 1.b., Ayrıntı Yay., İstanbul, 1996.

LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (İng. Çev. Metin Kırıatlı), 5.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

MAKBULE LEMAN, **Ma'kes-i Hayal**, Panayotidis Matbaası, 1314.

MARX, Karl, ENGELS, Friederick ve LENİN, V. Ilyic, **Kadın ve Aile** (Çev. Öner Ünalın), 1.b., Sol Yay., (Basım yeri ve basım yılı yok).

MATOSSIAN, Mary K. ve VILLA, Susie H., **Anılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı**, 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006.

MANSEL, Philip, **Konstantiniyye/Dünyanın Arzuladığı Şehir (1453-1924)** (Çev. Şerif Erol), 6.b., SS. Yay., 2011.

MANTRAN, Robert, **İstanbul'da Gündelik Hayat** (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) Eren Yay., İstanbul, 1991.

MANTRAN, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II (XIX. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa)** (Çev. Server Tanilli), 1.b., Cem Yay., İstanbul 1995.

MARDİN, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 1996.

MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 1991.

MARS, Evgenia, **Abdülhamid İstanbul’unda Bir Kadın Seyyah** (Çev. Hüseyin Mevsim), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2019.

MAX MULLER, Georgina, **İstanbul’dan Mektuplar**, (Çev. Afife Buğra), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.

MAZOWER, Mark, **Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler (1430-1950)** (Çev. Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yay., 1.b., İstanbul, 2007.

MEMURÎN UMÛR RÛSÛMÎYYEDEN NAZIM, **İslam Hanımları**, İstanbul, 1318.

MICHEL, Andree, **Feminizm** (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yay., İstanbul,

MİZANCI MEHMET MURAT, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı?**, (Haz. Nergishan Tekin), 2.b., Halk Kitabevi, İstanbul, 2017.

MONTAGU, Mary Wortley, **Türkiye Mektupları (1717-1718)** (Çev. Ayşe Kurtluoğlu) Tercüman 1001 Temel Eser 12, İstanbul, (b.t.y.)

NAMIK KEMAL, **İntibah** (Yay. Haz. Nergishan Tekin), 2.b., Halk Kitabevi, İstanbul, 2017.

NİĞÂR BİNTİ OSMAN, **Hayatımın Hikâyesi**, Ekin Basımevi, İstanbul 1959.

NOTZ, Gisela, **Feminizm** (Çev. Sinem Derya Çetinkaya), 1.b., Phoenix Yay., Ankara, 2012.

OKÇAY, Hâle, **İzmir Yahudi Cemaati Kadın Kimliği: Beş yüz Yıllık Komşularımız**, Phoenix Yay., Ankara, 2013.

OKUDUCU, Güldal, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kadınının Kısa Tarihi**, 1.b., Kaynak Yay., İstanbul, 2014.

ORTAYLI, İlber, **Batılılaşma Yolunda**, 1.b., Merkez Kitaplığı, İstanbul, 2007.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı Toplumu’nda Aile**, 5.b., Pan Yay., İstanbul, 2002.

OSMANOĞLU, Şadiye, **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, 2.b., Timaş Yay., 2020.

OSMANOĞLU, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)**, 3.b., Selçuk Yay., Ankara, 1986.

ÖZBEK, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 2002.

PAGLIA, Camille, **Cinsel Kimlikler Nefertiti’den Emily Dickinson’a Sanat ve Çöküş** (Çev. Anahid Hazaryan ve Fikriye Demirci), 2.b., Epos Yay., İstanbul, 2014.

PAKALIN, Mehmet Z., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, 2.b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

PARDOE, Julia, **Sultanlar Şehri İstanbul** (Çev. M. Banu Büyükkal), 3.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2017.

PATRICK, Mary Mills, **Son Sultanların İstanbul’unda Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar** (Çev. Ayşe Aksu), 2.b., Dergah Yay., 2017.

PEKTAŞ, Ebru, **Kadın Kurtuluş Hareketi Ütopyalar ve Devrimler**, 1.b., Yordam Kitap, İstanbul, 2021.

PLATON, **Diyaloglar** (Yay. Haz. Mustafa Bayka), 7.b., İstanbul, 2010.

QUATAERT, D. ve ZURCHER, E.J., **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1950)**, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 1998.

RODRIGUE, Aron, **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması Allince Okulları (1860-1925)**, (Çev. İbrahim Yıldız), 1.b., Ankara, 1997.

ROLLER, Lynn E., **Ana Tanrıçanın İzinde Anadolu Kybele Kültürü**, (Çev. Betül Avunç), 1.b., Homer Kitabevi, İstanbul, 2004.

ROUSSEAU, J.J., **Toplum Sözleşmesi** (Çev. Alpagut Erenuluğ), Öteki Yay., (B.y.y.), 2014.

ROUSSEAU, J.J., **Emile: Bir Çocuk Büyüyor** (Yay. Haz. Ülkü Akangündüz), 8.b., Selis Kitapları, 2009.

RUSSELL, Bertrand, **Neden Hristiyan Değilim** (Çev. Ender Gürol), 1.b., Cem Yay., (b.y.y.), 1996.

SANCAR, Serpil, **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar**, 5.b., İletişim Yay., İstanbul, 2020.

LEYLA SAZ, **Solmuş Çiçekler** (Haz. Nezih H. Neyzi), Peva Yay., İstanbul, 1996.

SEREBRYAKOVA, Galina, **Fransız Devrimi’nde Kadınlar** (Çev. Ahmet Açıan), 1.b., Evrensel Basım Yay., İstanbul, 1998.

SİVRİDAĞ, Abdullah ve YEKELER, Numan ve diğerleri (Yay. Haz), **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu (35 Numaralı Kanun-ı Kalemîye Defter,- 40 Numaralı Kanunnâme-i Arazi Defteri)** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2014.

NİĞÂR BİNTİ OSMAN, **Hayatımın Hikâyesi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1959.

ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kadınlık**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1311.

ŞENİ, Nora, **Seni Unutursam İstanbul** (Çev. Saadet Özen-Şirin Tekeli), 1.b., Kitap Yay., İstanbul, 2008.

TANİLLİ, Server, **Uygarlık Tarihi**, 23.b., Alkım Yay., İstanbul, 2006.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7.b., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN Selim, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, 2.b., TTK, Ankara, 1999.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, **Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komiteciler**, 5.b., Toker Yay., İstanbul, 1992.

TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan, **Osmanlı Kadınlar Âlemi**, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1991.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, 1.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2022.

TONG, Rosemarie ve BOTTS Tina F., **Feminist Düşünce** (Çev. Beyza Sümer Aydaş), 1.b, Sel Yay., 2021.

TOURNEFORT, Joseph de, **Tournefort Seyahatnamesi** (Çev. Ali Berkay ve Teoman Tunçdoğan), 4.b., Kitap Yay., İstanbul, 2013.

VANBERY, Armenius, **19. Yüzyıl Türkiye'si ve Türk Modernleşmesi** (Haz. Emre Özsoy ve Murat Çaylı) 1.b., Selenge Yay., İstanbul, 2022

WOLLSTONECRAFT, Mary, **Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi** (Çev. Deniz Hakyemez), 12.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2022.

YESEYAN, Zabel, **Sürgün Ruhum**, (Ermeniceden Çev. Mehmet Fatih Uslu), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2015.

YESEYAN, Zabel, **Son Kadeh** (Ermeniceden Çev. Mehmet Fatih Uslu), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2018.

YILDIRIM, Recep, **Eskiçağ'da Anadolu**, Meram Yay., İzmir, 1996.

UĞURCAN, Sema, **Makbule Leman: Ma'kes-i Hayal ve Diğer Yazıları**, 1.b., Dergâh Yay., İstanbul, 2019.

ULUÇAY, M. Çağatay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

ZAFER HANIM, **Aşk-ı Vatan**, Kavafyan Tabhanesi, 1294.

ZILFI, Madeline C., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)** (Çev. Ebru Kılıç), 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2020.

4-MAKALELER

AKPINAR, Mehmet, “Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.14, Yeni Türkiye Yay., 2002, ss.540-554.

AKTAŞ, Yasemin, “X. ve XV Yüzyıllar Arasında Coğrafya ve Seyahatname Türü Eserlerde Türk Kadınlarının Tasviri”, **Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı** (Ed. Ömer Subaşı, Asaf Özkan, Ümit Kılıç), Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2022, ss.217-224.

AKYÜZ, Yahya, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Okul Yöneticiliğinde Dönüşümler ve Kadınların Okul Yöneticiliği”, **Tarih ve Toplum**, C.35, S.207, 2001, ss.184-190.

AKYÜZ, Yahya, “Osmanlı’da ‘Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri’ Amerika ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S.15, 2004, ss.1-12.

ALKAN, Mehmet Ö., “Tanzimat’tan Sonra Kadının Hukuksal Statüsü”, **Toplum ve Bilim**, S.50, 1990, ss.85-95.

ALKAN, Mehmet Ö., “II. Abdülhamid Dönemi’nde Eğitim ve İdeoloji”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, (Ed. Mehmet Bulut, Muhammet Enes Kala ve diğerleri), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yay., İstanbul, 2019, ss.309-367.

ALP, Selda, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Kadın Sanatçılar”, **Anadolu Sanat**, S.10, Eskişehir, Aralık 1999, ss.14-27.

ALPKAYA, Gökçe, “Tanzimat’ın Daha Az Eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S.1, 1990, ss.1-10.

ALTIN, Hamza, “Osmanlı’da Bir Kadın Pedagog Ayşe Sıdika Hanım ve Eseri Usul-ı Talim ve Terbiye Dersleri”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Erzsosde)**, C.10, S.2, 2017, ss.179-192.

ALTINBAŞ, Deniz, “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, S.9, 2006, ss.21-52.

ALTUNER, İlyas, “İslam Felsefe Geleneğinde Kadın İmgesi” **Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı**, Iğdır, 9 Haziran 2018, ss.39-48.

ALUS, Sermet Muhtar, “Asadur (Zabel, doğuşu Hancıyan)” **İstanbul Ansiklopedisi II** (Reşat Ekrem Koçu), İstanbul, 1959, ss.1086-1087.

A. N. M. van Os, Nicole, “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, (Ed. Mehmet Ö. Alkan) **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.1, İletişim Yay., İstanbul, 2009, ss.335-347.

A. N. M. van Os, Nicole, “Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.236-260.

A. N. M. van Os, Nicole, “Aiding The Poor Soldiers’ Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti”, **Türkiyat Mecmuası**, C.21, S.2, 2011, ss.255-290.

ARSLAN, Ali, “Türkiye’de Rum Basını”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S.3, 2003, ss.49-113.

ARSLANTAŞ, Yüksel, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.24, S.2, 2014, ss.319-343.

AŞA, H. Emel, “Fatma Aliye Hanım”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, 1995, ss.261-261.

ATMACA, Gökhan, “Müfessirlere Göre Kavvâm Kelimesi (Nisa Suresi 34. Ayet Bağlamında)”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVII, S. 1, 2013, ss.215-231.

ATAM, Şenay ve CANDEĞER, Ümmügülsüm, “Osmanlı Devleti’nde Kız Islahhanesi ve Kız Sanayi Mektepleri”, **Türklerde Tarih**, (Ed. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Oğuz Polatel), 1.b., Kömen Yay., 2020, ss.259-275.

ATUK, Fatma G., “Osmanlı Yahudileri Basınına (1850-1922) Dair Türkçe Literatür Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Ekev Akademi Dergisi**, S.85, 2021, ss.203-225.

AYDIN, Hakan, “Kadın(1908-1909) Selanik’te Yayınlanan İlk kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.22, 2009, ss.147-156.

AYDOĞDU, Yusuf, “Halit Ziya Uşaklıgil’in Kısa Öykülerinde Kadının Toplumsal Kimliğine Bakış”, **SUTAD**, S.45, 2019, ss.273-285.

AYVAZOĞLU, Beşir, “Ressamlar Geçti Üsküdar’dan”, **Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi**, S.2, 2017, ss.7-18.

BABANINOĞLU, Yüksel, “Osmanlı Devleti’nde Kadın Gardiyanlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.13, S.70, 2020, ss.183-191.

BALSOY, Gülhan, “Bir Kadın Hastanesi Olarak Haseki Hastanesi ve 19. Yüzyıl İstanbul’unda Bikes ve Bimesken Bir Kadın Olmak”, **Toplumsal Tarih**, S.257, 2015, ss.80-84.

BASMAN, Türkân R., “Eski Roma Hukukunda Bazı Evlenme Şekilleri” **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C.8, S.3-4, 1942, ss.530-544.

BAYVERTYAN, Kornilla, “İstanbul’da Basılan Osmanlı Dönemi Rum Kadın Dergileri”, **İstanbul Kadın-Kadın İstanbul Proje Kitabı-Seçki**, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yay., İstanbul, 2010.

BAZIN, Louis, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Düşünce ve Kültür Yaşamı” **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, (Ed. Robert Mantran), (Çev. S. Tanilli), Cem Yay., İstanbul, 1995, ss.375- 415.

BELLİ, Burcu, “II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıllarında Osmanlı’da Yoksul Kadınlar ve Fuhuş Düzenlemeleri (1876-1918)”, **Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 7, Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a armağan, ss.1320-1354.

BERKTAY, Fatmagül, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cumhuriyete Devreden Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.1, 8.b., İletişim Yay., İstanbul, 2009, ss.348-361.

BESALEL, Yusuf, “Osmanlı Yahudileri’nin Giyim Özellikleri”, **Şalom**, 28 Mayıs 2014.

BESALEL, Yusuf, “Yahudilikte Örtünme”, **Şalom**, 18 Nisan 2018.

BEŞİROĞLU, Şefika Ş, “İstanbul’un kadınları ve müzikal kimlikleri”, **İtü dergisi/B Sosyal Bilimler**, C.3, S.2, 2006, ss.3-19.

BİLAL, Melissa, EKMEKÇİOĞLU, Lerna, ve MUMCU, Belinda, “Hayganuş Mark’ın Hayatı, Düşünceleri ve Faaliyetleri/Feminizm: Bira Adalet Feryadı”, **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933** (Der. Lerna Ekmekçioğlu, Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, ss.242-263.

BİLAL, Melissa, “Osmanlı Ermeni Feminizmi: Zabel Asadur’un Nesi Radikalı?” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm** (Ed. Tanıl Bora), 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 2020, ss.33-42.

BİNARK, Neşe, “Başka Bir Yerde Yaşamak İstemeyenlerin Şehri: İzmir”, **Şalom**, 03 Ağustos 2022.

BİREKUL, Mehmet, İslam (Toplunun)da Kadın, (Ed. Saliha Okur Gümrükçüoğlu), **Kadem**, İstanbul, 2021, ss.38-51.

BOGOSYAN, Yeprem, “Elbis Gesartsyan ve Gitar”, **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933** (Der. Lerna Ekmekçioğlu, Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, ss.22-24.

BOISVERT, Isabelle, “Olympe de Gouges, Fransa (1748–1793)”, <http://scienceetbiencommun.pressbooks.pub/> (E.T.01.02.2023)

BONFIL, Sarit, “İzmir Yahudilerinin Yardımlaşma Geleneği ve Yardım Kurumları (18.-20. Yüzyıl)”, **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, ss.42-47.

BONFIL, Sarit, “İzmir Yahudi Düğün Gelenekleri” **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, ss.191-198.

BONFIL, Selim, “İzmir’de Yahudi Basını”, **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, ss.137-144.

BORA, Siren, “Alliance Israelite Universelle’in Osmanlı Yahudi Cemaatini, Tarım Sektöründe Kalkındırma Çalışmaları ve İzmir Yakınlarında Kurulan Bir Çiftlik Okul: Or Yehuda”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.3, 1993, ss.387-400.

BOYKOY, Seher, “1908-1923 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, **U.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.24, 2013, ss.19-44.

BOZKURT, Ayşe, “93 Harbi Eşiğinde Selanik’te Bir Kadın Dergisi: (Ayine) 1875-1876”, **Kebikeç**, S.19, 2005, ss.73-97.

BOZKUŞ, Yıldız D., “Osmanlı’da Kadın Entelektüeller: Halide Edib Adıvar ve Sıruhi Düşap Örneği”, **International Journal of Human Studies**, C.3, S.5, 2020, ss.104-122.

BOZKUŞ, Yıldız D., “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği”, **bilig**, S.101, 2022, ss.1-29.

BURÇAK, Berrak, “Devr-i Hamid’de Aile, Kadın ve Sıhhat”, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı** (Ed. Burcu Kurt ve İsmail Yaşayanlar), 1.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2017, ss.25-47.

BURSALI MEHMET TAHİR BEY, “Makbule Lem’an Hanım”, **Osmanlı Müellifleri**, 2.C, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972, ss. 238-240.

CANKARA, Murat, “Mecmua-i Havadis’ten Agos’a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın”, **Toplumsal Tarih**, S.301, 2019, ss.8-12.

CHRYSOULA, Anagnostopoulou, “Kornilia Preveziotou Tavaniotou’nun Kadın Dergisi İ Vosporis (İstanbul 1899-1906)” (Çev. Anna Maria Aslanoğlu), **Kebikeç**, S.50, 2020, ss.177-204.

ÇİANGİR, Çiğdem K., “Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.19, S.39, 2019, ss.395-440.

ÇAKMAK, Diren, “Fransız Devriminde Kadın: Eksik Yurttaş”, **Ege Akademik Bakış**, C.2, S.7, İzmir, 2007, ss.727-745.

ÇAKIRCI, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Nikâh Muameleleri (1876-1922)”, **Hazine-i Evrak Arşiv e Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.4, 2022, ss.129-151.

ÇAKIR, Serpil, “Feminist Tarih Yazımı: Tarihin Kadınlar İçin Kadınlar Tarafından Yeniden İnşası”, **Birkaç Arpa Boyu...21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar**, Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan (Der. Serpil Sancar), 1.b., İstanbul Koç Üniversitesi Yay., İstanbul, 2011, ss.505-533.

ÇAKIR, Mustafa Sefa, “Döneminin Kadın Şairlerinden Sultan İkinci Abdülhamid’e Cülûsiyyeler”, **SUTAD**, S.46, 2019, ss.75-93.

ÇAMKARA, Ayşe, “Zafer Hanım’ın Aşk-ı Vatan Romanı Bağlamında Kadın”, **HECE**, S.131, 2007, ss.142-152.

ÇELİK, Birten, “Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)”, **Belleten**, C.79, S.286, ss.1003-1039.

ÇINAR, Tuba, “Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadınlara Ait Birkaç Not”, **II. Uluslararası Multidisiplinler Çalışmaları Kongresi** (Ed. Erdem Çanak ve M. Fatih Sansar), 4-5 Mayıs 2018, Adana, ss.66-90.

ÇİTÇİ, Sinan, “İntibah Romanında Ele Alınan İki Kadın Tipi”, **Turkish Studies (International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)**, C.1, S.1, 2006, ss.68-90.

DALAKOURA, Katerina, “İstanbul’da Yayımlanan Rumca Kadın Dergilerinde Eğitim Tartışmaları” (Çev. Gülsün Aivali Aksoy), **Kebikeç**, S.31, 2011, ss.29-52.

DALAKOURA, Katerina, “Changing Identities in Ottoman Context: The National “Self” and the “Other” in 19th Century Greek Women’s Writings”, <https://www.researchgate.net/> ss.1-21, (E.T. 18.04.2023),

DANACIOĞLU, Esra, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.3, S.10, 2000, ss.131-145.

DÂVER, Bülent, “Kadınların Siyasal Hakları”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C.23, S.4, 1968, ss.121-130.

DAVIS, Natalia Z., “Siyasette Kadınlar”, **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları C.III** (Çev. Ahmet Fethi), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, (b.t.y.), ss.160-175.

DE GIORGIO, Michela, “Katolik Model” ” **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı C.IV** (Çev. Ahmet Fethi), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2005, ss.157-185.

DEMİROĞLU, N. Ayla, “Feminizm”, **Tarih ve Toplum**, S.114, 1993, ss.53-54

DEMİR, Erol, “Türkiye’de İşçileşme Süreçleri” **Toplum ve Bilim**, S.66, 1995, ss.69-85.

DEMİR, Mehtap, “Toplumsal Cinsiyet Ekseninde Kınalı Kadın ve Müziği”, **Ekev Akademi Dergisi**, S.71, 2017, ss.199-213.

DIZIER, Annie, “Marguerite Durand Kütüphanesi”, **Kadınların Belleği Uluslararası Kadın Kütüphaneleri Sempozyum Tutanakları**, Metis Yay., İstanbul, 1991, ss.38-46.

DİKİCİ, Erkan, “Feminizmin Üç Ana Akımı: Liberal, Marxist ve Radikal Feminizm Teorileri”, **The Journal of Academic Social Science Studies** (Ed. Serdar Yavuz), S.43, 2016, ss.523-532.

DİNO, Güzin, “Samipaşazâde Sezai Bey’in “Sergüzeşt” İsimli Romanında Gerçekliğin Payı” <https://dspace.ankara.edu.tr/>, ss.139-152. (E.T. 01.07.2022)

DİNÇER, Emine, “Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları”, **History Studies**, C.2, S.1 2010, ss.9-30.

DOĞAN, İsmail, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klâsik ve Yenileşme Evreleri”, **Osmanlı 5** (Ed. Güler Eren) Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, ss.371-396.

DOĞRAMACIOĞLU, Hüseyin, “Şemseddin Sami’nin Kaleminden Kadınlar”, **Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences**, C.6, S.12, 2018, ss. 221-239.

DUBAN, Alan, “Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve Gerçekler”, **Kadın Araştırmaları Dergisi**, S.1, 1993, ss.35-42.

DUMONT, Paul, “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, (Ed. Robert Mantran), (Çev. S. Tanilli), Cem Yay, İstanbul, 1995, ss.59-143

EBÜZZİYA, Ziyad, “Âlem-i Nisvân”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.2, Ankara, 1982, ss.362-362.

ELİUZ, Ülkü, “Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman”, **bilig**, S.47, Güz 2008, ss.177-192.

ELMAS, Hüseyin ve ÖZTÜRK, Neslihan,. “François Boucher’in Madame De Pompadour Tablolarında Giysi Özelliklerinin İncelenmesi” **idil**, S.69, 2020, s.739-749.

ERBARIŞTIRAN, Tufan, “İzmir Yahudilerinin tarihine bir mihenk taşı: Hazan Aaron de Yosef (1848-1931)”, **Şalom**, 11 Mayıs 2011.

ERCAN, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, C.1, S.1,1990, ss. 117-125.

ERDOĞDU, Teyfur, “Üsküdar Amerikan Kız Koleji’nin Kısa Tarihi”, (Ed. Zekerya Kurşun, Ahmet Emre Bilgili, Kemal Kahraman ve Celil Güngür), **Üsküdar Sempozyumu**, C.I, İstanbul, 2004, ss.302-324.

ERGİŞİ, Ayşegül “Psikanalitik Bir Çözümleme: Halide Edib Adıvar’ın Handan Romanı”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, C.6, S.2, 2013, ss.1737-1747.

ERİŞGİN, Özlem S., “Roma Toplumunda Kadının Konumu”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.4, S.2, 2013, ss.1-31.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, “Dinî Cihan Görüşünde Tebeddül” **Tanzimat I** (Yüzüncü Yılı Münasebetiyle), Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss.619-659.

GAVRİLOF, Kayuş Çalıkman, “Anadolu’da ezilen Ermeni kadınlar için mücadele veren bir yürek: Mari Beyleryan” **Agos**, 12 Mart 2018.

GEDEN, Ayşe Gür, “Leyla Saz: Kadın, Harem ve Musiki”, <https://www.academia.edu/>, ss. 277-286, (E.T. 11.04.2023)

GENÇ, Nermin ve DÖNER, Şenay, “Kadın, Ailenin Dâhiliye Nâzırıdır. Bir Osmanlı Kadın Dergisi: Parça Bohçası” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.19, S.38, 2021/2, ss.815-860.

GENÇ, Hanife Nalan, “Mantıktan İdealize Edilmiş Kadın İmgisine: Halide Edib’in Çaresaz’ı”, **folklor/edebiyet**, S.27, 2021, ss.113-127.

GESARATSYAN, Elbis, “Eğitim Sever Ermeni Kadına Mektuplar”, (Çev. Satenik Alanyan) **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**, (Der. Lerna Ekmekçioglu, Melissa Bilal),1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, ss.25-34.

GODINEAU, Dominique, “Özgürlüğün Kızları ve Devrimci Vatandaşlar” **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı C.IV** (Çev. Ahmet Fethi), Türkiye İş Bankası Kültür Yay, İstanbul, 2005, ss.23-38.

GÖRMÜŞ, Evrim, “Alliance Israelite Universelle: Osmanlı Yahudilerinin Dönüşümünde Bir İtici Güç”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.40, 2020, ss.257-267.

GÜLERYÜZ, Naim A., “Türk Yahudi Basınında Öncü Yedi Gazeteci Yaşamları ve Eserleri”, <https://www.academia.edu/>, ss.1-12, (E.T. 20.08.2022),

GÜNDEM, Özge, “Osmanlı Kadını ve Mekân İlişkisi Üzerine Bir Örnek: İstanbul Avrat Pazarı”, **International Academic Studies on Social and Education Sciences 2020** (Ed. Mehmet Dalkılıç), Gece Akademi, Ankara, 2020, ss.243-254.

GÜNDÜZ, Ahmet, “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 5/5, 2012, ss.129-148.

GÜNDÜZ, Mustafa, “Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920)”, **Doğu Batı**, S.53, 2010, ss.127-158.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Talmud”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Ankara, 2010, ss.550-552

GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudi Geleneğinde Kadın Algısı” **Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Araştırmaları VIII**, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012, ss.631-648.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudilikte Kadın” (Ed. Saliha Okur Gümrükçüoğlu), **Kadem**, İstanbul, 2021, ss.6-20.

GÜRSU, Nevber, “Kumaş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.26, Ankara, 2002, ss.367-370.

GÜZEL, Şehmus, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III-IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.858-876.

GÜZEL, Şehmus, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III-IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.803-830.

HARMAN, Ömer Faruk, “Hristiyanlıkta Kadın Algısı”, **Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Faaliyetleri Merkezi Kur’an ve Kadın Sempozyumu**, Ankara, 4-5 Haziran 2010, ss.56-70.

HARMAN, Ömer Faruk, “Hristiyanlıkta Kadın” (Ed. Saliha Okur Gümrükçüoğlu), **Kadem**, İstanbul, 2021, ss.20-38.

HATİPOĞLU, Murat, “Elmas Mücevher Taşının Halk Kültüründe İnançsal Hikâyeleri”, **V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Sempozyumu**, Ankara, 2017, ss.1-15.

HAZAN, Laurence A., “İzmir’de Yahudi Okulları”, **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze** (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, ss.125-127.

HAZAN, Laurence A., “Habif ve Polakolar: Ticarete İzmir’in Önde Gelen İki Ailesi”, **İzmir’de Yahudiler: Antik Smyrna’dan Günümüze**, (Ed. Sarit Bonfil, Siren Bora, Gila Erbeş), 1.b., Gözlem Yay., İstanbul, 2022, ss.168.

İŞİN, Ekrem, “19.yy’da Modernleşme ve Gündelik Hayat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.538-563.

İŞİN, Ekrem, “Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat”, **Tarih ve Toplum**, S.51, Mart 1988, ss.22-27.

İMRE, Meryem ve AKBAŞ, Kevser G., “Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Örneklerle Osmanlı Dönemi Kadın Ayakkabı Tasarımları Üzerine Tespitler”, **Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2020, ss.73-89.

KAHRAMAN, Âlim, “Nevsâl-i Milli”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.33, Ankara, 2007, ss.62-63.

KANNER, Efi, “Son Osmanlı Dönemi’nde Rum Milletinde Kadın Haklarıyla İlgili Görüşler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Feminizm**, C.10, 1.b, İletişim Yay., İstanbul, 2020, ss.43-55.

KANNER, Efi, “Kadınların Vesayetten Kurtulmasına Karşı Çıkan Bir Rum Kadın Münevver: Kornilia Preveziotou (1878-1964)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Feminizm**, C.10, 1.b., İletişim Yay., İstanbul, 2020, ss.46-49.

KARACA, Şahika, “Öncü Bir Kadın Yazar Emine Semiye’nin Kaleminden İslamiyet’te Feminizm”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.21, S.2, 2012, ss.269-280.

KARAKOÇ, Eren “İskit Türklerine Kadınların Önemi”, **Akadmik Bakış Dergisi**, S.61, Mayıs-Haziran 2017, ss.522-532.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, “Hanımlara Mahsus Gazeteye İmtiyaz Verilmesi (1895)”, **Toplumsal Tarih**, C.13, S.75, 2000, ss.41-45.

KARTAL, Yasemin A. ve AKSOY, Tuğba, “Tarihten Günümüze Ebelik Eğitimine ve Mesleğine Kısa Bir Bakış”, **Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi**, S.30, 2021, ss.98-102.

KAVUNCU, Muallâ, “Osmanlılarda Aile ve Kadın”, **Dini Araştırmalar**, C.2, S.4, 1999, ss.143-168.

KENANOĞLU, M. Macit, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.6, S.12, 2008, ss.181-205.

KENANOĞLU, M. Macit, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)”, **Milel ve Nihal**, C.6, S.2, Mayıs-Ağustos 2009, ss.103-164.

KHARATIN, Albert, “Ortaçağ’dan Tanzimat Dönemi’ne Kadar İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler”, **Tarihi Kentler ve Ermeniler: İzmir** (Ed.Richard G. Hovannisian), Aras Yay., 2018, ss.65-92.

KİREMİTÇİYAN, Teni, “Arşiv Belgelerine Göre Hasköy’ün Günümüze Ulaşamayan Ermeni Eğitim Yapıları”, **Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History**, S.29, 2020, ss.145-169.

KOÇ, Hüsnîye, “Nigâr Hanım’ın Günlüklerinde Benlik İnşası: Geç Osmanlı Dönemi’nde Kadın Özneyi Yazmak”, **İstanbul Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Dergisi**, C.60, S.2, 2020, ss.669-718.

KOÇU, Reşat Ekrem, “Ayakkabı”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1960, ss.1421-1423.

KOÇU, Reşat Ekrem, “Avrat Pazarı”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1960, ss.1356-1357.

KUDRET, Cevdet, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Edebiyatı” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.388-408.

KURAN, Neslihan, “Haskala’nın Yahudi Eğitime Etkisi: Alliance Israelite Universelle ve Toplumsal Dönüşüm (İstanbul AIU Okulları Örneği ile)”, **Milel Ve Nihal**, C.9, S.2, 2009, ss.323-341.

KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.1007-1024.

LEVENT, Zeynel, “Geç Osmanlı Dönemi’nde Kadınların İstihbarat Memurluklarında İstihdamı Girişimi”, **Journal of Universal History Studies**, C.5, S.1, 2022, ss.14-31.

LIAZOS, Nikolaos, “Batılılaşma Dönemi’nde İstanbul’da Rum Cemaati’nin Eğitimi”, **Humanitas (Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi)**, C.9, S.17, 2021, ss.301-320.

LINTON, Marisa, “Women as Spectators and Participants in the French Revolution”, <https://www.academia.edu/57428691/> ss. 405-417, (E.T. 30.01.2023)

MACAR, Oya D., “Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları (19.ve 20. Yüzyıl)”, **Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri**, C.10, S.2, 2010, ss.773-817.

MAYDAER, Saadet, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.15, S.2, 2006, ss.30-46.

MİLDANOĞLU, Zakarya, “Gâvur İzmir’in Ermenileri”, **Agos**, 17 Kasım 2012.

MİLDANOĞLU, Zakarya, “Şekilden şekle giren’ ve handan hana göçen bir Dzağig”, **Agos**, 24 Eylül 2016.

MİRZA, Güler, “Felatun Bey ve Rakım Efendi”, **Romanda Estetik Kalkışma-1** (Osmanlı’da Toplumsal Değişimin Romanlara Yansıması), (Ed. Cengiz Gündoğdu), 1.b., İnsancıl Yay., İstanbul, 2015, ss.31-39.

MOLİNAS, İvo, “Türk Yahudilerinin Modernleşme Süreci ve Avram Kamondo”, **Şalom**, 08 Temmuz 2020.

MORALI, Berna “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Roman” **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.409-420.

NALBANT, Fatma ve KORKMAZ, Tuğrul, “Feminist Teori Temelinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Türkiye Bağlamında Değerlendirilmesi”, **AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C.5, S.2, 2019, ss.165-186.

NAJMABADİ, Afsane, “Sevgili ve Ana Olarak Erotik Vatan: Sevmek, Sahiplenmek, Korumak”, **Vatan Millet Kadınlar** (Der. Ayşe Gül Altınay), Çev. Tansel Güney- Elçin Gen, 6.b., İletişim Yay., İstanbul, 2016, ss.129-164.

NAMİK KEMAL, “Aile”, **İbret**, 19 Kasım 1872.

NICHANIAN, Marc, “Zabel Yesayan, woman and witness, or the truth of the mask”, **New Perspectives on Turkey**, S.42, 2010, ss.31-53.

OBUZ, Münife O, “Batılı Seyyahların Gözünden XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Payitaht İstanbul’da Kişisel Temizlik ve Bakım”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.55, 2022, ss.118-127.

OKŞAN, Melike, “İç Giyimden Dış Giyime Korse”, **Sanat-Tasarım Dergisi**, S.9, 2018, ss.37-43.

ÖRNEK, Serdar, “Amerikada Kadın Haklarının Gelişimi”, **Kosbed**, S.29, 2015, ss.105-129.

ÖZBEK, Müge T. “Haneyle Sokak Sınırında: 1900’ler Başlı İstanbul’unda Hizmetçi Kadınlar, Emek ve Cinsellik”, **Toplumsal Tarih**, S.269, 2016, ss.52-56.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Hatun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.16, Ankara, 1997, ss.499-500.

ÖZCAN, Emine S., “İskitlerden Bâciyan-ı Rûm’a, Türk Kadınının Dönüşen Yaşam Tarzı”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 29, Güz 2018, ss.169-183.

ÖZDEMİR, Fatma T. A. ve İLTAR, Ekin K., “Sokrates, Platon ve Aristoteles’in Kadın Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirir”, **Arkhe-Logos Felsefe Dergisi**, S.9, 2020, ss.93-108.

ÖZDEMİR, Gamze Y., “Ekmek ve Gül: Güvencesiz Çalışan Kadınların Sağlığı”, **Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, S.37, 2010, ss.9-13.

ÖZŞAVLI, Halil, “Ermeni Milliyetçilik Hareketinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, **Ermeni Araştırmaları**, S.41, 2012, ss.141-190.

ÖZŞAVLI, Halil, “Osmanlı Ermeni Basını Tanzimat’tan Ermeni Milleti Nizamnamesine (1839-1869)”, **Türk Basın Tarihi, Uluslararası Sempozyumu**, 19-21 Ekim 2016, C.1, (Yay. Haz. Merve Uzun) Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2018, ss.725-760.

ÖZTÜRK, Cemil, “Üsküdar Kız Sanayi Mektebi (1890-1928)”, **Üsküdar Sempozyumu Bildirileri** 12-13 Mart 2004, C.1, İstanbul, Mart 2005, ss.237-248.

ÖZTÜRK, Zerrin Ayşe, “Uluslararası Siyasette ve Karar Alma Mekanizmalarında Kadın”, **Ege Srtatejik Araştırmalar Dergisi**, C.3, S.1, 2012, ss.1-33.

PARLA, Jale, “Kadın Eleştirisi Neyi Gerçekleştirdi?”, **Kadınlar Dile Düşerse Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet** (Der. Sibel İrzık ve Jale Parla), 4.b., İletişim Yay., İstanbul, 2011, ss.15-33.

REYHANOĞLU, Gökhan, “Sergüzeşt Romanının Tematik Bağlamında Mekânın Poetiği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, C. 24, S.1, 2020, ss.104-144.

RAUF YEKTA, “Memleketimizin Hayat-ı San’atında Bir Ziya’-ı Elim: Müfide Kadri Hanım”, **Şehbal**, 28 Eylül 1912.

ROWE, Victoria, “Sorunun Temel Çözümü Eğitimdedir: Sibil” **Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**, (Der. Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, ss.117-147.

ROWE, Victoria, “Önce Anneler, Gerçek Kız Kardeşler ve Sırpuhi Düsap”, **Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**, (Der. Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal), 1.b., Aras Yay., İstanbul, 2006, ss.37-84.

SARI, Nil, “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S.2-3, İstanbul, 1996/1997, ss.11-64.

SİNANOĞLU Suat, “Uygarlık ve Çağdaşlaşma”, **Belleten**, C.48, S.189-190, 1984, ss.249-256.

SİVRİ, Gizem, “Osmanlı’da Kadın Mahkûm olmak: Kadınları Mahkûm Etme ve Denetleme Pratikleri Üzerine Bir Değerlendirme (1840-1919)”, **Toplumsal Tarih**, S.283, 2017, ss.84-91.

SLEDZIEWSKI, Elisabeth G., “Dönüm Noktası Olarak Fransız Devrimi”, **Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı C.IV** (Çev. Ahmet Fethi), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2005, ss.39-51.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Modernleşme Dönemi’nde Kız Eğitimi”, **Kebikeç**, S.10, 2000, ss.223-238.

SÖNMEZ, Mahmut, “Ayetler Işığında İslam’ın Kadına Verdiği Değer”, **Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı**, Iğdır, 9 Haziran 2018, ss.511-529.

SUNAY, Serap, “Bir Sultan İki Merasim: Saliha Sultan’ın Doğumu ve Düğünü”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.44, İstanbul, 2020, ss.139-182.

SUNGU, İhsan, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, **Belleten**, C.7, S.28, 1943, ss.315-347.

SÜMER, Mehmet, “Osmanlı’da Bir Azınlık Yazarı: Zabel Asadur ve Kadın Sorununa Bakış”, **düşbet (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)**, S.25, 2020, ss.1-10.

ŞANAL, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okullarında Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler İle Okuttukları Dersler”, **Belleten**, C.68, S.253, Ankara, 2004, ss.649-670.

ŞANAL, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârümuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S. 26, Ankara, 2009, ss.221-244.

ŞEMSEDDİN SAMİ, “Kadın”, Aile, (Haz. A.Oğuz İcimsoy), **Kadın eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı**, İstanbul, 2011, ss.3-75.

ŞENİ, Nora, “Seyyahlar Gözüyle Levantenler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2., İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.566-571.

ŞERMET, Sevim K., “Tanzimat Dönemi’nde Feminizmin Masculin Anlatısı Ahmet Mitat Efendi ve Bend-i Mahsus Feminizm”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, C.23, S.1, 2019, ss. 45-63.

TAĞMAT, Çağla D., “İstanbul’da Sosyo-Kültürel Helenizm’in Temsilcisi Bir Cemiyet: “Syllogos”(1861-1923)”, **Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)**, S.13, 2015, ss.101-128.

TAŞ, Gün, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, **Akademik Hassasiyetler**, C.3, S.5, 2016, ss.163-175.

TAYILGA, Gamze ve DEMİRARSLAN, Sibel, “Camilerde Kadınlar Mahfili ve Diğer Özelleştirilmiş Mekân İhtiyaçları: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği”, **Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.26, 2020, ss.42-64.

TEKELİ, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.456-475.

TEKELİ, Melisa, “Avrupa’da Kadın Hareketleri: Süfrajeterler”, **Ataum e-bülten**, Yıl 8, S.90, 2016, ss.14-15.

TERZİOĞLU, Öykü, “İntibâh”ta Kadın Bedeni ve Doğayla Erkek Zihni ve Medeniyetinin Karşıtlığı” **Varlık**, S.1197, 2007, ss.13-17.

TEKİN, Zeki ve GÖKSEL, Enes, “II. Abdülhamid İstanbul’unda Yabancı Okullara Genel Bakış”, **Journal of History Culture and Art Reserch**, C.6, S.3, 2017, ss.318-336.

TEKİR, Hürü S., “Osmanlı Devleti ve Kültür Coğrafyasında Sütannelik”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.24, 2019, ss.709-730.

TEKİR, Hürü S., “Osmanlıda Kimsesiz ve Yoksul Çocuklara Anne Şefkati: İrzahane”, **History Studies**, C.12, S.6, 2020, ss.3127-3146.

TEZCAN, Hülya, “Ferace”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, 1995, ss.349-350.

TOSKA, Zehra, “Çağdaş Türk Kadını Kimliğinin Oluşumunda İlk Aşama Tanzimat Kadını”, **Tarih ve Toplum**, C.21, S.124, 1994, ss.5-12.

TOSKA, Zehra, “İstanbul Hayalhanesinde Belirlenen Kadın Sımaları”, **Osmanlı 5**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, ss.458-465.

TOPALLI, Elvan, “Örnekten Resim: Hasan Rıza, Müfide Kadri, Tevfik Fikret’in Resimlerinden Örnekler”, **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C.1, S.23, 2021, ss.394-419.

TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.760-770.

TUĞCU, Emine, “Bir Osmanlı ve Bir Çerkes: Sergüzeşt Romanında Özgürlüğün Bedeli”, **bilig**, S.86, 2018, ss.45-64.

TUTSAK, Sadiye, “Osmanlı Devleti’nde Son Dönemde Uşak’ta Halıcılığın Makineleşme Süreci”, **Belleten**, C.71, S.260, 2007, ss.65-98.

TÜRKER, Orhan, “Günümüzden Yüzyıl Önce Yunanlı Kadının Ev İdaresi ve Görgü Kuralları Kitabı”, **Tarih ve Toplum**, C.35, S.207, 2001, ss.163-165.

UĞURCAN, Sema, “Osmanlı Türk Romanında Kadın Tipleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.11, 2002, ss.117-126.

UĞURCAN, Sema, “Makbule Leman Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.6, 1991, ss.331- 408.

ULAŞ, Rana, “Müşahadat”, **Romanda Estetik Kalkışma-1** (Osmanlı’da Toplumsal Değişimin Romanlara Yansıması), (Ed. Cengiz Gündoğdu), 1.b., İnsancıl Yay., İstanbul, 2015, ss.40-55.

ULAŞ, Rana, “Aşk-ı Memnu”, **Romanda Estetik Kalkışma-1** (Osmanlı’da Toplumsal Değişimin Romanlara Yansıması), (Ed. Cengiz Gündoğdu), 1.b., İnsancıl Yay., İstanbul, 2015, ss.103-122.

USLU, Mehmet Fatih, “Osmanlı’da Modern Ermenice Edebiyatının Ana Hatları”, **Notos**, S.55, (2015/2016), ss.22-26.

ÜNAL, Asife, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.5, S.2, 2016, ss.225-241.

ÜNAL, Gülnihal, “Batı- Dışı Modernlik Kavramı Bağlamında Kanto”, **Online Journal Of Music Sciences**, C.2, S.3, 2017, ss.247-269.

ÜNAL, Neslihan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudi Kadınları”, **TOD/Tarih Okulu Dergisi**, S.29, Mart 2017, ss.153-179.

WALBY, Sylvia, “Kadın ve Ulus”, **Vatan, Millet ve Kadınlar** (Der. Ayşe Gül Altınay), 6.b., İletişim Yay., 2016, ss.35-63.

YANAROCAK, Sara, “Diaspora Yahudileri”, **Şalom**, 5 Kasım 2008.

YEMEZ, Öznur, “Samipaşazade Sezai’nin “Düğün” Hikâyesinde Veremin Kadın Psikolojisi Bağlamında İrdelenmesi”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S.24, Eylül 2021, ss.587-602.

YILDIRIM, Ergün, “Osmanlı Toplumunda Kadınların Kamusal Alan Etkinliği ve Avrat Pazarı”, **Kadın Çalışmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2006, ss.24-29.

YILDIRIM, Kadri, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda İşçi Hareketi”, **Osmanlı İstanbul’u I** (I. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri), (Ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan), İstanbul, 2014, ss.311-323.

YILDIRIM, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.1320-1338.

YILMAZ, Ayfer, “Halide Edib’te Kadın Hakları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, C.20, S.1, 2013, ss.119-134.

YUMUL, Arus, “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını”, **Toplumsal Tarih**, S.42, 1997, ss.15-18.

YUMUL, Arus, “19. Yüzyıl Ermeni Aydınlarının Gözüyle Kadınlar”, **Toplumsal Tarih**, S.63, 1999, ss.11-14.

YUMUL, Arus, ve BALI, Rıfat N., “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C.1, İletişim Yay., İstanbul, 2009, ss.362-366.

ZABEL ASADUR, “Milletperver Kadınlar”, **Feminizm Kitabı: Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, (Haz. Hülya Osmanağaoğlu), 1.b., Dipnot Yay., Ankara, 2015, ss.100-103.

ZORBA, Hatice A., “Muhadderât ve Etfâle Mahsus Bir Osmanlı Dergisi: Âyîne”, **Folklor/Edebiyat Dergisi** (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi), S.3, 2018, ss.155-170.

5-ANSİKLOPEDİLER

İstanbul Ansiklopedisi

Osmanlı

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Türkler

6-TEZLER

AKÇAY, Sebahat, “Türk Resim Sanatında(1908-1930) Erken Cumhuriyet Dönemine Kadar İlk ve Öncü Kadın Ressamlar”, **Doğuş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2015.

AKDAĞ, Çiğdem Tuğba, “Kadın Dergilerinde (1869-1927) Kadın Modernleşmesi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Kayseri, 2015.

AKSU, Ayşe, “Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri (1820-1900)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2010.

ALACI, Beral, “Cumhuriyet Halk Partisi ve Kadın 1923-1980”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2014.

ALİMDAR, Selçuk, “XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti’nde Batı Müziği’nin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları”, **İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2011.

ALKAN, Halil, “George Eliot’ın Middlemarch, Sarah Grad’ın Cennetlik İkizler ve George Moore’un Esther Waters Romanlarında Kadının Konumunun Psikanalitik Liberal Feminizm Yaklaşımıyla İncelenmesi”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2018.

ALTINSOY, Burak, “Osmanlı Devleti’nde Tütün Kaçakçılığına Karşı Bir Örgütlenme: Reji Kolcuları ve Uygulamaları”, **Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Bursa, 2021.

ALTUNBAŞ, Sevdâ, “Halit Ziya Uşaklıgil’in Romanlarında Kadın ve Kadın Eğitimi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2007.

ARSLAN, Öznur Özdarıcı, “Türk Romanında Kadın (1872-1900)”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Kırıkkale, 2010.

AS, İzzettin, “Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2020.

AŞA, H. Emel, “1928’e Kadar Türk Kadın Mecmuaları”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1989.

AŞA, H. Emel, “Fatma Aliye Hanım”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, (b.t.y.).

AYDIN, Mehmet Akif, “Osmanlılarda Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi (XIX. ve XX. Asır)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kürsüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 1981.

BULUŞ, Abdülkadir, “Osmanlı Yekstil Sanayii Hereke Fabrikası”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2000.

BULUT, Funda, “Türk Romanlarında Eğlence Kültürü”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2017.

CİHANGİR, Çiğdem K., “İkinci Meşrutiyet’ten Milli Mücadele’ye Anadolu’da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Aralık, 2017.

DEMİR, Zekiye, “Modern ve Postmodern Feminist Akımlar”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kırıkkale, 1996.

DİMDİK, Pelin, “Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanlarında Kadın-Erkek İlişkisi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2014.

DOĞAN, Nejla, “İkinci Abdülhamid Dönemi’nde Selanik’te Gayrimüslim ve Müslim Tebaada Kadınların Eğitimi: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2015.

ERCOŞKUN, Tülay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara 2010.

ERDEM, Yasemin T., “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2007.

ERĞİNCİ, Erkan, “Öteki Metinler, Öteki Kadınlar: Ermeni Harfli Türkçe Romanlar ve Kadın İmgesi”, **Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2007.

ERKAN, Pınar, “Tanzimattan Cumhuriyete Galata-Şişli Güzergâhındaki Gayrimüslim Cemaat Okulları”, **İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2009.

ESEYAN, Markar, “20. Yüzyıla Girerken Ermeni Edebiyatında Modernite, Yeni Burjuvazi ve Sınıfsal Çatışmalar”, **İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2010.

GÜCÜM, Kuntay, “Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa’nın Etkisi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2008.

GÜNDÜZ, Feryal S., “Osmanlı Devleti’nde İstanbul’da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler”, **İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 1999.

GÜNEŞ, Aysel, “Hovhannes Balıkcıyan’ın Karnig, Gülünya ve Dikran’ın Dehşetli Vefatları Hikâyesi ile Hovsep Maruş’un Bir Sefil Zevce İsimli Ermeni Harfli Türkçe Romanları”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2015.

HARMANCI, Abdullah, “Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Öyküleri ve Öykücülüğü”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Konya, 2010.

KAPANOĞLU, Sedef, “Çin’de Kadın İmgesi”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2006.

KARACA, Şahika, “Emine Semiye: Hayatı-Fikir Dünyası-Sanatı-Eserleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Kayseri, 2010.

KAYMAZ, Kadriye, “İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım: Hayatı ve Eserleri”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2008.

KOLÇAK, Özgür, “Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2005.

KIRKPINAR, Leyla, “Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Kadın”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 1998.

KIZILKAN, Ayşe Özdemir, “Osmanlı’da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Isparta, 2011.

KURTULUŞ, Meriç, “Osmanlı Şiirinin Modernleşme Sürecinde Kadının Doğuşu: Nigâr Hanım’ın Şiirlerinde Dişil Söylem Üretimi”, **Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2011.

KÜÇÜKGÖRMEN, Gülcan C., “Halide Edib Adıvar’ın Romanlarında Kadın ve Kadın Eğitimi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2010.

OCAKOĞLU, Ömer Faruk, “Kodifikasyondan Resepsiyona: Aile Hukukundaki Değişimler ve Toplumsal Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2013.

OSMANAĞAOĞLU, Cihan, “Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2003.

ÖZEÇOĞLU, Halil, “Modernleşme Sürecinde İzmir’de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2009.

ÖZÇELİK, Şeyda, “Kadın Tarihi Açısından Statünün Değişen Görünümleri: 1876-1935”, **Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Mersin, 2017.

PÜRMÜSLÜ, Nazan, “Osmanlıdan 1950’ye Türk Kadın Haklarının Ve Statüsünün Gelişi Süreci”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Elazığ, 2020.

SARI, Gülşah, “Gülistan İsmet ve Hanımlara Mahsus Gazetedeki Faaliyetleri”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Kocaeli, 2019.

ŞEYDA, Arzu, “Hanımlara Mahsus Gazete (101-200)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Erzurum, 2003.

TAĞMAT, Çağla Derya, “İstanbul’da Helenizm: Sosyo-Kültürel Örgütlenmeler (1908-1922)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2015.

TERZİ, Berna, “Halid Ziya Uşaklıgil’in Roman Kahramanlarında Kültürel ve Ahlaki Bocalama”, **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2017.

TEZCİ, Arda Hakkı, “Mücevherde Osmanlı ve Günümüz Karşılaştırmaları”, **Altınbaş Üniversitesi Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2021.

TOKATLIOĞLU, Gökçe B., “İstanbul’da Yaşayan Azınlık Kadınları”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2001.

TOPCAN, Özlem, “Yahudilik ve Hıristiyanlık Din Geleneklerinde Toplumsal Cinsiyet (Geleneksel Dinler Otoritesine Feminist Bakış)”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Ankara, 2010.

TUZCU, Gözdenur, “Klasik Türk Şiirinde Sürme”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Bingöl, 2015.

TÜRKELİ, Yedigâr, “Tanzimat’tan Sonra Türkçede Roman Tercümeleri (1860-1928)”, **Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İstanbul, 2005.

USTA, Yeliz, “Meşrutiyet Dönemi’nde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2016.

YILDIRIM, Kadir, “Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2011.

YÜKSELBABA, Ülker, “Habermas’da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2008.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://www.academia.edu> Naim A. Güleriyüz, “Türk Yahudi Basını’nda Öncü Yedi Gazeteci Yaşamları ve Eserleri” (E.T.20.08.2022)

<https://www.academia.edu> Marisa Linton, “Women as Spectators and Participants in the French Revolution” (E.T.30.01.2023)

<https://www.academia.edu/> Ayşe Gür-Geden, “Leyla Saz: Kadın, Harem ve Musiki”, (E.T.11.04.2023)

<https://www.anayasa.gov.tr/> 1876 Kânûn-ı Esâsî, (E.T.23.07.2022)

<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KURNAZ-Şefika> Şefika Kurnaz, “Osmanlı Kadın Hareketinin Öncü İsimlerinden Emine Semiye’nin Siyasal Portresi” (E.T.11.04.2023).

<https://www.biyografya.com/biyografi/6821> Fatma Makbule Leman (E.T.07.07.2023)

<https://www.britannica.com/biography/Mary-Wollstonecraft> Mary Wollstonecraft (E.T.01.02.2023)

<https://cdn.istanbul.edu.tr/> Ali Arslan, “Osmanlı’da Rum Basını” (E.T.20.08.2022)

<https://dspace.ankara.edu.tr/> Güzin Dino, “Samipaşazâde Sezai Bey’in “Sergüzeşt” İsimli Romanında Gerçekliğin Payı” (E.T.01.07.2022)

<http://www.ekitaprojesi.com/> Gizel Ender Hazan, “Hazan Aile Ağacı: Aaron de Yosef Hazan ve İzmir Yahudileri (1600-2000)”, 2015. (E.T.06.08.2022)

<https://guides.loc.gov/> Théroigne De Mericourt (E.T.01.02.2023)

<https://www.houshamadyan.org/tur/ada/kuzey-ve-gueney-amerika/arslanyanberberyan-arsivi-usa.html> Yozgat 1907 Şınorhig Berberyan ve Arakel Arakelyan’ın düğünü (E.T. 06.08.2022)

<https://www.houshamadyan.org/tur/ada/kuzey-ve-gueney-amerika/asikyanigneciyanbakalyanbohcelyan> 1904’te Adana’da Ermeni Kız Öğrenciler (E.T. 06.08.2022)

<https://www.houshamadyan.org/tur/ada/kuzey-ve-gueney-amerika/asikyanigneciyanbakalyanbohcelyan-3-usa.html> Peruz Süzmeyan (E.T. 06.08.2022)

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halepvilayeti/urfa/ekonomi/trades.html>, Urfa’da Ermeni kadınlar ve kızlar işlemecilik yaparken (E.T.06.08.2022)

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/mushyerelozellikler/mushsharkilar.html> Muş Ovası iki Türk kızı, (E.T.06.08.2022)

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/van-vilayeti.html> Van: Gakavyan ailesi: Pamuktan iplik hazırlama esnasında, (E.T.06.08.2022)

<https://www.houshamadyan.org/tur/ada/tuerkiye/bahaduryanalun> Bahaduryan’a ait gelinlik. 1911 (E.T.06.08.2022) Vartuhi

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/mushyerelozellikler/mutfak.html> Muş Ovası, Ermeni kadınları (E.T.06.08.2022)

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/adana-vilayeti/hacin/ekonomi/zanaatlar.html> Hacı'nlı kadınlar halı dokuma esnasında (E.T.06.08.2022)

[https://www.houshamadyan.org/tur/ada/kuzey-ve-gueney-amerika/avo-gazal-arsivi-1890'lar, Şahinyan ailesinin kadın ve kızları, Sivas](https://www.houshamadyan.org/tur/ada/kuzey-ve-gueney-amerika/avo-gazal-arsivi-1890'lar,%20Şahinyan%20ailesinin%20kadın%20ve%20kızları,%20Sivas) (E.T.06.08.2022)

<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/> Gitar Dergisi (E.T. 30.11.2022)

<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/elbis-gesaratsyan> Elbis Gesaratsyan (E.T. 02.07.2023)

<http://istanbulkadinmuzesi.org/sair-nigar> Şair Nigâr Hanım (E.T.02.07.2023)

<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/fatma-aliye-hanim-topuz> Fatma Aliye Hanım (E.T.02.07.2023)

<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/leyla-saz> Leyla Saz Hanım (E.T.07.07.2023)

<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/mufide-kadri> Müfide Kadri Hanım (E.T.07.07.2023)

<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/elbis-gesaratsyan> Elbis Gesaratsyan (E.T.02.07.2023)

<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/mufide-kadri> Ayşe Sıdıka Hanım (E.T.02.07.2023)

<http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> Katerina Dalakoura, “Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845-1907): Declining Feminist Discourse”, (E.T.18.04.2023)

<http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> Kypseli/Petek Dergisi, (E.T.18.04.2023)

<http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> Evridika Dergisi (E.T.18.04.2023)

<http://www.knjizenstvo.rs/en/journals/2012> Bosporis/Vosporis (E.T.18.04.2023)

<https://www.loc.gov/> Osman Hamdi Bey Elbise-i Osmaniye (E.T.11.08.2022)

<https://www.loc.gov/resource/cph.3b27694/> Eyüp Rüştîyesi (E.T.11.08.2022)

<https://www.loc.gov/resource/cph.3b27698/> Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, (E.T.20.07.2023)

<https://www.loc.gov/item/2003677088/> Türk kadını (Turkish woman, full-length portrait, seated, facing front, holding parasol) (E.T.11.08.2022)

<https://www.loc.gov/resource/ppmsca.04414/> Türk kadını (E.T.11.08.2022)

<https://www.loc.gov/resource/gdcmassbookdig.stories> Fransız Devriminde kadınlar (E.T.01.02.2023)

<https://www.loc.gov/item/2004666923/> Taşradaki kadın dış mekân giysisi (E.T.20.07.2023)

<https://www.loc.gov/resource/cph.3g11731/> İstanbul'daki kadın dış mekân giysisi (E.T.20.07.2023)

<https://www.loc.gov/resource/cph.3b28190/> Dârülmuallimat (E.T.20.09.2023)

<https://www.loc.gov/item/2022641582/> İş eğiren (ayaktaki kadın), yün çırpan (en öndeki kadın) Harput Eyaleti, Osmanlı İmparatorluğu, 1885, Melikian, K.S. (Kazar Sarkis) (E.T. 20.07.2023)

<https://www.loc.gov/resource/cph.3g11846/> Osmanlı kadınları (1): Kurdish woman from the area of Yuzgat (Yozgat); (2): wife of a Christian artisan of Angora (Ankara); and (3): wife of a Muslim artisan of Angora (E.T.20.07.2023)

<https://www.loc.gov/resource/cph.3g11820/> Ermeni Gelin (E.T.20.07.2023)

<https://www.loc.gov/resource/ppmsca.22251/> Milas'ta Lahitin yanında bir kadın ve kız çocuğu.(E.T.05.09.2022)

<https://www.loc.gov/resource/cph.3g11658/> Hasköy Kadın Hastanesi Verem Servisi (E.T.05.09.2023)

<https://scienceetbiencommun.pressbooks> Olypes de Gouges (E.T.01.02.2023)

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jamanak-gunluk-gazete-basin/> Jamanak Gazetesi (E.T.04.05.2023)

<https://www.researchgate.net/publication/313124039> Changing Identities in Ottoman Context The National Self and the Other in 19th Century Greek Women's Writings Katerina Dalakoura, "Changing Identities in Ottoman Context: The National 'Self' and the 'Other' in 19th Century Greek Women's Writings" (E.T.18.04.2023)

EKLER

Resim 66-67-68: İstanbul'da etkili olan Paris Modası¹²⁰⁶

¹²⁰⁶ BOA, Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı..04.-500-6 (H-19-01-1320)

GRANDS MAGASINS DU PRINTemps. — PARIS.

COMPTOIR DES DENTELLES

COL CHÂLE en guipure Valenciennes.
Passe-avant. 2.90

COL rond en belle guipure, dentelle Valenciennes, blanc et noir.
Vol. 6.90

COL rond en belle guipure, dentelle Valenciennes, blanc et noir.
Vol. 6.90

GRAND COL en dentelle noire et blanc Valenciennes.
Passe-avant. 8.75

COL en dentelle noire et blanc Valenciennes.
Passe-avant. 3.75

FIGURE en mousseline de sole noire et blanc, volant rond et ruban rouge.
Passe-avant. 11.75

GARNITURE DE JAPON en belle guipure noire et blanc, volant rond et ruban rouge.
Passe-avant. 6.90

VOILETTE en dentelle noire et blanc Valenciennes.
Passe-avant. 6.90

COL en dentelle noire et blanc Valenciennes.
Passe-avant. 3.75

COL en dentelle noire et blanc Valenciennes.
Passe-avant. 3.75

COL en dentelle noire et blanc Valenciennes.
Passe-avant. 3.75

COL en dentelle noire et blanc Valenciennes.
Passe-avant. 3.75

N° 19219. COLLET en drap feutre noir, beige, gris, marine, orné de soutache au col et tout autour, haut. 0=48
Le même, en drap, haut. 0=55 . . . 5.75

N° 19220. BOA en mousseline sole noire ou crème, entièrement gaufrée, longueur 1=10.
Le même, en satin liberty . . . 10.75

N° 19221. COLLET en drap feutre noir, beige, gris, marine, orné d'une belle broderie soutache, haut. 0=48
Le même, en drap, haut. 0=55 . . . 8.25

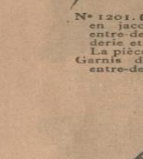
N° 1201. CHEMISE DE JOUR et PANTALON en jaconas, garnis de dentelle et entre-deux imitation, jours de broderie et ruban passé.
Garnis de jolie dentelle de fil et entre-deux . . . La pièce . . . 8.90
La pièce . . . 11.50

N° 1202. CHEMISE DE NUIT en beau nansouck, garnie de jolie dentelle genre Valenciennes, petits plis et jours fantaisie, ruban assorti au n° 1203.
En batiste de fil, garnie de dentelle vraie Valenciennes. . . 29.50

N° 1203. CHEMISE DE JOUR et PANTALON en beau nansouck, garnis de jolie dentelle, petits plis et jours fantaisie, ruban.
La chemise . . . 11.90
Le pantalon . . . 12.90
En batiste de fil, garnie de vraie Valenciennes. . . La pièce . . . 23.

N° 1204. GRAND JUPON en beau nansouck caoutchouc, entre-deux et haut volant de jolie dentelle sur transparent couleur.
Plus riche . . . 29.

N° 1205. MATINÉE en beau jaconas, impression rose, ciel ou mauve, garnie d'entre-deux et jolie dentelle.
En nansouck uni, rose, ciel, mauve ou blanc. . . 10.90

N° 1206. GRAND JUPON en beau nansouck caoutchouc, garni de trois volants jolie dentelle et plus.
Avec deux volants. . . 12.90
Avec un volant . . . 10.90

CORSAJE-BOLÉRO en beau nansouck, garni d'entre-deux et dentelle imitation, ceinture suisse, ruban passé dans un trois-tours de broderie. . . . 4.90. — Modèles plus riches. . . 9.90 et 12.90

Resim 69: Türk kadını¹²⁰⁷

¹²⁰⁷ Türk kadını, <https://www.loc.gov/item/2004670414/> (E.T. 11.08.2022)

Resim 70: Türk kadını ¹²⁰⁸

¹²⁰⁸ Türk kadını, <https://www.loc.gov/item/2003677088/> (E.T. 11.08.2022)

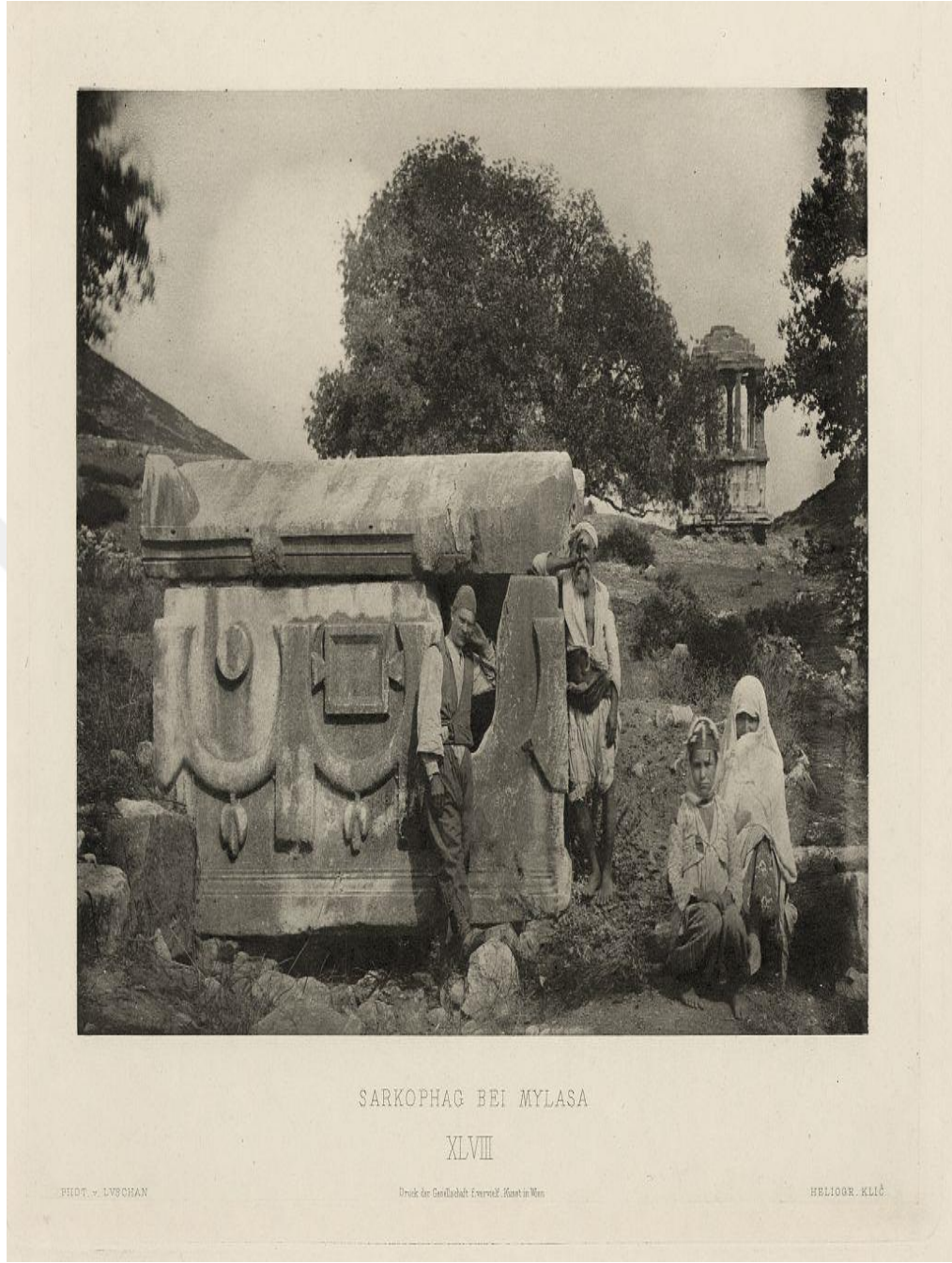
Resim 71: Osmanlı kadınları¹²⁰⁹

“1. Kurdish woman from the area of Yuzgat (Yozgat); 2 wife of a Christian artisan of Angora (Ankara); 3. wife of a Muslim artisan of Angora (Ankara)”.

¹²⁰⁹ Osmanlı kadınları, <https://www.loc.gov/resource/cph.3g11846/> (E.T. 20.07.2023)

Resim 72: Milas'ta lahitin yanında bir kadın ve kız çocuğu¹²¹⁰

¹²¹⁰ <https://www.loc.gov/resource/ppmsca.22251/> (E.T. 05.09.2022) 1880-1890 yılları arasında taşrada yaşayan kadınların giysilerini göstermesi açısından örnek olduğu düşünülmüş kullanılmıştır.

Resim 73: İğ eğiren (ayaktaki kadın), yün çırpan (en öndeki kadın)¹²¹¹

Resim 74: Van: Gakavyan ailesi: Pamuktan iplik hazırlama esnasında¹²¹²

¹²¹¹ İğ eğiren (ayaktaki kadın), yün çırpan (en öndeki kadın) Harput Eyaleti, Osmanlı İmparatorluğu, 1885, Melikian, K.S. (Kazar Sarkis) <https://www.loc.gov/item/2022641582/> (E.T.20.07.2023)

¹²¹² Van, Gakavyan ailesi: Pamuktan iplik hazırlama esnasında, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/van-vilayeti.html> (E.T.06.08.2022)

Resim 78: Peruz Süzmeyan¹²¹⁶

Resim 79: Üsküdar Kız Sanayi Mektebi¹²¹⁷

¹²¹⁶ Peruz Süzmeyan, <https://www.houshamadyan.org/tur/ada/kuzey-ve-guenev-amerika/asikyanigneciyanbakalyanbohcelyan-3-usa.html> (E.T. 06.08.2022) Peruz Süzmeyan (daha sonra İğneciyan) İstanbul'daki Esayan Okulu'ndaki öğretmeni ve sınıf arkadaşlarıyla; Peruz öğretmenin sağında oturmakta.

¹²¹⁷ Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, <https://www.loc.gov/resource/cph.3b27698/> (E.T. 20.07.2023)

Resim 80: Vartuhi Bahaduryan’a ait gelinlik. 1911.¹²¹⁸

¹²¹⁸

Vartuhi

Bahaduryan’a

ait

gelinlik.

1911,

<https://www.houshamadyan.org/tur/ada/tuerkiye/bahaduryanalun-arsivi-tr.html>

(E.T. 06.08.2022) Vartuhi Bahaduryan’a (Güreğyan) ait gelinlik. 1911’de Silifke yakınlarında bulunan Mara köyünde (şimdiki adı Kirobası) Şınorhk Bahaduryan ile evlenmişti. Vartuhi Hacınlı idi. Mara’da yaşayan eşi de Hacınlı idi. Bu gelinlik Hacın’da hazırlanmış olabilir.

Resim 81: Muş Ovası, Ermeni kadınları¹²¹⁹

¹²¹⁹ Muş Ovası, Ermeni kadınları, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/mushyerelozellikler/mutfak.html> (E.T. 06.08.2022)

Resim 82: Muş Ovası iki Türk kızı¹²²⁰

¹²²⁰ Muş Ovası iki Türk kızı, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/mushyerelozellikler/mushsharkilar.html> (E.T. 06.08.2022)